

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ДВАДЦЯТЬ ПЕРШІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 95-річчю з часу заснування
Харківського історичного музею*

17 квітня 2015 р.

Харків
«Майдан»
2015

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5
Д 22

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею,
протокол № 2 від 31 березня 2015 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, кандидат філософських наук, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею; *А. О. Фененко*, учений секретар ХІМ; *В. В. Буличова*, завідувач відділу науково-фондової роботи ХІМ; *А. В. Панченко*, завідувач відділу науково-методичної роботи ХІМ; *О. П. Співак*, завідувач відділу науково-освітньої роботи ХІМ; *І. П. Шевцов*, завідувач відділу науково-інформаційних технологій та маркетингу ХІМ.

Рецензенти:

С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України, директор Центру краєзнавства при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України

Д 22 Двадцять перші Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 95-річчю з часу заснування Харківського історичного музею, 17 квітня 2015 р. / Харківський історичний музей. – Х. : Майдан, 2015. – 350 с.

ISBN 978-966-372-514-7.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини краєзнавців, співробітників музеїв, викладачів, аспірантів та студентів ВНЗ України, які брали участь у науковій конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», що проходила у рамках XXI Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5

ISBN 978-966-372-514-7

© Харківський історичний музей, 2015
© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2015

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

ВНЕСОК М. Ф. СУМЦОВА У ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ: ПОГЛЯД ІЗ ХХІ СТОЛІТТЯ

*Г. О. Хіріна,
к. і. н., доцент кафедри філософії
та соціології Національного
фармацевтичного університету*

Микола Сумцов – постать в нашій культурі величезна та неповторна. Вчений, громадський діяч, справжній патріот. Таким він увійшов в історію. Все його життя, наукова творчість, різноманітна громадська діяльність без сумніву дуже сильно вплинули на формування духовного середовища Слобідської України. Його численні публікації, що були присвячені історії та етнографії Слобожанщини, її видатним діячам, є для нас сьогодні справжньою енциклопедією нашого краю ХІХ ст. Патріотичні мотиви, повага до українського народу, намагання показати у своїх працях, що Слобожанщина – це не просто частина України, а й колыска української національної ідеї, національно-культурного відродження, є найхарактернішою рисою творчості М. Ф. Сумцова. Сьогодні ідеї вченого стають по-новому актуальними та дуже корисними для всіх нас.

Все своє життя М. Ф. Сумцов активно займався викладацькою діяльністю, брав безпосередню участь у житті Харківського університету. 4 грудня 1908 р. проф. Сумцов був обраний деканом історико-філологічного факультету [16, ф. 2052, оп. 1, с. 857, арк. 1], що стало визнанням його наукових і педагогічних заслуг. На цієї посаді М. Ф. Сумцов залишався аж до закриття університету в 1919 р. Його цікавили й хвилювали проблеми життя й умови навчання та праці не лише студентів, але й викладачів. У 1897 р. він увійшов до створеної Радою університету комісії з розгляду питання про викладацькі гонорари. Комісія дійшла до висновку про нестабільність і неміцність матеріального становища вузівської інтелігенції. Разом з К. Андрєєвим, Д. Багалієм та І. Мікшашевським він вимагав скасування системи гонорарів і збіль-

шення професорських окладів [18, с. 26]. У 1897 р. М. Ф. Сумцов брав участь у складанні керівництва для студентів Харківського університету [10]. Цією роботою й деякими іншими з даного питання вчений прагнув полегшити життя студентів, більшість із яких були вихідцями з малозабезпечених прошарків населення. А в 1908 р. навіть підтримав студентський страйк, про що відразу ж стало відомо в охранці [17, ф. 733, оп. 201, с. 100, арк. 1–3]. Цей факт ніяк не міг свідчити про благонадійність професора, на якого ще в середині 80-х років було заведено в поліції досєє.

Спеціально політикою М. Ф. Сумцов ніколи не займався, намагався залишатися на позиціях безпартійного культурництва (за його словами), хоча це йому не завжди вдавалося. У своїх наукових працях, особливо з історії української культури, Сумцов виступав справжнім українським патріотом. Досліджуючи проблему проукраїнських симпатій вченого, необхідно звернутися до їхніх джерел. У своїх ненадрукованих спогадах він писав: «На моїм українстві відбилась сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини» [1, с. 169].

М. Ф. Сумцов досліджував проблеми історії української культури в один із дуже складних для України періодів, коли 1863 року в Указі міністра П. Валуєва було зазначено, що «української мови не було, нема і бути не може» Цензура не пропустила численні роботи вченого, такі, як рукопис із згадкою про М. П. Драгоманова [16, ф. 2052, оп. 1, с. 846, арк. 1], статтю про Кузьмичевського та Франка, біографію Т. Шевченка [16, ф. 2052, оп. 1, с. 844, 845].

Проф. Сумцов у 1907 р. першим почав в Україні читати лекції з української народної словесності українською мовою. Під тиском національно-визвольного руху, який був складовою частиною революції 1905–1907 рр., керівництво Харківського університету було вимушене дозволити викладання на історико-філологічному факультеті курсу «Історія малоросійської словесності», обумовивши при цьому, що він не є обов'язковим для студентів (сьогоднішньою мовою елективним), а вибір мови залежить від складу і бажання аудиторії. Тому проф. Сумцову дозволили читати даний курс не тільки російською, але й українською мовою [17, ф. 733, оп. 153, с. 50, арк. 117, 167].

М. Ф. Сумцова завжди хвилювало становище української мови і в навчальних закладах, і в суспільстві загалом. У листі до Б. Д. Грінченка він писав, що збирається почати читати лекції з української народної словесності українською мовою, якщо не

завадить університетське начальство, і потроху обмірковує, як повести лекції, щоб були цікаві й корисні. «Передусім треба дати місце загальним питанням з народознавства, рідної мови. Про тих, хто найбільше працював на цій ниві» [4, 111 39568, 39572]. Не обійшлося без сумнівів, чи зможе він читати лекції мовою, хоча й рідною, але частково забутою через складні життєві обставини. «Учитися ніколи не пізно, особливо в такій справі, як рідна мова й батьківські заповіді» [4, III 39568]. Будучи активним прихильником і поборником української мови, М. Ф. Сумцов у розпал революційних подій початку ХХ ст. виступає в центральній пресі з різкою критикою та засудженням реакційної суті обмежень російської імперської влади, що душили українське друковане слово [10]. 28 вересня 1907 р. відбулась його перша публічна лекція українською мовою в Харківському університеті. Студенти й викладачі гаряче підтримали цей почин. На ім'я М. Ф. Сумцова надійшли вітальні телеграми не тільки з усієї країни, а й з-за кордону. Так, наприклад, у листі українського земляцтва Московського комерційного інституту говорилося: «Це давно була одна з найсуттєвіших потреб українського народу. Це запорака подальшого успіху й культурного розвитку нашого краю. Це перша ластівка української літератури знайде собі відгук і в інших українських університетах» [16, ф. 2052, оп. 1, с. 27, арк. I]. А студенти-українці Юр'ївського університету писали з цього приводу: «...Самим фактом проголошення наукового предмета українською мовою Ви поставили її нарівні з російською у вищому навчальному закладі. Ви показали, що сподівання українського студентства, а за ним і всієї української громадськості – чути рідну мову з високої університетської кафедри не безпідставні й неможливі, хоча б і в російських державних установах, а з доброї волі можуть бути здійснені в сучасних сумних обставинах. Ви цим ще раз зміцнили надію, що спільними силами української громадськості та її чесних діячів почнеться скоро нова сторінка історії відродження українського народу» [16, ф. 2052, оп. 1, с. 29, арк. I]. Справді, треба було мати велику громадянську мужність, щоб в умовах реакції почати читати публічні лекції в імператорському університеті українською мовою. Тим самим М. Ф. Сумцов порушив заборону уряду викладати національною мовою, завдяки своїй наполегливості й науковому авторитету зумів протистояти консервативному університетському керівництву, за що був зарахований до українофілів [16, ф. 2052, оп. 1, с. 138, арк. 1].

Але як і раніше, прогресивні починання, читання Сумцовим лекцій українською мовою, було незабаром припинено, а сам

учений став опальним, був звинувачений в антиросійській пропаганді й українському націоналізмі, у прагненні провести насильницьку українізацію, розчленити Росію [16, ф. 2052, оп. 1, с. 1476, арк. 1], хоча ніколи й близько нічого подібного не говорив і не писав. Подібні звинувачення виникали й раніше у зв'язку з українською тематикою багатьох наукових робіт М. Ф. Сумцова. Вчений по-різному реагував на звинувачення в українофільстві. З одного боку, будучи українським патріотом, під терміном «українофільство» він розумів служіння інтересам української культури, розвиток української мови, бачив у ньому прогресивний зміст і сам зараховував себе до українофілів. У другій половині 80-х рр. XIX ст. вчений писав: «У Харкові українофілів жменя, – всі люди маленькі, не впливові, слабкі. А подивіться, який похід проти них здійснюють місцеві вояки. Живимо, ніби в XVII столітті. Мовчимо і підкоряємось, а прийшли яструби по нас топчуться» [4, III.7039]. Тому М. Ф. Сумцов не ображався на подібні випадки своїх опонентів. З іншого боку, залишаючись професором Харківського університету і вболіваючи за своє службове становище, М. Ф. Сумцов чітко розумів, що звинувачення в українофільстві можуть серйозно ускладнити його стосунки з керівництвом, тому свідомо йшов на компроміс, щоб не перебувати в постійній опалі й залишатися на службі. М. Ф. Сумцов в неодноразових бесідах з попечителем Харківського навчального округу переконував його у своїй благонадійності, щирій симпатії до російського народу. Він був відвертим, оскільки, справді, в його житті дуже тісно перепліталось українське та російське, народившись у Петербурзі, він виріс в Слобідській Україні, в Харкові, займався з однаковим інтересом і любов'ю як літературою українською, так і російською. Тому характерне для більшості жителів Слобожанщини тісне переплетення двох культур наклало свій відбиток і на М. Ф. Сумцова. Подібний компроміс із владою не був проявом його слабкості, навпаки, показував мудрість і далекоглядність ученого, який використовував усі доступні засоби для розв'язання і втілення в життя одного з головних своїх завдань – формування у слобожан національної самосвідомості та розповсюдження ідей українського національного відродження.

За своїми поглядами М. Ф. Сумцов належав до прогресивного демократичного крила української інтелігенції. На нашу думку, не можна повністю погодитися з С. О. Токаревим, котрий вважав, що «Сумцов був поміркованішим, ніж українофіли Антонович з компанією» [15, с. 318]. Насправді, в розв'язанні культурницьких питань українофільською течією, у пропаганді української культури,

відродження у правах української мови М. Ф. Сумцов був послідовником та однодумцем В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, М. І. Костомарова. Збереглися документи, які свідчать про глибоку повагу та спільність думок М. Ф. Сумцова та В. Б. Антоновича [4, ф. 29, оп. 1, с. 1379], М. С. Грушевського [16, ф. 2052, оп. 1, с. 65, арк. 1], М. П. Драгоманова [8, с. 1–11], І. Я. Франка [13; 16, ф. 2052, оп. 1, с. 1256, 1257].

В українському суспільстві Сумцов був дуже авторитетною людиною. Він неодноразово обирався почесним членом багатьох науково-громадських організацій. 3 грудня 1900 р. Історичне Товариство Нестора-Літописця при Київському університеті св. Володимира обрало його своїм почесним членом [16, ф. 2052, оп. 1, с. 13, арк. 1], а в 1898 р. учений встановив тісні зв'язки зі Львівським науковим товариством «Просвіта» [16, ф. 2052, оп. 1, с. 9, арк. 1], дійсним членом якого він був обраний у червні 1908 р. [16, ф. 2052, оп. 1, с. 32, арк. 1]. Міцні наукові стосунки склалися у Сумцова з київським товариством «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, почесним членом якого його було обрано у квітні 1907 р. [16, ф. 2052, оп. 1, с. 25, арк. 1].

Формуванню політичних поглядів М. Ф. Сумцова сприяла його участь у роботі Харківської міської Думи, хоча там він займався справами шкіл, музеїв, закладів охорони здоров'я. А зближення М. Ф. Сумцова з ліберальним рухом інтелігенції допомагало йому брати активну участь у боротьбі з реакційним університетським статутом 1884 р. Так само, як і Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, М. О. Гредескул, М. Ф. Сумцов належав до ліберального крила університетської професорської колегії, в яке входила більшість викладацької складу Харківського університету. У 1901 р. Сумцов брав активну участь у роботі спеціальної комісії професорів Харківського університету, яка підготувала доповідь про введення університетської автономії, що включала в себе вибірність адміністрації, широке студентське самоврядування, свободу викладання й наукового дослідження.

Революція 1905–1907 рр. не залишила вченого байдужим. Заперечуючи насильство, як засіб вирішення політичних проблем, М. Ф. Сумцов бачив у революційних подіях засіб розв'язання національно-культурних завдань, які стояли тоді перед Україною та іншими національними районами Російської імперії. Разом з Д. І. Багалієм він став автором «Записки по вопросу о цензуре книг на малороссийском языке» [II.4], яку послав на розгляд до Петербурга, в Академію Наук. У період 1905–1908 рр. Сумцов стає членом конституційно-демократичної партії [17, ф. 733, оп. 201,

с.100, арк.1–3], щоправда, це членство носило більшою мірою формальний характер і продовжувалось недовго.

Близько до серця прийняв М. Ф. Сумцов першу світову війну. Розуміючи, що вона несе всім народам горе, бідування, страждання, він бореться з нею доступним йому засобом – друкованим словом – і пише в 1914–1916 рр. цілий ряд статей [7, 8, 10], де пояснює згубний характер війни. Особливу цікавість викликала у харків'ян публікація Сумцовим листів свого сина Сергія, присланих ним з фронту [11]. М. Ф. Сумцов закликає жителів міста організувати посилки в армію воїнам, розміщує в «Южном крае» спеціальну статтю [11]. За його ініціативою Пушкінське училище, в якому він був попечителем, надає свої приміщення під госпіталь. Особливу увагу приділяє М. Ф. Сумцов проблемам біженців, влаштування для них у Харкові гідних умов життя, проведення для дітей-біженців різдвяного свята.

Якраз у розпалі першої світової війни, коли великодержавний шовінізм досяг свого апогею, а вся офіційна російська преса рясніла патріотичними лозунгами і статтями про непоборну могутність царської Росії та несхитний російський дух, які приведуть до перемоги над Німеччиною (паралелі з сьогодинішніми реаліями вникають самі по собі), М. Ф. Сумцов публічно дає відсіч реакційному чорносотенцю, співробітнику «Русской мысли», котрий опублікував на її сторінках статтю «Этюды о национализме», яка була пронизана великодержавним шовінізмом. «Великий націоналізм німецький і великий націоналізм російський два чоботи пара, – писав М. Ф. Сумцов, – і народам від них, будуть то німці чи росіяни – одне горе, війни, насильства, сльози і кров. Найвсеосяжнішої і безумовно найкращої народності нема й бути не може»[14]. Ця думка вченого знайшла підтримку серед значної частини передової інтелігенції України початку ХХ ст., яка так само, як і сам М.Ф.Сумцов, гаряче любила Україну, український народ і віддавала всі свої сили та знання для того, щоб полегшити всіма доступними їй засобами його важку долю.

Іноді, читаючи праці М. Сумцова, звертаєш увагу на те, що деякі його слова звернуті до нас, сьогодинішніх українців. Деякі моменти нашого життя Микола Сумцов передбачив ще на початку ХХ ст. У своїй роботі «Вага і краса української народної поезії» 1917 року М. Ф. Сумцов звертається до ролі пісні в формуванні національної свідомості українців. Вчений згадує подію 1907 р., коли в стінах Австро-Угорського парламенту 32 русинських депутата заспівали:

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля...

«Таким робом українська пісня в 1907 році голосно залунала в далекому Відні, як ознака політичної боротьби за народні права, на вдивовиж усім освіченим західним народам. Що це, сказали німці, чехи і інші австрійські народи, що це за сентиментальна нісенітниця, а у самих мурашки побігли по спині од почуття тої кривди, яку віками роблять українцям їх національні вороги, і декому стало соромно і сумно. Пісня розбуркала сонну думку про Україну; пісня кинула блискучий промінь на її гірку долю, і забриніла струна нового кращого життя. Але пісня вийшла на політичне поле, як прапор поліпшення української народної долі, як проводир до кращого людського життя.

Нехай же вона йде, ця чарівна українська пісня, всіма шляхами народної творчості – науковим, штучним, музичним, політичним, нехай буя і голосно співа про всі події свого занедбаного і скривдженого народа, висловля його кращі бажання і веде його до широкої власної національної просвіти, до поліпшення життя у всіх верствах народнього і суспільного добробуту» [5]. (Микола Сумцов, 1917 рік, збережена орфографія автора).

Джерела та література

1. Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова [Текст] / Д. І. Багалій // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 162–171.
2. Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке [Текст]. – Харьков, 1905.
3. Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького [Текст]. – Харків, 1940.
4. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки Академії Наук України ім. В. І. Вернадського м. Київ.
5. Сумцов М. Ф. Вага і краса української народної поезії [Текст] / М. Ф. Сумцов. – Черкаси, 1917. – 64 с.
6. Сумцов Н. Ф. Вильгельм II о роли моралиста [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Южный край. – 1914. – №12233.
7. Сумцов Н. Ф. Германская печать накануне войны [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Южный край. – 1914. – № 12217.
8. Сумцов Н. Ф. Исследования М. П. Драгоманова по фольклору в болгарском «Сборнике за народне умотворения» [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Записки Харьковского университета. – Кн. 4. – С. 1–11.

9. Сумцов Н. Ф. К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1897. – 18 с.
10. Сумцов Н. Ф. Малорусская цензура [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Русские ведомости. – 1905. – №73.
11. Сумцов Н. Ф. На поле брани. Из писем С. Н. Сумцова [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Южный край. – 1914. – №№ 12260, 12287.
12. Сумцов Н. Ф. Опасность братоубийственной войны [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Южный край. – 1913. – № 11399.
13. Сумцов Н. Ф. Памяти Франко [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Южный край. – 1915. – № 13146.
14. Сумцов Н. Ф. Этюды по человеконенавистничеству [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Южный Край. – 1916. – 10 марта.
15. Токарев С. А. История русской этнографии. (Дооктябрьский период) [Текст] / С. А. Токарев. – М. : Наука, 1966. – 453 с.
16. Центральний Державний Історичний Архів України м. Київ.
17. Центральний Державний Історичний Архів Росії м. Санкт-Петербург.
18. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк [Текст] / Н. А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

МУЗЕЙ ЯК ІНСТИТУТ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

О. М. Сошнікова,

к. філос. н., заступник директора
з наукової роботи ХІМ

Сьогодні музей як інститут, покликаний вирішувати певні завдання пошуку світоглядних і інтелектуальних орієнтирів соціокультурної адаптації людини у сучасному мультикультурному світі, відіграє велику роль в умовах інформаційного суспільства. При переході від однієї соціокультурної реальності до іншої музейні установи зазнають значних змін, чим зумовлена необхідність теоретичного осмислення та всебічного аналізу сучасного музею як багатофункціонального інституту соціокультурної пам'яті з функціями накопичення, збереження, ретрансляції матеріальних і духовних цінностей. В цьому контексті музей розглядається як інформаційна система, спрямована на передачу інформації семіотичними засобами через предметно-просторове середовище, як особливий канал інформаційного зв'язку, що опосередковує і суб'єктно-об'єктні, і інформаційні контакти, необхідні для формування особистості [1].

В останні десятиліття в нашій країні, як і в більшості країн пострадянського простору, відбувається переоцінка ролі і місця традиційної культури як в житті суспільства, так і окремої людини. Діяльність, спрямована на збереження національної культурної спадщини в добу глобалізації, є пріоритетною для більшості розвинутих країн, незалежність яких далеко не в останню чергу підтримується збереженими смислами їхньої культурної традиції. Для самопізнання нації і розвитку національної самосвідомості значну роль відіграє історична пам'ять, культура пригадування, історична дистанція, конче необхідна для самоопису, самокритики і зрештою само розуміння культури. Нації намагаються зрозуміти і оцінити, наскільки пройдений ними історичний шлях є унікальним та неповторним, яке місце вони займають у сучасному мінливому світі. Не менш важливою проблема національної ідентичності та самоідентифікації є для сучасної України, де процес колишніх ідентифікаційних основ йде паралельно з пошуками і розбудовою нової ідентичності. Адже культурні традиції є ключовим елементом розвитку національної свідомості, впливовим чинником формування єдиної української національної ідентичності та утвердження об'єднавчих цінностей у суспільстві.

Культурна спадщина – це сукупність об'єктів, успадкованих людством від попередніх поколінь. Цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від української держави не лише досягти збалансованого і адекватного передовому науково-технічному рівневі розвитку народногосподарського комплексу, а й на ділі продемонструвати шанобливе, справді державницьке ставлення до свого національного багатства, включаючи збереження для прийдешніх поколінь природного довкілля та культурно-історичної спадщини. Ідеться про збереження визначних пам'яток архітектури та мистецтва, відзначення місць, пов'язаних із життям і діяльністю відомих державних діячів, світоців науки і культури, а також з доленосними для країни історичними подіями. Як правило, етнонаціональна самоідентифікація не обмежується розпізнанням себе у цивілізаційних проблемах, а ускладнюється історичним міфотворенням, конструюванням власного бажаного образу, який є необхідним компонентом усього дороговказу у майбутнє. Саме тому держава повинна потурбуватися про збереження принаймні найвагоміших пам'яток «доісторичного» часу (доречно, наприклад, назвати стоянку біля села Королеве на Закарпатті, вік якої перевищує 500 тисяч років, Доброводи, Майданецьке і Тальянкі поблизу Умані, Кам'яну Могилу

в районі Мелітополя та ін.). Наша Батьківщина може претендувати на роль регіону, в якому знаходилися давні зони землеробства і скотарства. Не менше значення має необхідність збереження (а часом – і відтворення) пам'яток історичної доби. Йдеться, наприклад, про Скіфські кургани та давньогрецькі поліси на півдні України, храми Київської Русі, оборонні споруди Луцька, Острога, Білгород-Дністровського, пам'ятки доби козаччини. Прийняте урядове рішення про відтворення кількох втрачених об'єктів Києва – Успенський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, церква Богородиці Пирогощі. І цілком справедливим є включення в перелік пам'яток, що перебувають під охороною держави, кращих зразків архітектури та образотворчого мистецтва XIX–XX ст. В Україні такими, зокрема, є будівлі Полтавського земства та Держпрому в Харкові, пам'ятники Богдану Хмельницькому у Києві і Тарасові Шевченку на могили в Каневі. Складним є процес усвідомлення приналежності до культурно-історичної спадщини зразків так званої промислової архітектури (залізничні вокзали, гідроелектростанції тощо). Специфічною формою збереження культурної спадщини є підтримка державою народних промислів, звичаїв і традицій, усього багатовікового укладу життя населення як цілої країни, так і окремих регіонів. Збереження культурно-історичного середовища має органічно доповнюватись належним представленням і пропагандою на міжнародній арені досягнень України в розвитку європейської цивілізації, що сприятиме поширенню у світі правдивої, неупередженої інформації про нашу країну.

Питання про відповідальність за те, що і як представлене в музеї, є основними вимогам часу. Орієнтація на правдивість покладає на музей особливу місію в процесі формування історичної свідомості народу [6, с. 51]. Що стосується вітчизняної музейної діяльності по відновленню історичної пам'яті, то, насамперед, слід зазначити, що визначаючи завдання по комплектуванню фондів, слід конче враховувати необхідність заповнення прогалин у фондових колекціях, потребу усунення одноманітності матеріалів із багатьох тем, активніше розгортати пошук оригінальних, справді вражаючих музейних предметів. І сьогодні, як засвідчує змістовний аналіз вітчизняного музейного зібрання, далеко не у всіх колекціях основного фонду достатньо повно і глибоко представлені необхідні музейні предмети, є нерівномірності у відображенні матеріалами окремих історичних періодів, поступу певних регіонів. Часто спостерігається деяка одноманітність видів тих чи інших джерел, абсолютно тотожних за змістом.

Предметом палких дискусій продовжує залишатися проблема, чим і як комплектувати фонди з питань сучасності. Сьогодні ми можемо абсолютно чітко, без будь яких вагань визначити, які саме музейні предмети найкраще характеризують історичні предмети дорадянського періоду, або точно зорієнтуватись за допомогою яких експонатів найдоцільніше висвітлювати, скажімо, події 1920–80-х років. А от завдання виділити предмети, котрі, у майбутньому можуть стати символом сьогодення, залишається складним. Справді, якщо зазирнути на 20–25 років уперед, то можна збагнути, що звичайна, нічим сьогодні не приваблива для нас газета для прийдешніх поколінь може вже стати надзвичайно цікавим документом нашої епохи. Музейна практика минулих десятиліть переконливо доводить це [2, с. 321–323]. Тому музейні колективи критично переглядають власну діяльність, розробляють нові концепції подальшого розвитку. Відображення у експозиціях актуальних проблем сьогодення багато музеїв вважає важливою формою участі у суспільному житті країни. Розділи музейної експозиції, присвячені поточному періоду життя українського суспільства стали не менш привабливими для відвідувачів, ніж минула історія України. Відбувається переосмислення історичних фактів, накопичення нового матеріалу, розширення інформаційного потенціалу вже існуючих колекцій.

Формуються колекції з питань сучасності здебільшого в ході тематичного комплектування. Провідна тематика комплектування з питань сьогодення співпадає із проблематикою експозицій, як основного каналу музейної комунікації. На жаль, експозиційні завдання залишаються практично єдиним орієнтиром при доборі матеріалів, що відображають процеси і явища, які документуються музеєм. Ще й досі існуючі у музейній практиці недосконалості та обмеження, властиві першому рівню відбирання, наклали свій відбиток і на оцінку предметів музейного значення для поповнення музейного зібрання, призвели до збіднення джерелознавчого аналізу музейних предметів. До музейної колекції здебільшого відкомплектовані матеріали, які характеризують безконфліктність розвитку сучасного суспільства і замовчують суперечності та труднощі. Багато музеїв демонтували свої стаціонарні експозиції, замінивши їх тимчасовими виставками. І все ж музей не може постійно існувати у якості виставкового залу, все одно він буде поставлений перед необхідністю створити повноцінну стаціонарну експозицію. Виставковий показ дозволяє зосередити увагу на темах, які обов'язково увійдуть у майбутню експозицію.

Сучасний музей виступає як ретранслятор пам'яток і традицій, й, вважаючи своїм завданням формування соціокультурної свідомості населення. На жаль, слід відзначити, що потужний потенціал музеїв України не використовується повною мірою, у зв'язку з наявністю ряду значних проблем у даній галузі. До головних із них слід віднести недосконалість законодавчої бази в сфері музейної справи, недостатність експозиційних площ, неналежний рівень охорони музейних предметів, недостатній рівень кадрового та інформаційного забезпечення, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій. Недостатнє фінансування залишається хронічною проблемою музеїв усіх профілів.

Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо визначити одним з основних завдань зосередження зусиль органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на виконання пріоритетних напрямів роботи з розвитку повнопрофільної діяльності музеїв, як багатофункціональних інститутів соціальної пам'яті з функціями документування, вивчення, збереження та популяризації історичних та культурних цінностей, які мають державне та світове значення, а саме:

- Створення єдиної централізованої системи управління музеями, за основу взяти досвід музейної мережі 1990 року, або досвід централізованої бібліотечної системи. Де має бути створений державний орган виконавчої влади в сфері контролю за збереженням культурної спадщини.
- Створення при центральному органі виконавчої влади у сфері культури і туризму Музейної ради – консультативно-дорадчого органу з питань реалізації національної музейної політики. До повноважень Ради мають належити питання стратегічних пріоритетів розвитку музейної сфери України, розгляд і схвалення програмних документів, у тому числі концепцій експозицій національних музейних закладів, розробка цільових програм з реставрації, консервації музейних предметів, а також прийняття рішень щодо вилучення музейних предметів з фондово-облікової документації. (відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу».
- Створення Національного методичного музейного центру, до повноважень якого мають входити розробка методичних рекомендацій з усіх напрямків музейної діяльності, розробка програм і організація заходів з підвищення кваліфікації всіх музейних працівників (директорів та їх заступників, завідувачів відділів та секторів, наукових співробітників,

художників, співробітників технічної частини, доглядачів, касирів), реставраторів (стажування та навчання, обмін досвідом як з провідними музеями країни так і за кордоном).

- ІКОМ і українські музеї державна політика взаємодії.
- Внесення пропозицій щодо законодавчого врегулювання нормативно-правової бази, пов'язаної з діяльністю музеїв. Зокрема ухвалення закону про недоторканість землі, приміщень і колекцій державних музеїв, ввести загальнодержавний мораторій на виселення музеїв з приміщень, в яких вони знаходяться, закріпити на законодавчому рівні адміністративну відповідальність за порушення положень ч. 2 ст. 14 *«Приміщення музеїв, що є у державній чи комунальній власності, передаються їм на праві оперативного управління. Воно може бути вилучене лише за умови надання музею іншого рівноцінного приміщення»*. Законодавчо закріпити заборону на зняття охорони з музеїв, заборону відключати музеї від мереж, які забезпечують його життєдіяльність, охорону тощо.
- Розробити нову інструкцію «Про організацію охорони державних музеїв, історико-культурних заповідників, інших важливих об'єктів культури підрозділами Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України», яка б відповідала сучасним вимогам.
- Доопрацювати існуючі інструкції з обліку та збереження відповідно до сучасних вимог. Вся підготовча та супровідна документація проекту інструкції повинна містити обґрунтування і посилання на джерела /рекомендації/ нормативно-правові акти, на базі яких прописуються ті чи інші вимоги до обліку і збереження культурних цінностей.
- Закріпити на законодавчому рівні забезпечення фінансування витрат на закупівлю музейних предметів, які мають державне та світове значення.
- Підтримка на державному рівні активніших позицій музеїв в національній освітній системі, інтегруючи на практиці найбільш передові музейно-педагогічні технології.
- Одним із найактуальніших завдань, що стоять перед вітчизняними музеями, є впровадження у їх роботу сучасних інформаційних систем, ключовим завданням яких є автоматизація обліку музейних предметів, яка буде сприяти ефективному доступу громадян до національного культурного надбання. Однак, це завдання ускладнюється відсутністю законодавчого підґрунтя автоматизації обліку. Чинне зако-

нодавство не містить нормативних документів щодо ведення електронного обліку музейних предметів. Якщо вдасться впровадити законодавчо електронний облік музейних фондів, то музейний сектор інформаційного середовища стане відкритим та легкодоступним для запитів користувачів і зробить музейну комунікацію максимально продуктивною. Це дасть можливість музеям розробляти електронні путівники, електронні каталоги колекції, віртуальні виставки тощо.

- Створення Програми стимулювання молоді для роботи в музейній сфері, яка б передбачала певні пільги для молодих науковців.
- Бюджетне фінансування і матеріально-технічне забезпечення музейних програм.
- Заснування Президентських премій для музейних працівників за їх вклад у розвиток музейної справи, що буде сприяти активізації наукових досліджень, як засобу не тільки історичного пізнання, але й формування світогляду українського народу, що передбачає заснування.
- Забезпечення фінансування витрат на охорону Державного Музейного фонду України в областях країни.
- Розробка і затвердження типового штатного розкладу, з урахуванням сучасних вимог до музейної діяльності, який передбачає введення до штату музею таких фахівців як зберігач, програміст, інженер з комп'ютерного обслуговування, інженер з обслуговування складного обладнання, реставратор, сценарист, режисер, редактор, маркетолог, екскурсовод, координатор екскурсій, художник-експозиціонер, юрист, мистецтвознавець. Все це на сьогодні не передбачається у Довіднику кваліфікаційних характеристик професійного рівня працівників Вип. 81 «Культура і мистецтво».
- Разом з тим, районні краєзнавчі музеї є центрами краєзнавчих досліджень краю, пропаганди та популяризації народних традицій, важливою ланкою у патріотичному вихованні населення. Ряд музеїв є співзасновниками, організаторами і учасниками історичних та етнографічних фестивалів. Великі завдання стоять перед цими закладами у створенні та втіленні туристичних програм. У зв'язку з цим, районні краєзнавчі музеї потребують фахівців із створення науково-обґрунтованих, технічно-обладнаних та атрактивних експозицій, створення умов для зберігання та наукової атрибуції пам'яток культурно-історичної спадщини, а також

належного їх використання в музейній роботі. Ураховуючи вищевикладене, типовий штатний розклад для районних краєзнавчих музеїв 4 категорії за оплатою праці повинен передбачати окрім директора, ще головного зберігача, зберігача, наукових співробітників, екскурсовода, художника-оформлювача, бухгалтера, касира, музейного доглядача, гардеробника, прибиральницю та двірника.

- Зберегти за музеями статус неприбуткових організацій.
- Внести зміни до нормативних актів стовно реклами.
- Внести зміни до Податкового кодексу України з метою впровадження спеціального податкового режиму для суб'єктів господарчої діяльності, які виступають спонсорами, через вилучення суми, що вкладено в музейні проекти або музейні заклади, з обсягів прибутку, що обкладаються податком або через пряму переадресацію певної частини податку на конкретний проект або заклад.

Для обласних Програми гуманітарного розвитку:

- Компьютеризація музеїв області.
- Фінансування у розробці брендів музеїв, створенні та роботі інтернет-сайтів, виготовлення музейних каталогів, наукових видань, розробці різноманітної рекламної продукції.
- Забезпечення належних умов для зберігання музейних цінностей (виготовлення спеціалізованого обладнання для фондосховищ музеїв, виділення коштів на реставрацію предметів).
- Надання фінансової підтримки для створення повнопрофільних експозицій обласних музеїв, що активно буде впливати на створення позитивного іміджу міста та області і країни в цілому.
- Формування сучасної музейної інфраструктури (сучасний експозиційний простір, забезпечений гідним експозиційним обладнанням та інформаційними технологіями: екрани, монітори, аудіо, відеообладнання інтерактивного використання; офісні приміщення із сучасною оргтехнікою; інтернет-бібліотека; створення електронної бази даних по колекціях музеїв, створення та експлуатація аудіовізуального гіду музеєм, творчі студії, дитячі кімнати для гри і відпочинку).

Все це створить належні умови обласним музеям для забезпечення конкурентноспроможності їх історико-культурної продукції та сприянню міжнародного співробітництва у галузі музейної справи.

Джерела та література

1. Беззубова О. В. Музей как объект философско-антропологического исследования [Электронный ресурс] / О. В. Беззубова. – Режим доступа: www.antrjpoloги.ru/ru/text/bezzubova/supr12_40.html
2. Вайдахер Ф. Загальна музеологія [Текст] / Ф. Вайдахер. – Львів : Літопис, 2005. – 632 с.
3. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість [Текст] / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Знання України, 2005. – 578 с.
4. Закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації». За станом на 16 червня 2011 року [Текст] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парламентарське вид-во, 2011. – 32 с.
5. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: Множинність репрезентацій [Текст] / В. М. Корабльова ; Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 179 с.
6. Сошнікова О. М. Музеєфікація як засіб суспільного виховання [Текст] / О. М. Сошнікова // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Філософія. – 2007. – Вип. 25. – С. 50–55.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОГО БРЕНДУ

І. П. Шевцов,
зав. відділу науково-
інформаційних технологій та
маркетингу ХІМ

Формування та керування розвитком **бренду** – одні з базових процесів музейного маркетингу. Цей процес (**брендинг**) безпосередньо пов'язаний та впливає із місії музею (mission statement).

Кількість музеїв в Україні має тенденцію до збільшення. Так, у 2010 р. було зареєстровано 546 музейних закладів, у 2011р. – 570, в 2012 – 592. У 2013 р. було офіційно зареєстровано 608 музеїв, при цьому кількість відвідувачів склала 22,3 млн [1]. Значну кількість музейних закладів спостерігаємо і на рівні окремих регіонів. Зокрема, музейна мережа Харківського регіону станом на 1 січня 2014 р. містила 33 музеї комунальної власності, 1 – національний, 76 музеїв, що створені при організаціях та установах та 3 – приватні [2, 89]. Це загострює проблему **самоідентифікації** цих орга-

нізацій на ринку, засобом якої є брендинг. З ринкової точки зору іншими конкурентами музеїв є заклади, що також діють на ринку дозвілля: театри, парки, бібліотеки, клуби тощо. Отже музейним менеджерам необхідно ретельно підходити до формування та підтримки бренду.

Бренд визначають як ім'я, термін, знак, символ, дизайн або їх комбінація, призначені для ідентифікації товарів або послуг одного продавця або групи продавців, що диференціює їх серед конкурентів [6, 241]. Звернення уваги до брендингу у музейному світі пов'язане зі зміною підходів у організації та управлінні музеями, коли акцент зміщується від фондів до публіки, та від музейних предметів до розповідей. З іншого боку урядам (що фінансують музеї) вигідне збільшення музейної аудиторії для самоокупності музеїв [7]. Також важливою частиною бренду є його візуальна ідентичність (фірмовий стиль), що інструментом безпосередньої комунікації зі споживачами музейних послуг.

Передумовою та базою для формування бренду музею є розробка його **місії**. На думку Н. Котлера розроблена місія має допомогти менеджменту відповісти на запитання:

- *Яка ціль нашої організації?*
 - *Який тип організації треба побудувати, щоб досягти цих цілей?*
 - *Чому ми робимо те, що робимо?*
 - *Що особливого у тому, що ми робимо?*
 - *Хто наші споживачі, і як ми можемо задовольнити їх потреби?*
 - *Які цінності ми можемо запропонувати цим споживачам?*
- [5, 87]

Залежно від типу музею, його ціль може бути дещо різною, але зазвичай будь-який музей є центром накопичення та розповсюдження знань про навколишній світ: історію, культуру, мистецтво тощо. Наприклад, ціль існування *Харківського історичного музею* можна визначити як зберігання, вивчення та популяризація історії України, Слобожанщини та міста Харкова. *Тип організації* музею визначає, яким чином його частини та структурні підрозділи взаємодіють між собою та навколишнім світом. Для дослідження внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливають на існування музею, можна, зокрема, застосовувати SWOT аналіз [4, 41]. Особливості у роботі конкретного музею – це важлива сторона його самоідентифікації та вирізнення серед інших музеїв, якісна сторона бренду, що створює конкурентні переваги. Зокрема, однією з особливостей *Харківського історичного музею* є його спеціалі-

зація у дослідженні історичного надбання східноукраїнського регіону *Слобожаничини*. Під час формування місії музею необхідно визначити хто є споживачами послуг цього музею. Якісний аналіз дозволяє виокремити (сегментувати) окремі групи музейної аудиторії. Доцільно визначити групи аудиторії, які можна залучити до музею, і розвивати спеціальні програми для кожного цільового сегменту, наприклад, школярів або осіб старшого віку [5, 115]. Наприклад, у Харківському історичному музеї у 2015р. для учнівської аудиторії запроваджений «Суботній факультатив» [3]. Серед *цінностей*, що музейна установа несе громаді, в першу чергу треба відзначити освітні послуги. Вони надаються не лише шляхом екскурсій, але й лекцій, соціальних програм, семінарів – кожен із цих напрямів об'єднує людей у музеї та разом із його брендом [8, 30].

Джерела та література

1. Державна служба статистики України – Культура [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ДССУ. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Панченко А. В. Проблеми і досягнення музеїв Харківської області у 2013 році [Текст] / А. В. Панченко // Двадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» (проводиться в рамках XX Сумцовських читань), 18 квітня 2014 р. – Х. : Майдан, 2014. – С. 89–97.
3. Суботній факультатив – Харківський історичний музей [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ХІМ. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/osvita/fakultativi/saturday.html>
4. Шевцов І. П. Деякі аспекти стратегічного планування маркетингової діяльності у музеї [Текст] / І. П. Шевцов // Двадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» (проводиться в рамках XX Сумцовських читань), 18 квітня 2014 р. – Х. : Майдан, 2014. – С. 39–42.
5. Kotler Neil G. *Museum Marketing and Strategy: Designing Missions, Building Audiences, Generating Revenue and Resources* [Text] / Neil G. Kotler, Philip Kotler, Wendy I. Kotler. – San Francisco : Jossey-Bass, 2008. – 511 p.
6. Kotler Philip. *Marketing Management* [Text] / Philip Kotler, Kevin Lane Keller. – Upper Saddle River : Prentice Hall, 2006. – 816 p.
7. Jones Robert. *Curators may be sceptical but branding is vital for museums* [Electronic resource] / Robert Jones // *The Guardian*. – Mode of access: <http://theguardian.com/culture-professionals-network/culture-professionals-blog/2014/may/01/curators-branding-tate-british-museum>.
8. Wallace Margot A. *Museum Branding: How to Create and Maintain Image, Loyalty, and Support* [Text] / Margot A. Wallace. – AltaMira Press, 2006. – 208 p.

УЧАСТЬ ВИПУСКНИКІВ І СТУДЕНТІВ АКАДЕМІЇ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ АРХІВУ ТА МУЗЕЮ ХДАК)

*М. М. Каністратенко,
к. і. н., професор, зав. кафедри
музеєзнавства та
пам'яткознавства, перший
проректор Харківської державної
академії культури*

Історія Харківської державної академії культури, першого і до кінця 60-х років минулого сторіччя єдиного вищого навчального закладу такого спрямування в Україні, це, передусім, історія десятків тисяч його випускників, чий внесок у формування культурного простору нашої країни важко переоцінити. Уже за перше довоєнне десятиріччя діяльності навчального закладу (спочатку Харківського інституту політичної освіти, в подальшому – Харківського інституту комуністичної освіти, Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, Українського, а з 1939 р. – Харківського державного бібліотечного інституту) було підготовлено понад півтори тисячі випускників. Їх подальший життєвий шлях, як сотень студентів молодших курсів, що навчалися у ХДБІ у 1941 р., пролягав через війну. Далеко не всі вони змогли в подальшому повернутись до мирної праці чи студентського життя, багато хто загинув на фронтах Великої Вітчизняної війни. Їм, відомим і безіменним героям, випускникам і студентам академії – учасникам військових дій 1941–1945 рр., присвячена ця історична розвідка.

На сьогодні не існує жодного спеціального дослідження цієї важливої, драматичної сторінки історії академії. Лише в колективних монографіях, які вийшли до 50, 70, 75 та 80-річчя академії, а також деяких статтях, зокрема колишнього ректора О. І. Євсєєва, є коротенькі згадки про окремих найбільш відомих її студентів і викладачів – учасників Великої Вітчизняної війни [1].

Тому наша спроба висвітлення даної проблеми побудована, перш за все, на дослідженні матеріалів фондів архіву та майбутнього музею історії ХДАК.

На жаль, довоєнний архів академії був повністю втрачений під час окупації Харкова німецькими військами, евакуації тодішнього ХДБІ до м. Кзил-Орда (Казахстан). На сьогодні в архіві академії зберігаються документи і матеріали, починаючи з 1947 р., коли інститут поновив свою діяльність як самостійний навчальний

заклад. Вивчення особових справ колишніх викладачів інституту дозволило встановити імена деяких випускників та студентів інституту довоєнних років – учасників Великої Вітчизняної війни, які потім продовжили викладацьку діяльність у рідному навчальному закладі. Це, зокрема, заступник директора інституту з навчально-наукової роботи у довоєнні і перші повоєнні роки Олександр Артемович Майборода [2]; випускник і викладач інституту 30-х років XX ст. Мусій Маркович Фельдштейн, офіцер розвідки у роки Великої Вітчизняної війни, нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня та багатьма медалями [3]; Дмитро Дмитрович Тараманов, випускник 1938 р., який під час війни був командиром роти і батальйону, одержав декілька поранень, нагороджений орденами Червоної Зірки, Олександра Невського, 6-тьома медалями, а з 1950 р. – один з провідних викладачів і науковців інституту [4]; Іван Валер'янович Дьомкін, який закінчив музейне відділення інституту у 1934 р., після чого працював заступником директора Українського центрального музею революції, учасник Великої Вітчизняної війни, а після Перемоги – знову викладач інституту [5]; Самсон Ісакович Коваленко, випускник 1939 р., а в післявоєнні роки викладач кафедри культосвітньої роботи, війну пройшов у складі ансамблю пісні і танцю Сталінградського, потім Південного, 4-го Українських фронтів, був нагороджений орденом Червоної Зірки та декількома медалями [6].

По різному склалася воєнна доля випускників. Так, Ілля Спиридонович Галій з відзнакою закінчив у 1940 р. інститут і був направлений на роботу до м. Станіслава (зараз Івано-Франківськ), з перших днів війни став добровольцем комуністичного батальйону, але вже 30 червня 1941 р. під час бомбардування міста отримав поранення, довго лікувався, потім працював у Казахстані, а з 1947 р. повернувся до інституту в якості заступника директора з заочного навчання [7].

Серед студентів інституту, а в подальшому його викладачів, які брали участь у Великій Вітчизняній війні, було і багато дівчат. Так, випускниця 1936 р. Євгенія Михайлівна Борисова, яка з 1949 по 1959 рр. очолювала кафедру дитячої літератури, усю війну пройшла медичною сестрою, надавала допомогу пораненим у боях під Харковом, Малоархангельском, Сталінградом, брала участь у визволенні Польщі та Німеччини. Військовими медичними сестрами були Віра Леонтіївна Каверна, випускниця 1939 р., студентки ХДБІ 1941 р. Тетяна Петрівна Коміссаренко та Любов Олександрівна Жаворонкова. Остання за героїзм проявлений

під час війни, була нагороджена орденом «Вітчизняної війни» 3-го ступеня, «За мужність!» 3-го ступеня, медаллю Жукова та іншими урядовими нагородами [8].

Важливим, а почасти єдиним джерелом, що дозволяє висвітлити участь випускників у Великій Вітчизняній війні, є документи і матеріали фонду музею Історії ХДАК. Поштовхом до початку систематичного збору матеріалів з історії ХДАК стала зустріч випускників довоєнних років, що відбулась у Харкові у 1979 році, коли навчальний заклад відзначав своє 50-річчя. Саме на цій зустрічі колишній проректор з навчальної роботи, останні роки завідувач кафедри дитячої літератури Олімпіада Іванівна Коломійченко, сама випускниця 1940 р., звернулась з проханням надіслати матеріали про студентів-випускників довоєнних років для відкриття майбутнього музею. Активну допомогу у пошуку студентів і випускників довоєнних років, листування з ними, збирання і вивчення документів надавала і ст. викладач кафедри бібліотекознавства, потім ст. лаборант кафедри літератури Тетяна Петрівна Комісаренко. За період з 1979 по 1988 рр. до академії надійшли сотні документів, інколи унікальних, присвячених колишнім студентам і викладачам. На жаль, після остаточного виходу на пенсію, Т. П. Комісаренко, пошукова робота була припинена. Лише у зв'язку з підготовкою до нового ювілею – 85-річчя з дня заснування академії відновилась робота, пов'язана з відкриттям музею історії ХДАК, збиранню нових експонатів та систематизації уже накопиченого матеріалу.

На сьогодні у фондах музею налічується декілька сотень документів, фотоматеріалів, речових експонатів, які дають змогу хоча б частково висвітлити внесок студентів ХДАК у перемогу у Великій Вітчизняній війні. Це спогади студентів-фронтовиків, їх особисті документи, листи-«трикутники» воєнного часу, фотокартки, біографії, складені для майбутнього музею, бойові нагороди, статті з газет, журналів, інші друковані та рукописні матеріали, архівні документи.

Так, у фондах музею зберігається декілька фото студента 1933–1937 рр., знаменитого партизана-підричника, одного з організаторів партизанського руху в Україні, Героя Радянського Союзу Григорія Васильовича Балицького, зокрема аматорська фотокартка 1943 р. де Г. В. Балицький спілкується з двічі Героєм Радянського Союзу, командиром Чернігово-Волинського партизанського з'єднання А. Ф. Федоровим; машинописний текст автобіографії, складений власноручно Григорієм Васильовичем, копії нагородного листа та бойові характеристики, рішення Президії Верховної

Ради СРСР про присвоєння Балицькому звання Героя Радянського Союзу, декілька його листів до членів групи «Пошук» академії. Зібрані цікаві матеріали (фото, газетні статті, ін. ще про одного студента 1933–1937 рр., Героя Радянського Союзу Івана Митрофановича Філіповського.

У фондах музею академії зберігаються також матеріали про студента-Героя Радянського Союзу Василя Архиповича Гелету, який у 1936–1937 роках навчався на робітничому факультеті при Українському бібліотечному інституті, а з вересня 1937 по листопад 1938 року був його студентом. З другого курсу по спецпризиви став курсантом Мелітопольського військового авіаційного училища, яке закінчив у 1940 р. У діючій армії знаходився з початку війни. Штурман ескадрильї 797 бомбардувального авіаполку 202-ї бомбардувальної авіадивізії 1-го Українського фронту. Брав участь у визволенні Польщі, Німеччини, здійснив 169 бойових вильотів. За проявлену мужність рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 27.06.1945 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Серед документів, які дозволяють прослідкувати життєвий шлях В. А. Гелети – особовий листок з обліку кадрів, власноручно заповнений В. А. Гелетою, копії диплому з відзнакою про закінчення майором Гелетою Військово-Повітряної академії, та диплому кандидата технічних наук, список його наукових праць, декілька фотокарток, на одній з яких Василь Архипович з групою бійців сфотографований на даху Рейхстагу.

Зібрані також матеріали про випускників академії 1937–1941 рр. – учасників Великої Вітчизняної війни. Так, Василь Борисович Терещенко після закінчення навчання у 1937 р. працював до війни завідувачем бібліотечного сектору Київського обласного відділу народної освіти, усю війну пройшов політпрацівником 479 гаубичного артполку 36-ї гаубичної бригади 23-ї артилерійської дивізії, нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеню, орденом Червоної Зірки та десятьма медалями.

Віталій Григорович Дубина, випускник 1938 р., вступив у бій з німецькими військами вже в червні 1941 р., воював командиром взводу 80-го саперного батальйону 10-го стрілецького корпусу в Прибалтиці. Про одну з військових операцій, яку успішно провели бійці під командуванням В. Дубини на річці Кейла, неподалік Талліна, йшлося в одному з повідомлень Радінформбюро: «Група саперів під командуванням старшого сержанта Дубини готувала підрип мосту. Заклавши вибухівку, бійці підпалили шнур і залягли в найближчій воронці від снаряду. Випадкова куля перебила шнур, і вибух не відбувся. На протилежному березі річки в цей

час з'явилась ворожа колона. Нехтуючи небезпекою, Дубина вибіг на міст і кинув гранату у ящик з вибухівкою. Величезний вибух вщент зруйнував міст. Відважному саперові вдалося врятуватися» [9, с. 222]. За героїзм у боях з німецькими загарбниками В. Г. Дубина був нагороджений орденом Вітчизняної війни II-го ступеня, багатьма медалями. Про ратні подвиги та подальшу мирну працю В. Г. Дубини в бібліотеках м. Кишинева розповідають: автобіографія, складена Василем Григоровичем у 1986 р. для майбутнього музею, фото, відзнаки, газетні матеріали а також листи самого В. Г. Дубини, що зберігаються у його особовому архіві.

Учасниками Великої Вітчизняної війни були випускники 1938 р. Іван Іполитович Сотников, Василь Васильович Жебеленко, Семен Савелійович Трояновський, Антон Іванович Ольшанський, Людмила Михайлівна Вольфович, Олександра Онисимівна Седньова. Серед багатьох експонатів, які розкривають їх мирну працю та військові подвиги, найбільш цікавими є спогади начштабу батальйону С. С. Трояновського; копія диплому з відзнакою про закінчення А. Ольшанським ХДБІ; посвідчення та самі медалі «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні, 1941–1945 рр.» і «За перемогу над Японією», які належали І. І. Сотникову; листи, почесні грамоти, фото студентських часів, воєнних та повоєнних років, газетні матеріали. Завдяки листуванню з колишньою студенткою Софією Гальперіною вдалося зібрати відомості про бойовий шлях її чоловіка, випускника 1939 р. Василя Федоровича Ярмоша, який до війни разом з дружиною працював завідувачем бібліотеки у Ворошиловграді (Луганську), а з листопада 1941 р. був мобілізований до діючої армії. Старшина В. Ярмош брав участь у боях за оборону Ленінграда, в одному з яких, 15 вересня 1943 р., загинув. Серед матеріалів, які надійшли від С. Л. Гальперіної – спогади про чоловіка та копія повідомлення про його загибель, фото меморіалу на Синявських висотах під Ленінградом, де серед похованих радянських бійців викарбуване і прізвище В.Ф. Ярмоша.

Цікавою є доля випускника 1940 р., уродженця міста Барвінкове Харківської області Бобуха Івана Ілліча. Селянський син, після закінчення школи працював на шахтах Донбасу, потім вчителював, а у 1936 р. став студентом академії (тоді Український бібліотечний інститут), після закінчення якого завідував обласним бібліотечним методичним кабінетом у Донецьку. З самого початку війни добровольцем пішов на фронт. Гвардії старший лейтенант І. І. Бобух був політруком роти, командиром танкового взводу і роти у складі військ Південно-Західного, Західного та 2-го Біло-

руського фронтів, нагороджений орденами Червоної Зірки та Великої Вітчизняної війни, багатьма медалями. Після Перемоги знов повернувся до бібліотечної справи, очолював Житомирську обласну бібліотеку, а в подальшому працював науковим співробітником у бібліотеках АН СРСР та МДУ. Наукову діяльність у галузі бібліотекознавства та бібліографії Іван Ілліч поєднував з літературною роботою, а головними героями його віршів, нарисів були книга, бібліотека. Декілька рукописів його віршів, поряд з іншими матеріалами, зберігаються у фондах музею.

Єдиною із випускників ХДБІ 1941 р. – учасників Великої Вітчизняної війни, про яку вдалося зібрати документальний матеріал, є Мірошніченко (Гладченко) Зінаїда Василівна. Ще навчаючись на третьому курсі, З. В. Мірошніченко у складі групи з 15 осіб була відібрана для подальшої роботи у бібліотеках Київського військового округу. Однак уже 25 червня 1941 р. вона була направлена Харківським облвійськкоматом до евакошпиталю № 3329, де одночасно займала посади політпрацівника і начальника бібліотеки, а потім у званні лейтенанта стала начальником бібліотеки Будинку офіцерів 5-ї запасної авіабригади, що знаходилась у Новосибірській області. Дізнавшись про загибель чоловіка, який був військовим льотчиком, З. І. Мірошніченко звернулась до командування за дозволом навчатись у авіаційному училищі, щоб мати змогу брати участь у бойових діях. Одержавши відмову, таке ж прохання направила Верховному Головнокомандувачу, після чого була зарахована до 2-го Ленінградського військового авіаційно-технічного училища. Як курсант проходила бойове стажування у 166-му гвардійському штурмовому авіаполку 2-ї повітряної армії 1-го Українського фронту заступником інженера авіаескадрильї по озброєнню. Але й по закінченню училища єдину випускницю-жінку не направили на фронт, а залишили викладати у школі штурманів (м. Красноярськ). Після закінчення війни З. В. Мірошніченко довгий час працювала у бібліотеках Харкова, а з переїздом до Києва – в музейних установах міста.

Багато студентів ХДБІ, чиє навчання перервала війна, брали активну участь у боротьбі з німецькими загарбниками. На жаль, сьогодні ми маємо документальні свідчення про військовий шлях та повоєнну долю лише деяких з них. Так, у фондах музею зберігаються фото, листи, газетні матеріали, рукописи, ордени та медалі Олександра Петровича Бартоша, бійця 196 стрілецького полку 227-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту, у післявоєнні роки – редактора декількох районних газет, члена спілки журналістів СРСР. Серед матеріалів особового фонду Михайла Григо-

ровича Ревенка, який добровольцем брав участь у радянсько-фінській війні, а з перших днів Великої Вітчизняної війни вступив до батальйону політбійців Харківського танкового училища, поміж іншого, є відповідь Центрального архіву Міністерства оборони СРСР М. Г. Ревенку з прізвищами студентів ХДБІ – бійців зазначеного батальйону; у званні капітана зустрів Перемогу Іван Іванович Оніщенко, нагороджений орденами Богдана Хмельницького 3-го ступеня, Вітчизняної війни 2-го ступеня та багатьма медалями; у складі військ Північно-Кавказського та 4-го Українського фронтів боролась з ворогом студентка третього курсу Катерина Григорівна Чайка. В групі студентів, за станом здоров'я непридатних до військової служби, були Федір Іванович Іващенко та Олексій Григорович Пенза. Вони евакуювалися до Нальчика і закінчили навчання уже в Кабардино-Балкарському педагогічному інституті, та в подальшому зуміли подолати долю та спротив медкомісій і потрапили на фронт. О. Г. Пенза проходив службу в частинах протиповітряної оборони, а Ф. І. Іващенко по закінченню школи авіатехніків служив у 3-му авіаполку авіації далекої дії, а після закінчення війни присвятив себе науковій та викладацькій роботі.

На теперішній час уже відомі імена майже 80 випускників і студентів академії-учасників Великої Вітчизняної війни. Сподіваємось, що подальша пошукова та дослідницька діяльність дозволить заповнити маловідомі сторінки історії ХДАК, показати вагомий внесок її викладачів і студентів у становлення, розвиток та ствердження української державності і культури.

Джерела та література

1. *Харківська державна академія культури : до 70-річчя з дня заснування : [монографія] / [авт. кол.: В. М. Шейко та ін. ; наук. ред.: В. М. Шейко, М. В. Дяченко, Н. М. Кушнарєнко, В. З. Фрадкін]. – Харків, 1999. – 223 с.; Харківська державна академія культури : до 75-річчя з дня заснування : [монографія] / [авт. кол.: В. М. Шейко, М. В. Дяченко, Н. М. Кушнарєнко, М. М. Каністратенко]. – Харків, 2004. – 296 с.; Харківська державна академія культури : до 80-річчя з дня заснування : монографія / [авт. кол.: В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, Н. М. Кушнарєнко та ін.]; М-во культури і туризму України, Харків. держ. акад. культури. – Харків, 2009. – 196 с; Харьковский государственный институт культуры. 1929–1979 / под ред. А. Л. Оприщенко. – Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1979. – 72 с. ; Євсєєв О. І. Підготовка культосвітніх працівників в Харківському бібліотечному інституті / О. І. Євсєєв, А. П. Виноградов, О. А. Майборода // Учені записки / М-во культури УРСР, Харків. держ. бібл. ін-т. – Харків, 1957. – Вип. 3. – С. 3–51.*

2. *Архів Харківської державної академії культури (Архів ХДАК), ф. 1, оп. 1-Л, спр. 4159; Березюк Н. Покоління фундаторів бібліотечної освіти в Україні: до 110-річчя Олександра Артемовича Майбороди / Н. Березюк, А. Соляник // Вісн. Кн. палати. – 2013. – № 9. – С. 38.*
3. *Архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 2336.*
4. *Архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 11057*
5. *Архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 4628.*
6. *Архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 8037.*
7. *Архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 3944.*
8. *Архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 4678: музей ХДАК; особовий фонд Л. О. Жаворонкової; Слобідський край. – 2011. – 22 жовт. (№ 127); архів ХДАК, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 8121.*
9. *Сообщения Советского Информбюро, т. 1. Июнь–Декабрь 1941 г. – М.: Совинформбюро, 1944.*
10. *Детальніше див. В. Д. Лесев. Долг памяти. – Нальчик: Эльбрус, 1983. – С. 115–126.*

ФАКУЛЬТАТИВНІ ЗАНЯТТЯ З АРХЕОЛОГІЇ В ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

К. Ю. Пеляшенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Сучасне суспільство з розвиненою інфраструктурою розважальної сфери та широкими комунікативними можливостями ставить перед музеями нові завдання у розвитку науково-просвітницької діяльності. Сьогоднішній музей розглядається як фактор соціального виховання, що повинен розширювати кругозір та сприяти всебічному розвитку особистості у суспільстві. Визначення ж музею як соціально-культурного інституту започатковано ще в 80-х роках ХХ ст. [8, с. 212]. Сучасного відвідувача все частіше не задовольняє звичайна екскурсія експозицією. Тому працівники музейної сфери знаходяться у постійному пошуку альтернативних способів передачі інформації, що сьогодні перетворюються на обов'язкові. Одним з таких способів можуть стати факультативні заняття з застосуванням фондового, експозиційного та кадрового потенціалу музею.

Термін «факультатив» походить від латинської *facultas* – «можливість». Поняття «факультативне заняття» більш притаманно навчальним закладам (як вищим, так і загальноосвітнім). Однак, в музейній справі факультативи також можуть виступати однією з форм комунікації, спілкування відвідувача з культурним надбанням.

Основна мета проведення факультативних занять з археології – надання можливості відвідувачам музею поглибити свої знання про давнє минуле на території України. За допомогою археологічних і письмових джерел ми намагалися висвітлити різні аспекти етнічного, соціального, духовного розвитку суспільств, що мешкали у Північному Причорномор'ї, починаючи з кам'яної доби, та проілюструвати їх у загальносвітовому контексті.

Археологія наука досить складна, і для кращого її розуміння людиною, яка просто цікавиться, потребує наочності, більш ретельного роз'яснення дискусійних питань з боку спеціалістів. Останнім часом ми є свідками обурення науковців-археологів від поширення та популяризації фантастичних концепцій та профанацій первісної історії України у засобах масової інформації, що демонстративно дискредитують сучасну науку [2; 3]. Тому одним з нагальних завдань археолога є популяризація знань з давньої історії і археології, що спираються на тверде наукове підґрунтя.

Аналіз друкованих і електронних джерел приємно вражає тим, що в останні роки масові заходи, присвячені археології та давній історії, широко застосовуються у цілому ряді музейних установ України. Серед таких можна назвати наступні: Національний музей історії України [7, с. 48–49], Дніпропетровський національний історичний музей [4], Національний історико-етнографічний музей заповідник «Переяслав» [6, с. 46], Археологічний музей Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» [9], Ізюмський краєзнавчий музей [11, с. 66], Чугуївський художньо-меморіальний музей ім. І. Ю. Рєпіна [10], Полтавський краєзнавчий музей [5]. Як правило, це окремі заходи, які можуть проводитися на замовлення екскурсійних груп або приурочені до певних подій (інтерактивні заняття, театралізовані екскурсії, лекції тощо). В Харківському історичному музеї було вирішено запропонувати відвідувачам регулярні зустрічі, присвячені давній історії та археології, що відбуваються раз на місяць впродовж навчального року для всіх бажаючих.

Враховуючи сучасні реалії розвитку музейних комунікацій, ми намагалися зробити плавний перехід від пасивного до активного сприйняття інформації, застосовуючи при цьому інтерактивні прийоми, спрямовані на взаємодію відвідувача й артефакту, відвідувача і фахівця.

Методика проведення заходу побудована на органічному синтезі різних засобів подачі інформації. Серед таких: виклад теоретичного матеріалу за допомогою мультимедійних заходів, впровадження інтерактивних прийомів, тематична екскурсія та майстер-

клас. Тематика занять і виклад матеріалу побудовані на принципі доступності і розраховані на непідготовлену аудиторію, що цікавиться давньою історією та не має спеціальної освіти або досвіду роботи в цьому напрямку. Висвітлення кожної теми відбувається за допомогою поєднання лекційного викладу з мультимедійними презентаціями, уривками із наукових документальних фільмів, навчальних практикумів, ознайомленням з давніми артефактами. Для шкільної аудиторії спеціально розроблені інтерактивні завдання. Кожна зустріч завершується відвідуванням частини експозиції музею, що пов'язана з тематикою заняття.

Основний зміст програми.

Заняття 1. Принципи сучасних археологічних досліджень. Перші дослідники старожитностей Харківщини (М. Сібільов, В. Городцов, В. Бабенко) [16].

Захід присвячений основним принципам, на яких побудована сучасна археологічна наука. Під час мультимедійної лекції розповідається про методiku археологічних досліджень: правила пошуку археологічних пам'яток, методика розкопок та отримання різноманітної інформації з давніх артефактів. Інтерактивна частина складається з кількох практикумів: правила розчистки археологічних об'єктів, визначення послідовності культурних відкладень давніх суспільств (стратиграфія), культурна атрибуція археологічної кераміки. Заклучна частина заняття проходить в експозиції Харківського історичного музею, біля вітрин, присвячених кам'яній добі (вклад Миколи Сібільова у відкриття пам'яток кам'яної доби на Харківщині), бронзовому віку (виділення археологічних культур Васи́лем Горо́дцовим), салтівській культурі (відкриття старожитностей Васи́лем Бабе́нком).

Заняття 2. Мисливці та збиральники кам'яної доби [15].

Захід присвячений знайомству з основними рисами матеріальної і духовної культури людських спільнот, що мешкали на території України за кам'яної доби. За допомогою ілюстративних та відеоматеріалів розповідається, як розкопуються найдавніші в історії людства пам'ятки та яку інформацію вони дають науковцям для реконструкції подій, вивчення господарства та релігійних уявлень. Під час практичної частини учасникам пропонується ознайомитися з найдавнішим способом добування вогнища тертям (за допомогою спеціально створених моделей), створити власний сюжет з наскальних малюнків (за допомогою шаблонів). На наочному матеріалі (експонати з фондів музею) пояснюється техніка обробки камення і формування давніх знарядь. Експозиційна частина заняття проходить у залі музею біля вітрин, присвячених

палеолітичній і мезолітичній добі, де відвідувачі знайомляться з експонатами.

Заняття 3. Давні землероби неолітичної доби. Енеоліт і трипільська культура [14].

Заняття присвячене періоду переходу людства від привласнюючих форм господарства до відтворювальних. Мультимедійна лекція розкриває процес появи давніх землеробів і скотарів, їх міграцію з Передньої Азії до теренів Європи (в тому числі – на територію України). Відвідувачі знайомляться з головними винаходами неоліту та умовами зародження розвинутої землеробської цивілізації – трипільської культури. Аудиторії запропоновано власноруч попрактикуватися у найдавніших способах розтирання зерна (за допомогою зернотерки та розтирача, ручним способом) і вироблення борошна та виготовлення тканин на примітивному ткацькому станку (спеціально створена модель вертикального ткацького станку). В експозиції музею учасникам надається загальна уява про особливості гончарської справи трипільських племен та мотивам декорування.

Заняття 4. Бронзовий вік. Давні скотарі на території України [12].

Під час заходу висвітлюються основні знакові події бронзової доби. Учасникам запропоновано мультимедійний нарис з лекцією, а також перегляд науково-документального фільму, присвяченого розкопкам курганів з похованнями воїнів-колісничних. Практична частина присвячена керамічному виробництву населення бронзового віку: особливостям культурної атрибуції археологічної кераміки (визначення археологічної культури орнаментованого фрагменту кераміки за допомогою пошуку аналогій за цілими формами та каталогом) та реконструкції способів декорування глиняного посуду (спеціально підготовлена глиняна маса та вироблені з дерева моделі сучасних орнаментів). В експозиції музею на наочному матеріалі розповідається про особливості поховальної обрядовості та про зміни етнічного та культурного характеру на теренах України за доби бронзи.

Заняття 5. Скіфи – цивілізація ранніх кочовиків на теренах сучасної України. Шедеври скіфського золота [1; 17].

Заняття присвячене одній з найбільш яскравих культур доби раннього заліза – письмовому народові скіфів. Відвідувачі дізнаються про археологічні свідчення присутності перших писемних народів на території України – іраномовних кочових племен. Основна увага слухачів прикута до найбільш яскравих шедеврів мистецтва того часу – золотих виробів грецьких майстрів, зроб-

лених на замовлення скіфської еліти. Під час практичної частини демонструються голографічні зображення творів скіфського мистецтва, а також пояснюється методика та завдання створення голографічних копій предметів. В експозиції музею за допомогою представлених експонатів розповідається про загальну характеристику раннього залізного віку: роль появи заліза, причина зміни кочових хвиль у євразійському степу, проблема греко-варварських контактів.

Заняття 6. Грецька цивілізація на північному узбережжі Чорного моря. Антична археологія [13].

Висвітлені питання характеру та причини колонізації давніми еллінами північних берегів Чорного моря, особливостей розвитку античних міст-полісів. Окрема увага звернена на сучасні принципи античної археології, в тому числі і підводних досліджень: методика розкопок античних пам'яток, прийоми реконструкції та музеєфікації значущих об'єктів. Практична частина заняття спрямована на отримання загального уявлення про грецький керамічний посуд та його роль як важливого історичного джерела. Учасники самі намагаються визначити назви форм та хронологічні особливості столового розписного та чорнолакового посуду (за допомогою спеціально розроблених карток), визначають час та центр виробництва тарних амфор (за допомогою каталогу), роблять спроби археологічної реконструкції кераміки. В експозиції музею увага аудиторії сконцентрована на особливостях характеру стосунків греків з сусідніми варварськими народами, відвідувачі мають змогу ознайомитися з археологічними свідцтвами цих контактів.

Заняття 7. Старожитності Північного Причорномор'я римського часу. Проблема походження слов'ян [18].

Тема заняття пов'язана зі складними етнокультурними процесами, що відбувалися на теренах сучасної України в римський час та у ранньому середньовіччі. Основна увага акцентована на проблемі походження давніх слов'ян, яка і сьогодні не знаходить однозначних відповідей, а також на археологічні свідцтва присутності в Північному Причорномор'ї в цей час інших етнічних груп (кельтських, германських, тюркомовних племен) та взаємодії їх з протослов'янами і ранніми слов'янами. Учасникам представлені артефакти римського часу (нумізматичні матеріали, елементи одягу, побутові речі, кераміка), виявлені на території України. За допомогою карток та каталогів пропонується визначити їх час та призначення. В експозиції музею розкриваються питання розвитку матеріальної культури протягом першої половини I тис. н. е.

Окрему увагу зосереджено на появі слов'янських старожитностей та причинах залишення слов'янських скарбів.

Наведена вище програма заходів була розрахована на навчальний рік і реалізовувалася протягом жовтня 2013 р. – травня 2014 р. Заняття проводились один раз на місяць у вихідний день і не ставили на меті залучення організованих груп школярів або студентів, що, як правило, відвідують музеї за ініціативою керівника. Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що протягом 2013–2014 рр. склалася основна цільова аудиторія – це відвідувачі, що цілеспрямовано приходять на кожний факультатив. Соціально віковий склад аудиторії досить різнобарвний: це сімейні пари з дітьми, студенти і школярі, члени дитячих гуртків, дорослі і люди похилого віку. Під час проведення зустрічей у аудиторії виникають запитання, зацікавлення додатковою літературою з певної тематики, деякі діти вирішили займатися археологією більш поглиблено і вступили у дитячі гуртки.

Окрім приміщення музею, розроблені теми заходів можуть проводитись у загальноосвітніх навчальних закладах для шкільної аудиторії, що було доведено на практиці.

На наступний навчальний рік (2014–2015 рр.) розроблена нова програма факультативних занять з археології, в якій теми згруповані не по хронологічному принципу, а з акцентом на категорії матеріальної культури або типи археологічних пам'яток (заходи присвячені давнім іграм, зброї, амулетам, гончарним виробам, поховальній обрядовості та ін.). Окрім того, в подальшому заплановано розроблення заходів з археології для людей з обмеженими можливостями. Сценарії заходів створюються з урахуванням науково-експозиційного потенціалу археологічної колекції Харківського історичного музею, можливості якої ще не вичерпані.

Джерела та література

1. Бабенко Л. І. Сценарій музейного заходу «Шедеври скіфського золота» [Текст], 2014. – 9 с.
2. Відкритий лист Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» до української громадськості, політичних діячів та журналістів (25. 12. 2014) [Електронний ресурс] / Сайт Спілки археологів України. – Режим доступу: http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=564:2014-12-25-11-26-07&catid=42:2013-02-06-17-45-46&Itemid=69.
3. Відкритий лист редколегії журналу «Археологія» до мас-медіа [Текст] // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 143–147.

4. Івлева С. В. Наш край в далекому минулому (театралізована екскурсія) [Електронний ресурс] / Сайт Дніпропетровського національного історичного музею. – Режим доступу: <http://ru.museum.dp.ua/article0147.html>.
5. Інноваційні, освітні програми [Електронний ресурс] / Сайт Полтавського краєзнавчого музею. – Режим доступу: <http://www.pkm.poltava.ua/innovatsii/#block0>.
6. Костюк Н. В. Аналіз досвіду масової науково-освітньої діяльності музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у питанні вироблення та застосування інтерактивних методів музейної педагогіки [Текст] / Н. В. Костюк // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Мат. Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 44–46.
7. Коцар Л. О. Програми інтелектуального дозвілля у Національному музеї історії України [Текст] / Л. О. Коцар // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Мат. Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 47–49.
8. Макеева І. А. Музей в системі соціального виховання [Текст] / І. А. Макеева // Молодой ученый. – 2011. – № 1. – С. 211–214.
9. Мартинова Г. П. Музейна педагогіка: з досвіду роботи Археологічного музею Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» [Текст] / Г. П. Мартинова // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Мат. Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 62–64.
10. Новое в зале археології [Електронний ресурс] / Сайт Художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна. – Режим доступу: <http://www.rerip.in.ua/ru/news/novoe-v-zale-arheologii>.
11. Панченко А. В. Інтерактивні заходи у музеях Харківської області (з досвіду роботи) [Текст] / А. В. Панченко // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Мат. Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 64–66.
12. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Бронзовий вік. Найдавніші скотарі на території України» [Текст], 2014. – 6 с.
13. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Грецька цивілізація на північному узбережжі Чорного моря. Антична археологія» [Текст], 2014. – 7 с.
14. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Давні землероби неолітичної доби. Походження, розвиток та загибель трипільської цивілізації» [Текст], 2013. – 7 с.
15. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Мисливці та збиральники кам'яної доби» [Текст], 2013. – 7 с.
16. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Принципи сучасних археологічних досліджень. Перші дослідники старожитностей Харківщини» [Текст], 2013. – 9 с.
17. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Скіфи – цивілізація кочовиків на території України» [Текст], 2014. – 8 с.
18. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Старожитності римського часу. Проблеми походження слов'ян» [Текст], 2014. – 10 с.

ОСВІТНЬО-РОЗВАЖАЛЬНИЙ ЦЕНТР «КНИГА» В ХАРКІВСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ МУЗЕЇ: НОВИЙ ДОСВІД МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*Т. М. Трофименко,
к. філол. н., заступник директора
з наукової роботи Харківського
літературного музею*

Для Харківського літературного музею чи не найважливішою подією 2014 року стало відкриття розважально-освітнього центру «Книга», здійснене за підтримки Програми із «Ідея – імпульс – інновація» фонду «Розвиток України». Створення подібного осередку музейної педагогіки було на часі давно й зумовлювалося знайомими всім працівникам галузі причинами: брак виставкових площ та обладнання, відсутність коштів на відкриття експозицій, неможливість здійснення повноцінної реклами закладу в умовах фінансової кризи тощо. Наслідком усього перерахованого лишається те, що харківські музеї в цілому не є частиною культурного життя громади та не сприймаються як інституції «розумних задоволень». Саме для того, аби змінити цю ситуацію, було створено освітньо-розважальний центр «Книга», орієнтований на дітей та підлітків.

Основна ідея центру – відкрити книгу для юних відвідувачів, дати їм відчуття радості читання, збагатити новими знаннями загальнокультурного та літературознавчого характеру. У центрі музейні педагоги використовують новітні освітні методики, щоби навчити розуміти художній текст та показати, що сучасні музеї – це цікавий спосіб дозвілля. Інтерактивні заняття розраховані як на групові відвідування і роботу з педагогом, так і на індивідуальні відвідини родин із дітьми. Протягом 2014 року у «Книзі» було відкрито виставки: червень – серпень «Гарячий тур довкола світу: видатні художні твори для дітей»; вересень – листопад «Музейон: цікавіше, ніж просто література»; грудень 2014 р. – січень 2015 р. «Різдвяні янголи». У першому півріччі 2015 року в центрі працював проект «Книга familia: створи виставку разом із Літмузеєм». Авторка концепцій усіх виставок – завідувачка науково-дослідним відділом Т. Пилипчук, освітніх та інтерактивних програм – завідувачка науково-освітнім відділом О. Черемська.

Виставка «Гарячий тур довкола світу: видатні художні твори для дітей» була розрахована на різну вікову аудиторію (5–6, 8–10, 11–13 років). Її завдання – запропонувати «розумні задоволення»

для дітей під час літніх канікул. Головна ідея полягала у використанні прийому подорожі навколо світу – у реальні країни Європи, Азії, Америки, Австралії, Африки, аби дізнатись про місцевих письменників та їхні твори для дітей. Відтак виставка стала таким собі фантастичним порталом із можливістю переміщення в просторі й часі. Обираючи кінцевий (або проміжний) пункт призначення, маленький відвідувач миттєво потрапляв до бажаної країни – фантастичної або реальної. Виставка була наповнена, перш за все, книгами, серед яких бібліотечні видання – у вільному доступі, експонати – у спеціальних закритих шафах. Це створювало особливу атмосферу музейного простору та водночас – читального залу бібліотеки й центру дозвілля, де вільно користуватися різноманітними засобами для ігор.

Відкриття книги для малих відвідувачів відбувалося в прямому сенсі: до вибору країни подорожі дитина не знала, до якої книги вона здійснить мандрівку, адже всі видання були закриті спеціальними планшетами з силуетами країн. Інтерактивна карта світу (на магнітному вінілі) допомагала обрати країну подорожі. Додатковим оформленням простору стали атрибути з різних художніх творів, орієнтовані на особливості дитячого сприйняття (схованки зі скарбами, іграшкові коробки і т. п.), які використовувалися під час освітніх занять. Для створення атмосфери загадкової бібліотеки та, водночас, зручності доступу до книг служила конструкція, подібна до бібліотечної драбини. Стеля була оформлена планетами, описи яких узято з повісті Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц».

Особливістю функціонування виставки «Гарячий тур довкола світу» стало проведення спеціальних днів, присвячених культурним особливостям окремих країн. Так, протягом липня – серпня 2014 року у Літмузеї відбулися Американський, Французький, Польський, Японський, Індійський, Австралійський, Німецький та Український дні, під час яких відвідувачі ближче познайомилися з літературою та традиціями цих країн.

З нагоди початку навчального року в Літмузеї було відкрито виставку «Музейон: цікавіше, ніж просто література» (цільова аудиторія 12–14 років). Автори виставки та освітніх програм ставили собі за мету зруйнувати стереотип про шкільні заняття як нудну повинність та зубріння. Експозиція представляла твори української та зарубіжної літератури для дітей (вибір орієнтований на шкільну програму) із можливістю цікавого літературознавчого аналізу. Простір виставки – стилізація шкіл різних країн, що існували від античності до сучасності. На ідею створення подібної

виставки надихнув Александрійський Музейон – антична школа-музей, по суті – перший університет. Універсальні конструкції дозволяли швидко змінювати експозиції та завдяки додатковій атрибутиці створювати атмосферу певної школи.

Протягом 12 тижнів роботи виставки відвідувачі Літмузею могли побачити давньогрецький гімназій, давньоримську граматичну школу, давньогрецьку Академію Платона, Александрійський Музейон, церковнопарафіальну школу в Україні; український колегіум, Інститут шляхетних дівчат Г. Квітки-Основ'яненка, харківську класичну гімназію XIX ст., англійську вікторіанську школу XIX ст., Вальдорфську школу та школу Монтесорі XX ст., а також власне літмузейну «Книгу». Музейний педагог відтворював правила навчання в тій чи іншій школі та пропонував відвідувачам за цими правилами засвоїти літературознавчу інформацію.

Окрім експонатів, що статично розташовувались в експозиції, в освітніх заняттях активно використовувалась атрибутика для навчання: спортивне приладдя (луки, диски, списи), вощені дощечки, на яких писали за допомогою графіди (стилоса), дерев'яні скріплені дощечки-кодекси з написаними чорнилами (очеретом або пташиними перами) правилами та іншою зразковою інформацією, клепсидри, сувої тощо. Для відтворення атмосфери української гімназії було використано документи, як-от похвальні листи, щоденники та фото учнів, книги XVIII–XIX ст., а відвідувачі «вікторіанської школи» у жартівливій формі знайомилися з методами та способами навчання («покаральний ковпак»), могли пограти в ігри, якими бавилися на перервах маленькі англійці у XIX ст.

Виставка «Різдвяні янголи», розрахована на дітей від 4 до 14 років, відкрилася в грудні 2014 року. Її метою було через літературні й сакральні тексти (життя, казки) створити атмосферу затишку, радості й захищеності, коли добро перемагає зло, дати відчуття причетності до горнього світу, через ім'я пізнати себе і навколишній світ. Іменинний цикл християнських святих нагадався на Різдвяний цикл свят. Найбільш популярні імена циклу – дні пам'яті Катерини, Андрія, Варвари, Миколая, Анни, Анастасії, Стефана, Меланії, Василія, Іоанна.

Простір виставки було організовано як сучасну святкову різдвяну вітальню, розділену на чотири сегменти: сакральний, біографічний, літературний, інтерактивний. Сакральний простір представляла конструкція, заповнена іменними іконами, біографічний – фоторамки з портретами відомих українців із цікавими біографіями, літературний – розміщені в шафах книги з фондів

музею, у відкритому доступі – бібліотечні книги та ілюстрації до творів. Твори обиралися за різдвяною тематикою: янголи, які оберігають від негараздів, в явленому чуді дають порятунок. У межах виставки діяв також інтерактивний простір – площадка для освітньої діяльності: створення витинанки, різдвяної листівки з янголом, ляльки-мотанки «янгол» як ялинкової прикраси. Традиційно різдвяна виставка користувалася найбільшою популярністю серед відвідувачів музею.

Доволі несподіваною була ідея проекту «Книга familia: зробіть виставку з Літмузеєм», що тривала в лютому – травні 2015 року та була розрахована на учнів молодших та середніх класів, їхніх батьків, дідусів, бабусь. Метою виставки було показати, як книги об'єднують різні покоління однієї родини, зближують батьків і дітей, як завдяки книзі діти можуть краще зрозуміти дорослих; зробити практичне дослідження літературних уподобань різних поколінь харків'ян; познайомитися з книгами, які вплинули на відомих українських письменників у їхньому дитинстві.

Оскільки діти тяжіють до активних дій більше, аніж до лекцій про користь читання, то Літмузей запропонував інтерактивну взаємодію з відвідувачем уже на етапі створення виставки. Харків'яни відгукнулися на пропозицію принести до Літмузею книжки, із якими пов'язані їхні родинні історії; тексти, які читали представники різних поколінь. Учасники воркшопів самостійно обирали місце для розміщення книжок в експозиції, писали супроводжувальні тексти, оформлювали конверти з листами до майбутніх відвідувачів.

У такий спосіб на виставці «Книга familia» з'явилося багато цікавинок. Наприклад, харків'янин Віталій Шевченко передав раритетний том «Кобзаря» 1934 року видання, із яким його дід був на засланні. А ще – власні фото в дитячому віці та книжку С. Аксакова. Вона відкрита саме на тій сторінці, на якій і понад 50 років тому, коли маленький Віталік читав «Записки ружейного охотника...». 11-річна Єва Войцун поділилася книжкою, яка їй дуже сподобалася під час зустрічі з автором – письменником Іваном Андрусюком. Найцікавіші моменти «Третього снігу» дівчинка позначила власноручно зробленими закладками. Журналістка Надія Шостак із донькою Стасею доповнили виставку декількома книжками, одну з яких – «Міо мій Міо» – вони читають разом.

У продовження теми впливу читання на розвиток особистості відвідувачам пропонували ознайомитися з книгами, якими в дитинстві захоплювались такі відомі письменники як Леся Українка, Корній Чуковський, Всеволод Нестайко та Микола Трублаїні.

Вибір саме цих авторів зумовлений, по-перше, географічним фактором: Леся Українка зростала на Волині, Всеволод Нестайко та Микола Трублаїні – мешканці центральної України (вже юнаком Трублаїні переїхав до Харкова), Микола Корнійчук (Корній Чуковський) дорослішав у Одесі. По-друге, автори представляють кілька поколінь українців – від кінця XIX століття до повоєнного часу. По-третє, ці письменники до сьогодні популярні серед дітей та дорослих, і розповідь про їхнє дитинство відкриває пересічному читачеві малознайомі факти їхнього життя. Скажімо, у шафі Лесі Українки можна було побачити ляльку-мотанку Мавку (маленька Леся любила робити таких ляльок); у шафі Корнія Чуковського – улюблений смаколик Миколки Корнійчука – попкорн («пуканці»), а у В. Нестайка та М. Трублаїні – предмети-символи морських подорожей (Трублаїні як журналіст подорожував Арктикою, Нестайко з дитинства мріяв стати моряком, але вади зору перешкодили здійсненню дитячої мрії), дитячі фото та твори письменників. У відкритому просторі експонувалися книги, фото, принесені відвідувачами музею, якими замінялись різнокольорові оголошення «Тут може бути ваш експонат». Також для фото та текстів використовувалися мотузяні конструкції та заціпки, що максимально полегшувало інтерактивний монтаж виставки.

Окрім виставково-освітньої діяльності, «Книга» розпочала працювати і як центр тренінгів для музейників Харківщини. Протягом липня-листопада своїм досвідом поділилися Т. Пилипчук та О. Черемська на одноденних семінарах «Динаміка музейного простору» і «Освітні програми для дітей у музеї».

Отож, можна стверджувати, що відкриття розважально-освітнього центру «Книга» у Харківському літературному музеї збагатило новим досвідом як працівників, так і відвідувачів. Нові форми роботи, можливість оперативної заміни виставок в універсальному експозиційному просторі, використання засобів мультимедіа та ширшого арсеналу наочності дозволили зацікавити харків'ян і залучити їх до відвідування музею.

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ «ДОПОВНЕНОЇ РЕАЛЬНОСТІ» В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ

*А. О. Фененко,
учений секретар ХІМ*

Питання популяризації музейних колекцій, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини актуалізує проблему створення в музейній експозиції, як одному з основних каналів музейної комунікації, умов для насичення наявного експозиційного простору артефактами, які можуть повноцінно презентувати представлені у музеї колекції і одночасно нести достатньо високий інформаційний потенціал, придатний для експозиційного зчитування музейною аудиторією, для повноцінного розкриття як історичної, наукової, художньої і меморіальної цінності предметів, так і правильної інтерпретації побудованої за їх допомоги експозиційної моделі, висвітлення відповідних історичних та культурних процесів, з якими пов'язані предмети. Необхідність створити експозиційну структуру, зрозумілу для різних категорій відвідувачів, зацікавити тематикою, яка а priori може бути маловідомою відвідувачу, зазвичай вимагає наповнення експозиційного простору значною кількістю науково-допоміжних матеріалів, відтворень, текстів, які сприяють розкриттю інформаційного потенціалу представлених музейних предметів. Однак, зважаючи на обмеженість експозиційних площ, це призводить до зменшення кількості музейних предметів, які можна представити в експозиції. Також, часто виникає супутня проблема неотримання музейними предметами належної уваги відвідувачів, відповідно до історико-культурної значимості предмета, обумовлене переважанням рівня атрактивності представлених в експозиції науково-допоміжних матеріалів, порівняно з атрактивними якостями самих музейних предметів.

Використання в музейних експозиціях різноманітних засобів трансляції електронного контенту дозволяє розширити інформаційне наповнення відповідного експозиційного твору без значних витрат експозиційних площ [10], водночас переважна структурна відокремленість електронного контенту від предметного наповнення експозиції перешкоджає одночасному включенню в комунікаційний процес як музейного предмета, так і пов'язаного із ним електронного контенту.

Вирішенню цієї проблеми може сприяти використання в експозиційному просторі технологій створення системи доповненої реальності (augmented reality, AR). Оминаючи дискусійність питання щодо антропологічних впливів феномену віртуальної реальності, заснованого на можливостях сучасних комп'ютерних технологій [8; 9], можна зупинитися на можливих позитивних моментах використання комунікаційного потенціалу відповідних систем у музейній роботі. Технології створення AR-систем належать до перспективних [5, с. 4; 7]. AR-система забезпечує людині, за посередництва відповідних технічних засобів, візуальне сприйняття певного простору як одного з варіантів реалізації простору змішаної реальності (mixed reality), де об'єкти фізичної реальності доповнюються об'єктами віртуальної реальності. Віртуальні візуальні об'єкти можуть також доповнюватись відповідними аудіальними об'єктами [2].

AR-системи, відповідно до використаних технічних засобів, можуть бути як мобільними, так і стаціонарними. Для створення мобільної системи можуть бути використані як спеціалізовані AR-пристрої (AR-окуляри), так і звичайні мобільні пристрої: смартфон, планшетний ПК [7], які оснащені спеціальним програмним забезпеченням [1]. Для створення стаціонарної системи можуть використовуватись як спеціалізовані технічні рішення (наприклад, кімната віртуальної реальності), так і комплекс технічних засобів, які дозволяють проводити зчитування, відповідну обробку та трансляцію візуальної і аудіальної інформації (камера, ПК, дисплей або проектор, користувацький інтерфейс тощо), а також відповідне програмне забезпечення. Водночас, слід зазначити, що повноцінне використання можливостей AR-системи в музейній експозиції можливе за умови використання лише мобільного варіанту реалізації системи.

Програмна прив'язка віртуальних об'єктів до реальних може бути реалізована кількома способами [3]. Найпростіша в реалізації – маркерна система, яка передбачає нанесення на реальний предмет спеціальної мітки-маркера, яку розпізнає AR-система

і візуально «прикріплює» на це місце віртуальний об'єкт. Водночас, цей варіант реалізації системи має певні обмеження для використання разом з музейними предметами. Іншим варіантом є безмаркерна система, де своєрідним маркером служить сам предмет, а також просторова система, де за допомогою датчиків пристрою (компас, акселерометр, гіроскоп, GPS-приймач тощо) визначається положення пристрою у просторі і, відповідно до цього, прив'язуються віртуальні об'єкти.

Завдяки можливостям, які надають AR-технології, використання відповідних систем набувають все більшої популярності як в туристичному [4, с. 223–224], так і у музейному середовищі [6].

В найпростішому випадку AR-система може бути використана для створення інтерактивної довідкової системи, де користувач може отримати додаткову інформацію про виставку, тему, експозиційний комплекс, окремий предмет тощо. Однак, на відміну від інших варіантів реалізації інтерактивної довідкової системи, відповідна інформація відображатиметься не відокремлено від експозиційної структури, а буде візуально прив'язана до відповідних структурних елементів. Так, відвідувач, переглядаючи експозицію за допомогою AR-пристрою, бачитиме поряд з реальним предметом відповідний віртуальний мультимедійний об'єкт (віртуальний текстовий блок, який міститиме необхідну інформацію щодо цього предмета, графічне зображення, фото, аудіо, відео тощо). Причому, інформація може бути представлена різними мовами, адаптованою для різних категорій відвідувачів тощо.

Водночас, можливості AR-систем можуть забезпечити виконання більш складних експозиційних завдань. Так, поряд із простим доповненням експозиції електронними інформаційними матеріалами, які віртуально співіснуюватимуть в експозиційному просторі поряд з реальними предметами, AR-система може бути використана для трансформації зовнішнього вигляду і самих представлених експонатів. Таким чином можна, наприклад, забезпечити презентацію відвідувачу відновленого засобами комп'ютерної графіки початкового вигляду предмету, причому відповідна віртуальна модель, розміщена на місці реального предмета, забезпечуватиме сприйняття її як об'ємного предмета, який можна розглянути з різних сторін тощо. Це може бути важливим, наприклад, для предметів археології, де стан збереженості предмета значно знижує його атрактивні властивості, або у випадку, коли окремі деталі предмета втрачено, однак важливо продемонструвати відвідувачам те, як виглядав предмет на початку. Відпо-

відно, відвідувачу буде одночасно доступним для сприйняття як сам артефакт у тому вигляді, в якому він зберігся до нашого часу, так і віртуальна 3D-модель. Таким чином можна, певною мірою, компенсувати втрату атрактивних якостей предмета і, відповідно, зменшення уваги музейної аудиторії до цінного артефакту.

Так само, віртуальна 3D-модель може демонструвати не лише зовнішній вигляд предмета, але і його внутрішню конструкцію, яка в звичайному випадку не доступна для перегляду.

Крім цього, можлива віртуальна демонстрація способів використання артефакту, його функціональних можливостей, коли статичний в реальності предмет, за посередництва AR-системи, сприймається як діюча 3D-модель. Це допомагає значно підвищити інформативність, експресивність та атрактивність представлених артефактів і завдяки віртуальному «накладенню» візуальних образів безпосередньо на сам артефакт, сприяє концентрації уваги музейної аудиторії на самому предметі, а не окремих науково-допоміжних матеріалах.

Також, у випадку, коли розміри доступних експозиційних площ не дозволяють розмістити всі доступні артефакти, що стосуються представленої теми, вони можуть бути поміщені в експозицію віртуально. Так само можуть бути «розміщені» в експозиції нерухомі об'єкти культурної спадщини, предмети, які не можна виставити через стан збереження, цінні пам'ятки, які зберігаються в іншому музеї та інші предмети, реальне розміщення яких в експозиції ускладнене або неможливе.

За допомогою AR-системи можна також, певною мірою, компенсувати відсутність у відвідувачів можливостей безпосередньої інтерактивної тактильної взаємодії з експонатами. Використовуючи спеціальні мітки відвідувач матиме можливість «взяти в руки» віртуальну модель предмета, розглянути її з різних сторін тощо.

Для безпосередньої інтеграції кіноматеріалів до складу відповідних тематичних комплексів без використання додаткового технічного забезпечення, можливе розміщення «віртуальних екранів», які, за посередництва AR-системи, відтворюють тематичні кіноматеріали в тих місцях експозиції, де це доцільно, відповідно до вимог наукової концепції експозиції. Крім цього, за допомогою AR-системи можна створити новий варіант діорами, де, за допомогою засобів комп'ютерної графіки, традиційно статичне зображення «задника» змінюється рухомим анімаційним або відеозображенням.

У випадку використання в експозиції ансамблевого методу побудови, AR-система може бути використана для доповнення

експозиційного інтер'єру віртуальними фігурами людей, тварин і т. ін., що дозволить на постійній основі включити в експозицію театралізований компонент сюжетного дійства. Таким чином можна зробити доступним для музейної аудиторії цілий пласт нематеріальної культурної спадщини.

Так само, AR-системи дають можливість включити в експозиційний комунікаційний процес окремий «ігровий компонент».

Крім цього, AR-система може бути використана для віртуального вирішення архітектурно-художнього компоненту експозиції. Наприклад, для створення у експозиції стильового простору, можна віртуально прибрати окремі елементи експозиційного обладнання, елементи декору, архітектурні деталі, що вибиваються із відповідного стилю і т. д. Ці елементи можуть бути замінені віртуальними об'єктами, які відповідають вимогам стилю. В тому числі можуть бути віртуально «демонтовані» стіни експозиційної зали і замінені стильовою або сюжетною фото-, кіно- або анімаційною панорамою.

AR-системи можуть бути використані як в стаціонарних експозиціях, так і пересувних виставках.

Також, можливості AR-системи відкривають широкий простір для їх активного використання в культурно-освітній роботі музею, зокрема для проведення віртуальних екскурсій, інтерактивних культурно-освітніх заходів, ігор тощо.

Таким чином, використання AR-систем в експозиційному просторі музею, як одного із варіантів реалізації створеної на основі технологій трансляції електронного контенту інтерактивної інформаційної системи, є перспективним напрямком, що дозволяє значно підвищити комунікаційні можливості сформованої в музеї експозиційної системи, висвітлити наукове, художнє, культурне значення представлених предметів, підвищити рівень інформативних, експресивних, атрактивних властивостей структурних елементів експозиційної системи, що сприяє популяризації музейних колекцій та залученню громадян до надбань національної та світової культурної спадщини.

Джерела та література

1. Баулин И. Н. Пользовательский контент в браузере дополненной реальности [Текст] / Баулин И. Н., Намиот Д. Е. // *International Journal of Open Information Technologies*. – 2013. – Т. 1, № 8. – С. 13–25.
2. Бойченко И. В., Лежанкин А. В. Дополненная реальность: состояние, проблемы и пути решения [Текст] / И. В. Бойченко, А. В. Лежанкин //

- Доклады Томского государственного университета систем управления и радиоэлектроники. – 2010. – № 1 (21). Часть 2. – С. 161–165.
3. Векишин О. В. Розробка прототипу та дослідження продуктивності маркерної мобільної системи доповненої реальності [Текст] / О. В. Векишин, М. В. Ткачук, М. О. Пантелеев // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Системний аналіз, управління та інформаційні технології. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 55 (1097). – С. 11–18.
 4. Дрогомирецька М. І. Стратегічні напрями розвитку туристичного іміджу України [Текст] / М. І. Дрогомирецька // Економічні науки. Сер. : Облік і фінанси. – 2013. – Вип. 10(3). – С. 220–225.
 5. Дубов Д. В. Широкозмугловий доступ до мережі Інтернет як важлива передумова інноваційного розвитку України : аналіт. доп. [Текст] / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван. – К. : НІСД, 2013. – 112 с.
 6. Миловидов С. В. Принципы «дополненной реальности» и интерактивная реконструкция в музеях [Электронный ресурс] / С. В. Миловидов // Художественная культура. – 2013. – № 6. – Режим доступа: <http://sias.ru/magazine/vypusk-6-2013/sotsialnaya-filosofiya-i-sotsiologiya/848.html>
 7. Нишевой обзор рынка «Многослойное представление информации (дополненная реальность)» [Электронный ресурс] / Высшая школа маркетинга и развития бизнеса НИУ ВШЭ. – М., 2012. – Режим доступа: https://www.rusventure.ru/ru/programm/analytics/docs/201212_market_reality.pdf
 8. Свириденко Д. Б. Трансформація природи людини під впливом віртуальної реальності: аналіз сучасних концепцій [Текст] / Д. Б. Свириденко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2008. – Вип. 67. – С. 129–139.
 9. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності у широкому розумінні та його об'єктивації [Текст] / Д. Б. Свириденко // Мультиверсум. Філософський альманах / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2008. – Вип. 68. – С. 164–173.
 10. Фененко А. О. Використання засобів трансляції електронного контенту в процесі музейної експозиційної комунікації [Текст] / А. О. Фененко // Двадцять Сумцовських читань : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р. – Х. : Майдан, 2014. – С. 64–70.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОБОТІ СУЧАСНИХ МУЗЕЇВ СВІТУ

О. С. Цимбала,

*ст. викладач Львівського
інституту економіки і туризму*

О. З. Стахів,

*студентка Львівського
інституту економіки і туризму*

*«Музеї мають впроваджувати
інновації, аби успішно рухатися
вперед швидко змінюваними
краєвидами ХХІ століття»*

*Елізабет Мерріт, директор
Центру майбутнього музеїв
(США)*

Впровадження інновацій, генерування креативних ідей та змін є пріоритетним явищем сучасного світу. Активізація інноваційної діяльності має бути характерна і для музейних установ. Звичайно, за своєю сутністю музеї є консервативними закладами; це допомагає їм зберегти від руйнівних впливів часу ключові артефакти історії і культури заради майбутніх поколінь. Але одночасно музей має перебувати не на маргінесі, а в епіцентрі історичного розвитку, має бути доступним і цікавим для відвідувачів. Тому музей не може ігнорувати виклики часу, залишаючись осторонь від тих трансформаційних процесів, які переживає соціум, а має активно вливатися у вир суспільного життя і презентувати актуальний інноваційний музейний продукт для свого потенційного споживача на туристичному ринку.

Під поняттям «інновація» прийнято розуміти організацію розробки і впровадження нового продукту, послуги або оновлене використання існуючого продукту. Також інновацією називають використання нових ідей, науково-технічних розробок та будь-яких нових творчих досягнень з метою отримання більш значущих, ефективних і корисних результатів в інтересах людини і суспільства в цілому [9]. Згідно Закону України «Про інноваційну діяльність» інновації – це новостворені (застосовані) і/або вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, які сут-

тево покращують структуру і якість виробництва і/або соціальної сфери [1].

Проблема активізації інноваційної діяльності дуже актуальна для музейних установ. Швидкий розвиток інструментів інформаційного обміну створює передумови для трансформації сприйняття музею у культурній парадигмі суспільства. Зокрема, у XXI ст. зникають перепони технічного характеру, які раніше унеможлилювали безпосередній доступ суспільства до культурного надбання. Такі зміни сприяють реалізації концепції «відкритого музею», у якій на перше місце виходить інформативна та комунікативна ролі. На початку нового тисячоліття прогрес інформаційних технологій став еволюційним чинником у розвитку системи доступу до музейних знань.

Для музеїв XXI ст. характерне прагнення до пошуку нових концепцій побудови експозиції та засобів залучення відвідувачів, збільшення об'єму використання у експозиції аудіо-, відеоматеріалів, різноманітних інтерактивних засобів. Отже, одне із завдань музейної інновації – створення передумов для активізації відвідувачів, зокрема для вдосконалення контактів з музейними предметами як джерелами знань, емоцій, створення ефекту занурення у культурне середовище.

Музеї різних країн світу сьогодні ведуть активний пошук свого місця у багатоманітному культурному просторі. Вони перетворюються на важливі осередки освіти і навчання, оскільки саме музеї забезпечують доступ до національної культурної та природної спадщини людям різного фаху та віку. Вагомість цієї ролі базується на спроможності музеїв надавати громадськості інтерактивну, предметну й ідейну платформи для глибшого пізнання своєї ідентичності.

Одним із чинників росту відвідуваності музеїв, поряд із зростанням туристичних потоків загалом та багатими музейними колекціями, є модернізація роботи музеїв та впровадження інновацій. Проаналізувавши досвід сучасних світових музеїв, можна визначити домінуючі інноваційні тенденції, які найчастіше використовуються у роботі. Серед них варто відзначити наступні:

- ✓ розробка інтерактивних експозицій та виставок з метою залучення відвідувача до активного сприйняття музейних експонатів, історичних подій, явищ природи, технічних процесів тощо;
- ✓ використання технічних цифрових засобів (сенсорів, планшетів, смартфонів) і відповідного програмного забезпечення з метою «оживити» статичну експозицію;

- ✓ створення електронних довідково-інформаційних таблиць з базами даних про історію музею, його колекцію, структуру експозиції тощо;
- ✓ використання освітлювальних технологій, систем клімат-контролю, звукових ефектів при експонуванні окремих груп музейних експонатів з метою підсилення їх сприйняття музейними відвідувачами;
- ✓ модернізація веб-сайтів із розробкою віртуальних он-лайн екскурсій музейними залами, он-лайн ігор;
- ✓ розробка і впровадження інтерактивних розваг для дітей і дорослих у рамках формування програми музейного дозвілля;
- ✓ впровадження інноваційно-освітніх програм, проведення спеціалізованих майстер-класів, лекцій, семінарів тощо;
- ✓ популяризація наукової діяльності, розробка наукових програм музеїв для учнівської та студентської молоді;
- ✓ розвиток міжнародних музейних акцій (наприклад «Ніч музеїв»);
- ✓ розширення послуг для людей з різними фізичними та розумовими вадами, програми арт-терапії для інвалідів;
- ✓ розвиток музейного менеджменту, музейного маркетингу, впровадження PR-технологій у музейну сферу;
- ✓ розвиток додаткових музейних послуг (аудіо-гіди, оренда лупи тощо);
- ✓ розвиток он-лайн послуг (інтернет-магазини, електронні квитки, он-лайн бронювання);
- ✓ розширення музейної інфраструктури, формування «комфортного» музейного простору (кав'ярні, гардероб, дитячі кімнати, сувенірні і книжкові магазини тощо);
- ✓ формування власного впізнаваного музейного бренду.

Інноваційність діяльності та інтерактивність експозиції – це невід'ємні риси сучасного прогресивного музею. Так, експозиція Віденського природничого музею привертає увагу відвідувачів своїми інтерактивними моделями. Наприклад, за допомогою дворучної помпи відвідувач нагнітає повітря, а на моніторі навпроти із зображенням розрізу вулкана підіймається лава і відбувається виверження.

Багато великих музеїв світу сьогодні активно впроваджують інтерактивну систему візуалізації Inside Explorer (IE), яка змінює сприйняття експонатів та розширює рамки людської уяви. За допомогою програмного забезпечення та сенсорних екранів відвідувачі та музейні працівники можуть досліджувати різні предмети,

які були перенесені в систему з допомогою медичного сканування (КТ (комп'ютерна томографія) та МРТ (магнітно-резонансна томографія)). Тематика матеріалів, внесених у базу даних, може бути різна: анатомія людини, тварини, предмети мистецтва, давні мумії. Відтак все, що може бути відскановано, може бути візуалізовано, вивчено і використано як матеріал для інтерактивного способу навчання. Таким чином відвідувачі музею можуть розкладати на частини, повертати, наближувати, робити розрізи зображень, проникати всередину відсканованих об'єктів тощо, про що раніше і подумати було неможливо [12].

Так, у Музеї старожитностей у Стокгольмі за допомогою гігантського сенсорного екрану відвідувачі можуть проникнути всередину стародавнього саркофагу та оглянути цифрову копію муміфікованого тіла єгипетського жерця. Система ІЕ дозволила працівникам Британського музею відсканувати єгипетську мумію та встановити абсолютно неочікувані факти про неї. На прикладі цього експоната система демонструє відвідувачам способи встановлення віку давньої людини, причину смерті, дозволяє побачити внутрішні органи, мозок тощо [12].

Багато сучасних музеїв використовують освітлювальні технології та системи клімат-контролю для організації найоптимальнішого зберігання та демонстрації музейних експонатів. У Природничому музеї Брант (м. Тілбург, Нідерланди) експонуються опудала оленів, вовків, левів, мамонта, носорога, барса. Для обробки опудал у Нідерландах вже понад 20 років не використовують хімічні засоби, а витримують їх у спеціальних холодильних камерах при температурі -21°C [13].

Популярна сьогодні ідея «віртуальної реальності», покладена в основу функціонування музейних сайтів, породжує принципово нове явище – «віртуальний музей», в якому реалізуються всі можливі інноваційні музейні технології. Віртуальна галерея володіє функціями перегляду, прослуховування мультимедійних даних (фото, аудіо, відео, анімація та ін.). За допомогою фото-, відео- та аудіоматеріалів віртуальної галереї можна переглянути експонати, прослухати їхню історію та оцінити їхній стан, отримати вичерпну інформацію про експонати. Наприклад, он-лайн екскурсія до Лувру (www.louvre.fr) більше нагадує комп'ютерну 3D-гру: можливість підходити до картин і отримувати інформацію про знайдені предмети. Отож, завдяки спеціальним інтернет-сервісам відвідати знамениті музеї і пам'ятки мистецтва можна не виходячи з дому.

Шляхи впровадження інноваційно-освітніх програм пропонуємо розглянути на прикладі музеїв Польщі. Так, у варшавському му-

зеї «Королівські стежки» створено осередок музейної педагогіки, що організовує ряд проектів для школярів: «Оповідачі історії», «Байка замість лекції», «Подорож пані Батовської», «Портрет із пам'яті». Творці проекту «Оповідачі історії» організовують цикл семінарів, під час яких розповідають та інсценізують спеціально написані історії дітям 3–6 років та їх батькам. Під час розповіді застосовують найрізноманітніші засоби: мультимедійні покази, аудіо записи та залучають дітей до виконання творчих завдань і замальовок. Сучасні інноваційні підходи до освіти пропонує Музей анімації Се-Ма-Фор у Лодзі. Музей організовує семінари для різновікових груп школярів. Дітей шкільного віку навчають шити костюми для персонажів мультфільмів, створювати короткометражні картини, в яких можна побачити цих персонажів. Музей історії у Гданську практикує «показ історії», тобто практичне втілення історичної ситуації. Прикладами історичних ситуацій, що реалізуються в музеї, є добування вогню із кремнію, розбиття військового табору з багаттям та наметом, створення та ремонт військового обладунку [5, с. 16].

Музей – це не лише місце, де зберігаються великі мистецькі колекції, але й наукова установа, центр поширення знань. Інноваційними формами роботи музеїв із студентською аудиторією є проведення спільних наукових досліджень, етнографічних експедицій, археологічних розкопок, підготовка наукових публікацій. Одна з новинок в експозиції природничого музею Лондона – частина, присвячена популяризації наукової діяльності. У Дарвінівському науковому центрі можна дізнатися, як зберігають колекції, як проводять дослідження. Серед експонатів та інтерактивних частин вмонтовано вікна до справжніх лабораторій, у яких працюють науковці. За їх роботою можна не лише спостерігати, але й є певний час, коли фахівець може відповісти на запитання студентів через спеціальний мікрофон [10].

Показати потенціал музеїв, урізноманітнити «буденні» експозиції театралізованими і музичними програмами, інтерактивними проектами, майстер-класами має на меті «Ніч музеїв» – міжнародна акція, присвячена Міжнародному дню музеїв. Щорічно в ній бере участь все більше музеїв, виставкових центрів та галерей з різних країн. У Німеччині популярним сьогодні є нічний тур музеями. «Довга ніч музеїв» – важлива подія у світі культури Берліна. Для зручності пересування туристів за спеціально розробленими маршрутами ходять автобуси, дозволяючи відвідувачам вільно пересуватися від одного музею до іншого.

Закордонні музеї пропонують свої послуги для людей з різними фізичними та розумовими вадами (екскурсії мовою жестів, світ-

лові вказівники та сигналізації, знакова символіка, екскурсії для сліпих, майстерні, трапи, пасажирські ліфти). У Музеї сучасного мистецтва в Нью-Йорку проводять «екскурсії на дотик», випускають брошури шрифтом Брайля, здійснюють підготовку персоналу для роботи з інвалідами, створюють групи «Художня освіта для сліпих». Сьогодні Музей сучасного мистецтва Лондона співпрацює з Єврейською гільдією сліпих, Лікарською аудиторією, Британською асоціацією художніх терапевтів, Товариством сліпих художників, іншими організаціями інвалідів. У Великій Британії діють Музейна та Галерейна асоціації, які вивчають можливості розширення доступу до музейних закладів різним верствам населення, підтримують зв'язки з організаціями інвалідів, школами, соціальними службами тощо. В останні роки спостерігається зростання кількості програм арт-терапії для людей з інтелектуальною недостатністю. Великий інтерес до таких програм виявляють художні музеї. Безумовне лідерство в цьому напрямку утримують провідні арт-музеї світу: Музей Метрополітен та Музей Сучасного Мистецтва в Нью-Йорку, Галерея Тейт у Лондоні, Національна галерея Австралії у Сіднеї [7, с. 14].

Однак, формуючи цікавий інтерактивний музейний продукт для різних груп відвідувачів, музеї розвивають і сферу додаткових послуг, впроваджують інноваційні форми діяльності: музейний менеджмент, музейний маркетинг, розвиток PR-технологій у роботі з музейною аудиторією. Популярним стало формування «музейних спільнот» у різних соціальних мережах. Серед затребуваних і популярних додаткових музейних послуг є аудіо гіді, які дозволяють ознайомитися з музейними експонатами самостійно, не вдаючись до послуг екскурсовода. Найчастіше вони використовуються іноземцями з метою уникнення проблеми перекладу. Як приклад, Британський музей пропонує аудіогіді на десятих мовах світу – англійській, корейській, французькій, німецькій, італійській, іспанській, арабській, російській, японській, китайській; Лувр пропонує відвідувачам аудіогіді французькою, англійською, іспанською, італійською, данською, японською і корейською.

Принципово важливою відмінністю сучасних візань у музейній сфері є формування не лише цікавої інтерактивної експозиції, але й особливого «музейного простору», комфортного для відвідувача. Це досягається і за допомогою розбудови музейної інфраструктури, коли до послуг відвідувачів пропонуються кав'ярні, сувенірні та книжкові магазини, дитячі кімнати тощо.

Сучасні музеї використовують різні технології і методи організації дозвілля, щоби по-новому розкрити роль мистецтва та куль-

тури у суспільстві. Важливою умовою впровадження інновацій у діяльність музейних установ є використання сучасних інформаційних технологій, що розширюють можливості демонстрації історико-культурних пам'яток. Сучасні технології також відкривають широкі можливості для організації віртуальних інтерактивних презентацій та виставок, зокрема у режимі on-line. Таким чином, впровадження інновацій надає можливість музею заявити про себе на туристичному ринку та розширити коло потенційних відвідувачів.

Джерела та література

1. Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15.
2. Бокотей А. Інноваційні впровадження в природничих музеях Швейцарії та Австрії / Наукові записки Державного природознавчого музею. – Львів, 2014. – Вип. 30. – С. 41–50.
3. Бокотей А. Оригінальні рішення у швейцарських музеях надихнули наших музейників [Електронний ресурс] // Державний природничий музей. – 18. 02. 2014. – Режим доступу: http://www.smnh.org/2014/02/blog-post_18.html
4. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянз, Х. Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
5. Василюшин М. С. Інноваційна освітня діяльність музеїв в Україні й Польщі [Текст] / Матеріали науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» (Київ, 24–25 вересня 2013 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: НКПІКЗ, 2013. – С. 15–17.
6. Гриценко В. Віртуальна екскурсія – важливий метод презентації музею [Електронний ресурс] // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2013. – С. 116–122. – Режим доступу: http://vim.gov.ua/images/sbor/vim_Spec_2013.pdf
7. Музей гуртує: арт-терапевтичні сесії в музейному просторі для побудови мікросоціуму особи з інтелектуальною недостатністю: Практичний посібник. – К.: Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, ВГО «Коаліція», 2014. – 48 с.
8. Найдюк О. Голландські музеї та українські можливості [Електронний ресурс] // Динамічний музей. – 31. 03. 2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/31/142209/>
9. Немчин О. Сучасний стан інноваційного розвитку України / О. Немчин, О. Бутнік-Сіверський // Інтелектуальна власність. – 2003. – № 1. – С. 32–39.

10. Потаємні мрії музейників стали реальністю [Електронний ресурс] // Динамічний музей. – 31. 03. 2014. – Режим доступу: <http://www.museums.org.ua/news/174>
11. Сосновська Т. Недремне око інтернету [Електронний ресурс] // Музейний простір. – 7 лютого 2014 р. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/32090#.UuoqIYiPBc8.twitter>
12. Фролова А. Inside Explorer – система візуалізації, змінююча сприйняття експонатів [Електронний ресурс] // Технології і маркетинг для музеїв. – 12. 06. 2014. – Режим доступу: http://mart-museum.ru/mart_articles/inside-explorer/
13. Хачатурова О. Динамічний музей: підсумки освітніх подорожей [Електронний ресурс] // Динамічний музей. – 29. 06. 2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/53b71e2c62c04/>
14. Alberto B. Sáez 6 Mobile Innovations for Museums and Art Galleries [Електронний ресурс]. – 14/5/2014. – Режим доступу: <http://mobileworldcapital.com/en/article/514>
15. Top 100 Art museums attendance / The Art Newspaper. Special report, April 2014, P. 3, 15.

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА МУЗЕЮ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ

Ю. А. Конюшенко,

к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ

Зараз музей розглядається як багатофункціональний інститут, що не лише зберігає матеріально-культурне надбання людства, а й відображає всі аспекти соціокультурного розвитку. У сучасному музеєзнавстві все більше уваги звертають на розробку нових теоретичних концепцій, що переглядають та доповнюють існуючі методи музейного будівництва, відбувається пошук нових принципів музейної роботи, розширення тематики експозицій, більш якісний підбір фахівців, залучення громадськості до проблем діяльності музею.

В Україні функціонує більше 4 тисяч музеїв різної спеціалізації, це дає країні можливість бути одним з центрів світової культури і туризму, бо за кількістю і якістю музейних колекцій вона потенційно одна із наймогутніших музейних держав Європи. Проте мережа музейних закладів нашої держави знаходиться у кризовому стані, що пов'язано з цілим комплексом проблем: брак стабіль-

ного фінансування, інертність музеїв у реагуванні на актуальні проблеми сучасності, недостатність історичних та загальних знань вузькопрофільних спеціалістів-музейників тощо.

Разом з тим, музей, як своєрідна культурна форма, постійно знаходиться у русі, розвивається – як соціальний інститут, що сприяє формуванню національної ідентичності і як комунікаційний простір [8, с. 22]. Саме музею до снаги передавати традиції, здійснювати зустріч зі справжністю буття і реальним досвідом минулих епох. Все це дає підстави по-новому поглянути на призначення музею та його експозицій. Перед музейними «експозиційниками» постали питання нового сприйняття, переробки, а головне – передачі інформації, закодованої в пам'ятках культури у відповідності до інтересів суспільства [1, с. 6]. Дискусійними залишаються питання співвідношення змісту і форми експозиції. Так, інколи розкриття глибинного змісту стає другорядним у порівнянні з оформлювальними ефектами і художніми прийомами, зводячи музей до рівня розважальних закладів. Натомість, в музеї, і перш за все історичний, відвідувачі часто приходять для того, щоб знайти відповіді, в тому числі й на актуальні проблеми сьогодення. Тому музей у сучасному світі не лише зберігач і ретранслятор історичних подій минулих епох і заклад дозвілля, а й учасник змін, що відбуваються в громадянській свідомості і поведінці членів суспільства. Нинішній музей – це своєрідний форум, в просторі якого доцільним є осмислення минулого, причому з різних сторін, і обов'язково в тісному взаємозв'язку з теперішнім [7, с. 8]. В цьому контексті, експозиційна робота є основним інструментом у передачі інформації за допомогою музейних експонатів і, безумовно, одним з відповідальних напрямків музейної діяльності.

Сучасне музеєзнавство під музейною експозицією розуміє цілісну предметно-просторову систему, в якій музейні предмети та інші експозиційні матеріали об'єднані концептуальним (науковим і художнім) задумом [12]. Музейна експозиція – основна форма музейної комунікації. Тип експозиції залежить від методів її побудови. Метод визначає характер інтерпретації експонатів, співвідношення в експозиції змісту і форми, взаємодії наукової та художньої складових проектування, порядок співпраці експозиціонера і художника. Музейні експозиції умовно поділяють на ансамблеві, систематичні й тематичні. Ансамблеві експозиції зберігають або штучно, за допомогою справжніх предметів чи їх макетів, відтворюють реальну обстановку життя, діяльність конкретної людини або соціальної групи. Систематична експозиція підрядна класифікаційній системі певної наукової дисципліни. Предметну основу

експозицій цього типу складають колекції однотипних предметів, систематизовані і виставлені відповідно до класифікації, прийнятої в науковій дисципліні або галузі виробництва, а основну структурну одиницю – систематичний ряд. У тематичній експозиції подача події й розміщення предметів підпорядковане певній, заздалегідь обумовленій в науковій концепції, темі [10]. На певному етапі для тематичних експозицій характерним було широке використання науково-допоміжних матеріалів і текстів, якими часто компенсувалася недостатня кількість справжніх предметів, що викликало критику методу. Однак, тематичний метод донині – один з найпоширеніших при створенні історичних, краєзнавчих та інших експозицій, але лише за умови грамотної побудови.

Існує ще один напрямок експозицій, що виділяється в середовищі музеезнавства в окремий вид – сюжетно-образні експозиції. Вони характеризуються більшою емоційною виразністю, створенням образу, що запам'ятовується [10].

Сьогодні важко говорити про переважання того або іншого методу, загалом, використовується найширший діапазон експозиційних засобів, поєднання різних методів. Їх різноманітність створює досить яскраву картину, яку представляє музейний світ України.

Харківський історичний музей, як один з найбільших музейних закладів України має цікаву історію експозиційного будівництва. Одне з провідних місць в структурі ХІМ, за радянських часів, займав відділ феодалізму, співробітниками якого було створено багато цікавих виставок і експозицій [6]. У період незалежності цей відділ було перейменовано у І науково-експозиційний [2]. Цілий ряд тимчасових виставок та експозицій, серед яких: «Старий Харків» (1991 р.), «Церковна старовина» (1992 р.), «Світ минулого» (1993 р.), «Старый Харьков» (1995 р.) та ін. стали продовженням плідної експозиційної роботи.

Нажаль, з кінця 1990-х до початку 2000 рр. Харківський історичний музей був вимушений залишити старі будівлі [3]. Існуючі стаціонарні експозиції, в тому числі і з історії краю (IX ст. – 1917 р.) були розібрані. У рамках науково-дослідної і науково-експозиційної роботи співробітниками І-го науково-експозиційного відділу продовжилася розробка комплексних проблем з історії краю. Були підготовлені чисельні тематичні, колекційні, ювілейні виставки [4, с. 99]. Створені були і стаціонарні експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» (2004 р.), «Україна козацька» (2009 р.) «Харків історичні етюди XIX ст.» (2011 р.).

Майже усі із зазначених виставок і експозицій були побудовані за комплексно-тематичним принципом з урахуванням хроноло-

гічного та предметно-типологічного критеріїв. Проте у деяких використовувалися систематичний («Харківщина очима митця пензля. До 150-річчя П. О. Левченка» (2006 р.), «Перлина Слобожанщини: порцеляна та фаянс Кузнецових у колекції ХІМ» (2008 р.)) або ансамблевий («Мальовнича Слобожанщина» до 150-річчя С. І. Васильківського (2004 р.)) метод, в окремих були поєднані два методи – комплексно-тематичний і ансамблевий («Харків історичні етюди ХІХ ст.»).

Загалом, необхідно зазначити переважну консервативність існуючих музейних експозицій і виставок ХІМ, доцільним є подальше впровадження інноваційних методів музейно-експозиційного будівництва. На жаль, відсутність загальноприйнятої концепції історичного розвитку та методологічна криза історичної науки і суспільства в цілому дещо ускладнюють цей процес [5, с. 6].

Доволі часто відзначається несучасність, застарілість експозицій окремих музеїв. Сучасна музейна практика свідчить, що експозиції все частіше почали змінюватися, і не через безпосередню фізичну зношеність, а через невідповідність запитам сучасного суспільства. Поняття «постійна експозиція» замінюється поняттям «основна експозиція» де головні «незмінні» елементи повинні обов'язково доповнюватися змінними блоками [11].

Необхідно враховувати й той факт, що важливою функцією музейної галузі є не лише збереження пам'яті, але й пояснення історичного, національного, суспільного спадку прийдешнім поколінням. І для кожного нового покоління необхідне інше сучасне трактування. Тому що світ змінюється – і питання, які ми задаємо минулому щоразу інші [11].

Отже, грамотне інтерпретування своїх колекцій за рахунок використання різноманітних методів експозиційного будівництва, в тому числі й новаторських, та можливість внесення певних змін в постійно діючі експозиції – ось де місце інноваціям нині і один з напрямів вирішення концептуальних завдань експозиційного мистецтва музею за сучасних умов. Саме у музейному просторі, особливо актуальним це є для музеїв історичного профілю, доцільним є усвідомлення і інтерпретація минулого, і, обов'язково – у взаємозв'язку з сучасністю. На наше переконання, сучасний музей, повинен бути не лише спостерігачем, але й безпосереднім учасником змін, що відбуваються у громадянській свідомості і поведінці окремих членів суспільства.

Джерела та література

1. Беззубова О. В. Некоторые аспекты теоретического осмысления музея как феномена культуры / О. В. Беззубова // Триумф музея? – СПб., «Осинов», 2005. – С. 6–27.
2. Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1993 р. // Архів ХІМ, Ф. Р–5942, од. зб. № 933.
3. Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1995 р. // Архів ХІМ, Ф. Р–5942, од. зб. № 988.
4. Конюшенко Ю. А. Досвід експозиційної роботи ХІМ з історії Харкова ХІХ ст. і пріоритетні напрями розвитку / Ю. А. Конюшенко // Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків 18 квітня 2011 р. – Харківський історичний музей. – Х.: Майдан, 2011. – С. 97–103.
5. Куделко С. М. Современные тенденции развития музейных экспозиций и задачи Харьковского исторического музея / С. М. Куделко, С. И. Посохов // П'яті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення». – Х.: видавництво ХДАДТУ, 1999. – С. 6–8.
6. Отчет о работе Харьковского государственного исторического музея за 1959 г. // Архів ХІМ; Ключко В. В. Л. П. Велика – теоретик і практик музейного мистецтва / В. В. Ключко // Чотирнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей і сучасність: актуальні проблеми музейної діяльності». – Харків, 2008. – С. 20–22.
7. Сапанжа О. Музейные коллекции объединяют – декларация или реальность? / Ольга Сапанжа // Музей. – 2014, № 5. – С. 8–10.
8. Чувилова И. Публика-зритель-посетитель: знать и понимать / Ирина Чувилова // Музей. – 2014, № 12. – С. 22–25.
9. Експозиційна діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15800119/kulturologiya/ekspozitsiyna_diyalnist.
10. Наукове проектування експозиції: основні поняття («музейна експозиція», «музейний експонат» та «експозиційні матеріали», «експозиційний зал») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookster.com.ua/seminars/question/1360>.
11. Солодзько П. Сучасні тенденції в європейських музеях. Лекція Міхаїла Гнедовського [Електронний ресурс]: Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/25/105482/>.
12. Словник основних музейних та екскурсійних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/12120124/kulturologiya/slovník_osnovnih_muzeynih_ekskursiynih_terminiv.

РОЗРОБКА ВІРТУАЛЬНОГО ГОЛОГРАФІЧНОГО МУЗЕЙНОГО КОНТЕНТУ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ НАВЧАЛЬНОГО СТАЖУВАННЯ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ-ДИЗАЙНЕРІВ

Д. В. Борисенко,
аспірант, асистент кафедри
«Технологій і дизайну» Української
інженерно-педагогічної академії

Анотація: у статті аналізується розробка віртуального голографічного музейного контенту в ході навчального стажування студентів за інженерно-педагогічним спрямуванням, насамперед, інженерів-дизайнерів. Акцентовується увага на необхідності розширення співпраці навчальних закладів з іншими соціальними інститутами, передусім, музеями. Детально розглядаються перспективне залучення студентських робіт при формуванні музейного контенту, створенні віртуальних сучасних колекцій музейних експонатів. Запропоновано модель організації співпраці вищого навчального закладу з музеєм з досягненням позитивних результатів.

Ключові слова: голографічний музейний контент, музейна експозиція, інновація, інженер-дизайнер, дизайн-продукт, дизайн-проект.

Постановка проблеми. На сьогодні шлях розвитку вищих навчальних закладів все більше зорієнтований на налагодження більшої кількості зв'язків з різними закладами культурно-освітньої, науко-дослідницької та інших сфер, як на локальному, місцевому, обласному та державному рівнях, так і на міжнародній арені. Ці зв'язки дозволяють сформувати цілісну систему, в якій студенту надається можливість взаємодіяти з ширшим колом фахівців, спеціалістів, дослідників, істориків, народних майстрів та іншими кваліфікованими працівниками установ. Все це є важливим фактором в отриманні професійного досвіду, як в період навчання, так і в подальшій професійній діяльності. Але більшість навчальних закладів принципово не ставлять за головну мету розширення меж позааудиторного навчання та залучення для цього музеїв, які характеризуються в сучасних умовах можливостями багатогранного розвитку та становлення майбутнього фахівця.

Окреме місце в навчальному процесі займає саме відвідання студентами музеїв, перш за все, історичного профілю. Перегляд та аналіз музейних експозицій відіграє важливу роль формування студента, як соціальної особистості, а також надихає майбутніх інженерів-дизайнерів на креативну розробку дизайн-продуктів.

У вирі сучасних технологій студенту додатково надається можливість ознайомлення з широкою музейною областю для навчальних розробок, в тому числі, створення інноваційного візуального голографічного контенту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Широке розгортання шляхів взаємодії музеїв з іншими соціальними інститутами, в тому числі, освітніми закладами, почало активно реалізуватися з 70–80-х рр. ХХ ст. В той час педагогами, дослідниками та науковцями здійснювалася розробка програм, курсів та методологічних концепцій, авторами яких були Е. Г. Ванслова («Музейний всеобуч»), М. Б. Гнедоский («Музей та освіта»), П. Б. Уільямс, Е. Н. Беррі, С. М. Пістон та інші. Окремо розглядали педагогічні особливості розвитку гуманітарних знання із залученням художнього музею (Н. Гудмен. А. Леві, Е. Ейстер та інші). Окремі дослідження Ф. Хаскела та Г. Осборн відзначали важливу роль просвітницько-освітньої діяльності музею [5, с. 84–92].

Серед сучасних дослідників, які розглядають особливості теоретичних аспектів та практичного значення музею для освітнього простору, є Б. А. Столяров, Г. Вив, А. С. Тельманова, С. Ю. Гаджієва, Е. Л. Краснова, Е. П. Суворова, М. П. Воюшина, Д. В. Миронова, Л. Мелані, Ш. А. Кирсхбаум, А. Конвей та інші.

Мета дослідження: розгляд та аналіз особливостей реалізації інноваційних форм взаємодії вищих навчальних закладів та музеїв в напрямку професійної підготовки студентів.

Об’єкт дослідження: процес підготовки інженерно-педагогічної спрямованості у вищих навчальних закладах.

Предмет дослідження: інноваційна методика навчального стажування на базі ознайомлення з музейними експозиціями в ході підготовки майбутнього інженера-дизайнера.

Виклад основного матеріалу. Традиційна система професійної підготовки все більш характеризується присутністю застарілих зразків та відсутністю інноваційного вектору розвитку у напрямку тісної співпраці з іншими соціальними інститутами. Сучасні технології, методики та засоби, розширення меж співпраці освітніх закладів з іншими соціальними інститутами, сучасними промисловими підприємствами, науково-дослідними центрами, із зарубіжними представниками відкривають широке коло розгалужених трансформаційних моделей розвитку. Окреме місце при цьому займає взаємозв’язок навчальних закладів з музеями. Вони, в свою чергу, в сучасних умовах є не лише науково-просвітницькими закладами, а й центрами матеріальної і духовної культури, які вирішують задачі розвитку та виховання особистості, підсилюють кре-

ативну складову здібностей майбутніх фахівців, дають можливість долучення до духовної скарбниці. Крім того, вони мають унікальні умови для проходження навчального стажування студентів.

Музейні експонати мають унікальні можливості впливу на інтелектуальну, волюву та емоційну сфери [1, с. 28]. Їх залучення при навчальному стажуванні в ході розробки студентами дизайн-проектів має ще практично недосліджену область. Відсутні досконалі методології виконання практичних робіт студентами із включенням практичного проведення навчально-дослідницької діяльності студентів щодо експонатів музейних колекцій. Присутня лише окрема організація студентської діяльності в ході аналізу музейних експозицій, але вона не має чітко вираженої структури та налагоджених системних зв'язків з навчальними дисциплінами, курсами. Все це підтверджує незначну зацікавленість освітніх закладів в співпраці з музеями, які постійно модернізуються та використовують ще більш інноваційні форми залучення відвідувачів. Тому вже на рівні тактичних методологічних завдань навчальних закладів виникає потреба розробки нової стратегії супровідного забезпечення співпраці з музейними закладами, активізації діяльності в напрямку залучення вивчення музейних експозицій та науково-архівних баз, їх аналізу та створення проміжних завдань, комплексних робіт щодо використання в їх структурі вивчення та проведення дослідження музейних зібрань, фондів.

Головна цінність залучення музею в навчальну підготовку майбутніх фахівців є наявність формування нового досвіду [2, с. 93], а також здійснення «переключення» в навчальній діяльності студента, перехід до виконання завдань за нових позааудиторних умов. В ході проходження стажування, педагогічної або технологічної практики, студенти, з одного боку, знайомляться з музеєм та його організаційною структурою, їм надається науково-методологічна підтримка в проведенні дослідження, ґрунтовного аналізу експонатів, можливість виконання графічних ескізів та отримання додаткової інформації для розробки голографічного візуального прототипу, який стане кінцевим продуктом студентської діяльності. З іншого боку, отримана розробка може стати актуальним інноваційним засобом музею, новим рівнем розгортання його діяльності у віртуальному середовищі з представленням голографічної трьохвимірної експозицій.

При виконанні віртуальної голографічної розробки студент використовує набуті вміння та навички користування спеціалізованим програмним забезпеченням, теоретичні знання з основ композиції, історії мистецтва, історії костюму, проектування ди-

зайн-продуктів, основ формоутворення та інших навчальних дисциплін, а також довідкової інформації, отриманої в ході ознайомлення з музейним експонатом. Студентська розробка включає відтворення графічно проаналізованої форми, доповнення історичними особливостями виконання, стилєвих напрямків, характеристик матеріалу тощо. Кожне розроблене формоутворення музейної експозиції це тривалий етап дослідницької діяльності та процесу студентського виконання, що включає не лише статичне голографічне представлення, а й можливість додаткової динамічної презентації характерних ознак експонату з можливим додатковим описом, коментарем.

Сьогодення потребує від музеїв знаходження перспективних шляхів трансформацій та можливості створення віртуальних голографічних експозицій для підвищення рівня конкурентоспроможності, комфортного сприйняття інформації, привернення уваги та ще більшого зацікавлення майбутнього відвідувача, активізації нових форм взаємодії з глядачем. Саме в цьому напрямку може допомогти співпраця з вищими навчальними закладами та надання студентам проходження навчального стажування з метою розробки майбутніх віртуальних музейних комплексів, реконструкції музейних експозицій, їх переформатування на більш якісні інноваційні носії [3, с. 69].

Висновки. Інноваційна стратегія розвитку початкових закладів включає обов'язкове налагодження співпраці з іншими освітніми установами, соціальними інститутами, науково-дослідними центрами, підприємствами та інтеграційну діяльність. Не виключенням є безпосередній зв'язок з музеями, які мають перспективний плацдарм для проходження навчальних практик, додаткової організації семінарських занять, організації дослідницької діяльності, є джерелом креативних ідей студентів. В умовах безперервного вдосконалення змісту та структури освітніх програм, включення нових форм та методологій професійної підготовки, особливу роль набуває саме активізація розробки та реалізації сумісних дослідницьких та соціальних проєктів між навчальним закладом та музеєм [4, с. 64].

Так, на прикладі підготовки інженера-дизайнера, одним із проявів співпраці вищих навчальних закладів з музеєм є організація навчального стажування, проходження педагогічної або технологічної практики. В ході практичної діяльності студенти можуть опановувати новий рівень професійних здібностей, ознайомлюватися з музейною справою, проводити дослідження музейних експозицій та виконувати підсумкову розробку дизайн-проєкту.

Інноваційним впровадження, крім стикання з новою сферою прояву набутих професійних знань, умінь та навичок студентів, є ще додаткове виконання віртуального візуального прототипу музейного експонату. Ця розробка може стати в нагоді не лише для підвищення досвіду студента щодо виконання комп'ютерного 3-d-формоутворення, а й для музею – створення віртуального інформаційного контенту, колекції візуальних електронних експозицій.

Джерела та література

1. Гаджиева С. Ю. Роль музея в культурно-образовательной деятельности [Текст] / С. Ю. Гаджиева // *Актуальные вопросы психологии и педагогики в современных условиях*. – С.-П., 2015 – С. 27–28.
2. Голдинг В. Коммуникация и образование в музеях XXI века: опыт центра по изучению музеев и галерей [Електронний ресурс] / Вив Голдинг // *Вопросы музеологии*. – 2010. – № 1. – Режим доступу до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommunikatsiya-i-obrazovanie-v-muzeex-xxi-veka-opyt-tsentra-po-izucheniyu-muzeev-i-galerey>.
3. Гриф. А. Стратегия выбора виртуального пространства музея [Текст] / А. Гриф // *Прикладная информатика*. – 2009. – №2(20). – С. 69–76.
4. Рябова Н. В. Инновационная структура педагогического вуза [Електронний ресурс] / Н. В. Рябова // *Высшее образование России*. – 2012. – № 5. – С. 63–66. – Режим доступу до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnaya-infrastruktura-pedagogicheskogo-vuza>.
5. Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие [Текст] / Б. А. Столяров. – М.: Высш. шк., 2004. – 216 с.

МУЗЕЙ «ЦИТАДЕЛЬ БАТУРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ» ЯК ПРИКЛАД АРХЕОПАРКУ В МУЗЕЙНОМУ ЛАНДШАФТІ УКРАЇНИ

О. В. Жукова,

*к. і. н., доцент кафедри музеє-
знавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії
культури*

В умовах постіндустріального суспільства спостерігається унікальна ситуація втягування культурних традицій минулого і сучасності в єдиний культурний простір [7, с. 58]. Сьогодні фіксується стійке зростання відвідуваності музейних установ та

пам'яток культури, впроваджуються нові інтерактивні, емоційно-видовищні форми взаємодії культурного простору з відвідувачем, спостерігається інтенсифікація культурного туризму.

Особливо новітні технології затребувані для музеєфікації археологічних об'єктів, які в Україні досить часто виступають осередком національної пам'яті, що дозволяє перетворювати археологічне середовище на об'єкт музейного показу. З точки зору музеєзнавства, сучасне моделювання історії та культури музейними засобами породжує нові типи музеїв. Окрім демонстрації давніх об'єктів в археологічних скансенах, перспективним є створення експериментальних поселень, археопарків різних типів, музеїв відтворених пам'яток – археодромів [1].

Прикладом сучасних практик актуалізації археологічної спадщини в Україні є музей «Цитадель Батуринської фортеці» у складі НІКЗ «Гетьманська столиця».

«Гетьманська столиця» – Національний історико-культурний заповідник, розташований в Батурині. Створений постановою Кабінету Міністрів України в 1993 році на місці резиденції гетьманів України Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Кирила Розумовського.

До складу заповідника входять 39 об'єктів, що мають національне, історичне, археологічне, природне і архітектурне значення. Серед них: палацово-парковий ансамбль К. Розумовського, садиба генерального судді В. Кочубея, музей археології Батурина, Воскресенська церква-усипальниця гетьмана Розумовського, парк «Кочубеєвський», Миколо-Крупницький монастир, Цитадель Батуринської фортеці. Площа заповідника становить 57 га. У фондах заповідника зберігається понад 15 тисяч предметів: ікони, монети, хрести, кераміка, пістолі, гармати, наконечники стріл і списів, шаблі, кресала і інші предмети козацького періоду в історії України.

Пам'ятки Батурина є унікальними в історії державотворення України, її культури XVII–XVIII ст., коли існувала Українська козацька держава – Гетьманщина і майже півстоліття офіційною резиденцією її гетьманів був Батурин. Саме тут розміщувались і функціонували вищі урядові установи, перебували представники козацької старшини, жили і правили українські гетьмани Д. Многогрішний (1669–1672), І. Самойлович (1672–1687), І. Мазепа (1687–1708) та К. Розумовський (1750–1764) [3].

Більшість об'єктів XVII – поч. XVIII ст. дійшли до нас у вигляді археологічних залишків. І лише в урочищі «Цитадель» збереглися окремі фрагменти земляних укріплень – колишньої Батуринської фортеці.

Згідно з історичними відомостями, на цьому місці ще в XII столітті виникло городище, жителі якого контролювали південно-східні кордони чернігівських земель і переправу через Сейм. У XVII ст. місце давнього городища перетворилося на найбільш укріплену частину старого Батурина – Цитадель. Вона займала високий мис лівобережної тераси річки Сейм, що за формою нагадує прямокутник із заокругленими кутами розміром 130 x 100 метрів [2, с. 4].

Фортифікаційні укріплення цитаделі були повністю дерев'яними, що відображало стан військової справи того періоду. У XVII–XVIII ст. артилерія досягла такого розвитку, що руйнувала будь-які кам'яні замки – натомість звичайне дерево, обмазане глиною, давало рикошет від ядер і бомб артилерії [2, с. 6].

Гетьман Дем'ян Многогрішний в 1669 р. розпочинає масштабне будівництво, поновлює укріплення фортеці, будує церкви. Він побудував в Батурині гетьманський палац, влаштував поштову станцію в столиці.

І. Самойлович добудовує будинок Генерального Суду, розбудовує Батуринський Миколо-Крупницький монастир, розширює послуги поштової станції.

Мазепа поселяється в гетьманському палаці і розпочинає масштабне будівництво в місті, яке за 21 рік свого гетьманування перетворив на столицю європейського зразка. Укріпленням гетьманської столиці займався знаменитий архітектор, військовий інженер і знавець фортифікаційної справи Адам Зернікау [3, с. 12].

Гетьманський палац з 1669 р. знаходився на території Цитаделі. Недалеко від палацу розташовувалася дерев'яна церква Воскресіння Христового, в стінах якої під час оборони Батурина ховалися жінки і діти. На Цитаделі розміщувалася і кам'яна гетьманська скарбниця.

Автентична цитадель з фортецею були повністю зруйновані в 1708 році московським військом на чолі з князем О. Меншиковим.

З точки зору пам'яткознавства Цитадель – це не лише об'єкт археології, але й пам'ятка історії – це ключове місце Батуринської трагедії 1708 року, коли місто було дотла зруйноване і спалене царськими військами Петра I, а населення закатовано і знищено.

Враховуючи величезне історичне, меморіальне значення Батуринської фортеці в справі збереження національної пам'яті, музеєфікація цього об'єкту спиралася на використання сучасних практик актуалізації археологічної спадщини. Реалізацією новітніх підходів стало створення археопарку.

Цитадель Батуринської фортеці, відтворена в 2008 році на історичному місці, на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм,

на виконання Указу Президента України В. А. Ющенка № 1131 від 21.11.2007 р. «Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та селища Батурин» [6].

Авторський колектив інституту «УкрНДІпроектреставрація» розробив концепцію архітектурного відтворення, впорядкування та музеєфікації комплексу пам'яток Цитаделі Батуринської фортеці на підставі багаторічних археологічних досліджень, глибокому вивченні історичних джерел, використанні історико-архітектурних аналогів в галузі оборонної, культової, цивільної архітектури України XVII–XVIII ст. [6].

Музей «Цитадель Батуринської фортеці» – це відтворення козацької дерев'яної фортеці, де з 1669 по 1708 роки перебувала укріплена резиденція трьох українських гетьманів: Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи.

Тут розташовуються Гетьманський будинок, Гетьманська скарбниця, дерев'яна церква Воскресіння Господнього, фрагменти оборонних стін з в'їзною брамою та двома окремими дерев'яними баштами.

До складу відтвореного західного фрагменту цитаделі входять:

- Головна замкова в'їзна вежа – дерев'яна, проїзна, з брамою, шестистінна, чотириярусна, з горішнім бойовим ярусом. З оглядового майданчика надбрамної вежі висотою 29 метрів відкривається захоплюючий краєвид на заплаву ріки Сейм.
- Північна замкова башта – дерев'яна, «глуха», шестистінна, триярусна, з горішнім бойовим галерейчастим ярусом, покрівля наметова. Висота – 15,5 м.
- Південна замкова башта – дерев'яна, чотиристінна, триярусна з горішнім бойовим ярусом. Висота – 17, 8 м.
- Фортечна стіна – дерев'яна, триярусна, з брусів у вигляді клітей-городень. Стіна поділяється на два прясла, у центрі – Головна в'їзна вежа, на флангах – Північна і Південна вежі, в яких містяться господарські й інженерні служби. Висота стіни – 8,6 м, довжина – 155,6 м.
- Фортечний рів, укріплений загостреними дубовими палями. Рів відділяє територію замку від міста. Його відтворено за даними археологічних досліджень Батуринської фортеці, що визначило розміщення й габарити рову. Глибина – 7,4 м.
- Замковий міст, перекинутий через рів до Головної в'їзної вежі, дерев'яний. Відтворений за кресленнями фортечних мостів Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Зі східного ті південного боків Цитадель була захищена урвищем, що здіймається над заплавою р. Сейм, вздовж якого протягнувся укріплений палісад. Вздовж відтвореної палісадової огорожі, як експозиція під відкритим небом, розміщена козацька важка вогнепальна зброя з фондів заповідника.

З південного боку фортеці обладнаний оглядовий майданчик, з якого відкривається краєвиди на заплаву р. Сейм. На місці південно-східної вежі цитаделі в пам'ять про Батуринську трагедію, під час якої було знищено майже все двадцятитисячне населення міста, в 2004 р. було встановлено пам'ятний хрест.

За межами дерев'яних кріпосних стін відтворено гетьманський двір в тому вигляді, в якому він існував тут на рубежі XVII–XVIII ст. У дворі розташовані:

1. Кам'яний гетьманський будинок, що відображає життя та побуту українських гетьманів і урядових установ Гетьманщини кінця XVII ст. Будинок мурований, одноповерховий, з ганком, декоративними фронтонами та мансардовим приміщенням. Висота – 12,2 м, площа – 180,4 кв. м.

Споруда репрезентує реалії мурованої архітектури другої половини XVII ст. – архітектурний декор фасадів, декоративно-побутове опорядження кімнат вирішено в традиціях української народної архітектури доби бароко.

За розплануванням повторює тип української хати «на дві половини» (з сіньми та кімнатами-світлицями обабіч). Праворуч відтворено приміщення канцелярії. Ліворуч – власні апартаменти гетьманів. Інтер'єри будинку репрезентують естетичні смаки перших батуринських гетьманів – Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи, що дає унікальну можливість наглядно продемонструвати умови життя та діяльності українських гетьманів в кінці XVII – на початку XVIII ст.

2. Замкова церква Воскресіння Господнього – дерев'яна, тридільна, одноканна, з мурованим підземним приміщенням – криптою. Церква діюча. Архітектурний декор, інтер'єри та культове опорядження храму вирішені в традиціях української народної архітектури доби бароко. Підземне приміщення використовується як крипта, де поховані останки захисників та жителів Батурина, що загинули в 1708 році. Висота споруди – 16,4 м, площа – 60,2 кв. м. З підвального приміщення церкви йде підземний хід, відтворений на автентичному місці, що досліджене археологами в травні 2008 року.

3. Ще одна кам'яна споруда на території фортеці – скарбниця – мурована, двоярусна, зі склепінчастим льохом-підвалом. Призна-

чалася для зберігання державного скарбу, коштовностей, клейнодів. За прототип для відтворення взято пам'ятку архітектури, полкову скарбницю початку XVIII ст. в місті Прилуки на Чернігівщині, що уособлює традиційний тип скарбниць XVII–XVIII ст., вирізняється гармонійними пропорціями, компактністю, лаконічним архітектурним декором. В споруді розміщено експозицію «Скарбниця». Висота будинку – 6,65 м, площа – 27,5 кв. м.

4. В центрі фортеці відтворено замкову криницю. Це дерев'яна альтанка з наметовим перекриттям над криницею і корбою, що має підйомний механізм. Відтворено за зразками фортечних і монастирських криниць України XVII–XVIII ст. Глибина до води – 29 м.

Таким чином, музей «Цитадель Батуринської фортеці» яскраво ілюструє вигляд найбільш укріпленої частини міської фортеці 1669–1708 рр.

Відтворені об'єкти розміщені на своїх історичних місцях, що виявлені і досліджені археологами. Дані пам'ятки не претендують на автентичність, вони створюють узагальнений архітектурно-художній образ Цитаделі Батуринської фортеці початку XVIII ст. і використовуються як музейно-туристичний заклад Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Відтворюючи історико-культурне середовище конкретної минулої епохи, заповідник тим самим дає можливість відвідувачам не лише доторкнутися до минулого, візуально споглядати втрачені для нас архітектурні об'єкти, а й переосмислити історико-культурну спадщину Батурина – столиці Гетьманської України, вивчаючи її археологічні, природні, культурні та історичні пам'ятки.

Презентація археологічних об'єктів шляхом створення археопарків різних типів на сьогодні вважається передовою технологією актуалізації археологічної спадщини [5]. Аналіз організації музею «Цитадель Батуринської фортеці» свідчить, що досвід створення археопарків поступово проникає і у вітчизняну практику, що значно збагачує та урізноманітнює музейний ландшафт України.

Джерела та література

1. Кепін Д. В. Археопарки: проблеми та перспективи [Текст] / Д. В. Кепін // Ржищівський археодрум. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років: зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 78–89.
2. Кербут Т. О. Цитадель Батуринської фортеці [Текст] / Т. О. Кербут, Н. Б. Реброва. – Чернігів, 2009. – 67 с.

3. Реброва Н. Б. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» [Текст] / Н. Б. Реброва. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2008. – 112 с.
4. Титова О. М. Використання пам'яток археології у туристичних маршрутах (науково-методичні і практичні рекомендації) [Текст] / О. М. Титова // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1992. – № 5. – С. 19–34.
5. Титова О. М. Принципи організації «археопарків» [Текст] / О. М. Титова, Д. В. Кепін // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 55–62.
6. Цитадель Батуринської фортеці [Електронний ресурс] / НІКЗ «Гетьманська столиця». – Режим доступу: <http://www.baturin-capital.gov.ua/b-museum/90-b-citadel.html>.
7. Шола Т. Музей епохи глобалізації [Текст] / Т. Шола // MUSEUM. – 2001. – № 3. – С. 57–60.

МУЗЕЇ-СКАНСЕНИ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

І. В. Проненко,
аспірантка, методист
навчального відділу Харківської
державної академії культури

На початку ХХІ ст. в музейному світі все більш помітними стають трансформаційні зміни в моделях і технологіях діяльності традиційних закладів збереження історико-культурної спадщини, зумовлені сучасним станом економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку людства.

З метою збереження культурологічних здобутків, духовних цінностей, моральних традицій людства особливої ролі набувають музеї-скансени. Це своєрідні архітектурно-етнографічні комплекси під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях.

Вперше новий вид музею з'являється наприкінці ХІХ ст. в Європі. Його основною ціллю було збереження традиційної культури, в першу чергу, національної. Виникнення та розповсюдження нової форми музею було пов'язано з певними факторами в культурному та соціальному житті суспільства. А саме: стрімка урбанізація, руйнування сільського ландшафту, виток в міста сільського населення та втрата культурних традицій та моделей поведінки.

Перший музей даного типу – Скансен – виник у Швеції у 1891 р. Він і започаткував назву цілого виду музеїв під відкритим небом.

В 1860–70 х роках в Швеції з'являється попит на подібного роду музеї. Цей процес відбувається в результаті руйнування культури сільської общини. Вплив пан-скандинавського руху, альтернативного офіційному, що наголошував на збереженні культури національної сільської общини, протидіючи культурній політиці влади. Рух підпитувався змішаними почуттями: місцевим патріотизмом, обуренням від посягання на красу місцевих ландшафтів, архітектури, неоромантичними настроями населення. Також вплинула на появу «Скансену» необхідність збереження автохтонних народностей (саамів та ін.).

Артур Хазеліус, що став «батьком» музею вбачав в технізації світу загрозу розміреному та різноманітному життю шведського суспільства. За підтримки населення Хазеліус зібрав зразки меблів, предметів домашнього побуту, знарядь праці, костюми жителів Швеції. Колекція була розміщена у 1973 р. в музеї Стокгольму. А щоб розмістити цілі споруди було відведено 30 гектарів землі в старому укріпленні на острові Юргорден. Тут у 1891 р. і був відкритий музей «Скансен» [11, с. 25]. До його структури увійшли зведені з усіх куточків Скандинавського півострова старовинні будівлі, серед яких: селянські хати, садиби заможних людей, церква, майстерні, дворові будівлі, комори, лавки. Самі хатини наповнилися аутентичними інтер'єрами. Екскурсоводи в традиційних національних костюмах розповідали відвідувачам музею про традиції та життя попередніх власників будинків. В дерев'яній церкві XVIII ст. проводилися богослужіння та вінчання. Майстри виготовляли традиційні вироби домашнього вжитку на очах у публіки. Потрібну атмосферу також створювали музиканти і співаки, що виконували старі мелодії та пісні [16].

Музей стрімко розвивався. Згодом в домах «оселяються» люди, що займаються своїми повсякденними справами за старими технологіями; з'являються тварини. Все це створює особливу психологічну атмосферу, відвідувачі ніби поринали в середовище повсякденної культури. У 1911 р. на території «Скансену» відкривається театр під відкритим небом [6].

Таким чином, була створена нова на той час музейна форма, що поєднала просвітницьку функцію музею з відпочинком та розвагами.

Подібні музеї згодом були створені в Норвегії, Фінляндії, Данії, Німеччині, Нідерландах та інших державах.

Сучасний етап розвитку музеїв типу «скансен» відмічається зростанням чисельності та поширенням всією територією Європи і світу. На теперішній час музеїв-скансенів налічується по-

над 600. Зараз відмічається трансформація вже існуючих музеїв даного типу в культурно-розважальні осередки зі збереженням основних завдань цього типу музеїв: збереженні найцікавіших автентичних пам'яток архітектури; створенні умов для вільного доступу до цих будівель широким верствам населення, підвищення їхнього культурного рівня; показі у комплексі національної народної культури і архітектури, предметів побуту, знарядь праці, ужиткового мистецтва, тобто створенні моделі середовища, ландшафті; допомозі відродження народних ремесел і проведенню фольклорних свят; сприянні індустрії туризму; вирішенні наукових проблем, пов'язаних з пошуком, збором, вивченням, реставрацією експонатів.

В Україні також ще на початку XX ст. академік Микола Біляшівський мав намір створити парк-музей поблизу м. Києва. Проте уряд не дозволив втілити в життя цю ідею [4, с. 26]. Також були спроби організації музею даного типу і у Львові, але також зазнали невдачі [15].

Перший скансен, що з'явився на території України був заснований у 1964 р. в м. Переяслав-Хмельницький на Татарській горі. Тут до річниці від дня народження Т. Г. Шевченка було закладено парк та основу Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту. На теперішній час колекція скансену нараховує біля 140 споруд XVII–початку XX століття. Музей входить до структури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [3, с. 80].

Однією з особливостей музею є те, що до його складу входять окремі музеї, такі як – Музей Історії Рушника, Хліба та ін.

Згодом на теренах України почали з'являтися інші музеї-скансени. Але найбільшим і найрізноманітнішим серед них є Державний музей народної архітектури та побуту України НАНУ (с. Пирогів, Київської області). За участі Українського товариства охорони пам'яток історії і культури у лютому 1969 р. були виділені земельні угіддя під Києвом, що стали основою скансену. Зараз це найбільший в світі музей-скансен, бо на території у 150 гектарів землі були розташовані понад 300 унікальних пам'яток народного будівництва XVII–початку XX століття [12].

Оскільки територія музею має різноманітні ландшафти, то за основу було прийнято ідею архітектурно-етнографічного районування. Музей поділено на ряд експозиційних зон: «Полтавщина і Слобожанщина», «Середня Наддніпрянщина», «Полісся», «Поділля», «Південь України» та «Карпати». Споруди згруповані у садиби.

Перлиною експозиції є 5 церков, що відносяться до різних куточків України (Тернопільська обл., Рівненська обл., Закарпатська обл., Черкаська обл., Київська обл.) і відображають духовне життя українського народу. Храми діючі.

Ще однією дорогоцінною часточкою колекції є вітряки. Їх нараховується – 18. Музей є не лише науково-дослідницьким осередком, а й потужним туристичним центром. Такі традиційні українські свята, як Різдво, Водохреща, Масниця, Великдень, Зелена неділя, Івана Купала та інші, проходять з веселими костюмованими виставами та забавами. Діють також корчма та шинок, де можна скуштувати українських страв. Як елемент системи музейних комунікацій, на території музею проводяться ярмарки виробів народних майстрів. Тут можна прийняти участь в майстер-класах від фахівців. Тож Київський скансен став місцем улюбленого відпочинку дорослих та дітей [7, с. 131].

Ще одним великим музеєм-скансеном став Львівський музей народної архітектури та побуту (Шевченківський гай). Він заснований у 1966 р. у м. Львові. Зараз експозиція, що сягає 124 пам'яток народної архітектури, розміщується на площі в 50 гектарів. Тут панує етнографічний принцип районування («Бойківщина», «Лемківщина», «Гуцульщина», «Буковина з Покуттям», «Поділля», «Волинь», «Полісся», «Львівщина») [5].

У Львівському скансені будівлі відтворені в ансамблях, до яких вони належали. Тому в музеї відтворюється принцип мікросіл, кожне відноситься до певної етнографічної зони. В хатинах виставляються предмети домашнього вжитку, одяг, знаряддя сільського господарства та ін.

Цей музей також є жвавим туристичним об'єктом, завдяки проведенню різноманітних свят (День Міста, Спалах Різдвяної Зірки та ін.) і фестивалів («Співоче поле», «Казка в гаю»).

Таким чином, розгляд процесу історичного розвитку музеїв скансенів дозволяє зробити деякі узагальнення та висновки. З'явившись вперше у Швеції, музеї-скансени почали поширюватися у Європі і світі. З часом музей трансформувався, долучивши до своєї структури багато різних культурних та торгівельних споруджень. Він став одним із привабливих туристичних центрів.

Оскільки державна підтримка діяльності музеїв зменшується, на передній план виходять економічні програми з їх утримання та діяльності, що в свою чергу змінює підходи до проектування та використання музеїв. Концепції музеїв видозмінюються від музейної роботи до активної культурно-масової діяльності, що потребує змінення музейного простору. Музей як заклад освіти та

виховання, залишаючись на цих засадах змінює свою направленість в сторону реалізації діяльного підходу і залучення населення різних соціальних верств на свою орбіту. Багато з таких музеїв стають культурними та освітніми центрами, де музейна діяльність лише частина від загальної програми розвитку. Музеї-скансени мають значно більший потенціал у сучасному інформаційному просторі, оскільки володіють не лише окремими пам'ятками зі своєю експозицією, але й просторовим середовищем, що здатне перетворюватись залежно від проектних рішень архітекторів та музейних працівників. Просторово-територіальні експозиції можливо переорієнтувати, тим самим, організовуючи і пропонуючи нові рішення, які можуть бути багатовимірні. Тому музеї-скансени як освітні та виховні заклади становляться активними носіями нового знання та образу життя.

Європейські музеї демонструють зараз всю різноманітність проектів. Музейні майстри-ремісники демонструють зразки своїх витворів для копіювання та використання в побуті широких верств населення. У сфері шкільної освіти музеї пропонують свої території для проведення занять з історії з долученням театралізованих вистав. Тут організуються пленери для школярів, студентів художніх спеціальностей, вивчають пам'ятники та їх культурні ландшафти, традиції місцевих жителів (обряди, приготування їжі, одяг, пісенну творчість і т. д.).

Серед інших музейних форм музеї-скансени вирізняються тим, що найбільш образно й історично-достовірно відтворюють архітектуру та побут населення окремого часу. В них є місце для використання новітніх мультимедійних технологій, що поглиблює сприйняття історико-культурної інформації.

Музеї-скансени на сьогочасному етапі розвиваються дуже динамічно та беруть до свого арсеналу найновіші інформаційні технології. Сучасний досвід функціонування музеїв-скансенів переконує, що за своїм структурно-змістовим наповненням вони є інноваційними за своєю суттю. Це – унікальні соціально-культурні педагогічні комплекси, що спроможні інтегрувати зусилля сім'ї, школи, громадських організацій, культурно-мистецьких об'єднань і спрямовувати їх на реалізацію рекреативного, розвиваючого, морального, естетичного потенціалу дозвілля, на формування духовної спільності родини, зміцнення сімейних цінностей і традицій.

В своїй роботі музеї-скансени використовують широкі можливості сучасних комунікаційних технологій у відтворенні нематеріальної спадщини людства, що робить такі музеї популярними серед різноманітних верств населення. Подальше використання

нових технологій для розвитку та поширення цього виду музеїв потребує подальшого вивчення.

Отже, музеї стають інформаційними центрами, де можна не просто дізнатись щось нове, а «поринути» в минуле, приміряти на себе життя столітньої давнини, спробувати цікаве ремесло, відпочити.

Тож за музеями під відкритим небом при правильній їх організації, професійному підході та умілому менеджменті – перспективне майбутнє.

Джерела та література

1. Афанасьєв О. Є. Скансени України як репрезентанти регіональних типів природокористування / О.Є. Афанасьєв // *Географія та туризм*. – К., 2011. – Вип. 15. – С. 111–119.
2. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / В. В. Вечерський. – К.: Наш час, 2007. – 271 с.
3. Гудченко З. Музеї народної архітектури України / З. Гудченко. – К.: Будівельник, 2007. – 120 с.
4. Данилюк А. Г. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку / А. Г. Данилюк. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 104 с.
5. Данилюк А., Красовський І. та ін. Музей народної архітектури та побуту у Львові / А. Данилюк, І. Красовський, Б. Рибак, В. Янов. – Львів: Каменяр, 1980. – 183 с.
6. Де Йонг Адриан, Сноугорд Митте. Первые музеи под открытым небом: о народных традициях – музейными средствами / Адриан Де Йонг, Митте Сноугорд // *Museum*. – 1993. – № 1. – С. 27–33.
7. Каднічанський Д. Використання культурної спадщини України у туризмі на прикладі скансенів / Д. Каднічанський // *Краєзнавство*. – 2012. – № 1. – С. 128–137.
8. Кирпан А. Скансен – час зупинився, а життя триває // *Карпати. Туризм. Відпочинок*. – № 2 (26), лютий 2008. – С. 54–60.
9. Маньковська Р. В. Новітні технології у формуванні сучасного музейного простору / Р. В. Маньковська // *Питання історії науки і техніки*. – 2013. – №2. – С. 78–80.
10. Музей народної архітектури та побуту у Львові: Путівник / А. Данилюк і ін. – Львів: Українські технології, 2007. – 40 с.
11. Норденсон Э. Вначале был Скансен / Э. Норденсон // *Museum*. – 1993. – № 1. – С. 25–26.
12. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.
13. Тронько П. Т. Музеї просто неба / П. Т. Тронько // *Пам'ятки України*. – 1980. – № 3. – С. 5–7.

14. Чухрай Л. О. Скансен: сучасність та перспективи розвитку / Л. О. Чухрай // Вісник Нац. Акад. керівних кадрів культури і мистецтва. – 2013. – № 4. – С. 72–76.
15. Шмелев В. Г. Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития / В. Г. Шмелев. – К.: Наукова думка, 1983. – 120 с.
16. 120 Years of Strategies and Experiences in Educational and Handicraft Skills [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://exarc.net/issue-2013-3/tm/120-years-strategies-and-experiences-educational-and-handicraft-skills>.

МИТНІ МУЗЕЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ТА ОДЕСИ

С. М. Дейнеко,

к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ

Кожна епоха породжує свої музеї. Отримана Україною у 1991 р. Незалежність поставила питання про виховання власних фахівців з митної справи. Тому у травні 1996 р. Державний митний комітет України (далі – Держмитком) звернувся з пропозицією до Президента України, Кабінету Міністрів про створення Академії митної служби України. 11 червня 1996 р. було підписано Указ Президента України Л. Кучми про створення Академії митної служби України, в якому зазначалося: «З метою підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації особового складу митної служби України постановляю: 1. Створити Академію митної служби України при Державному митному комітеті України (далі – Академія) на базі Українського центрального інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів металургії, що ліквідується (місце знаходження – місто Дніпропетровськ); 2. Фонду державного майна України та Міністерству промисловості України вирішити питання щодо передачі Академії навчально-побутового комплексу (з будівлями, спорудами, інвентарем і обладнанням) Українського центрального інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів металургії» [1].

Одним з елементів освітньої та виховної роботи серед курсантів Академії став музей Митної служби України, який відкрився при учбовому закладі. Відомо, що музейний предмет володіє меморіальною, науковою, історичною, художньою значимістю та виступає в якості джерела інформації про людей та події. Таким чином, він знайомить відвідувача з тими історичними фактами, свідком яких він був і передає йому досвід попередніх поколінь.

В Академії під час навчально-виховного процесу активно застосовуються методи музейної педагогіки. Так, на базі експозиції та фондів проводяться заняття з історії митної справи в Україні і вивчення методів боротьби з контрабандою.

Вперше ідея створити спеціалізований музей, який би показав етапи створення і розвитку митної справи на теренах України, познайомитися з повсякденним буттям митників та різноманітними засобами провезення контрабанди виникла ще у 1995 році. Тобто майже за рік до створення власне Академії митної служби України. Так, 3 серпня 1995 р. Державний митний комітет України видав наказ за № 364 в якому пропонувалося заступнику голови Держмиткому В. Ф. Негоді вирішити у місячний термін питання з приміщенням, тимчасовим розміщенням експонатів, забезпеченням необхідним експозиційним обладнанням. Начальнику фінансового управління В. М. Гринченку пропонувалося сприяти у вирішенні матеріальних питань, пов'язаних з відкриттям та функціонуванням музею. Керівників територіальних митних управлінь зобов'язали організувати збір, оформлення і доставку до Держмиткому майбутніх експонатів для музею. Для координації дій наказом голови Держмиткому Л. В. Деркача створили робочу групу у складі 9 високопосадовців з даної структури під керівництвом першого заступника голови Держмиткому М. І. Ануфрієва [2]. Але, на жаль, у 1995 р. установа не запрацювала і все вищенаведене залишилося на папері.

Тільки у 2011 р., нарешті, розпочав роботу музей Державної митної служби України. Він має статус відомчого, знаходиться на балансі Академії і розташований за адресою: м. Дніпропетровськ вул. Рогальова, 8 (Академія митної служби України). Основу колекції склали предмети передані з ліквідованого музею при Одеській митниці.

Експозиція музею побудована за тематико-хронологічним принципом і показує історію митної справи та митних органів, що існували на території сучасної України з давніх часів до сьогодення. Вона нараховує більше 3 тис. експонатів та розташована у трьох залах: 1. «Історія митної справи в Україні з найдавніших часів до 1991 року»; 2. «Митна служба України на захисті життя, здоров'я громадян та духовних цінностей українського народу»; 3. «Митна служба незалежної України» [3].

Серед них є речі, які розповідають про розвиток торгівельних відносин та митної справи у Північному Причорномор'ї у античну добу, часи становлення і розквіту запорізького козацтва, період економічного розвитку регіону наприкінці XVIII – XX століття.

В окремій залі розповідається про становлення та розвиток митної служби незалежної України. Низка інформаційних стендів розповідає про роботу українських митників у боротьбі з контрабандою зброї, наркотичних речовин, культурних цінностей, контрафактної продукції, валюти, предметів з дорогоцінних металів і коштовностей через державний кордон. Музей має найбільшу в Україні колекцію уніформи майже всіх митних служб держав Європи та зібрання холодної зброї конфіскованої співробітниками Державної фіскальної служби України [4].

Так як основу експозиції склали предмети передані з Одеси, тому, на нашу думку, необхідно приділити увагу історії колекції та людині, яка її започаткувала.

Пересічних громадян завжди шокували методи і засоби ввезення різноманітних контрабандних товарів. Це і металева труба з порожниною у стінці в якій перевозили наркотики, діаманти у пляшках коньяку, пачки з цигарками у дошках, гроші, запечені у хлібобулочних та кондитерських виробках. Деяких відвідувачів дивують долари США скручені у трубочку діаметром два міліметри і таким чином підготовлені до незаконного вивезення за кордон та діаманти сховані у підборах жіночого взуття.

Засновником музею при Одеській митниці став її колишній співробітник Валерій Орловський, але через постійні реорганізації відомства установу закрили, а експонати передали до Дніпропетровська [5, 6]. Тобто музей при Одеській регіональній митниці можна вважати прямим попередником музею Державної митної служби України.

В контексті нашого дослідження хочеться сказати декілька слів про долю В. Орловського та його проекту після ліквідації музею при Одеській митниці і передачі його фондів до Академії. Не дивлячись на те, що спроба створити вузькоспеціалізований митний музей в Одесі зазнала фіаско, тим не менш пан Валерій не полишив бажання її реалізувати. Невдовзі колишній завідувачий відділом боротьби з контрабандою Одеської митниці розмістив у власному триповерховому особняку у передмісті Одеси приватний музей, у якому виставив власноручно зібрану за роки служби колекцію контрабанди і відкрив двері для одеситів і гостей міста. Колекція складається майже з 2,5 тис. предметів, найстарішим з яких є ключ 1912 р. від головної будівлі Одеської митниці. Поміж різноманітних експонатів привертає увагу низка оригінальних фотографій, які розповідають про найгучнішу контрабандну справу часів післявоєнного СРСР – Альберта Меліксіана.

Директор комісійного магазину в Єревані вирішив переправити в США прикрас і дорогоцінного каміння на загальну вартість п'ять мільйонів доларів. В Одесі він часто зупинявся в готелі «Чорне море», де спілкувався з дівчатами легкої поведінки. Через них про спробу переправити великий вантаж дізналися в КДБ.

В останній момент оперативники перекрили в порту єдиний можливий канал контрабанди через кордон. Під час огляду в пробках двох пляшок з коньяком знайшли дві сотні діамантів. Кілька прикрас і безліч золотих монет були приховані в багажі та складках одягу самого А. Меліксіяна. Але справжньою перлиною цієї «колекції» стало смарагдове намисто вартістю 1,7 млн. рублів (59 каменів, 45 карат), яке належало імператриці Катерині II. Згодом ювелір, якого вважали людиною А. Меліксіяна отримав сім років в'язниці, а його спільника застрелили в Нью-Йорку через кілька годин після того, як він зійшов з пароплава. Що стосується намиста та інших коштовностей, то їх передали до московського музею КДБ, а після розвалу СРСР ці предмети таємничим чином зникли.

Не менш цікавий випадок відбувся у 1975 році. Всередині обкладинки дитячої книги митники знайшли кілька десятків відбитків ікон початку XX століття. Вивозили літографії для того, щоб по них можна було малювати за кордоном канонічні образи. Вилучене передали у відповідні органи і вже забули про цей випадок, але через шість років ці ж іконки конфіскували повторно. Цього разу вони були приклеєні пластиром до тіла іноземного моряка. Конфіскації знову забрали, а вже у 2013 році В. Орловський купив ці літографії в одного колекціонера [5].

У 2013 р. для мешканців та гостей Південної Пальміри відкрив двері ще один приватний музей, який отримав назву Музей контрабанди. Його засновник підприємець Олександр Отдельнов. Установа знаходиться у привабливій для туристів центральній частині міста, у напівпідвальному приміщенні одного з будинків по вул. Катерининській, 6, неподалік Катерининської площі. У 90-х рр. XX ст. у даному приміщенні по черзі розташовувалася ціла низка різноманітних організацій, наприклад, пункт прийому склотари, майстерня по виготовленню одягу та стриптиз-клуб. Згодом частину приміщень під майбутній приватний музей викупив О. Отдельнов, а саме – п'ять невеликих приміщень загальною площею 185 кв. метрів. При вході відвідувачів зустрічає вивіска на якій зображені контрабандисти з мультфільму «Пригоди капітана Врунгеля», вона дуже влучно характеризує профіль музейної установи. Торкаючись власне музейної колекції, необхідно зазначити,

що О. Отдельнов, будучи істориком-аматором та колекціонером предметів контрабанди, після того, як кількість предметів у зібранні перевищила півтори сотні, вирішив створити приватний Музей контрабанди. Але так як законодавство України забороняє використовувати в якості експонатів ті предмети, що проходили по карних справах і зберігалися в архівних установах, музей демонструє предмети ідентичні оригіналам або їх муляжі. Об'єкти, які відображають масштабні дії у просторі, наприклад, виритий контрабандистами тунель на кордоні України зі Словаччиною презентовані макетами.

Експозиція музею тематично складається з чотирьох розділів: 1. Історія контрабанди; 2. Основні різновиди контрабанди (золото, коштовності, наркотики, зброя); 3. Контрабанда радянської доби; 4. Сучасна контрабанда. Світова історія контрабанди представлена експонатами, що пов'язані з історією США («бостонське чаювання» 1773 р.), так званім «сухим законом» (1920–1933); першою арабо-ізраїльською війною (1947–1949). Контрабандні сюжети часів Російської імперії презентовані в експозиції в основному різноманітними іноземними виробами, які намагалися незаконно ввезти через Одеську портову митницю. В основному – це так звані колоніальні товари та предмети розкоші: чай, кава, спеції, парфуми, мереживо, шовк, фарфор.

Епоха радянського дефіциту значно розширила перелік контрабанди і відображена найбільш популярними серед громадян країни Рад іноземними товарами: жіночим одягом, білизною, взуттям, парфумами та біжутерією, цигарками, радіо-відеоапаратурою і касетами до них, фломастерами і порнографічною продукцією. З СРСР незаконно вивозилися коштовності, предмети мистецтва, іноземна валюта.

Більшість контрабанди до Радянського Союзу завозилося через великі морські порти. Коштовності перевозилися у пустотілих тростинах, підборах, валізах з подвійним дном; наркотики ховали у дитячі м'які іграшки, ананаси або у різноманітних судових приміщеннях.

На даний час основним об'єктом контрабанди є золото, зброя, наркотичні речовини і акцизні товари (алкоголь, тютюн). Як відомо, людська винахідливість не має меж, тому сьогоднішня у Музеї контрабанди представлено копіями тарілок і таць з героїну, іншими різноманітними наркотичними засобами, схованими у проти-газах, та автомобільними дверцятами, у яких заховані сотні пачок цигарок. За твердженням О. Отдельнова незаконні обороти досягають десятків мільйонів доларів [7, 8].

Завершуючи наш екскурс про виникнення та становлення митних музейних установ Дніпропетровська та Одеси, треба наголосити, що викликає повагу ентузіазм та завзяття людей, які приклали масу зусиль для того, щоб ці заклади існували. Однак, на нашу думку, форма власності організації суттєво впливає на цілі і методи роботи таких установ. Так, музей Державної митної служби України своєю основною метою ставить професійно-освітню роботу серед абітурієнтів та курсантів Академії. Приватні музеї Одеси, зважаючи на відсутність науково-методологічного підґрунтя в своїй діяльності та досвідчених фахівців, в основному орієнтуються на туристів і більше працюють в якості розважальних організацій.

Джерела та література

1. Історична довідка про створення Академії митної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mdoffice.com.ua/mdo/aSNewsDic.PrintNews?dat=27052005&num=13472>.
2. Про створення музею митної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart97/inx97117.htm>.
3. Один день в Академії митної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avtobus.dp.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=188&Itemid=38.
4. Днепропетровский музей Государственной таможенной службы Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourднепр.com/content/view/2813/2740/>.
5. Корнышев М. Унікальна колекція контрабанди. Одесит створив удома перший в країні приватний музей митниці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3297383-unikalna-kolektsiia-kontrabandy-odesyt-stvoryv-udoma-pershyy-v-kraini-pryvatnyi-muzei-mytnytsi>.
6. Гриценко Н., Каденцов Е. В Днепропетровске открылся уникальный музей таможни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/820121-v-dneprietrovske-otkrylja-unikalnyj-muzej-tamozhni.html>.
7. Шпигельман Я. Музей контрабанды. Где ему быть как не в Одессе? // Порты Украины. – 2013. – № 8.
8. В музее контрабанды опасные и незаконные предметы заменены муляжами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odessa.comments.ua/news/2013/06/27/160000.html>.

ОСНОВНІ ВІХИ СТАНОВЛЕННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ-КВАРТИРИ СІМ'Ї ГРИЗОДУБОВИХ

*А. В. Куцегуб,
зберігач фондів Меморіального
музею-квартири сім'ї
Гризодубових*

Харків – це великий науково-просвітницький, культурний центр України. Він по праву вважається студентською столицею нашої країни. Першими навчальними закладами в місті були Імператорський університет (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) відкритий в 1805 році, і заснований в 1885 році технологічний інститут (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»). В той час при університетах створювалися учбово-допоміжні кабінети для унаочнення навчання, гуманітарного, а пізніше й технічного профілю, що з роками переростали у самостійно існуючі музеї при навчальних закладах.

З розвитком авіаційної справи в Харкові в 1930 році був організований один з найкращих вузів, що готує авіаційних спеціалістів. Так, ним став Харківський авіаційний інститут, нині Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». «ХАІ» стає освітнім брендом зі світовим ім'ям, його абревіатура і зараз не потребує розшифрування.

Як і на той час, так і зараз актуальною проблемою освіти є пошук шляхів підготовки майбутнього спеціаліста, професіонала своєї справи. Важливу роль у вирішенні цього питання відігравали музеї при вузах. На різних історичних етапах ця мета досягалась своїми специфічними музейними і педагогічними засобами, які найбільш відповідали характерові тогочасної освіти. Серед чисельних інститутів, що виникли як засіб збереження, дослідження історичної дійсності, залучення молоді для її вивчення, вагоме місце посідають музеї при вищих навчальних закладах.

Так, 21 травня 1968 року наказом ректора Харківського авіаційного інституту М. А. Масленнікова № 470 було створено при кафедрі літакобудування Харківського авіаційного інституту (кафедра № 103) Кабінет історії авіації, який розташовувався у квартирі, в якій з 1919 до 1965 року проживав перший харківський авіаконструктор, льотчик Степан Васильович Гризодубов, в якій пройшла юність його доньки – славетної льотчиці, Героя Радян-

ського Союзу, Героя Соціалістичної Праці Валентини Степанівни Гризодубової [5].

Кабінет авіації був створений за ініціативи студентів і працівників ХАІ, друзів та однодумців С. В. Гризодубова, ветеранів авіації – винахідника П. П. Лабура, фотографа В. В. Кулішова, льотчика В. І. Смоловика, завідуючого кафедрою авіаційного інституту Ф. Г. Ясинського та за підтримки В. С. Гризодубової. У грудні 1970 року Кабінет відкрив свої двері та, запросив перших відвідувачів.

На жаль, що стосується точної дати відкриття Кабінету для відвідувачів, то поки що не вдалося знайти в архіві Харківського авіаційного інституту документу, який би свідчив про початок його роботи.

Першим призначеним завідуючим Кабінету історії авіації, відомим нам, був колишній льотчик-винищувач і командир ескадрильї В. І. Бобловський, який був призначений 21 січня 1974 року згідно з наказом від 15 січня 1974 року № 19-ОК. Крім нього екскурсії проводив активіст, громадський екскурсовод В. В. Кулішов, який в молоді роки працював на Харківському авіазаводі, науковий співробітник Харківського історичного музею Є. Пузаков [1]. З 1976 року завідуючим кабінету стає викладач військової кафедри ХАІ М. П. Чернявський. За його ініціативи 15 листопада 1980 року Кабінет історії авіації був зареєстрований в Харківському обласному управлінні культури як Музей. 26 квітня 1984 року Музею історії авіації, з нагоди 100-річчя від дня народження одного з піонерів вітчизняної авіації, авіаконструктора, льотчика та винахідника С. В. Гризодубова, було присвоєно його ім'я [6].

27 червня 1984 року, беручи до уваги клопотання Комітету радянського національного об'єднання історії, філософії, природознавства та техніки Академії наук СРСР, а також академії наук УССР, Харківською міською радою було ухвалено рішення про встановлення меморіальної дошки з метою увіковічення пам'яті одного з перших вітчизняних авіаконструкторів та льотчиків С. В. Гризодубова на будівлі, де проживав авіаконструктор, за адресою: м. Харків, вул. Дзержинського, 54б. Урочисте відкриття меморіальної дошки відбулося 6 листопада 1985 року [7].

Відповідно до рішення виконавчого комітету Харківської міської ради № 69 від 9 березня 1992 року, Музей історії авіації імені В. С. Гризодубова, змінив свій статус і став структурним підрозділом громадської організації Харківського обласного комітету космонавтики (ХОКК) [9]. З цього року він називається «Аерокосмічний музей імені С. В. Гризодубова» та працює на громад-

ських засадах. Також був призначений новий директор Музею, цю посаду обійняв заступник голови ХОККу Д. М. Башук.

Музей стає осередком популяризації авіаційної та космічної справ, створює нові виставки, проводить науково-дослідницьку, пошукову роботу серед харків'ян. Працівники музею організували роботу клубу ветеранів авіації та космонавтики (керівник – Н. Є. Галущенко), гурток юних авіамоделістів (керівник – С. Г. Мороз), клуб інтелектуальної гри «От винта!» (керівник – Д. М. Башук), секцію історії розвитку авіації та космонавтики (керівник – В. С. Савін). За час існування Аерокосмічного музею імені С. В. Гризодубова підготовлена ціла низка публікацій в пресі та наукових статей, підготовлені та видані чотири спецвипуски газет: «Харьков – Космос», «Валентина» (до 85-річчя від дня народження В. С. Гризодубової) та «Аэроклуб» (до 70-річчя Харківського авіаспортклубу), «Мария» (до 85-річчя від дня народження М. П. Нестеренко). Музей є ініціатором проведення в Харкові заходів щодо увіковічення пам'яті родини Гризодубових. 11–13 квітня 1995 року вперше в Харкові були проведені «Гризодубовські дні», що включали в собі наукову конференцію з історії авіації, вечір-зустріч в ХАІ та святковий концерт в Харківському Будинку Вчених.

1 березня 1996 року посаду директора Аерокосмічного музею імені С. В. Гризодубова на громадських засадах обіймає В. Є. Власко. Початок керівництва директора Музею співпав з фінансовою кризою, так як Музей фінансувався за рахунок ХОККу, який в цей час переживав найтяжчі умови. Більше року на рахунок організації не надходили кошти, крім того на адресу Музею стали надходити листи про заборгованість за електроенергію, телефон, опалення та оренду приміщення Музею. Зусилля керівництва ХОККу та Музею передати Музей на баланс державного фінансування протягом 1996 року були марними. Адміністрації області, міста, Київського району не прийняли відповідних рішень, що дозволили б підтримати Музей у скрутні часи.

Незважаючи на такі умови, Музей продовжував працювати. Були підготовлені виставка «100-річчя Кондратюка», спецвипуск газети «Кондратюк – Шаргей», проведена науково-технічна конференція «Кондратюк: Людина, Земля, Космос», видана збірка матеріалів конференції. Активісти Музею – В. Є. Власко, О. К. Решетов, Л. Г. Авксентьев підготували до друку та видали працю «Степан Васильевич Гризодубов». Також була підготовлена та видана активістом Музею А. С. Паніним художньо-документальна повість про В. С. Гризодубову – «Власть высоты».

Дякуючи старанням колективу Музею, 9 грудня 1998 р. Харківська міська рада ухвалила рішення № 1343 про створення на базі Аерокосмічного музею комунального закладу культури «Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових» [8]. Рішенням від 17 листопада 1999 року Музей реорганізований шляхом приєднання до комунального закладу культури «Центр культури Київського району», в результаті чого скасована державна реєстрація Музею [10].

Згідно з розпорядженням Харківського міського голови № 567 від 8 квітня 1999 року на посаду директора Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових призначили В. Є. Власко.

3 жовтня 2003 року в Харкові на Московському проспекті біля Палацу культури ХЕМЗ за ініціативи та безпосередньої участі працівників та активістів Музею був відкритий Пам'ятний знак Валентині Гризодубовій. Тоді ж було оголошено про збір коштів на майбутній пам'ятник цій героїчній жінці. На жаль, через брак коштів пам'ятник досі не створений.

Біда не оминула Музей. В ніч з 1 на 2 січня 2008 року відбулася пожежа на третьому поверсі житлового будинку, де знаходився Музей. Завдяки самовідданій праці співробітників Музею вдалося врятувати музейні предмети, але музейне обладнання було зіпсоване. Через 2 роки поневірянь співробітники Музею повернулися до відремонтованих приміщень музею. На даний час Музей працює не в повному обсязі, постійна експозиція відсутня, проводяться тимчасові виставки в одній з кімнат квартири.

В травні 2009 року працівниками та активістами Музею була підготовлена та проведена наукова конференція, яка присвячена 100-річчю від дня народження В. С. Гризодубової та 125-річчю з дня народження С. В. Гризодубова. Також підготовлені та видані два спецвипуски газет «Степан Гризодубов» та «Валентина». Через рік були видані матеріали конференції «Гризодубовський слід в історії авіації» [2].

В першій половині 2013 року були підготовані до друку спогади С. В. Гризодубова «Жизнь изобретателя». Книга була видана в Запоріжжі при фінансовій підтримці ВАТ «Мотор – Січ» та В. О. Богуслаєва. 22 серпня 2013 року урочисто була відкрита, вже друга, меморіальна дошка, яка увіковічує пам'ять по Степана та Валентину Гризодубових, так як попередню було викрадено у 2002 році.

Отже, Харків був одним із центрів підготовки кадрів для авіаційної промисловості та військової авіації. Створений в 1969 році Кабінет історії авіації при кафедрі літакобудування Харківського

авіаційного інституту слугував своєрідним притулком для людей, закоханих в авіацію. Музей пройшов тяжкий шлях становлення від кабінету історії авіації до меморіального музею.

Сьогодні Меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових веде активну роботу з популяризації історії харківської авіації та космонавтики. Його працівники і активісти займаються пошуком, збиранням, обробкою, вивченням й збереженням матеріалів, що розповідають про людей, причетних до авіації та космонавтики, проводять консультації з цих питань, є учасниками різних конференцій, теле- та радіопередач, надають допомогу у написанні книг та брошур, у здійсненні різних проєктів до ювілейних дат міста та країни.

Зараз Музей зберігає більше 3500 музейних предметів основного фонду, більш ніж 12500 одиниць науково-допоміжного фонду, 4300 одиниць зберігання з авіаційної та космічної тематики на раховує бібліотека Музею.

Джерела та література

1. Вітальєв Н. Від літака Гризодубова починаючи... [Текст] / Н. Вітальєв / *Ленінська зміна*. – 1970. – № 127. – С. 4.
2. Гризодубовский след в истории авиации. Материалы научной конференции [Текст] / Сост. В. Е. Власко, Д. Н. Башук. – Х.: Майдан, 2010. – 168 с.
3. Єрмоленко Г. Крила великого життя [Текст] / Г. Єрмоленко [Текст] / *Соціалістична Харківщина*. – 01.10.1974. – С. 3.
4. Єрмоленко Г. Озвучений музей [Текст] / Г. Єрмоленко / *Соціалістична Харківщина*. – 1976. – № 210. – С. 3.
5. Приказ № 470 от 21.05.1986 г. по Харьковскому авиационному институту. [Текст] // *Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових*. – 1970–1992. – Кн. 1. – С. 3.
6. Проект решения Совета института от 26 апреля 1984 года «О присвоении музею истории авиации имени С. В. Гризодубова» [Текст] // *Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових*. – 1970–1992. – Кн. 1. – С. 65.
7. Решение Харьковского городского совета народных депутатов № 259 от 27.06.1984 г. «Об установлении мемориальной доски С. В. Гризодубову» [Текст] // *Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових*. – 1970–1992. – Кн. 1. – С. 70.
8. Рішення Харківської міської ради виконавчого комітету № 1343 від 09.03.1998 р. «Про створення комунального закладу культури «Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових» Текст] // *Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових*. – 1998–1999. – Кн. 4. – С. 1.

9. Рішення Харківської міської ради виконавчого комітету № 69 від 09.03 1992 р. «Про утворення Аерокосмічного музею на базі Музею історії авіації імені С. В. Гризодубова» [Текст] // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. – 1992–1996. – Кн. 2. – С. 1.
10. Рішення Харківської міської ради XI сесії XXIII скликання від 17.11.1999 р. «Про реорганізацію установ культури Київського району» [Текст] // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. – 1999–2002. – Кн. 5. – С. 1.
11. Сергиенко В. Быть ли Музею С. В. Гризодубова? [Текст] / В. Сергиенко / Красное знамя. – 1997. – № 4. – С. 4.

ВИСТАВКОВО-МУЗЕЙНИЙ ЦЕНТР ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР СУСПІЛЬНОГО ВИЗНАННЯ ДОСЯГНЕНЬ КОЛЕКТИВУ ХНТУСГ ІМЕНІ ПЕТРА ВАСИЛЕНКО

Н. П. Москальова,
к. і. н., професор кафедри
ЮНЕСКО «Філософія людсько-
го спілкування» і соціально-
гуманітарних дисциплін, директор
виставково-музейного центру Хар-
ківського національного технічного
університету сільського gospodar-
ства імені Петра Василенка

Харківщина – земля особливої долі і особливих людей. За три з половиною століття Харків став центром економічного, духовного, освітнього, мистецького розвитку України. Наша земля подарувала світу тисячі визначних просвітителів, учених, митців, громадських діячів. Харківщина відома своїми освітніми новаціями, науковими досягненнями. Саме з нашою землею пов'язані імена лауреатів Нобелівської премії І. І. Мечникова, Л. Д. Ландау, С. Кузнеця.

В ряду провідних навчальних закладів не тільки Слобожанщини, України, а і світу стоїть ХНТУСГ. ХНТУСГ – єдиний і провідний ВНЗ в Україні інженерно-технічного сільськогосподарського профілю, навчально-науковий виробничий комплекс IV рівня акредитації. До складу університету зараз входять 6 навчально-наукових інститутів, 2 науково-дослідних інститути, факультет по роботі з іноземними студентами, 2 ВНЗ I–II рівня акредитації, навчальний центр з підготовки та перепідготовки кадрів для

АПК. У 2013 р. Університет підписав Велику Хартію Університетів. З 2011 р. в університеті впроваджена і використовується Система Управління якістю, яка відповідає Міжнародним стандартам якості ISO 9001:2008 та сертифікована міжнародним центром DQS (ФРН). Університет за рейтингом ТОП-200 за підсумками 2014 р. посів 1 місце серед 17 аграрних ВНЗ України.

Університет (тоді він називався Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства) було утворено у 1930 р. На той час він був в Україні єдиним спеціалізованим навчальним закладом з підготовки фахівців інженерів-механіків для сільськогосподарського виробництва. За 85 років університет підготував понад 50 тисяч фахівців для сільськогосподарського виробництва. Зараз в нашому навчальному закладі навчається майже 8 тисяч студентів, навчальний процес здійснюють на 28 кафедрах майже 400 викладачів. З визначеною місією ХНТУСГ – просвітництво; визначення і формування сфер нових знань; генерація соціально і суспільно значимих ініціатив, заходів; пошук і реалізація інтеграційних форм інноваційної діяльності аграрної освіти, науки і виробництва; виховання успішної, конкурентоздатної, національно свідомої особистості; забезпечення високопрофесійною освітою протягом життя громадян України та іноземців; розвиток академічної мобільності студентства; утвердження провідного місця університету в світовому освітянському просторі – наш науково-педагогічний колектив успішно справляється. Про це свідчать і останні події та зміни в структурі університету. Це пов'язано з необхідністю висвітлити свої різноманітні досягнення в усіх сферах університетського життя. Мова йде про відкриття виставково-музейного центру університету.

Із історії. Музеї, музейні комплекси, виставково-музейні центри є унікальною лабораторією збереження наступництва поколінь, історико-культурних традицій суспільства. Характерною рисою сучасних цивілізованих держав є збереження та використання з метою виховання, освіти, організації дозвілля населення, туризму пам'ятників матеріальної і духовної культури. Цю місію в значній мірі виконують музеї та виставково-музейні центри різного спрямування – краєзнавчі, історичні, історико-художні, етнографічні, сільськогосподарські, науки і техніки. Музеї науки і техніки в час науково-технічної та інформаційної революцій переживають справжній бум, і в деяких країнах (США, Велика Британія) їх кількість значно збільшилася. Ряд технічних музеїв Європи та Америки стали предметом національної гордості (Чиказький музей науки і промисловості щорічно відвідують

до 5 млн. чоловік, Німецький музей в Мюнхені – майже 4 млн. чоловік). Музеї мають новітнє обладнання, в своєму складі мають наукові установи, бібліотеки, кінотеатри, обсерваторії та інші складові. Оскільки основний контингент відвідувачів – молодь, то для них при музеях та музейних центрах створюються клуби, школи, кафе, експедиції тощо. Музеї є потужним засобом проф-орієнтаційної роботи. В таких музеях вивчається і пропагується історія та досягнення перш за все національної науки і техніки, розповідається про національних інженерів і конструкторів. Більшість музеїв фінансується із бюджету держави, регіонів або муніципалітетів.

Музейно-виставкова справа нараховує тисячолітню історію. Промисловий розвиток європейських країн у XIX ст. супроводжувався формуванням перших промислових колекцій. Нормою стало проведення всесвітніх виставок промислових та сільськогосподарських товарів. При навчальних закладах різноманітні колекції одержують своє правове закріплення в університетських Статутах. Музеї включились в сферу наукової та освітнянської роботи, стали публічними установами, формується суспільна думка про високу культурно-історичну цінність музейних колекцій. Наприкінці XIX ст. в нашій країні виникли земські музеї як структури, які повинні були допомогти державі у проведенні аграрної реформи, зокрема здійснювати просвітницьку діяльність серед селян. Концепція земського музею передбачала навчання селян основам агрономічних та агротехнічних знань, необхідних для успішного ведення господарства, забезпечення його дохідності. Значну роль у виникненні та визначенні земських музеїв відіграв видатний вчений В.В. Докучаєв. Музейне будівництво не обійшло і Слобідську Україну, м. Харків. Харків на рубежі XIX і XX ст.ст. перетворився у великий промисловий і залізничний вузол, стає центром торгівлі. 80 днів на рік м. Харків жив ярмарками. Розвиток вищих та середніх навчальних закладів у цей час актуалізували потребу у формуванні колекцій матеріальної і духовної культури Слобідської України. У 1880-ті роки в м. Харків виникає історичний музей, значну роль у формуванні якого відіграли учені Харківського відділення «Російського технічного товариства». У Статутних документах цього та інших наукових та громадських товариств було відзначено завдання по збереженню культурної спадщини через формування колекцій, проведення виставок, створення музеїв. Так, у Статуті Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1912 р.) відмічалось: § 1 «Харківське товариство сільського господарства та сільськогоспо-

дарської промисловості має за мету сприяти розвитку всіх галузей сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у Харківській, Полтавській, Курській, Воронізькій, Катеринославській, а також в інших суміжних з ними губерніях...; §2. Для досягнення цієї мети Товариство: 1) проводить обговорення питань, що відносяться до сільського господарства...; 2) сприяє місцевим господарям в одержанні ними потрібних відомостей та вказівок з окремих господарських питань, в пошуку досвідчених людей для устроювання різних частин господарства..., допомозі у виписуванні, купівлі та продажу сільськогосподарських машин та знарядь, насіння, племінної худоби тощо. § 65 в розвиток § 2 визначає завдання «Для здійснення мети... Товариство засновує бюро сільськогосподарських консультацій... 3) піклується про розповсюдження теоретичних та практичних відомостей з усіх галузей сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, проводячи та створюючи з цією метою: а) бесіди та публічні читання з сільськогосподарських питань; б) сільськогосподарські бібліотеку та музей; в) виставки, виставки-базари та змагання; г) випробувальні станції...» [1, с. 3–4].

У Статуті Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності (1911 г.) підкреслювалась нагальна необхідність організації музеїв (наряду з організацією вечірніх та недільних класів, бібліотек, книжкових складів, народними читаннями та бесідами, систематичних курсів та лекцій, виставок [2, с. 1–2]). Про значну роль музеїв і виставок йде мова у Статуті артілі російських інженерів у м. Харкові [3, с. 1–2].

Тобто завдання збереження пам'яток культурної спадщини народу через створення колекцій, організацію виставок і музеїв ставилася практично всіма товариствами, які існували у м. Харкові на початку ХХ ст. Утворення навчальних закладів різного рівня також передбачало утворення поряд з різноманітними лабораторіями бібліотек, виставок, музеїв. Так, у проекті Статуту Харківського комерційного інституту у п. 9, де мова йде про навчально-допоміжні установи, відзначається необхідність утворення музею товарознавства та технології [4, с. 3].

Значне музейне будівництво відбувалося в радянські часи. Зокрема, певний розвиток одержують відкриті ще в дореволюційні часи музеї сільськогосподарської техніки. Перші музейні колекції сільгосптехніки стали формуватися на першій в країні машинно-дослідній станції, створеній проф. К. Г. Шиндлером у 1901 р. при Київському політехнічному інституті. Коли у 1926 р. ця колекція і музей в Грушках були передані Київському сільськогосподар-

ському інституту, вона нараховувала майже двісті унікальних експонатів. Інший музей аналогічного профілю було створено при Акимівській машинно-випробувальній станції, яка була відкрита ще у 1912 р. з ініціативи Бюро з сільськогосподарської механіки Департаменту землеробства. У Харкові перший спеціалізований музей сільськогосподарської техніки було створено під час проведення більшовицької технічної модернізації на базі УНДІМ, відкритого у 1930 р. Музей розміщувався на вул. Свердлова (Полтавський шлях).

Значних втрат зазнали музеї під час Великої Вітчизняної війни. Перестали існувати музеї сільськогосподарської техніки в Києві і Харкові. Після війни було закрито Державний сільськогосподарський музей в Ленінграді. Незначна частина машин і стендів музею була передана навчальним закладам аграрного профілю. А більша частина була втрачена або просто знищена, зокрема і знаменитий трактор «Фордзон–Путиловець», а також значна частина унікальної колекції проф. К. Рау, яка була куплена свого часу царським урядом у Лондоні і нараховувала майже 200 зразків землеобробних знарядь. В Україні найдовше протримався вкрай цікавий музей під відкритим небом в Акимівці.

На початку 1990-х років в Україні нараховувалося майже 6 тис. музеїв, більшість із яких відносилася до категорії музеїв науки і техніки, що діяли на підприємствах (витоки більшості науково-технічних музеїв відносяться до 1930-х років, коли за покликом О. М. Горького почалося вивчення історії фабрик і заводів і масове створення таких музеїв). Як правило, в таких музеях працювали тисячі ентузіастів історії науки і техніки, патріоти своїх підприємств і організацій. Їм часто вдавалося зібрати унікальні колекції предметів матеріальної культури, які свідчили про видатні досягнення вітчизняних вчених, інженерів і конструкторів. Музеї відігравали значну роль у здійсненні концепції національно-громадянського виховання молодого покоління. Проте, на жаль, у 1990-ті роки в умовах переходу до ринкової економіки музеї часто повторювали долю своїх підприємств: переходили до нових господарів, їх приватизували і просто ліквідували. Фонди, унікальні колекції міняли господарів, часто пропадали безслідно. Такої долі зазнали багато цінних зразків техніки: трактори, автомобілі, паровози, літаки. В металобрухт були відправлені зразки сільськогосподарської техніки. Значно постраждали колекції сільськогосподарської техніки у м. Харкові. Так, в різних руках опинилася колекція тракторів ХТЗ, заводський музей закрито, така ж доля і музею заводу «Серп і Молот», та і сам завод зник. Указ Пре-

зидента України Л. Кучми від 22 березня 2000 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв в Україні» дещо загальмував процес розвалу музейної індустрії. Проте питання збереження та використання історичної спадщини, історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві вирішується вибірково і непослідовно, відсутня програма розвитку і фінансування науково-технічних музеїв, що не дозволяє здійснювати їх модернізацію.

Тим приємніше, що в нашому навчальному закладі керівництво, незважаючи на важкі фінансові проблеми, знайшло можливим визначити модернізацію музею у 2014 р. пріоритетною. Була проведена значна робота всього університетського колективу зі збору документальних матеріалів, які свідчать про досягнення університету в науковій, педагогічній, виховній, міжнародній діяльності. Саме такі документальні матеріали стали основою створення виставки досягнень науково-педагогічного колективу університету.

Документальні матеріали ще потребують свого науково-інформаційного супроводження, проте зі впевненістю можна сказати, що представлена виставка виконує важливу роль легітимації наших досягнень, вона слугує базою для ознайомлення молодого покоління студентів з науково-освітніми технологіями навчального закладу, формування у них гордості за свою alma mater. В університеті ще у 1980 р. було створено музей історії ВНЗ, який завжди був унікальною лабораторією з виховання студентства в дусі любові до свого навчального закладу, хліборобської професії, національного патріотизму.

1 вересня 2014 року в День знань в ХНТУСГ відбулося урочисте відкриття виставково-музейного центру. У центрі працюють виставкова зала і музей історії навчального закладу. Виставка досягнень концептуально побудована так, щоб виділити, підкреслити місце і роль ХНТУСГ в планетарній місії України. Зібрано значний документальний матеріал про освітянські новації, наукові досягнення, міжнародні зв'язки навчального закладу, значний внесок науково-педагогічного колективу університету в розбудову єдиної української держави.

У церемонії урочистого відкриття взяли участь Тіщенко Леонід Миколайович – в. о. ректора ХНТУСГ ім. П. Василенка, Заслужений працівник освіти України, доктор технічних наук, професор, академік НААНУ; Балюк Іван Махтеювич – Герой України, Заслужений працівник сільського господарства, директор агрофірми «Україна» Великобагачанського району Полтавської області, випускник ННІ МСМ 1968 року; Байбакова Ніна Про-

копівна – Заслужений працівник сільського господарства, Голова обласної профспілки працівників АПК, кавалер ордена «Княгині Ольги II ступеня»; Погребняк Вадим Анатолійович – Генеральний директор ТОВ «Хлібопекарський комплекс «Кулиничівський», випускник ННІ ЕКТ 1997 року; Косолапов Анатолій Григорович – Заслужений юрист України, Голова Харківського обласного територіального відділення Антимонопольного комітету України, випускник ННІ МСМ 1988 року; Красовський Віктор Леонідович – депутат Обласної ради, випускник ННІ ЕКТ 1969 року; Рагімова Світлана Олексіївна – начальник управління адміністративно-організаційної роботи департаменту агропромислового розвитку Харківської обласної держадміністрації, Шакін Микола Іванович – директор фірми «Печенігігазсервіс», випускник ННІ МСМ 1977 року; викладачі, студенти.

Директором виставково-музейного центру призначено професора кафедри ЮНЕСКО Москальову Надію Петрівну.

Представлені матеріали на виставку свідчать про значний потенціал нашого колективу. В подальшому вони стануть базою для проведення організаційно-виховних, історико-пізнавальних заходів. Про важливість здійснення цієї роботи свідчить той факт, що 27 жовтня питанню подальших напрямків роботи виставково-музейного центру буде присвячено засідання ректорату університету. 31 жовтня 2014 р. виставково-музейним центром було проведено міжнародну конференцію «Слобожанський гуманітарій–2014», підготовлено електронну версію монографії «Еліта країни. Видатні випускники ХИМЕСХ–ХНТУСГ», яка розміщена на сайті університету [5].

Джерела та література

1. *Устав Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* – Х., 1912. – 16 с.
2. *Устав Харьковского общества распространения в народе грамотности.* – Х., 1911. – 7 с.
3. *Устав артели русских инженеров в г. Харькове.* – Х., 1915. – 16 с.
4. *Устав Харьковского Коммерческого института. Проект.* – Х., 1914. – 22 с.
5. *Еліта країни. Видатні випускники ХИМЭСХ-ХНТУСГ.* – Харьков, ХНТУСХ. – 130 с.

ВИСТАВКИ В МУЗЕЇ ХАРКІВСЬКОГО ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКОГО КЛУБУ МОРЯКІВ: ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

*Л. К. Кудлай,
методист, керівник краєзнав-
чої групи «Чайка» Харківського
дитячо-юнацького клубу моряків,
відмінник освіти України*

Музей Харківського дитячо-юнацького клубу моряків (далі МКЮМ) тісно пов'язаний з історією позашкільної установи, зберігає 1,5 тис. експонатів з історії закладу і військово-морського флоту від часів царської Росії до часів незалежної України. Маючи статус шкільного музею, музейний осередок Харківського дитячо-юнацького клубу моряків (далі ХДЮКМ) докорінно відрізняється від інших музеїв освітніх закладів Харківщини не тільки площиною, але й наявністю тимчасового, обмінного та науково-допоміжного фондів, архіву та активною дослідницькою та виставковою діяльністю з популяризації історії військово-морського флоту України. Ідея створення музею виникла ще у 80-і роки ХХ ст. [2, с. 12] і, майже всі 38 років існування клубу збиралися унікальні експонати та матеріали з історії військово-морського флоту, які стали основою для експозицій Музею клубу моряків. За останні роки Музей клубу досяг значних успіхів в проведенні краєзнавчих досліджень та просвітницькій роботі і особливо важливу роль в дослідницькій роботі відіграють виставки.

Традиція тематичних виставок в Музеї Харківського дитячо-юнацького клубу моряків почала складатися з 2011 р., коли голова Всеукраїнської асоціації ветеранів-підводників капітан 1-го рангу О. В. Кузьмін запропонував провести в музейному осередку фотовиставку, присвячену 100-річчю з дня народження Двічі Героя Радянського Союзу, адмірала флоту Радянського Союзу С. Г. Горшкова. Тоді було вирішено гармонійно компактно та локально інтегрувати тимчасову виставку в оточуючу експозицію «Бойова слава військово-морського флоту» в третьому експозиційному залі Музею клубу.

Унікальні копії архівних документів, які були вперше виявлені в 2009 р. в архіві Кам'янець-Подільського, копії записок зі штабу флоту, телеграми командуючих, більш 80-ти фотографій з фотоальбомів сім'ї Сергія Георгійовича Горшкова презентували жит-

тя видатного уродженця України, Адмірала Флоту Радянського Союзу. Унікальними є фотографії, що зроблені в старовинному українському місті Кам'янець-Подільському, де зустрілися батьки Сергія Георгійовича – мати Олена Федосіївна – помічниця класної дами жіночого духовного училища та його батько Георгій Михайлович – викладач гімназії. Автором виставки були відібрані й унікальні архівні документи. Одним з них є звернення викладача гімназії Георгія Михайловича Горшкова до директора закладу з проханням дозволити одружитися з Оленою Федосіївною Нікітніковою, яке було подано 1-го червня 1907 р. Серед фотографій цікавими є світлини 1927 р., які відобразили 17-ти річного Сергія, який одночасно був вільним слухачем фізико-математичного факультету Ленінградського університету і курсантом 1-го курсу військово-морського училища ім. М. В. Фрунзе.

Для повноцінного використання матеріалів виставки та складання пояснювальних текстів було проведено детальне дослідження біографії Головнокомандуючого ВМФ СРСР, що допомогло з'ясувати теми лекцій для різновікового контингенту екскурсантів. Такий факт як висадка десанту під час Керченсько-Феодосійської операції в п'яти пунктах на півночі Керченського півострова підлягав особливо детальному дослідженню. Саме цей епізод був використаний для проведення уроку з історії України для учнів 11-го класу освітніх закладів Московського району. Фотографії та архівні документи супроводжували лекцію з розкриття причини чисельних людських втрат, коли з 6140 бійців з 9 танками, 38 гарматами та 9 машинами, що висадилися на Керченському півострові в грудні 1941 р. – 1906 чоловік загинуло [3, с. 250].

Виставка, яка складалася з чотирьох тематичних блоків, що хронологічно обмежували певні періоди в житті Головнокомандуючого ВМФ СРСР (1910–1941 рр.; 1941–1948 рр.; 1948–1967 рр.; 1967–1985 рр.) стала допоміжним матеріалом для проведення уроків з історії України за темами: «Початок Великої Вітчизняної війни», «Військові події 1941–1942 рр.», «Звільнення Правобережної та Південної України», «Героїзм українського народу. Ціна перемоги» з уроків всесвітньої історії: «Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті у 1941–42 рр.», «Наступальні операції Червоної Армії. Визволення території СРСР», уроків мужності, виховних заходів з відзначення 70-ти річчя з дня початку Керченсько-Феодосійського десанту.

Незабаром фотовиставка була передана на постійне зберігання в МКЮМ, а місце розміщення першої фотовиставки перетворилося на виставкову зону експозиційного залу. В 2015 р., в рік

відзначення 105-ї річниці з дня народження С. Г. Горшкова в виставковому залі знову було розміщено вже оновлену виставку, яка включала нові матеріали, що надійшли за попередні роки від ветеранів військово-морського флоту. Серед нових світлин, що поповнили виставку особливе місце займають ті, які було передано до Музею клубу під час відкритого уроку з історії України, що проходив в залах Музею з учнями 11-го класу ХЗОШ № 111. Тоді гість Музею клубу капітан 1-го рангу О. М. Деревльов подарував Музею фотографії з особистого фотоальбому, які відобразили прибуття в 1967 р. Адмірала Флоту Радянського Союзу, Головнокомандуючого ВМФ СРСР С. Г. Горшкова на Біломорську військово-морську базу в Северодвінську. Ці світлини та книга «Главком», яку передала до фондів Музею клубу онучка адмірала флоту Т. І. Дрофе, надали життя оновленій виставці.

Ще однією цікавою тематичною виставкою стала фотовиставка, що відкрилася напередодні 23 листопада 2014 р., коли всі моряки України та Росії відзначали 100-річчя з дня народження Героя Радянського Союзу, гвардії капітана 2-го рангу, командира підводного човна М-172 І. І. Фісановича. Тоді в Музеї клубу юних моряків була підготовлена п'ята фотовиставка за матеріалами науково-допоміжного фонду Музею. У фотовиставці представлено 50 фотокопій, які розповідають про життєвий шлях командира «малютки».

Так ряд фотографій одного з розділів виставки розповідають про дитячі роки Зорьки, як називали Фісановича рідні. Відомо, що в 1922 р. сім'я Ізраїля Ілліча переїхала в Харків з Єлісаветграду (сучасний Кіровоград), а у 1923 р. восьмирічного Зорьку віддають в школу № 13, яка розміщувалася на другому поверсі колишнього торгового будинку «Пасаж» на спуску Халтуріна. На виставці представлено декілька фотокопій цього торгового будинку: декілька з них були зроблені на поч. XX ст. а одна під час німецької окупації в грудні 1941 р. Під час обстрілів у буремні роки німецької окупації цей будинок згорів, а номер школи передано іншому освітньому закладу на вул. Карла Маркса у післявоєнний час.

Інший розділ виставки складають фотокопії, що розповідають про відпочинок юного Зорьки з мамою та братом Натаном у Бердянську влітку 1926 р. Серед фотокопій представлені зображення Бердянська в 20-х роках XX ст., його центрального пляжу, порту, куди часто навідувався юний Фісанович, особливо тоді, коли прибували військові кораблі. За традицією, в певний час, жителі міста могли оглянути кораблі. Тоді, Зорька разом з Ваською, сином квартирної господарки, потрапив в першу групу оглядачів. Хлоп-

ці побачили замість очікуваних міноносців канонірські човни, що були пристосовані для перевезення пшениці. В кінці літа, перед від'їздом додому в Харків, Марія Ізраїлівна за проханням своїх синів відправилася у морську подорож на колісному пароплаві «Бердянськ», який курсував тоді між портами на Азовському морі. Можливо, саме під час цієї поїздки у Бердянськ, спостереження за військовими кораблями, поїздки на пароплаві і зародилася у Зорьки мрія про море. На виставці представлено креслення того самого пароплава на якому ходив морем юний Фісанович.

Ще одним цікавим розділом у фотовиставці є розділ, який представлений фотокопіями, що розповідають про юнацькі роки Ізраїля Ілліча. Коли в 1929 році Зоря закінчив семирічку, перед ним постала необхідність отримати виробничий стаж для подальшого навчання на робітфаці. Так він почав навчання у фабрично-заводському училищі на заводі сільськогосподарських машин «Серп і молот». В 2005 р., коли завод було визнано банкрутом і почався демонтаж заводських споруд, неподалік від міста, де розміщувалося фабрично-заводське училище залишився пам'ятник учасникам Великої Вітчизняної війни, які пішли на фронт з заводу на якому значилося: «В память о серпомолотовцах, павших в боях за свободу и независимость нашей Родины в 1941–1945 гг.». Зараз цей пам'ятник-одинак стоїть посеред спустілої території колишнього заводу і нагадує про нагальне вирішення його подальшої долі. Фотографії цього пам'ятника, що зроблені харківським фотографом Домбровським не менш важливі на нашій виставці.

Особливе місце на виставці займають фотокопії, які МКЮМ передав син Ізраїля Ілліча – Тарас. Для нас найціннішою стала фотографія скульптурного портрету І. І. Фісановича, яка була виконана Героєм Соціалістичної праці Л. Ю. Кербелем. В 1942 р. Л. Ю. Кербеля було призвано на Північний флот. Служба проходила серед моряків-підводників і льотчиків Заполяр'я. Сам Лев Юхимович приймав участь у бойових походах на міноносцях «Розумний» та «Гремящий» на підводних човнах та літаках. Коли командувач флотом А. Г. Головкин дізнався, що Кербель скульптор, то доручив йому увічнювати героїв. Так документально правдиво він увічнив легендарних героїв: І. Колишкіна, М. Луніна, Б. Сафонова, І. Фісановича, П. Клімова та багатьох інших. Особливо дружні відносини склалися у молодого скульптора з командиром М-172 І. І. Фісановичем [1].

В майстерні Л. Ю. Кербеля довгий час зберігалися скульптурні портрети моряків-північноморців, а копію портрету І. І. Фісановича було передано до Харкова в Музей заводу «Серп і молот»,

який розміщувався в заводському будинку культури. Але достеменно невідомо, коли саме копія скульптурного портрета І. І. Фісановича була передана до цього Музею і на сьогодні майже нічого не відомо про долю цієї скульптури. Актив МКЮМ планує дослідити цей епізод для з'ясування правдивої історії скульптурної копії портрету легендарного земляка.

Так традиція подібних фотовиставок в МКЮМ створює умови для подальших досліджень долі моряків українського походження, чиї подвиги склали славу російського імператорського флоту та військово-морського флоту СРСР.

Однією з цікавих виставок минулого 2014 р. стала виставка моделей кораблів «Кораблі морської слави». Щорічно в Музеї клубу юних моряків в травні проводиться традиційне свято передачі моделей кораблів до експозиційних залів музейного осередку. В 2014 р. таке свято ознаменувалося тимчасовою виставкою моделей кораблів, автором яких є керівник судномодельного гуртка клубу Микола Костянтинів Барановський, який створював моделі протягом останніх 15 років.

На виставку «Кораблі морської слави», що відкрилася в третьому експозиційному залі МКЮМ Микола Костянтинів представив 8 радіокерованих та 11 стендових моделей. Серед стендових моделей особливо цікавими є фрегат «Паллада», модель бригау «Фенікс», корвет «Вірний», крейсер «Аврора», боти «Фортуна» та «Святой Гавриіл», барк «Пуркуа-Па», галера «Двина».

Особливо увагу відвідувачів музею привернула модель шхуни «Св. Мученик Фока». Саме на кораблі під цією назвою дослідник українського походження Георгій Седов в 1912 р. розпочав свої дослідження Нової Землі. Цей корабель був пристосований для льодового плавання і тому переніс два зимування на Новій Землі та біля Землі Франца Йосифа і повернувся після таких випробувань до Архангельську. На жаль, відважний дослідник назавжди залишився на острові Рудольф.

Особливе місце в просвітницькій роботі займає виставка «Фотокартка з фронту», що відкрилася в день відзначення 68-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників, яка прийняла більш двох тисяч екскурсантів освітніх закладів та суспільних організацій міста. Першими відвідувачами виставки стали члени педагогічного колективу Клубу юних моряків. Саме за матеріалами сімейних архівів педагогічних працівників закладу і склалися сюжети різних історій виставки. Керівник гуртку юнг Мартиненко Олександр Костянтинів запропонував унікальні фотографії свого батька Мартиненка Костянтина Ілліча, підпол-

ковника бронетанкових військ, які були зроблені в травневі дні 1945 року в Берліні, а керівник судномодельного гуртка Барановський Микола Костянтинович надав для виставки світлини, що розповідають про подвиг юних дівчат-прожектористів серед яких була і його мати – Барановська Антоніна Дмитрівна – студентка першого курсу фізичного факультету Воронежського державного університету. Юна Антоніна після навчання командувала розрахунком, який складався з 5 бійців: 2 слухача, коректора і сумісника.

Серед світлин фотовиставки «Фотокартка з фронту» є такі, які були зібрані курсантами та викладачами Клубу юних моряків протягом більше тридцяти років під час листування з моряками, які служили на лідері ескадрених міноносців «Харків». На виставці були представлені фотографії, які надали музею члени Харківської обласної громадської організації ветеранів-підводників імені Героя Радянського Союзу, капітана II рангу І. І. Фісановича. Так фотографії, які розповідають про долю штурмана підводного човна «К-21» Мартинова В. О. надав нам інженер цивільної авіації, член вищезазначеної організації, син штурмана Ковальов В. О.

Особливе місце на виставці займають світлини, що розкривають долю Лаванова Олексія Миколайовича – учасника Великої Вітчизняної війни, моториста підводного човна «С-51», який приймав участь у героїчному переході з Владивостоку до Мурманська, коли частина підводних субмарин переводилася з Тихоокеанського до Північного флоту.

Частина фотографій виставки є результатом дослідницької роботи членів краєзнавчої групи «Чайка» ХДЮКМ. Так цілий розділ виставки займають фотографії ще одного учасника Великої Вітчизняної війни, першого військовополоненого ВМФ, червонофлотця, радиста з підводного човна «С-1» Носарева Валентина Григоровича, 1919 року народження. Історія Валентина Григоровича, який в Книзі Пам'яті більш 60-ти років значився загиблим, була неодноразово представлена і в засобах масової інформації, і на учнівських історико-краєзнавчих конференціях та стала основою для експозиції в Харківському історичному музеї.

Звертаючи увагу на позитивні результати виставкової роботи в МКЮМ, актив музею вирішив розширити виставкову зону і створити інформаційно-виставковий розділ в III-му експозиційному залі, де зараз постійно представлені тимчасові виставки, присвячені героїчним подіям в історії військово-морського флоту України. Так в червні 2013 р. була проведена виставка, присвячена 80-ти річчю заснування Північного флоту «Фотоальбом північно-

морців». І хоча це свято відзначають 1 червня в Росії, починаючи з 1933 року, для МКЮМ подія відіграє важливе значення, тому що саме з Північним флотом тісно пов'язані долі багатьох ветеранів Військово-морського флоту – наших співвітчизників, суровим випробуванням для яких стала Велика Вітчизняна війна. На Північному флоті служив Герой Радянського Союзу, капітан 2-го рангу І. І. Фісанович – наш земляк, чие ім'я присвоєно Харківській обласній громадській організації ветеранів-підводників.

Не менш актуальною стала виставка «Героїчна 35-а Берегова Батарея», яка була відкрита 30 жовтня 2012 р. в день відзначення початку героїчної оборони Севастополя. Тоді фотоматеріали відобразили головні експонати Меморіального комплексу на Херсонському півострові в Козачій бухті Севастополя – дві 305-мм двозбройні баштові установи «МБ-2-12». Фотографії батареї, що були зроблені під час екскурсії до меморіалу в Севастополі влітку 2012 р. стали яскравим документом останніх героїчних боїв за Севастополь. З цієї береговою батареєю пов'язані найдраматичніші події Великої Вітчизняної війни. Саме 35-а стала останнім форпостом радянських військ в обороні Севастополя 1941–1942 років. Саме з цієї батареї командування Приморської армії та Чорноморського флоту успішно евакуювалося і кинуло напризволяще майже 80 тисяч бійців.

Тимчасові тематичні виставки в МКЮМ, які стали невід'ємною умовою патріотичного виховання юних курсантів ХДЮКМ та учнів загальноосвітніх закладів, надають для відвідувачів можливість долучитися до славних бойових традицій військово-морського флоту України.

Джерела та література

1. Вербин О. Г. *Имя в истории города. Лев Ефимович Кербель [Електронний ресурс]: офиц. веб-портал Городского историко-краеведческого музея г. Полярного Мурманской области / Городской историко-краеведческий музей.* – Режим доступу: http://museum-polar.narod.ru/name_kerbel.html.
2. Кудлай Л. К. *Військово-патріотичний напрям роботи в музеї клубу юних моряків Харківського дитячо-юнацького клубу моряків // Альманах творческого объединения «Маринист».* – Харьков, 2011. – Выпуск 1. – С. 75–82.
3. Монаков М. С. *Главком. Жизнь и деятельность Адмирала флота Советского Союза С. Г. Горшкова [Текст] / М. С. Монаков.* – М.: Кучково поле, 2008. – 704 с., ил.

ВІДВАЖНІ СЕРЦЯ. ХАРКІВ'ЯНИ ГЕРОЇ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА ДОНБАСІ (2014–2015 рр.)

*Б. А. Івченко,
зав. сектора відділу науково-
освітньої роботи ХІМ*

Харків'яни й уродженці Харківської області були ядром особового складу багатьох українських збройних формувань в умовах проведення антитерористичної операції на Донбасі (АТО), що розпочалася 15 квітня 2014 р.

Одним із перших добровольчих підрозділів, сформованих в Україні за наказом міністра внутрішніх справ від 5 травня 2014 р., був батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Азов», чималу кількість бійців якого складали харків'яни. Командиром «Азову» став звільнений з ув'язнення в результаті подій Революції гідності (постанова Верховної Ради «Про звільнення політв'язнів» від 24 лютого 2014 р.) харків'янин, випускник історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, лідер політичної організації «Патріот України» Андрій Білецький. Заступником командира батальйону з виховної роботи став також звільнений з ув'язнення внаслідок Революції гідності харків'янин, випускник історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, один із лідерів політичної організації «Патріот України» Олег Анатолійович Однороженко, який у 1998 і 1999 рр. брав участь у конференціях Харківського історичного музею «Сумцовські читання» [32; 33]. Ще одним заступником командира батальйону став уродженець с. Орілька Лозівського району Харківської області, випускник Харківського національного університету внутрішніх справ, член політичної організації «Патріот України» Вадим Анатолійович Троян. Із самого початку батальйон діяв і продовжує діяти у Приазов'ї і особливо улавився 13 червня 2014 р. під час звільнення Маріуполя від бойовиків т. з. «Донецької народної республіки». Відзначаючи величезний потенціал батальйону «Азов», міністр внутрішніх справ України, харків'янин Арсен Борисович Аваков 17 вересня 2014 р. підписав наказ про розширення особового складу батальйону до полку, таким чином кількість бійців збільшилася приблизно втричі. Коман-

диром полку патрульної служби міліції особливого призначення «Азов» залишився Андрій Білецький [24]. Пізніше, 12 листопада 2014 р., міністр А. Аваков підписав наказ про переведення полку «Азов» до складу Національної Гвардії України [31]. Станом на вересень 2014 р. у полку «Азов», за словами Вадима Трояна, було 150 харків'ян [39].

Серед досягнень бійців «Азову» можна відзначити звільнення від бойовиків міста Торез 23 травня 2014 р. [3] та знешкодження 26 травня 2014 р. бази бойовиків в Урзуфі [5]. Один взвод «Азову» брав участь у боях під Іловайськом у серпні 2014 р., а 10 лютого 2015 р. полк «Азов», разом з іншими підрозділами, звільнив 5 населених пунктів на схід від Маріуполя: Павлопіль, Комінтернове, Бердянськ, Широкине та Лебединське [46].

Харків'яни, бійці «Азову», були відзначені державними нагородами за службу. Так, Указом Президента України від 2 серпня 2014 р., командир «Азову» Андрій Білецький нагороджений орденом «За мужність» III ступеню за «особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» [51]. Указом Президента України від 31 жовтня 2014 р. заступник командира полку «Азов» Вадим Троян нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеню [53].

У складі добровольчого військового підрозділу батальйону «Донбас» під командуванням Семена Ігоровича Семенченка (ім'я при народженні – Костянтин Ігорович Гришин), що був сформований в Україні у квітні 2014 р., також було чимало харків'ян. У кінці травня 2014 р. батальйон «Донбас» перейшов у підпорядкування Національної Гвардії України, де з його бійців сформований 3-й резервний батальйон спеціального призначення «Донбас» Національної Гвардії України [27]. Командиром залишився Семен Семенченко. Батальйон «Донбас» уславився звільненням багатьох населених пунктів від бойовиків т. з. «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки». Наприклад, 21 липня 2014 р. «Донбас» разом з іншими військовими підрозділами звільнив від бойовиків селище Піски біля Донецького аеропорту, а вже 22 липня – місто Попасна Луганської області [60], 24 липня був звільнений Лисичанськ Луганської області. Однак батальйон «Донбас» поніс великі втрати з 18 по 27 серпня 2014 р., коли його бійці брали участь у боях за місто Іловайськ Донецької області. Серед зниклих безвісти бійців «Донбасу» під Іловайськом є харків'янин, випускник історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Едуард Анатолійович Ушаков [56]. У боях за Іловайськ 20 серпня 2014 р. загинув

боєць батальйону «Донбас», харків'янин Анатолій Володимирович Ніколаєнко, нагороджений орденом «За мужність» III ступеню. Один боєць батальйону «Донбас», харків'янин Ярослав Володимирович Маркевич був нагороджений медаллю «Захиснику Вітчизни» [2], а у 2014 р. він був обраний депутатом Верховної Ради України. 31 січня 2015 р. біля міста Вуглегірськ Донецької області загинуло шестеро бійців «Донбасу», серед них – уродженець Куп'янська Харківської області Олександр Вікторович Копиця. У цьому бою загинув також боєць «Донбасу», харків'янин Кадир Кримханович Магомедов [17].

У червні 2014 р. був остаточно сформований батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Слобожанщина». Командиром батальйону призначили харків'янина, досвідченого співробітника колишнього спецпідрозділу «Беркут» Андрія Олександровича Янголенка. Особовий склад батальйону повністю складається із харків'ян і жителів Харківської області. 27 липня 2014 р. батальйон «Слобожанщина» вирушив у зону АТО для виконання спеціальних завдань у районі Волновахи, Гранітного, Докучаєвська, Володарського і брав участь у 20 боях [6; 13]. Відмінна служба командира батальйону Андрія Янголенка була відзначена медаллю «За військову службу Україні» 2 серпня 2014 р. «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» [51].

Подібним до батальйону «Слобожанщина» став батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Харків», створений у той самий час, командиром якого став молодший брат Андрія Янголенка, колишній співробітник спецпідрозділу «Беркут» Сергій Олександрович Янголенко. Батальйон «Харків» також складається із харків'ян та мешканців Харківської області. Так само, як і «Слобожанщина», 27 липня 2014 р. «Харків» вирушив у зону АТО для виконання спеціальних завдань у районі Волновахи і Володарського [6]. Командир батальйону Сергій Янголенко 2 серпня 2014 р. «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України», був нагороджений медаллю «За військову службу Україні» [51]. Крім командира, рядовий боєць батальйону Інна Володимирівна Янголенко, була нагороджена іменною вогнепальною зброєю [47].

У квітні 2014 р. була сформована оперативна рота міліції спеціального призначення «Харків-2», командиром якої став досвідчений міліціонер, колишній начальник одного із районних відділів міліції Ігор Володимирович Токарев. Із червня 2014 р. рота «Харків-2» була направлена в зону АТО в район Слов'янська,

Краматорська та Артемівська, де виконує антидиверсійні завдання [34].

Спеціальним підрозділом МВС, сформованим із харків'ян, була також рота міліції спеціального призначення «Східний корпус». Командиром роти призначений Олег Ширяєв. Основою особового складу роти стали колишні члени громадської організації «Східний корпус», спортсмени, ультрас, а крім того, до роти зараховані декілька колишніх бійців батальйонів «Азов», «Харків» та «Слобожанщина». Частина роти із грудня 2014 р. була направлена для несення служби на Донбас, а на початку лютого 2015 р. інша частина роти відправилася для несення служби в район Маріуполя. 10 лютого 2015 р. рота «Східний корпус» брала участь у звільненні 5 населених пунктів на схід від Маріуполя: Павлопіль, Комінтерново, Бердянськ, Широкине та Лебединське. 26 лютого рота «Східний корпус» повернулася до Харкова [45].

Крім підрозділів Міністерства Внутрішніх Справ на Харківщині були сформовані підрозділи, підпорядковані Міністерству оборони для участі в АТО, серед них – 22-й батальйон територіальної оборони. Командиром батальйону був призначений Сергій Горбенко. Остаточне укомплектування цього підрозділу завершилося наприкінці квітня 2014 р. [36]. Із самого початку планувалося, що батальйон нестиме службу на Харківщині [29], але 15 травня 2014 р. його направили в Луганську область [30]. Із 30 жовтня 2014 р. територіальний батальйон був переформований на 22-й окремий мотопіхотний батальйон. 17 листопада 2014 р. батальйон із зони АТО у повному складі прибув у селище Башкирівку Чугуївського району Харківської області на відпочинок і подальше бойове злагодження. 22-й батальйон територіальної оборони, перебуваючи у зоні АТО близько 7 місяців, установив певний рекорд, оскільки пробув там більше, ніж будь-який інший підрозділ станом на листопад 2014 р. Однак 8 лютого 2015 р. 22-й мотопіхотний батальйон знову був відправлений у зону АТО для несення служби в секторі «Б». Під час несення служби в зоні АТО, батальйон, внаслідок бойових дій, втратив одного бійця – Олександра Анатолійовича Ткаченка, якого було важко поранено 31 липня 2014 р. під час обстрілу реактивними артилерійськими установками «Град» поблизу села Нижня Вільхова Луганської області, а 6 вересня, внаслідок поранення, наш 23-річний земляк помер у госпіталі.

До початку антитерористичної операції 2014 р. у селищі Клугино-Башкирівка Чугуївського району Харківської області постійно дислокувалася 92-га окрема механізована бригада Збройних

Сил України. Під час третьої хвилі часткової мобілізації у 2014 р., особовий склад бригади був збільшений за рахунок жителів Харківської, Полтавської та Сумської областей. Після спеціальної підготовки 92-га окрема механізована бригада на чолі із Віктором Ніколюком, у вересні 2014 р., була направлена в зону анти-терористичної операції у Луганську область. Серед бійців бригади є музейники та спеціалісти з пам'яткоохоронної справи. Наприклад, помічником гранатометника на передовому блокпосту біля міста Щастя Луганської області, служить головний зберігач Музею археології та етнографії Слобідської України Олексій Олександрович Крютченко, про якого був знятий сюжет під назвою «Позивний «Археолог» для підсумкової програми новин «Факти» на телеканалі ICTV [38]. Крім того, у 92-ій окремій механізованій бригаді біля м. Щастя служить кандидат історичних наук, викладач кафедри культурології та медіа-комунікацій Харківської державної академії культури, спеціаліст із пам'яткоохоронної справи, учасник Сумцовських читань у Харківському історичному музеї Валерій Станіславович Романовський [40; 41].

Під час проведення АТО 92-га механізована бригада зазнала втрат, серед загиблих були і наші земляки. 27 серпня 2014 р., під час обстрілу позицій українських військових з артилерійських установок «Град», загинув боець бригади, уродженець Харкова, Володимир Всеволодич Усенко [55]. 28 серпня 2014 р. у бою біля селища Комісарівка Луганської області загинув командир відділення 92-ї механізованої бригади, уродженець села Кислівка Куп'янського району Харківської області Олександр Іванович Карасик, що був похований у селі Світанок Чугуївського району Харківської області [23]. 14 вересня 2014 р. біля міста Щастя Луганської області на «розтяжці» загинув уродженець м. Чугуєва Харківської області, учасник бойових дій в Іраку, начальник штабу механізованого батальйону 92-ї механізованої бригади Вадим Леонідович Демиденко. Похований герой у селищі Клугино-Башкирівка Чугуївського району Харківської області [10]. 22 вересня 2014 р. загинув ще один військовослужбовець 92-ї механізованої бригади, харків'янин Віталій Олександрович Безбатько [35].

Серед загиблих військовослужбовців 92-ї бригади є воїн-афганець, ліквідатор аварії на ЧАЕС, уродженець м. Люботин Харківської області Олександр Володимирович Загудаєв. 11 листопада 2014 р. позиції бригади були обстріляні із «Градів», унаслідок чого наш земляк загинув у віці 53 років [22]. 29 січня 2015 р. біля міста Щастя Луганської області, під час артилерійського обстрілу загинув боець 92-ї механізованої бригади, уродженець Лозівсько-

го району Харківської області Михайло Леонідович Михайлюк. 5 лютого 2015 р. у боях біля міста Дебальцеве загинув ще один борець 92-ї механізованої бригади, мешканець Зміївського району Харківської області Євген Анатолійович Зерний, який був похований 8 лютого 2015 р. на рідній Зміївській землі.

Багато харків'ян загинуло смертю хоробрих на полі бою під час проведення антитерористичної операції на Донбасі у складі військових підрозділів, сформованих не на Харківщині, а в інших областях України.

Так, одним із перших українських військовослужбовців, що загинули під час АТО, був харків'янин, учасник миротворчих операцій в Ліберії та Конго, досвідчений льотчик-вертолітник 16-ї окремої бригади армійської авіації Руслан Володимирович Плохосько. Він пішов із життя 2 травня 2014 р. у небі над Слов'янськом у підбитому гелікоптері. Указом Президента України №631/2014 від 2 серпня 2014 р. Руслан Володимирович Плохосько нагороджений орденом Богдана Хмельницького I ступеня (посмертно) [51]. Похований герой у м. Броди Львівської області у місці постійної дислокації військової частини, де він проходив службу.

У цьому ж бою загинув уродженець селища Близнюки Харківської області, бортовий авіаційний інженер вертолітної ланки 16-ї окремої бригади армійської авіації Микола Миколайович Топчий, який указом Президента України №543/2014 від 20 червня 2014 р. був посмертно нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня [48].

Є харків'яни і серед загиблих воїнів-десантників. 13 травня 2014 р. на околиці села Октябрське Слов'янського району колона з воїнами-десантниками 95-окремої аеромобільної бригади потрапила у засідку бойовиків. Серед загиблих десантників був харків'янин Олександр Валерійович Якимов, що не дожив менше місяця до свого 21-річчя. Указом Президента України № 619/2014 від 26.07.2014 р., «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України», Олександр Якимов нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [50]. 14 червня 2014 р. над аеропортом Луганська бойовики підбили військово-транспортний літак із воїнами-десантниками 25-ї окремої бригади високомобільних десантних військ України. Серед загиблих був уродженець м. Ізюм Харківської області Сергій Валерійович Гончаренко, якому було без місяця майже 23 роки. Указом президента України № 543/2014 від 20.06.2014 р. «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захи-

сті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі та незламність духу», Сергій Валерійович Гончаренко нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) [19].

15 липня 2014 р. близько села Провалля на Луганщині бойовики обстріляли групу військових 3-го окремого полку спеціального призначення Збройних Сил України – 8 військовослужбовців цього підрозділу тоді загинули. Серед них був уродженець села Гусарівка Балаклійського району Харківської області Станіслав Анатолійович Майсеев, який за відвагу під час проведення анти-терористичної операції на Донбасі був нагороджений орденом «За мужність» III ступеню. Похований героєм у селі Шевелівка Балаклійського району Харківської області [16].

Наступного дня, 16 липня 2014 р., загинули 2 воїни-прикордонники, уродженці Харківської області. Мобільна група Державної прикордонної служби наštтовхнулася на диверсійну групу противника, яка встановлювала фугасні вибухові пристрої за 2 кілометри від українсько-російського кордону біля села Сизе Станично-Луганського району Луганської області. Зав'язався бій, під час якого загинув воїн із села Петрівка Золочівського району Харківської області Микола Миколайович Постольний і уродженець села Ківшарівка Куп'янського району Харківської області Максим Олександрович Закопайло [58]. Обидва герої Указом Президента України №619/2014 від 26 липня 2014 р. посмертно нагороджені орденом «За мужність» III ступеню [50].

21 липня 2014 р. у районі Луганська під час виконання бойового завдання загинув боєць 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар» Геннадій Леонідович Тома, що родом також із Харківської області [8].

У цей самий день, 21 липня 2014 р., танковий екіпаж 93-ї механізованої бригади на чолі з Олександром Миколайовичем Лавренком, уродженцем м. Лозова Харківської області, у складі танкової роти, при підтримці механізованого взводу вів бій із бойовиками в районі селища Піски Донецької області. Екіпаж танку Олександра Лавренка підбив ворожий танк, знищив кулеметні розрахунки, два автобуси, дві мінометні обслуги противника. Але під час бою танк Олександра Лавренка підірвався на фугасі – два члени екіпажу внаслідок підриву загинули, сам важкопоранений Олександр Лавренко не здався ворогу, а підірвав себе гранатою. Військове командування представило Олександра Лавренка до нагородження званням Героя України. Але на момент написання цього тексту Олександр Лавренко так і не нагороджений званням Героя

України. Похований героєм 26 липня 2014 р. у м. Лозова [15; 26]. У цьому ж бою загинув гранатометник 93-ї механізованої бригади, уродженець села Радгоспне Близнюківського району Харківської області Федір Станіславович Синельник, що нагороджений за участь в АТО орденом «За мужність» III ступеню [9].

29 липня 2014 р. снайпер бойовиків застрелив бійця 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар» уродженця села Пересічне Дергачівського району Харківської області Кудайназара Алімбаєвича Саїпова, що ніс чергування на посту [43].

31 липня 2014 р. біля м. Шахтарськ Донецької області бойовики із засідки напали на колону десантників 25-ї повітряно-десантної бригади. У ході бою багато українських бійців загинуло, серед них уродженець села Плоске Великобурлуцького району Харківської області Дмитро Вікторович Посохов, що посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеню [14].

Наступного дня, 1 серпня 2014 р., від отриманих важких ран під час бою 10 липня 2014 р. під селом Карлівка Донецької області у госпіталі помер борець із м. Південне Харківської області Володимир Степанович Янчук, що проходив службу в зоні АТО снайпером 93-ї механізованої бригади [20].

3 серпня 2014 р. загинув танкіст із м. Куп'янська Харківської області Андрій Сергійович Мансуров, що проходив службу в зоні АТО як командир танку в 1-ї окремії танковій бригаді, його танк підірвався на фугасі біля села Красний Яр Луганської області. Указом Президента України №708/2014 від 8 вересня 2014 р., «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України», нагороджений орденом «За мужність III ступеня» (посмертно) [27].

7 серпня 2014 р. член екіпажу санітарного гелікоптеру Збройних Сил України Дмитро Юрійович Арциленко був поранений у голову снайперським пострілом бойовиків під час проведення евакуації поранених із Саур-Могили, а 12 серпня наш земляк помер. Указом Президента України № 838/2014 від 31 жовтня 2014 року, «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» Дмитро Юрійович Арциленко нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня [3].

12 серпня 2014 р. під час боїв за місто Вуглегірськ Донецької області загинув борець 25-ї повітряно-десантної бригади, уродженець міста Богодухів Харківської області Сергій Петрович Слісаренко. Герой нагороджений орденом «За мужність» III ступеню, похований у рідному місті [7]. У цьому бою загинув також офіцер

25-ї повітряно-десантної бригади, мешканець села Морозівка Балаклійського району Харківської області Дмитро Вікторович Чигринів, що був нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеню [42].

20 серпня 2014 р. у небі в районі селища Георгіївка Луганської області бойовики збили гелікоптер Збройних Сил України. Екіпаж загинув. Серед них льотчик-оператор, харків'янин Антон Олександрович Родіонов, нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеню. Похований герой у Харкові, в День Незалежності України, 24 серпня 2014 р [12].

26 серпня 2014 р. від ран, отриманих у бою біля селища Хрящувате Луганської області, помер боєць 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар», уродженець села Олійники Сахновщинського району Харківської області Сергій Сергійович Федоров [57].

31 серпня 2014 р. смертю хоробрих загинув біля міста Лутугине Луганської області уродженець села Пересічне Дергачівського району Харківської області, боєць 30-ї механізованої бригади Олексій Іванович Пакало [37].

9 вересня 2014 р. біля села Нижньобараниківка Луганської області на фугасі підірвався БТР із нашими прикордонниками. Серед загиблих був воїн із села Циркуни Харківського району Харківської області В'ячеслав Михайлович Кузнецов [25].

12 вересня 2014 р., біля селища Нижня Кринка Донецької області загинув боєць 93-ї механізованої бригади Збройних Сил України, уродженець міста Дергачі Харківської області Володимир Олександрович Серебринський [44].

21 вересня 2014 р. поблизу Маріуполя, під час артилерійського обстрілу українського блок-поста загинув харків'янин Олег Капканець [18].

Серед загиблих харків'ян є і знамениті «кіборги» – оборонці Донецького аеропорту. Уродженець села Пересічне Дергачівського району Харківської області командир роти 93-ї механізованої бригади Сергій Володимирович Колодій із 1 серпня 2014 р. обороняв Донецький аеропорт, але 28 вересня 2014 р. він загинув смертю хоробрих у бою. Указом Президента України №754/2014 від 6 жовтня 2014 р. Сергій Володимирович Колодій посмертно нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня [52]. 7 жовтня 2014 р. під час оборони Донецького аеропорту загинув боєць 95-ї окремої аеромобільної бригади, уродженець селища Вільшани Дергачівського району Харківської області Артур Олександрович Сілко [21].

Є наші земляки і серед загиблих морських піхотинців. 29 жовтня 2014 р. біля селища Талаківка Донецької області позиції української морської піхоти були обстріляні із «Градів», внаслідок чого важке поранення отримав уродженець Куп'янська Харківської області Юрій Олександрович Загребельний, що помер від отриманих ран того самого дня. Похований герой у рідному Куп'янську [11].

31 жовтня 2014 р. біля села Нижньобараниківка Луганської області підірвався на фугасі автомобіль Державної прикордонної служби України, яким керував харків'янин Руслан Володимирович Черемис. Наш земляк загинув і посмертно був нагороджений орденом «За мужність» III ступеню [59].

14 листопада 2014 р. біля Дебальцевого Донецької області загинув харків'янин, борець 25-го батальйону територіальної оборони «Київська Русь», відомий український кінолог Олег Литвин [1].

14 грудня 2014 р., у Луганській області загинув офіцер Державної прикордонної служби харків'янин Андрій Сергійович Новак [35].

Харківські військові навчальні заклади виховали також чимало справжніх героїв. Серед них – вінничанин, випускник Харківського інституту льотчиків (зараз Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба) Костянтин Вікторович Могилко, командир транспортної авіаційної ескадрильї «Блакитна стежа» 15-ї бригади транспортної авіації Повітряних Сил. 6 червня 2014 р. АН-30Б під управлінням К. Могилко виконував завдання у небі над Слов'янськом, але літак-розвідник був збитий бойовиками. Костянтин Могилко відвів підбитий літак від житлових районів, аби той впав за межами міста Слов'янська, однак в результаті падіння сам К. Могилко загинув. Указом Президента України № 545/2014 від 20 червня 2014 р. за виняткову мужність і героїзм, незламність духу у боротьбі за незалежну Українську державу, вірність військовій присязі підполковнику Костянтину Вікторовичу Могилку посмертно присвоєно звання Герой України з удостоюванням ордена «Золота Зірка» [49].

Ще один випускник Харківського університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба став Героєм України за виконання завдань під час проведення АТО. Ним був також вінничанин, військово-службовець 456-ї окремої бригади військово-транспортної авіації Повітряних Сил Дмитро Олександрович Майборода. Із травня 2014 р. Д. О. Майборода брав участь в антитерористичній операції на Донбасі як командир екіпажу військово-транспортного літака Ан-26. Із травня по липень 2014 р. Дмитро Майборода здійснив

35 бойових польотів в умовах постійного застосування бойовиками засобів ураження. 14 липня 2014 р. літак під командуванням Д. Майбороди під час виконання завдання був уражений ракетою, командир дав можливість екіпажу покинути літак, але сам не встиг цього зробити і загинув. Указом Президента України № 917/2014 від 4 грудня 2014 р. за виняткову мужність і самопожертву, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі майору Дмитру Олександровичу Майбороді посмертно присвоєно звання Герой України з удостоюванням ордена «Золота Зірка» [54].

Випускницею Харківського університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба є відома на весь світ Надія Вікторівна Савченко, яка із початком антитерористичної операції на Донбасі добровільно долучилася до 24-го батальйону «Айдар», але 18 червня 2014 р. була взята в полон бойовиками і насильно відправлена в Росію, де проти неї було сфабриковано кримінальну справу, начебто за причетність до загибелі двох російських журналістів. За участь в АТО Надія Савченко Указом Президента України №660/2014 від 21 серпня 2014 р. нагороджена орденом «За мужність» III ступеня. Пізніше Указом Президента України №117/2015 від 2 березня 2015 р. Надії Савченко присвоєно звання «Герой України» «за незламність волі, громадянську мужність, жертвне служіння Українському народові».

Співробітники Харківського історичного музею активно розшукують і наповнюють фонди музею предметами, що підтверджують участь харків'ян у бойових діях у зоні проведення антитерористичної операції. У січні 2015 р. на третьому поверсі музею відкрита виставка «АТО та Харківщина», де представлені експонати відповідної тематики. Подальша робота у цьому напрямку дозволить створити більшу експозицію, яка усебічно висвітлюватиме участь і подвиги харків'ян під час захисту Батьківщини в умовах проведення антитерористичної операції на Україні.

Джерела та література

1. 14 ноября 2014 г. в зоне АТО погиб член Держачевского РО ХО КСУ инструктор по аджилити Олег Литвин. – Режим доступу: <http://www.best-dog.org.ua/ato-pogib-oleg-litvin/>.
2. Автобіографія Маркевича Ярослава Володимировича. – Режим доступу: http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/09/14_Markevych.pdf.
3. Арциленко Дмитро Юрійович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/1/arcilenko.htm>.

4. Батальйон «Азов» очистив виконком у Торезі від бойовиків. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/23/7026274/>.
5. Батальйон «Азов» штурмом взяв дачу Януковича-младшого (відео). – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/977748-batalon-azov-shturmot-vzjal-dachu-janukovicha-mladshego-video.html>.
6. Батальйони «Харьков-1» і «Слобожаничина» отримали охорону. – Режим доступу: <http://dozor.kharkov.ua/themes/1001346/1151971.html>.
7. Богодухівщина втратила одного з найкращих своїх синів. – Режим доступу: http://bogodukhivrada.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4319:bogoduhivschina-vtratil-odnogo-z-najkraschih-svoyih-siniv&catid=5:novini
8. В батальйоні «Аїдар» сьогодні 5 Героїв України. – Режим доступу: <http://infokava.com/social/army/6921-v-batalone-aydar-segodnya-5-geroev-ukrainy.html>.
9. В боях на Донетчині погіб горняк із Дніпропетровської області. – Режим доступу: <http://novosti.donetsk.ua/%D0%B2-%D0%B1%D0%B E%D1%8F%D1%85-%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B1-%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%8F%D0%BA-%D0%B8%D0%B7-%D0%B4%D0%BD%D0%B5/>.
10. В двері постучалась беда... – Режим доступу: <http://chuguevnews.info/index.php/2012-12-16-21-39-26/1321-2014-09-19-09-44-19>.
11. В Ніколаєве попрощались з майором кримської бригади берегової охорони, погибшим під Маріуполем. – Режим доступу: <http://www.niknews.mk.ua/2014/11/01/v-nikolaev-poproshalis-s-majorom-krymskoj-brigady-beregovoj-ohrany-pogibshem-pod-mariupolem/>.
12. В День Незалежності Харків проститься з погибшим в зоні АТО Героєм. – Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n188580>.
13. В Харків вернулись батальйони «Слобожаничина» і «Харьков-1». – Режим доступу: <http://www.objectiv.tv/311014/105289.html>.
14. В зоні АТО погіб харківський борець. – Режим доступу: <http://kharkov.comments.ua/news/2014/08/01/112038.html>.
15. Величний подвиг Героїв-танкістів в ім'я миру на українській землі. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2014/08/08/velichnij-podvig-geroiv-tankistiv-v-imya-miru-na-ukrainskij-zemli>.
16. Він загинув за Україну. – Режим доступу: <http://www.balakliya-rda.gov.ua/index.php/component/content/article/8-novini/1325-vin-zaginuv-za-ukrajinu>.
17. Вічна пам'ять загиблим героям! – Режим доступу: <http://vv.gov.ua/news.php?nid=6757&lang=ua>.
18. Вчора в зоні АТО погіб харківчанин. – Режим доступу: <http://mykharkov.info/news/vchera-v-zone-ato-pogib-xarkovchanin-video-71389.html>.
19. Гончаренко Сергій Валерійович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/4/goncharenko.htm>.
20. «Дякуємо Вам за виховання справжнього патріота». – Режим доступу: http://fleet.sebastopol.ua/articles/djakuємо_vam_za_vihovannja_spravzhnogo_patriota_ukrajini/.

21. Дружина загиблого житомирського десантника розповіла про чоловіка. – Режим доступу: <http://www.1.zt.ua/news/misto/druzhina-zagiblogo-zhitomirskogo-desantnika-rozpovila-pro-cholovika.html>.
22. Загинув наш земляк у зоні АТО. – Режим доступу: <http://lubotin.kharkov.ua/main/5226-zaginuv-nash-zemlyak-u-zon-ato.html>.
23. Карасик Олександр Іванович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/14/karasik.htm>.
24. Командиром полку спеціального призначення «Азов» призначений підполковник міліції Андрій Білецький. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/azov.batalion/posts/904940722869384>.
25. Кузнєцов В'ячеслав Михайлович. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/static_page/558.htm.
26. Лавренко Олександр Миколайович. – Режим доступу: http://tankist.at.ua/load/lavrenko_oleksandr_mikolajovich/1-1-0-17.
27. Мансуров Андрій Сергійович. – Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id=11790&tp=1>.
28. На базі батальйону «Донбас» розпочато формування 3-го резервного батальйону Нацгвардії. – Режим доступу: <http://vv.gov.ua/news.php?nid=4942&lang=ua&mid=1>.
29. На Харківщині сформований окремий батальйон територіальної оборони. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/na_harkivshchini_sformovaniy_okremiy_batalyon_teritorialnoi_oboroni_1934348.
30. Насправді. Сергей Горбенко. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Oa78Tl7xsp4>.
31. О ролі добровольців і добровольчих батальйонів. – Режим доступу: <http://www.facebook.com/arsen.avakov.1/posts/729706517119457>.
32. Однороженко Олег Анатолійович. Печатки козацької старшини у фондах інституту рукописів Національної бібліотеки України [Електронний ресурс] // 5 Сумцовські читання: Музей: історія і проблеми сьогодення. – Харків, 1999. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=736>.
33. Однороженко Олег Анатолійович. Печатки Слобідської України козацьких часів [Електронний ресурс] // 4 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Є. К. Редіна. – Харків, 1998. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1998/article.html?n=518>.
34. Оперативная рота «Харьков-2». – Режим доступу: <https://www.facebook.com/special.forces.kharkov2>.
35. Опублікований список харків'ян, загиблих в зоні АТО. – Режим доступу: <http://ua-news.kharkiv.ua/society/2015/01/16/66375.html>.
36. Охранять территорию Харьковской области будет специальный батальон. – Режим доступу: <http://lenta.kharkiv.ua/other/2014/04/29/48502.html>.
37. Пакало Олексій Іванович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/19/pakalo.htm>.
38. Позивний «Археолог»: як науковець із Харкова став гранатометником – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/view-media/id/75588>.

39. Промова Вадима Трояна на мітингу, присвяченому дню Маріуполя. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=QwT3vvPKG_k.
40. Романовський Валерій Станіславович. М. Сумцов як пам'яткознавець [Електронний ресурс] // 13 Сумцовські читання: Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини. – Харків, 2007. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2007/article.html?n=191>.
41. Романовський Валерій Станіславович. Формування колекцій та пам'яткознавча діяльність Музею українського мистецтва в Харкові (1920–1933 рр.) [Електронний ресурс] // 20 Сумцовські читання: Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій. – Харків, 2014. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=920>.
42. Савинці і вся Балаклійщина сумує. – Режим доступу: http://balrada.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1978:2014-08-18-06-42-10&catid=1:2011-05-16-14-21-14&Itemid=2.
43. Саїнов Кудайназар Алімбаєвич. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/21/saipov.htm>.
44. Серебринський Володимир Олександрович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/21/serebrinsky.htm>.
45. Служба для патріотів в спецпроекті «Східний Корпус». – Режим доступу: <http://www.kharkovforum.com/showthread.php?t=3739638>.
46. СНБО заявляє про зачистку від бандитів 5 населених пунктів поблизу Маріуполя. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/details/244763>.
47. У МВС нагородили бійців спецбатальйонів міліції Харківщини. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247755065&cat_id=244276429.
48. Указ Президента України №543/2014. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/17818.html?PrintVersion>.
49. Указ Президента України №545/2014. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/17820.html>.
50. Указ Президента України № 619/2014. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/619/2014/page>.
51. Указ Президента України №631/2014. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/17945.html>.
52. Указ Президента України №754/2014. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18195.html>.
53. Указ Президента України №838/2014. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18392.html>.
54. Указ Президента України №917/2014. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18501.html>.
55. Усенко Володимир Всеволодович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/23/usenko.htm>.
56. Ушаков Едуард Анатольєвич. – Режим доступу: <http://naidy.org.ua/?p=1809>.

57. Федоров Сергій Сергійович. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/24/fedorov.htm>.
58. Харківський прикордонник загинув на Луганщині за три дні до відпустки. – Режим доступу: <http://www.slk.kh.ua/news/ato-na-donbasi/kharkivskij-prikordonnik-zaginuv-na-luganshchini-za-tri-dni-do-vidpustki-foto.html>.
59. Черемис Руслан Володимирович. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/static_page/586.htm.
60. Щоденники війни. – Режим доступу: <http://www.battalion-donbass.info/2014/07/22/%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8-12/>.

АТО Й ХАРКІВЩИНА: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, ДОПОМОГА

*Л. Ю. Глазкова,
зав. сектора відділу науково-
експозиційної роботи ІІ ХІМ*

На 23-й річниці Незалежності України настало жорстоке випробування на збереження суверенітету і цілісності держави Україна, на збереження політичної ідентичності нації, її національної безпеки. Без оголошення війни, без розпізнавальних ознак військових збройна агресія Російської Федерації почалася 27 лютого 2014 року вторгненням і захопленням Автономної республіки Крим і включенням її 18 березня до складу Росії. Воєнні дії РФ на території Донецької та Луганської областей, що почалися у квітні 2014 року та перейшли у масове вторгнення регулярних підрозділів Збройних сил РФ 27 серпня 2014 року поставили на порядок денний необхідність принципової переоцінки постулатів та пріоритетів Воєнної доктрини України, законів України «Про основи національної безпеки України» та «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики».

Правовою підставою збройної відсічі РФ як державі-агресору став Указ №405/2014 від 14 квітня 2014 року, підписаний в. о. президента України Олександром Турчиновим про здійснення антитерористичної операції (АТО) на Сході України із залученням Збройних Сил. Серед безумовних причин АТО є дискусійне питання без'ядерного статусу України.

24 жовтня 1991 року Верховна Рада проголосила без'ядерний статус і наша держава у 1994 році приєдналася до Договору про не-

розповсюдження ядерної зброї, передавши весь арсенал Росії (третій у світі ядерний потенціал) в обмін, за Будапештським меморандумом, на міжнародні гарантії безпеки, територіальної цілісності, суверенітету, захисту від будь-яких форм агресії і тиску. Ціну цього документа пізнала не лише Україна, а й увесь світ – ні гарантованої безпеки, ні захисту наша держава так і не отримала. Лише зараз, оцінивши військовий баланс й потенційну загрозу країнам-членам НАТО, колишній генеральний секретар НАТО лорд Джордж Робертсон заявив, що відмова України від ядерної зброї була помилкою [2]. Своєю мілітарною слабкістю Україна постійно провокувала напад Росії, а особливо після Євромайдану – Революції Гідності наприкінці 2013 – на початку 2014 року, коли президент Янукович згорнув курс на євроінтеграцію. Апологет української державності Микола Міхновський ще понад сто років тому зазначав: «Військо – це право нації на існування». Політики і науковці (Юрій Костенко, кандидат технічних наук, экс-міністр охорони навколишнього середовища і ядерної безпеки України, та Анатолій Носовський, доктор технічних наук, професор, заступник директора з наукових питань ДП «Державний науково-технічний центр з ядерної та радіаційної безпеки») впевнені: була б у нас бодай одна ядерна боеголовка – Росія не наважилась би на війну з Україною! [18]. Для нас це стало національною драмою – і в військовому і, насамперед, в економічному плані. Процес знищення міжконтинентальних балістичних **ракет, важких бомбардувальників, ядерних боезарядів, шахтних пускових установок та військових містечок** був болючим і травматичним для багатьох військових та інженерів ракетної галузі, але це була жертва, яку Україна мусила сплатити в обмін на свою незалежність. За увесь ядерний потенціал від Росії Україна отримала ядерного палива на суму не більш як 4 мільярди [18]. Підтримуючи вивезення високозбагачених ядерних матеріалів з України, з одного боку, та додержуючись своїх зобов'язань, з іншого, уряд США надає технічну допомогу для встановлення в Харкові установки – джерела нейтронів для виготовлення низькозбагаченого урану [12].

Згідно Стратегії програмних дій для стабілізації ситуації в Україні, яка була презентована наприкінці серпня 2014 року прем'єр-міністром України Арсенієм Яценюком поряд з переорієнтацією Военної доктрини з позаблокового статусу України на повномасштабне членство в ЄС та НАТО намічені першочергові кроки, спрямовані на зміцнення обороноздатності країни, зокрема, інженерно-технічне облаштування всієї ділянки російсько-українського кордону (проект «Стіна»), прийнята розробка спеціальної

системи безпеки та оборони суміжних із територією держави-агресора українських областей [9].

В умовах інспірованих ззовні сепаратистських терористичних атак, створення бандитських формувань, що фінансуються з-за меж країни, загрози внутрішньому порядку і законності – главою МВС прийнято рішення про створення корпусу спецпідрозділів з охорони громадського порядку. На території Харківської області були створені спецпідрозділи патрульної служби міліції особливого призначення МВС «Слобожанщина», «Харків-1», «Харків-2», які брали участь в антитерористичній операції (АТО) України на території Донбасу. Збройні сили України (ЗСУ) в Харківській області за сприяння УМВС в Харківській області сформували 22-й батальйон територіальної оборони (БТрО) під командуванням підполковника Горбенка С.В., що перебував з 15 травня до ротації 17 листопада 2014 року на блокпостах в Донбасі. Міністерство оборони дозволило сформувати на території Харківської області ще один 44-й батальйон територіальної оборони і вже почався набір добровольців [8]. Активісти Євромайдану – добровольці Харківщини – увійшли у склад інших батальйонів, таких як «Січ», «Айдар», «Донбас», «Азов» та інших, підпорядкованих Національній Гвардії України і частково Збройним Силам Міністерства оборони України. На захисті кордонів нашої держави в Луганській області беруть участь прикордонники Харківського прикордонного загону. І якщо в березні-квітні на момент анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі Україна показала феномен держави без армії, то вже на момент вторгнення регулярних частин ЗС РФ 27 серпня 2014 року Україна вже створила боєздатну армію [3]. СБУ в Харківській області постійно затримує диверсійні спецгрупи, які за вказівкою російських спецслужб, розробляли та реалізовували плани терактів на стратегічно важливих об'єктах регіону, а також залякували населення. Організатори груп вербували місцевих жителів, забезпечували їх зброєю та засобами ураження. За кілька місяців їм вдалося здійснити 12 терактів і диверсій. Серед них – підриз залізниці в Безлюдівці, вибух поряд з військовим шпиталем, вибух у рок-пабі «Стіна», на Марші Гідності біля Палацу спорту (четверо учасників загинуло), збройний напад на будівлю «Харківського бронетанкового заводу» [10], що є надважливим в постачанні військової бронетехніки – танків БМ «Оплот», модернізованих до БМ «Булат» Т-64 та бронетранспортери БТР-4 в зону АТО [5]. Так, в листопаді 2014 року Міноборони України замовило відремонтувати танків «Булат» для АТО на суму 21,67 мільйона гривень [4].

До заходів укріплення тероборони підключився харківський завод ім. Фрунзе, чия продукція була встановлена на показовій ділянці кордону з РФ в районі міжнародного автомобільного пропускного пункту «Гоптівка» Дергачівського району Харківської області. Три варіанти 30-тиметрових загороджень разом з двома спостережними вежами, ровом, бруствером та контрольно-слідовою смугою оглянув 15 жовтня 2014 року прем'єр-міністр Арсеній Яценюк. Реалізація проекту «Стіна» впродовж трьох років має низку важливих завдань: зупинка нелегальної міграції та диверсійних груп, зупинка контрабанди і перешкоджання переміщенню зброї та радіоактивних матеріалів, надання Україні безвізового режиму з ЄС, членство України в Північноатлантичному альянсі [13].

Харківські волонтери протягом кількох місяців самостійно укріплювали кордон Харківщини з РФ. Вони власним коштом (а це 70 тис. грн.) відремонтували і пофарбували старий 50-тонний траншейний екскаватор, який подарували прикордонникам і вирили 1700 метрів протитанкового рову уздовж кордону з РФ [1]. Окопний батальйон Харкова за десять виїздів звів фортифікаційні споруди для прикордонників в інших пунктах пропуску: вже готовий захист у «Плетеньовці», «Стрілочому», «Нескучному» та «Веселому», де вже закінчують обшивати два бліндажі.

Харківські волонтери відремонтували не лише екскаватор «Фурфало», але поставили на колеса для бойових виїздів старий військовий УАЗ, якому дали назву «Скажена Залізяка». На ремонт УАЗа було витрачено близько 12 тисяч гривень і вже підібрали ще 10 таких УАЗів для ремонту [17]. Військові відзначають певні переваги УАЗу: мобільність, економність. Якщо БТР витрачає під 100 літрів палива, то «залізяка» близько 20-ти. У зону АТО «Скажена залізяка» вирушає не порожньою. Теплі берці, маски, халати, буржуйки, аптечки: серед найнеобхіднішого – кровоспинний засіб «Целокс» – все, чого бракує на передовій. Традиційно, для бійців передають дитячі подарунки – від школярів 2-ох шкіл Богодухівського району з побажаннями [7].

Полк «Азов» Національної гвардії України на чолі з командиром Андрієм Білецьким, харків'янином, який став народним депутатом України, отримав подарунок від харківських авіаконструкторів і волонтерів – безпілотник. Завдячуючи високим льотним характеристикам, багатофункціональності безпілотника, полк «Азов» отримав можливість контролювати територію, підконтрольну збройним формуванням «ДНР» з повітря та більш ефективно захищати місто [6].

На Харківщині, в райцентрі Дергачі авторемонтник, ветеран війни в Афганістані і зараз вже військовий конструктор Анатолій Банген разом з Володимиром Безруком, керівником Дергачівської районної організації ВО «Свобода» налаштували виробництво бронежилетів натівського зразку «5+», якому дали назву «Деркач-3». Він витримує постріли зі снайперської рушниці Драгунова (СВД), чотири кулі кулемета Калашнікова на відстані 50 і 100 метрів відповідно [14].

Харківський фонд психологічних досліджень на чолі з Тетяною Гридою та 15-ма найкращих професіоналів-психологів працюють у Військово-медичному клінічному центрі північного регіону з пораненими бійцями в ході АТО. З кожним з них проводять по 50–70 співбесід, щоб не допустити посттравматичний стресовий розлад та не дати пораненим воїнам замкнутися в собі. Фонд також працює ще в чотирьох таборах біженців на Харківщині, де на контакт йдуть лише жінки та діти. Біля прикутих до госпітальних ліжок військовослужбовців цілодобово перебувають студенти Харківського національного медичного університету. У вільний від занять час 36 хлопців та дівчат працюють як рядові медсестри; роблять перев'язки, годують воїнів, стежать за станом здоров'я. Справа в тому, що при роботі із постраждалими в зоні АТО чи внутрішньо переміщеними особами можна вигоріти за 5–6 год. Після цього відновлення буде дуже тривалим і, можливо, психологам і волонтерам знадобиться допомога лікарів-психіатрів. Адже при роботі з постраждалими на себе беруться емоції, і цих емоцій дуже багато [16]. Науковцями Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України розпочало серію тренінгів із надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок бойових дій на Сході України. До участі були запрошені спеціалісти у сфері психології та психіатрії, соціальні працівники, шкільні психологи, представники органів державної влади і громадськості, а також волонтери [15]. На сьогодні у Харкові та області діють такі волонтерські групи, центри і окремі представники: «Станція Харків»; волонтерська група Романа Доніка; волонтерська група «Дія»; волонтерська група «Наш Харків»; фонд «Єдина Родина»; БФ «Сестра Милосердя»; «Реальная помощь военным»; Штаб територіальної оборони Харківської області (до його складу ввійшли: «Громадська варта», благодійний фонд «Мир і порядок», волонтерська група «Help Army», громадська організація «Автомайдан», громадська організація «Самопоміч», «Громадська самооборона Харкова», «Правий сектор», «Комітет оборони Майдану» та інші). 23 серпня 2014 року,

з нагоди Дня Незалежності України, Указом Президента України активістів волонтерського руху з Харкова було відзначено державними нагородами України [11]. І це лише частина армії волонтерів. На разі не можливо підрахувати кількість задіяних волонтерів Харкова і області для допомоги в АТО. Можна сказати, що увесь народ, в тому числі і Харківщини, більше чи менше, бере участь у цій великій справі. Щодня і щогодини залучаються нові люди, а інші відходять. Цей постійний процес співучасті – матеріальний, фінансовий, духовний, моральний – не можна перервати, доки наша земля не очиститься від нашествия загарбників, терористів і бандитів. А тим землякам-Героям, які віддали своє життя в цій неоголошеній війні, і сучасне, і прийдешнє покоління завжди будуть віддавати шану, і пам'ятати ціну нашої Свободи. Ми тужимо за нашими земляками-патріотами, не випланими «Слобожанськими ранами»: на грудень 2014 року це 30 військовослужбовців за даними Харківського обласного військового комісаріату, 5 прикордонників Харківського прикордонного загону. 7 грудня 2014 року на майдані Свободи в Харкові під час народного віче було урочисто відкрито пам'ятний знак-камінь як започаткування Алеї Слави всім, хто віддав своє життя за вільну, соборну, єдину Україну.

Джерела та література

1. Адаменко Ольга. Проект «Стена» ползет верхом на «Фурфало» // *Вести*. – С. 8, – № 218 (380), 28 листопада 2014.
2. Колишній голова НАТО заявив, що відмова України від ядерної зброї була помилкою [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ukr.lb.ua/news/2015/02/20/296204_kolishniy_golova_nato_zayaviv_shcho.html.
3. Лосев Ігор. Армія без держави чи держава без армії? // *Український тиждень*. – № 38 (358), 19–25 вересня 2014. – С. 20.
4. Міноборони дало 22 мільйони на захист танків [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/12/2/509972/>.
5. На харьковском заводе им. Малышева отремонтировали десять боевых танков «Булат» для АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrnews24.com/na-xarkovskom-zavode-im-malysheva-otremontirovali-desyat-boevykh-tankov-bulat-dlya-ato/>.
6. Полку «Азов» подарили сделанный в Харькове беспилотник [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://objectiv.tv/081214/106895.html>.
7. Пополнить автопарк на передовой. Волонтеры отправили в АТО отремонтированный автомобиль [Електронний ресурс]. – Режим досту-

ну до ресурсу: <http://atn.ua/obshchestvo/popolnit-avtopark-na-perehovoy-volontery-otpravili-v-ato-otremontirovannyi-avtomobil>.

8. После возвращения из зоны АТО 22-й батальон терробороны войдет в состав 92-й ОМБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://112.ua/obshchestvo/oga-posle-vozvrashcheniya-iz-zony-ato-22-y-batalon-teroborony-voydet-v-sostav-92-y-omb-141312.html>.
9. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. // Український тиждень. – № 42 (362), 17–23 жовтня 2014 р. – С. 28–42.
10. СБУ затримала групу терористів, які планували збити літак сил АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/news/sbu_zatrymala_grupu_terorystiv_yaki_planuvaly_zbyty_litak_syl_ato_80440.html
11. Список волонтерів російсько-української війни (2014–2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Список_волонтерів_російсько-української_війни_\(2014-2015\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Список_волонтерів_російсько-української_війни_(2014-2015)).
12. США заручились обещанием Украины сохранить безъядерный статус [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.golos-ameriki.ru/content/us-secures-ukraines-continued-commitment-to-non-nuclear-status/1878537.html>.
13. Україна відмежовується від агресора Росії «Європейським валом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/26639212.html>.
14. Умільці з Харківщини випускають «броню» натівського зразка для АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/umiltsi_z_harkivshchini_vipuskayut-bronyu_nativskogo_zrazka_dlya_ato_foto_1966535.
15. Устінов О. В. Посттравматичний стресовий розлад: виявлення, перша допомога, методи власної психологічної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.umj.com.ua/article/81920/posttravmatichnij-stresovij-rozlad-viyavlennya-persha-dopomoga-metodi-vlasnoi-psixologichnoi-bezpeki>.
16. Устінов О. В. Психологи Харківщини проводять серед поранених профілактику посттравматичного стресового розладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.umj.com.ua/article/76711/psixologi-xarkivshhini-provodyat-sered-poranenix-profilaktiku-posttravmatichnogo-stresovogo-rozladu>.
17. Харківські волонтери передали військовим УАЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?harkivski_volonteri_peredali_viykovim_uaz&objectId=515346.
18. Ядерна зброя й Україна: ціну відновлення пораховано [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://expres.ua/main/2014/11/04/118258-yaderna-zbroya-ukrayina-viddaly-bezcin-zrobyty-zanovo-nadto-dorogo>.

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

ВНЕСОК М. Ф. СУМЦОВА В РОЗВИТОК ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СЛОБОЖАНЩИНИ

О. Ю. Бірьова,

*к. і. н., викладач кафедри музеє-
знавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії
культури*

Микола Федорович Сумцов – автор багатьох наукових робіт, більшість з яких присвячена саме етнографії Слобідської України. Як говорив автор: «Етнографія – область широка. Всі форми народного та суспільного життя заслуговують на увагу та вивчення...» [1, с. 1]. «Як окремій людині корисно знайомитись з іншими людьми, так і народність від спілкування з іншими народностями виграє в різноманітті та повноті свого національного типу» [4, с. 3].

Науковець особисто приймав участь в етнографічних експедиціях. Результатом однієї з таких етнографічних подорожей стала робота «Очерки народного быта», в якій Сумцов описує власну подорож до Охтирського повіту Харківської губернії (нині це територія Сумської області). В роботі особливо цікавий матеріал по народним промислам та ремеслам, а також інформація, яка присвячена народній медицині даного регіону. На прикладі описів зроблених в Охтирському повіті, можна уявити якими були ремесла та народні знання на всій території Слобідського регіону.

Ще одне ґрунтовне дослідження з історії та етнографії Слобожанщини – «Слобожани – історико-етнографічна розвідка». Микола Федорович характеризує в даній роботі слобожанські свята, які є яскравим виразником духовного життя та місцевого самобутнього фольклору. Зі святами здавна пов'язували різні повір'я, приказки, пісні та легенди [3, с. 99]. Автор наводить дані про метеорологічні знання слобожан, а саме, прикмети, які вказували на погоду, оскільки саме за народними повір'ями та спостереження-

ми слобожани, як й інші мешканці України, могли скласти короткий та тривалий прогноз.

Дуже цікавим для етнографічних досліджень Слобідського регіону є опис житла слобожан. В результаті дослідження цього питання, М. Ф. Сумцов робить висновок, що на території Слобожанщини не існувало селянських хат з курним опаленням, на відміну від інших регіонів [3, с. 119]. Опис слобожанської оселі доповнений фотографіями, які є наочними прикладами архітектури та внутрішнього оздоблення селянської хати. Доповнюють етнографічний опис характеристики одягу, слобожанської кухні.

В результаті вивчення світогляду мешканців Слобідської України, Микола Федорович приходить до висновку, що населенню було притаманне релігійно-міфічне сприйняття навколишнього світу. Один із розділів даної книги присвячений етнографічному музею при Харківському університеті, яким Микола Федорович особисто опікувався.

Фольклорні дослідження продовжує робота «Слобідсько-українські історичні пісні», яка містить тексти пісень та коментарі автора [2, с. 21]. Тематику віршованого фольклору розглядає робота «Хлеб в обрядах и песнях» [5, с. 88]. У цьому дослідженні автор говорить про використання хліба в календарних та родинних обрядах.

Таким чином, Микола Федорович Сумцов є автором чималої кількості праць, присвячених історії та етнографії Слобідської України. Досліджуючи народну культуру, він зібрав традиції пращурів, які є неоціненним надбанням для сучасної культури Слобожанщини.

Джерела та література

1. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Х.: Печатное дело, 1901. – 57 с.
2. Сумцов М. Ф. Слобідсько-українські історичні пісні [Текст] / М. Ф. Сумцов. – Черкаси: Сіяч, 1918. – 21 с.
3. Сумцов М. Ф. Слобожани – історико-етнографічна розвідка [Текст] / М. Ф. Сумцов. – Харків: Союз, 1918. – 240 с.
4. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 169 с.
5. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1885. – 88 с.

М. Ф. СУМЦОВ. ДІЯЛЬНІСТЬ В ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ТОВАРИСТВІ

*М. В. Григор'єва,
к. і. н., директор Музею історії
фармації України Національного
фармацевтичного університету*

В історії науки і культури України і в історії слов'янських держав в цілому, заслужений професор Харківського університету, академік Микола Федорович Сумцов займає особливе місце.

Видатний етнограф, літературознавець, педагог, просвітник, М. Ф. Сумцов є автором близько 1500 наукових і науково-популярних робіт з історії української і російської літератури, українського фольклору й етнографії, образотворчого мистецтва, історії Харківського університету.

На сьогодні зроблено безліч спроб оцінити його наукові погляди, внесок у розвиток гуманітарних наук, освіти, культури, але всі вони не дають повного уявлення про велич творчого генія видатної особистості. Саме тому існує необхідність подальших досліджень наукової спадщини і суспільно-просвітницької діяльності вченого.

М. Ф. Сумцов належав до тих небагатьох представників передової української інтелігенції, чиї професійні інтереси ніколи не замикались на сфері чистої науки, відірваної від життя, від потреб суспільства. Весь вільний час Микола Федорович присвячував суспільній науково-просвітницькій діяльності. На першому місці тут, безумовно, стояла робота в Історико-філологічному товаристві при Харківському університеті. Майже з його заснування він працює в ньому секретарем (з 1880 р.), а з 1897 р. – головою [7, с. 3].

Історико-філологічне товариство намагалось розширити коло видань, покликаних ширше освітлювати наукову діяльність членів Товариства. Згідно з задумом М. Ф. Сумцова, «Збірник» повинен був виходити 4 рази на рік об'ємом до 4 печатних аркушів кожний. В 1911 р. було вирішено видавати «Вісник», як зазначено в протоколі, «в інтересах більш живого й частішого спілкування з різними особами і закладами в колі історико-філологічних досліджень». Спочатку цю ідею не вдалося втілити в життя через брак необхідних коштів. В світ вийшло всього 5 випусків «Вісника» за редакцією М. Ф. Сумцова.

Слід зауважити, що перші праці членів ХІФТ з'явилися в губернській пресі й носили характер статей–звернень. Сумцов, вважаючи однією з головних задач Історико-філологічного товариства розпо-

всюдження і пропаганду знань з фольклору й етнографії, з метою залучення земської інтелігенції, студентської молоді до збирання цінних в науковому відношенні пам'яток матеріальної і духовної культури народу, знайомить читачів губернської преси з задачами Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. В одній зі своїх перших статей-звернень вчений, перш ніж запропонувати програму для збирання відомостей з фольклору і етнографії, в доступній простому читачеві формі викладає історію Слобідської України з давніх часів, пробуджуючи, таким чином, інтерес читачів до історичного минулого рідного краю [5, с. 11–12].

М. Ф. Сумцов досить часто виступав в Історико-філологічному товаристві з рефератами. Причому їх тематика була найрізноманітнішою: історичною («Про листи В. Н. Каразіна до Г. І. Колтуновського» – 1880 р., «До історії намагань католиків ввести в південній і західній Росії григоріанський календар» – 1889 р.), філологічною («О літературних зв'язках В. А. Жуковського» – 1884 р.), етнографічною («До історії весільних обрядів» – 1885 р.). Ряд досліджень і матеріалів Миколи Федоровича поміщено до «Збірника» товариства (т. 1–12). У деяких статтях «Збірника» – його передмови або примітки. Крім того, Сумцовим було зроблено багато доповідей в педагогічному відділі ХІФТ («Про вірш Пушкіна «Поет», «Про Я. А. Коменського», «Про матеріали, отримані у відповідь на запити педагогічного відділу щодо екскурсій учнів» та ін.) [6, с. 21].

Микола Федорович був одним із ініціаторів-засновників Громадської міської бібліотеки (нині бібліотека імені В. Г. Короленка). 1889 року на адреси, зібрані ним і С. Самойлович, було розіслано 1200 листів, у відповідь на які від 213 осіб та установ надійшло 1770 книг і брошур на суму 3058 крб., що й стало основою стенду книгозбірні. 1890 року учений організував кілька публічних лекцій, прочитаних у залі дворянських зборів професорами Харківського університету: ним самим, Д. Багалієм, В. Бузескулом, Л. Загорським та ін. Зібрану в такий спосіб суму (понад 800 крб.) було покладено на спорудження будинку бібліотеки [12, с. 151].

В 1892 р. з ініціативи професора Сумцова виник педагогічний відділ при Історико-філологічному товаристві. Його статут було прийнято й затверджено на засіданні товариства 28 березня. З того часу Микола Федорович щорічно обирався головою відділу [7, с. 3].

В педагогічному відділі вже в 1895 р. разом з членами ХІФТ, автоматично включеними до його складу, нараховувалося більше 100 осіб – викладачів гімназій, училищ і шкіл, які проживали як на Україні, так і за її межами. Про широкі зв'язки педагогічного від-

ділу з середніми навчальними закладами того часу красномовно свідчать збережені в архіві ХІФТ відгуки про літературні питання педагогічних нарад гімназій і училищ більш ніж 80-ти провінційних міст Росії [8, с. 60].

Згідно з даними на 1903 р., відділ провів 67 засідань, на яких було розглянуто близько 100 рефератів і повідомлень. На засіданні Історико-філологічного товариства 17 березня 1893 р. було прийнято запропоноване Сумцовим рішення відвести в збірнику праць товариства близько 5 друкованих аркушів на видання праць педагогічного відділу. Починаючи з 1893 р. видавались «Труди педагогічного відділу Харківського Історико-філологічного товариства», на сторінках яких висвітлювався ряд теоретичних і практичних питань педагогіки (1893–1902, вип. 1–7) [11, с. 222]. При педагогічному відділі в 1897 р. був створений Лекційний комітет, що організував сотні загальноосвітніх лекцій в Харкові, Полтаві, Ростові-на-Дону, Новочеркаську.

В 1894 р. на одному з засідань ХІФТ з ініціативи М. Ф. Сумцова було прийнято рішення про організацію наукових читань для харківських вчительок з дозволом відвідувати їх і «стороннім особам». Ці читання починаються в січні 1895 р. Протягом двох семестрів М. Ф. Сумцов очолював комісію ХІФТ з влаштування публічних читань для жінок [7, с. 3]. Щоб зрозуміти всю важливість цієї комісії, необхідно згадати, що вона працювала як раз в той час, коли про необхідність вищої жіночої освіти йшла дискусія, коли кожна приватна і особиста ініціатива в цьому напрямку бралась під підозру як «неблагонадійна». Проф. О. О. Потебня, наприклад, який в себе вдома читав лекції деяким слухачкам, отримав з Петербургу сувору догану. А М. Ф. Сумцову вдалося легалізувати такі «дебати» (правда, лише для історико-філологічного факультету) і провести їх, зібравши більше 200 слухачок [1, с. 202]. В першому семестрі Микола Федорович прийняв, поряд з загальним керівництвом, і особисту участь, й прочитав безкоштовно 8 лекцій про поезію Пушкіна. На високому науковому рівні в них висвітлювалися актуальні проблеми пушкінознавства. Визначаючи головні особливості поезії Пушкіна, Сумцов виокремлював в творчості поета «народність, правдивість, різнобність, вишуканість стилю, глибину художніх образів...».

ХІФТ приймало діяльну участь в трудах Московського попереднього Комітету з підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові в 1902 р., де його делегатами були: Д. І. Багалій, А. С. Вязгін, А. С. Лебедев, Є. К. Редін, С. В. Соловйов та М. Ф. Сумцов [6, с. 3].

Програма, складена М. Ф. Сумцовим для збирання предметів для виставки на XII Археологічному з'їзді, складалася з попередніх зауважень і «предметної програми», які аргументовано доводили необхідність надсилання в адресу попереднього комітету різного роду відомостей.

На підготовку етнографічної виставки пішло майже 2 роки роботи з розшуку та придбання експонатів, оформленню залів, каталогізації та розміщення експонатів. В значній мірі можна стверджувати, що вона стала підсумком діяльності членів товариства в області вивчення етнографії та фольклору. Колекції виставки покликані були представити практично всі аспекти матеріальної культури населення Слобожанщини. Етнографічна виставка, яку за 12 днів відвідало майже 57 тис. осіб, мала у своєму складі 26 відділів, що експонували 2054 зібрані предмети. Після закінчення роботи з'їзду ці матеріали були передані у власність товариства, і лише через 2 роки, восени 1904 р., з'явилася можливість розміщення експонатів в одному з приміщень Історичного архіву. З цього часу завдяки зусиллям М. Ф. Сумцова та під його керівництвом почав своє існування Етнографічний музей товариства.

Під час розбудови музею М. Ф. Сумцов, орієнтуючись на новітній на той час ансамблевий метод музейної демонстрації, впровадив чітку й розгорнуту класифікацію музейного зібрання за відділами (а їх у музеї було 21). Саме ця побудова нового культурно-просвітницького закладу була безумовним новаторством, адже на той час в експозиційному будівництві панувало типологічне групування музейних речей, через що втрачалась їх естетична та культурна специфіка. Завдяки класифікації Сумцова Етнографічний музей ХІФТ зміг зберегти й відтворити повний та цілісний світ слобожанського народного життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. [3, с. 34].

Намагаючись широко пропагувати досягнення харківських вчених, М. Ф. Сумцов виступив з пропозицією про видання річних звітів по Етнографічному музею з додатком етнографічних матеріалів «Вісник Етнографічного музею». І, хоча на засіданні товариства пропозицію було прийнято, однак адміністрація Харківського університету не змогла знайти коштів для фінансування цього проекту. Пізніше, в 1913 р., М. Ф. Сумцов знов запропонував видавати «Щорічник Етнографічного музею», але світова війна не дала здійснити це видання.

В одному з листів до редактора «Київської старовини» В. П. Науменка Сумцов висунув ідею створення комісії з координації етнографічної роботи на Україні.

Величезну увагу М. Ф. Сумцов як голова Історико-філологічного товариства звертає на пропаганду української культури. Члени ХІФТ стали ініціаторами і авторами проекту записки про зняття обмежень у використанні українського друкованого слова, яку було подано до Академії наук в 1905 році. В цей же час Сумцов, не дивлячись на офіційну заборону, вперше на Україні починає читати лекції на рідній для більшості студентів мові. В 1905 р. він виступає зі статтею в газеті «Русские ведомости», присвяченій аналізу цензурних переслідувань українського слова, починаючи з 70-х років XIX ст. Після Лютневої революції в Петрограді та повалення самодержавства Багалій і Сумцов відкрито примкнули до політичної течії української ліберально-демократичної інтелігенції. Вони заявили про те, що національне питання є не тільки культурним, але й політичним [5, с. 78].

Одним із напрямків діяльності ХІФТ була робота з охорони пам'яток минулого. В 1912 р. М. Ф. Сумцов звертався до Археологічної комісії з проханням надати допомогу в збереженні історичних пам'яток [11, с. 226]. В травні 1917 р. з ініціативи М. Ф. Сумцова Товариство прийняло рішення об'єднати місцеві сили з метою охорони історичних і культурних пам'яток Слобідської України. Але здійснити це рішення виявилось можливим лише після встановлення радянської влади на Україні. 1 березня 1918 р. при ХІФТ була заснована комісія з охорони пам'яток давності та мистецтва, до складу якої увійшло 26 осіб.

В 1918 р. робота ХІФТ проходила в достатньо складних умовах. З квітня 1918 р. до січня 1919 р. Харків було окуповано австро-угорськими військами. Своє останнє засідання в лютому 1919 р. Товариство не змогло провести «внаслідок низької температури в приміщенні». Незабаром починається реорганізація Харківського університету, і товариство припиняє свою роботу.

Таким чином, науково-просвітницька діяльність М. Ф. Сумцова в Історико-філологічному товаристві при Харківському університеті зробила значний внесок в культурний розвиток України і, особливо, Слобожанщини. Академік Сумцов на протязі всього життя ніс світло знань в народні маси і докладав величезних зусиль для духовного розквіту українського народу. Незадовго до смерті він пише в своїх «Спогадах»: «Ні, вмирати ще рано; вмерти тепер шкідливо; треба жити й жити: двічі і тричі проти старого підневільного і безнадійного життя, щоб зігрітись хоч трохи в проміннях теплого сонця» [2, с. 171].

Джерела та література

1. Айзеништок І. Н. Ф. Сумцов (1854 – 1922) [Текст] / І. Айзеништок // ЧШ. – 1923. – № 1. – С. 200–203.
2. Багалій Д. І. Наукова спадщина М. Ф. Сумцова [Текст] / Д. І. Багалій // ЧШ. – 1923. – № 3. – С. 169–173.
3. Баранов Д. Б. М. Ф. Сумцов і розвиток українського музеєзнавства в першій чверті ХХ ст. [Текст] / Д. Б. Баранов // VI Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків: вид-во ХДАДТУ, 2001. – С. 32–34.
4. Біобібліографічний словник учених Харківського університету [Текст]. – Харків, 2001. – 534 с.
5. Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения [Текст] / В. Ю. Назаренко. – Харьков, 1999. – 288 с.
6. Отчет историко-филологического общества при имп. Харьковском университете за 1900 – 1901 гг. [Текст] // СХИФО. – 1905. – Т. 14. – С. 1–28.
7. Проф. Н. Ф. Сумцов. К 25-летней годовщине его учено-педагогической деятельности [Текст]. – Харьков, 1900. – 32 с.
8. Фрадкін В. З. Життя на користь Україні [Текст] / В. З. Фрадкін // М. Ф. Сумцов. Бібліографічний покажчик. – К., 1999. – С. 57–62.
9. Редин Е. К. Проф. Н. Ф. Сумцов. К 30-летней годовщине его учено-педагогической деятельности [Текст] / Е. К. Редин. – Харьков, 1906. – 42 с.
10. Фрадкін В. З., Шейко В. Н. Науково-просвітницька діяльність ХІФТ (1877–1919) [Текст] / В. З. Фрадкін, В. Н. Шейко // Вісник Харківського університету. – 1979. – Вип. 11. – № 182. – С. 122–138.
11. Шандра В. С. К истории деятельности ХИФО [Текст] / В. С. Шандра // Археографический ежегодник за 1985 г. – М., 1986. – С. 220–232.
12. Шишов І. Українознавець. Дослідження [Текст] / І. Шишов // Спроба першого прочитання наукових праць М. Ф. Сумцова. – Харків: Май-дан, 2000. – 172 с.

ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

О. О. Тортіка,

*д. і. н., професор кафедри музеє-
знавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії
культури*

М. В. Тортіка (Лобанова),

*к. і. н., доцент кафедри музеє-
знавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії
культури*

Відомий культуролог, в минулому лєнінградець, нині професор Кембриджського університету Олександр Еткінд одного разу сказав: «...поезія, філософія і взагалі все, що люди звикли називати культурою, є узагальненням...», тобто, іншими словами, воно є певним концентрованим знанням, яке можна накопичувати і передавати [8]. Подібна теза має пряме відношення до того феномену, який відомий як музейна комунікація і який, з повним правом, сьогодні можна назвати методологічною основою сучасної музейної діяльності. Власне, існуюче сьогодні музеологічне знання дозволяє говорити про поняття «суб'єкт» і «об'єкт» комунікації як про усталені категорії, сутність яких протягом останніх п'ятдесяти років послідовно трансформувалася, розвиваючи науку про психологічне і ментальне сприйняття музейної колекції від рівня культурно-освітньої роботи до філософського трактування функціонування музею як соціокультурного інституту*.

Отже, сьогоднішні прагнення до індивідуальної, особистісної інтерпретації музейного предмета змушує говорити про суб'єктивне сприйняття оточуючої нас реальності, яку за допомогою музейного зібрання фахівці прагнуть відтворювати щоразу заново і кожен раз як би в нових художніх та історико-культурних координатах. Така реальність, безумовно, може бути суб'єктивною, причому моделюють її в цьому випадку засоби музейної комунікації, які формують особливу матеріалізовану мову. Така мова як би розколює традиційне середовище існування музейного

* Детальніше про це див. у працях [2], [3], [6], [8], [9] тощо.

предмету і впливає прямо на підсвідомість, утворюючи особливу «зашифровану»* систему музейного повідомлення.

Біля витоків рольової ситуативності музейного спілкування знаходяться дослідження К. Шеннона, математична теорія якого була широко використана в інформатиці та дещо пізніше перероблена як найважливіший сегмент методологічної бази ряду сучасних гуманітарних наук [7].

Спадкоємцем моделі накопичення і передачі тепер вже, відповідно, соціокультурної інформації, став всесвітньо відомий канадський філософ і культуролог Герберт Маршалл Маклюєн (Herbert Marshall McLuhan). Останній визнав можливим використання тези про різні рівні накопичення інформації стосовно до аналізу історичного розвитку суспільства. Зрештою він запропонував вивчати кожен історичну епоху як самостійний культурний феномен, здатний реагувати на зашифровані в суспільній свідомості ментальні «ключі» (пізніше це вилилося в концепцію «музейний хронотоп»). У той час як самі ці ключі-шифри мали, по Маклюєну, спиратися на суму органів чуття і рівень технічного розвитку суспільства. В результаті народилася теорія комунікаційного розвитку історії, де кожен її пласт розглядався як самостійна цивілізація, в інтерпретації автора – «галактика», здатна, водночас, до глибокої внутрішньої взаємодії або навіть взаємопроникнення. Зіткнення подібних галактик, вважав Маклюєн, не могло не призвести до вивільнення цілеспрямованої енергії, характер якої визначав розвиток абсолютно конкретних соціальних відносин [4].

Сьогодні можна сміливо говорити про те, що теорія М. Маклюєна стала для західного світу «інформаційною бомбою». «Пророк з Торонто», «перший поп-філософ» – ось лише деякі з тих стійких епітетів, якими сьогодні нагороджує Маклюєна сучасна соціальна філософія. Комунікація – це не просто засіб спілкування, вважав М. Маклюєн, це, по суті, особлива мова, яка переломлює реальність і заново відтворює її для кожного конкретного індивіда. Останнє відбувається на рівні сумарного сприйняття конкуруючих цивілізаційних моментів і робить історичну реальність суб'єктивною.

Сам автор виділяв кілька епох подібного комунікаційного розвитку. По-перше, ним була визначена епоха «вуха», так звана епоха до-письмового варварства, в рамках якої формувалася усна комунікація. На цьому рівні життя проходило в умовах «племінного

* В даному випадку була використана авторська термінологія К. Шеннона (в його працях також використовуються такі категорії як «джерело ключів», «джерело повідомлень» «приймач повідомлень» та ін.).

трансу», або іншими словами, колективного несвідомого, в контексті якого була виключена будь-яка індивідуалізація. Далі автор вичленив епоху «очі-вуха», де обидва органи вже взаємодіяли на рівних (насамперед це було пов'язано з розвитком фонетичного алфавіту), що, на думку Маклюєна, суттєво збільшувало темпи конвергентного зростання людської цивілізації. Тут, як приклад, автор наводив трансформацію писемного матеріалу. Пов'язуючи цивілізаційний зліт епохи Риму з переходом від ранньої писемності, виробленої на важких матеріалах (камінь і глина), до більш масової писемності на папірусі. Аналогічно, одним з факторів руйнування єгипетської цивілізації він вважав руйнування доріг під час арабського нашествия та ін. Отже, без засобів комунікації, вважав Маклюєн, принципово неможливий розвиток історії. Якщо оперувати більш сучасними категоріями, підкреслював Маклюєн, то тут можна говорити про те, що можливо і Гітлер ніколи не став би Гітлером (тобто не опинився на чолі Німеччини), якби виступав не по радіо, а по телебаченню, бо в цьому випадку він був би просто смішним.

Наступні епохи в розвитку людства М. Маклюєн пов'язував з появою першого друкарського верстата («перша комунікаційна революція»), далі – з комунікаційними темпами нового часу або епохою «залученої комунікації». Тут комунікація, стаючи на чолі інформаційного потоку, могла розглядатися в якості одного з чинників реформації, релігійних війн і подальшого формування національних держав. Поступово розвиток нових засобів комунікації починав повертати людину до первісної рівноваги колективного сприйняття інформації. На цей раз, правда, відштовхуючись від початкової появи радіо («епоха вухо-очі») з подальшим залученням телебачення і цифрових засобів комунікації, про існування яких Маклюєн не знав, але появу яких яскраво передбачав.

Отже, з сучасної точки зору, цивілізаційне середовище, що проявляється в природному формуванні музейних колекцій, може розглядатися як культурна метафора своєї епохи. Той самий цивілізаційний хронотоп, про який стільки розмірковував відомий літературознавець і культуролог М. М. Бахтін, який намагався через творчість Ф. М. Достоєвського дістатися до розуміння соборності навколишньої дійсності, до її цивілізаційної поліфонії. «Предмет невід'ємний від своєї функції у події» писав Бахтін [1]. Власне, тим самим він як би передбачив сучасне уявлення про реальне, буттєве середовище музейного простору. Цікаво, що близьке розуміння цивілізаційного коду світової культури дає і згадуваний раніше О. М. Еткінд. Як культуролог, далекий від реалій музейної справи,

він, однак, писав: «...переживання і їх метафори (читай, вже згадувані раніше цивілізаційні коди – Т. М., Т. О.) особливо цікаві в ті рідкісні моменти, коли життя багатьох змінюється відразу і різко, бо сили історії переламують її повсякденну безперервність...» [8]. Таким чином, в контексті сучасної філософської традиції, можна говорити про послідовне формуванні поняття музейний хроно-топ, на основі якого вибудовується вже не просто музейна, але гуманістична концепція комунікації, здатна відгукуватися на сучасні цивілізаційні «виклики» простору і часу.

Наприкінці хотілося б сказати, що питання психологічної взаємодії музейного часу й усвідомленої музейної потреби (того самого музейного «ключа», «приймача», «транслятора», про який розмірковували численні філософи і культурологи другої половини ХХ ст.) абсолютно об'єктивно може бути тільки поставлено. По суті, це питання вирішує сам культурне простір, щоразу наближаючи нас до сприйняття заданої реальності і ніколи не даючи конкретної відповіді про цілі і надії суб'єктивного, а, отже, і невловимого, але завжди надзвичайно складного і неповторимого історичного часу.

Джерела та література

1. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // *Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984–1985.* – М., 1986. – С. 80–161.
2. Лещенко А. Г. Кеннет Хадсон о социальной истории музеев // *Вестник РГГУ.* – 2008. – № 10. – С. 241–250.
3. Копицк В., Рыжов В., Петров В. *Этюды по теории искусства: диалог естественных и гуманитарных наук.* – М.: ОГИ, 2004. – 368 с.
4. Маклюен М. *Галактика Гуттенберга. Становление человека печатающего* / М. Маклюен. – М.: Академический проект, 2005. – 496 с.
5. Манкевич И. А. Социально-коммуникационный подход в системе культурологического знания / И. А. Манкевич // *Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века* / СПбгу. – СПб., 2001. – С. 83–88.
6. Петров В. М. Количественные методы в искусствознании / В. М. Петров. – М.: Академический проект, 2004. – 432 с.
7. Основы теории К. Шеннона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.univer. omsk.su /omsk/Edu/infpro/1/kodir/shennon.html>.
8. Отечественная школа музейной коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.jeducation.ru /4_2008/108.html.
9. Теоретические основания новой концепции музея // *Музей и коммуникация: концепция развития самарского областного историко-краеведческого музея им. П. В. Алабина* / Н. А. Никишин (рук.) и др.; рос.

ин-т культурологии; самар. обл. ист.-краевед. музей им. П. В. Алабина. – Самара, 1998. – С. 62–66.

10. Флиер А. *Культурология для культурологов* / А. Флиер. – М.: Академический проект, 2000. – 496 с.

МОЖЛИВІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ З КЛУБАМИ ТА ОБ'ЄДНАННЯМИ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

К. Ю. Дубін,

науковий співробітник ХІМ

На сьогоднішній день одним з основних завдань музейних закладів взагалі, та історичного зокрема, є збереження культурно-духовної спадщини людства і проведення педагогічно-просвітницької та популяризаторської діяльності. Значний обсяг цих задач музеї вирішують шляхом демонстрації матеріальних артефактів, об'єднаних в тематичні експозиції, та проведенням різноманітних проектів для широкого загалу у форматі лекцій, факультативів, зустрічей тощо, до яких знову ж таки залучаються цінності з фондів закладу. Специфіка роботи історичного музею передбачає насамперед відтворення образу певної епохи, змалювання тієї чи іншої події або окремої царини життя людства у визначений період.

Тут стикаємося з проблемою, що музейні ресурси, на жаль, не завжди дозволяють зобразити повну картину потрібної епохи. Наявні експонати часто здатні відтворити лише фрагментарні частки минушини. До того ж, не завжди найхарактерніші та найцікавіші аспекти потрібної історичної теми. Наприклад, говорячи про монгольське нашествя, можна обмежитись експонуванням стріл. Але ці речі самі по собі не дадуть жодної інформації про зовнішній вигляд воїнів, що прийшли на Русь. І дадуть лише мінімальне уявлення про досконалість їхньої зброї. В цьому немає чийєї конкретної вини, проте достатність наповнення фондового зібрання безпосереднім чином впливає на ефективність музею у виконанні своїх завдань та його імідж.

Звичайно, подібні нестатки можна частково нівелювати усними роз'ясненнями екскурсовода, графічними зображеннями, навіть текстовими коментарями, розміщеними у вітринах. Але ж музей – це насамперед демонстрація артефактів.

Багато музейних закладів в Україні та інших країнах вирішують цю проблему шляхом створення та експонування муляжів з відповідної тематики, що точно відповідають зовнішньому вигляду прототипу. Мабуть, особливо це очевидно з досвіду природничих музеїв, де використовуються опудала тварин та штучні рослини. Такий хід цілком зрозумілий та адекватний. Користуються подібним прийомом також історичні музеї: репліки ікон, середньовічної зброї, вбрання історичних персон, муляжі кам'яних знарядь праці, високоякісні копії документів та інші подібні речі давно стали невід'ємною складовою експозицій. Більш того, використовуються не лише самі репліки, а й допоміжні муляжі, що розкривають основні артефакти. Наприклад, в музеях історичної тематики по всій Україні можна зустріти манекен біля ткацького станка, що оживляє експонат, надаючи йому динаміки та, що головне, допомагає зрозуміти, як саме працювали з приладом.

В цьому сенсі вдалим вирішенням низки подібних питань може стати партнерство та співробітництво музею з клубами та об'єднаннями історичної реконструкції. В останні роки рух історичної реконструкції досяг доволі значних успіхів в своєму розвитку та організації. З розрізнених напівмаргінальних угруповань він протягом десятиліття перетворився на високоорганізовану глобальну структуру, що об'єднує десятки тисяч людей по всьому світу. В певному сенсі цей рух також долучається до цілей і задач, що стоять перед історичними музеями. Постійно проводяться масові заходи на зразок спортивних турнірів чи просто відтворення певних історичних подій – зазвичай знакових битв. Для прикладу, найбільш масштабним з таких фестивалів є турнір з середньовічного лицарського бою «Битва націй» [2]. Народившись 2009 року в Україні, в містечку Хотин, сьогодні захід проводиться щороку в різних європейських середньовічних замках і об'єднує вже близько тридцяти національних збірних з усього світу: від США, Європи і традиційного СНД до екзотичних Японії та Нової Зеландії [4]. Звичайно, яскравість і динамічність цього та інших подібних фестивалів приваблює доволі велику аудиторію і підігріває цікавість до історії взагалі чи певних її сторінок. Цікаво, що найвища популярність таких турнірів існує на сьогодні саме в слов'янському світі. На Заході більш успішними є так звані фестивалі «Living history», що майже позбавлені спортивної складової, проте направлені на створення таких собі автентичних анклавів минувшини. Таким чином, вони самі по собі стають певним тимчасовим музеєм під відкритим небом, де гості фестивалю не тільки оточені чарівною

атмосферою, але і дізнаються про безліч маловідомих фактів з життя наших предків.

Слід зазначити, що вимоги до автентичності реплік на стародавні вироби в історичній реконструкції є надзвичайно високими. Предметом дискусії тут може ставати кожен гудзик чи форма вигину на обладунках. Будучи життєвим хобі, вибрана історична тема доволі скрупульозно вивчається цими людьми. Що важливо, безпосередньо за автентичними джерелами. Представлені в реконструкторських об'єднаннях і авторитетні вчені-історики, що мають відповідні наукові публікації в своїй царині. Це безперечно слугує аргументом на користь авторитету цілого руху та точності копій сучасних ковалів-реконструкторів.

Партнерство і взаємодопомога з подібними об'єднаннями безумовно може стати корисною для будь-якого музейного закладу з історичною складовою. Найбільш очевидним інтересом музею є, мабуть, користування високоякісними реконструкторськими репліками історичних аналогів. Такий крок може цілком адекватно вирішити проблему відсутності знакових для епохи артефактів, а такі вироби стануть важливими деталями в експозиціях від періоду давньої історії і аж до Великої Вітчизняної війни. Подібні точні копії артефактів можна використовувати не лише в якості стаціонарних експонатів, але і під час музейних проєктів будь-якого формату. Можливо парадоксально на перший погляд, проте відсутність в них реальної історичної цінності одночасно є їх перевагою. Репліки стануть особливо корисними під час інтерактивних заходів, оскільки їх можна вільно передавати до рук учасників з аудиторії, не боячись пошкодження.

Крім того, самі учасники реконструкторських об'єднань цілком можуть стати бажаними гостями деяких музейних проєктів. Як мінімум, в якості спеціалістів з певної історичної теми. Для прикладу, такими собі руйнівниками поширених міфів про вагу, комфортність чи ефективність лицарської зброї та обладунків. Треба пам'ятати, що це люди, які на власному досвіді експериментували з цими речами і знають про особливості життя в ту чи іншу історичну епоху далеко не тільки з теоретичних розробок. Звичайно, обсяг знань в цьому русі не обмежується лише зброєю чи середньовічним періодом.

Більш того, ефектний театралізований виступ наживо тих самих лицарів стане яскравою прикрасою будь-якого музейного заходу. Особливо це стосується масштабних подій, на кшталт щорічного Дня музеїв. Практика запрошення реконструкторів

сьогодні регулярно втілюється в масштабних заходах, де залучено велику аудиторію глядачів: святкування днів міста, відкриття спортивних змагань тощо.

В свою чергу, представники руху вже давно зрозуміли свою користь від музеїв історичної спрямованості. Для створення точної копії давнього артефакту необхідно, звичайно, детально вивчити прототип. Описи та параметри цих прототипів створюються реконструкторами часто саме на основі різних музейних колекцій. Вони детально фотографуються та відтворюються в репліках. Наприклад, експонований сьогодні в Харківському історичному музеї меч франкського типу, що був знайдений в 1900 р. біля села Краснянка сучасної Харківської області, неодноразово ставав об'єктом жвавого обговорювання на мережевих форумах реконструкторів середньовіччя. Його різнобічні фото рясніють у відповідних спільнотах, відтворюються копії. Дещо менший інтерес спостерігається і до деякої козацької зброї. Таким чином, музей також може стати цінним джерелом бажаних знань для подібних об'єднань. Власне, подібний досвід деякі музейні заклади в тій чи іншій мірі вже мають. Так музей «Metropolitan», що у Нью-Йорку, йдучи назустріч цікавості публіки, викладає на своєму сайті різноманітні публікації про фондові зібрання, якими користуються дослідники від руху «Living history» [1]. Очевидно, корисними в цьому сенсі для них можуть стати і публікації працівників Харківського історичного музею.

Насамкінець, не слід забувати, що музей є публічним і доволі відомим у місті закладом. Зважаючи на це, може бути запропоновано не тільки сприяння дослідженню артефактів, але і привабливий майданчик для піару та популяризації такого корисного захоплення, як історична реконструкція.

Таким чином, потенційне співробітництво може стати чудовим шляхом для розвитку музейної справи. Зокрема, поліпшення роботи в експозиціонуванні, створенні певної атмосфери часу, надання ефекту під час проведення масових освітніх заходів та розширення безпосередньо наукових контактів музею.

Джерела та література

1. Публікації музею «Metropolitan» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.metmuseum.org/research/metpublications/search-publication-results?searchType=C&Tag=&title=&author=&pt=0&tc=0&dept=%7B869C5EB8-261E-490C-B2DA-6CB2FFB15471%7D&fmt=0>. – Доступ: 08.03.2015 р.

2. *История чемпионата мира битва наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://battleofthenations.ua/index.php/ru/about-us/history-of-the-festival-and-project-battle-of-the-nations.html>. – Доступ: 08.03.2015 р.*
3. *Каким должен быть средневековый фестиваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hotinfest.com.ua/yakim-povinen-buti-serednovichniy-festival?lang=ru>. – Доступ: 08.03.2015 р.*
4. *Десять причин провести майские праздники в Хотине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hotinfest.com.ua/desyat-prichin-provesti-mayskie-prazdniki-v-srednevekovom-hotine?lang=ru>. – Доступ: 08.03.2015 р.*

КУЛЬТУРНИЦЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ЗАСАДИ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ МУЗЕЮ ДИТИНИ У СУБОТОВІ

Н. В. Кукса,
зав. відділу «Суботівський
історичний музей» Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Одним з головних джерел етнографічної науки є музейні зібрання, що найбільш чітко і послідовно зафіксували різнобічні аспекти матеріального і духовного життя народу. В результаті титанічних, по суті подвижницьких зусиль збирачів старожитностей, було врятовано від знищення і забуття неоціненні скарби українського народу. Однак, на превеликий жаль, до цього часу в Україні не створено жодного цілісного закладу, де б найбільш послідовно розглядалися основні риси інституту дитини як феномену суспільного життя населення [5, с. 2].

У Суботові на Чигиринщині створюється перший в Україні Музей Дитини, в основу концепції якого покладено дослідження та практичне використання творчого доробку етнографа і фольклориста Марка Грушевського. Його етнографічна спадщина стала тривким підґрунтям для вирішення експозиції музею, яка буде сформована за принципом періодизації дитячого віку. Відвідувач зможе потрапити у своєрідний світ селянської дитини. Передбачено широке використання інтерактивних методів музейної педагогіки, розрахованих на різні вікові категорії відвідувачів.

Першим дослідником, котрий зробив спробу не просто зафіксувати основні елементи сімейної обрядовості, а виявив глибинні

витоки усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі селянської родини став Марко Федорович Грушевський український етнограф і фольклорист. Матеріали, зібрані на Чигиринщині протягом 1898–1900 рр., були оформлені в двотомну працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» [2, с. 220], в збірку «Дитячі забавки та гри усякі» [3]. З огляду на актуальність вказаної теми на сучасному етапі національно-культурного відродження України, який пов'язаний із державотворенням, відновленням духовності та національної культури, постає нагальна необхідність у створенні даної музейної фундації саме на Чигиринщині, в селі Суботові, перебування в якому стало найбільш результативним періодом збиральницько-дослідницької діяльності Марка Грушевського [6, с. 387–394]. Дослідження та практичне використання його творчого спадку становить основу концепції музею. Основною метою музею є актуалізація уваги суспільства до феномену дитини, втілення основних постулатів етнопедагогіки в процес формування особистості незалежної держави; збереження, накопичення і популяризація позитивного досвіду попередніх поколінь. Перед відвідувачами постане самобутній світ української дитини кінця XIX – першої чверті XX ст. від народження до парубочтва і дівочтва у всій широті його проявів, розкриється вплив суспільного середовища на формування майбутньої особистості. На сьогодні розроблено наукову концепцію та структуру майбутнього музею. Складено тематико-експозиційний план. Проводиться робота з виготовлення реконструкцій іграшок і забавлянок за описами Марка Грушевського. Етнографічна спадщина Марка Федоровича стала тривким підґрунтям для вирішення експозиції музею, яка буде сформована за принципом періодизації дитячого віку. Відвідувач зможе потрапити у своєрідний світ селянської дитини. Передбачено широке використання інтерактивних методів музейної педагогіки, розрахованих на різні вікові категорії відвідувачів [4, с. 135–139].

Хоча в зв'язку з недостатнім фінансуванням облаштування експозиції поки що неможливе, науковцями відділу «Суботівський історичний музей» розроблено просвітницько-розважальну програму «Забавлянки, ігри, розваги старого Суботова», в основу якої покладено напрацювання Марка Грушевського. Музей Дитини стане органічним продовженням розбудови етнографічного комплексу на місці садиби Хмельницьких у Суботові, де збереглися дві автентичні будівлі кінця XVIII початку XIX ст.

У цьому контексті особливо актуально видається думка Михайла Грушевського, що «...існують такі сфери, де всяке гай-

нування часу, відкладання на пізніше, збирання, дослідження та консервування форм старого життя, безсумнівно, є непростимою провиною перед майбутніми поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи, оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості дослідницької праці. Щоб все те було підняте і пущене в рух, потрібно, щоб у свідомість керуючих державними органами увійшло переконання, що мова йде про справу державного значення: про один з культурних обов'язків перед своєю суспільністю, нинішньою і майбутньою, від яких держава не може ухилитись» [1].

Джерела та література

1. Грушевський М. С. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. [Текст] / М. С. Грушевський. – К., 1924. – 24 с.
2. Грушевський М. Ф. «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»: Матеріали з полудневої Київщини [Текст] / М. Ф. Грушевський. // Зібрав Мр. Г., обробив др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. УІІІ. – 220 с.
3. Грушевський М. Ф. «Дитячі забавки та гри усяки». / Зібрани по Чигиринщини Київской губернии [Текст] // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – Лип. – серп.
4. Кукса Н. В. Ігри та розваги населення Чигиринщини зимового циклу: погляд крізь століття (за Марком Грушевським) [Текст] // Н. В. Кукса // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – 2012. – Вип.6 (8). – С. 135–139.
5. Кукса Н. В. Концепція Музею Дитини в Суботіві. [Текст] / Н. В. Кукса // Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2002. – С. 2.
6. Кукса Н. В. Марко Федорович Грушевський [Текст] / Н. В. Кукса // Черкащина в контексті історії України: зб. наук. пр. – Черкаси, 2004. – С. 387–394.

ЕКСКАРСІЯ «СЛОБОЖАНСЬКІ МОТИВИ» ЯК ПРИКЛАД МАСОВОГО МУЗЕЙНОГО ЗАХОДУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ТЕАТРАЛІЗАЦІЇ

*Ю. О. Люлько,
науковий співробітник ХІМ*

У сучасному світі, де індустрія розваг розвивається надзвичайно швидкими темпами і майже не щодня пропонує споживачеві все нові способи проведення дозвілля, актуальною проблемою для музеїв стає пошук нових, інтерактивних і більш атрактивних форм знайомства відвідувачів з музейними цінностями.

Зазвичай експозиція розрахована на пересічного глядача та зорієнтована виключно на візуальне сприйняття експонатів, тому поза увагою можуть опинитися інтереси тих чи інших категорій відвідувачів. З цієї причини дуже важливо пропонувати відвідувачам різноманітні креативні та інформативні форми масових музейних закладів, які б гармонійно поєднували в собі науково-освітню функцію з елементами гри. Особливо затребуваний подібний підхід у колах учнівської аудиторії. Педагогами і психологами давно зафіксовано, що найбільший успіх приносять ті навчальні методики, у котрих дитина, здобуваючи знання, активно бере участь. Широке застосування у провідних музейних установах отримала методика вивчення історії засобами театру, театралізованих демонстрацій. Театр поєднує різноманітні види людської діяльності, але в основі цього поєднання є діалог та гра.

Театр як один з дієвих методів музейної педагогіки пропонує емоційне сприйняття фактів. Це не просто поєднання вербальних і візуальних засобів. Це можливість пережити минуле, як наше особисте. Тож і відвідувач не залишається пасивним спостерігачем, а має можливість співпереживати, а часом доосмислити сюжет, розвиток події [3, с. 82].

На разі для музейної спільноти України подібна практика проведення екскурсій або інших масових заходів з елементами театралізації не є поширеною, хоча поступово вона набуває популярності. На сьогодні подібні форми роботи з відвідувачами існують у Дніпропетровському історичному музеї, у Львівському музеї історії релігії, кількох закладах Києва: Музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, у Києво-Печерському заповіднику, а також у Музеї історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України [3, с. 83].

Першою спробою урізноманітнити арсенал масових культурно-освітніх заходів Харківського історичного музею екскурсією з елементами театралізації стало створення такого дійства на базі стаціонарної експозиції «Слобожанські мотиви». Метою екскурсії є ознайомлення відвідувачів з матеріалами етнографічної експозиції музею в ігровій діалоговій формі.

При створенні театралізованого дійства, що є складною конструкцією, були враховані специфічні музейні умови, зокрема, превалювання науково-освітньої функції над драматургічною компонентою, а також можливість обійтися без спеціального гриму та декорацій, мультимедійних і звукотехнічних засобів.

Під час написання сценарію екскурсії особлива увага приділялася ключовим аспектам життя слобожан XVII–XVIII ст., висвітленим в експозиції: заселенню Дикого поля і заснуванню Слобідського краю, національному вбранню тутешнього населення, місцевим традиціям житлобудування, різноманітним забобонам і релігійним віруванням, святам, побуту, народній кухні, весільній обрядовості, розвитку численних промислів і ремесел.

Занурення відвідувачів в атмосферу звичайнісінького слобожанського села зазначеного періоду починається з першої хвилини заходу, коли в інтер'єрі, що відтворює хату-мазанку з квітучим подвір'ям, з'являється екскурсовод у традиційному українському одязі. Дівчина, вдягнена у вишивану сорочку, плахту з фартушком, чоботи-сап'янці та намисто, грає роль простої селянки, яка зустріла біля воріт «подорожніх» (тобто гостей музею).

У формі розповіді від першої особи екскурсовод знайомить гостей музею з буденним життям перших переселенців, звертаючи увагу на різноманітні експонати: святкове та повсякденне жіноче та чоловіче вбрання, численний господарський реманент тощо. Коли мова йде про бджільництво, до експозиційної зали заходить новий герой – «пасічник дід Панас» (перевдягнений співробітник музею), який розкаже про своє заняття і частує «мандрівників» солоденьким. Розповідь екскурсовода продовжується описанням особливостей тогочасної архітектури, духовного життя та свят.

А у наступному хатньому інтер'єрі на гостей чекає новий сюрприз: посеред кухні з варистою піччю, за столом, вбраним ошатною скатертиною, сидить «Гриць» (ще один співробітник ХІМ), молодий парубок, з яким у екскурсовода відбувається жартівливий діалог щодо традиційних українських страв. Так, «Гриць» начебто збирається їсти вареники зі сметаною, що стоять на столі, але без ложки, як це робив знаменитий герой одного з творів М. В. Гоголя пан Пацюк, одним несамовитим поглядом змушуючи

вареники стрибати у сметану, а потім і йому до рота [1, с. 126]. Але «селянка» (екскурсовод) лише посміхається з такої ідеї та радить парубку ліпше йти «бити баклуші», тобто робити дерев'яні заготівки, з яких на Слобожанщині колись виготовляли ложки.

Остання театралізована сценка імітує стародавній і самобутній обряд сватання. До однієї з хат приходить двоє «старост» (екскурсоводів-чоловіків у шароварах і вишиванках) з хлібиною на рушникові у руках. Вони промовляють традиційні у таких випадках слова: «Найясніший господарю, полювали ми зі стрільцем-молодцем і зайшли аж сюди. Заманила нас куниця-красна дівця. Довго йшли і сюди дійшли. Просимо тебе, віддай свою куницю-красну дівцю – та нашому стрільцю-молодцю...». Таким зверненням до аудиторії «свати» заохочують до діалогу відвідувачів, хтось з яких може відчутти себе у ролі батьків нареченої. «Батьки» можуть дати згоду на шлюб, забравши, згідно до українських звичаїв, хлібину, перев'язавши «сватів» рушниками й урочисто запросивши їх до покуті, або відмовити, запропонувавши гарбуза.

Протягом усієї екскурсії гості музею можуть брати активну участь у дійстві та імпровізувати, спілкуючись зі співробітниками відділу науково-освітньої роботи як з героями такої собі незвичайної вистави. Відвідувачам пропонується пригадати страви національної кухні, традиційні свята, їхні улюблені українські пісні тощо.

Справжній національний колорит цьому заходу надає наявність етнічних костюмів і реквізиту, а також неодноразове звернення до українського фольклору та літературних творів. Так, мова екскурсовода рясно пересипана народними приповідками, приказками та прислів'ями: «На нозі сап'ян рипить, а в борщі півник кипить», «Як сорочка біла, то й жінка мила», «Постав хату з лободи, а в чужую – не веди», «На чорній землі білий хліб родить», «Без Бога – ні до порога!», «Добре діло втіха, коли справі не поміха», «Гарна річ у хаті піч», «Сказав би слово – та піч у хаті», «Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі», «Не потрібен і клад, як у чоловіка з дружиною лад», «Просили вас батьки, і я вас прошу прийти на малий час – весілля до нас» тощо.

Кілька разів у ході екскурсії цитується творчість Т. Г. Шевченка. Вперше рядки славетного Кобзаря лунають на самому початку заходу, коли «селянка» пропонує гостям помилуватися її малою Батьківщиною, Слобожанщиною: «Село на нашій Україні – неначе писанка, село!» [4, с. 303]. Ще двічі вірші Тараса Григоровича згадуються у зв'язку з традиційним українським вбранням («Ой плахотка-червчаточка, Дивуйтесь, дівчаточка, Дивуйтесь, паруб-

ки, Запорозькі козаки» [4, с. 330]; «Ой надіну я сережки І добре намисто, Та піду я на ярмарок В неділю на місто» [4, с. 403]). І, нарешті, наприкінці екскурсії настановою-побажанням гостям музею звучить знамените: «...і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь» [4, с. 260].

Крім того, ефект присутності відвідувачів у старовинному слобожанському селі посилює зображення героїв творів М. В. Гоголя та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (пана Пацюка і Солохи [1], Уляни Шкурат і її матері-бублейниці [2] та інших) в якості сусідів і знайомих гостинної «селянки».

Таким чином, елементи театралізації, втілені у життя мінімальними засобами під час проведення екскурсії «Слобожанські мотиви», створюють особливий, емоційно-забарвлений та естетично-привабливий, підхід щодо пізнання музейного предмета та розуміння музею в цілому, підвищують інтерес до представлених експонатів, а також полегшують процес сприйняття та запам'ятовування інформації відвідувачами, які з пасивних глядачів і слухачів перетворюються на безпосередніх співучасників театралізованого дійства.

Джерела та література

1. Гоголь Н. В. Вечера на хуторі близ Диканьки. Тарас Бульба [Текст] / Н. В. Гоголь. – Х.: Фолио, 2009. – 348 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори [Текст] / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К.: Наукова думка, 1982. – 541 с.
3. Топилко О. В. Театралізація в музеї як своєрідна форма в освітньо-виховному процесі (на прикладі культурологічних заходів у Києво-Печерському заповіднику) [Текст] / О. В. Топилко // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 р.). – К.: Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2014. – С. 81–87.
4. Шевченко Т. Г. Кобзар [Текст] / Т. Г. Шевченко. – К.: «Дніпро», 1985. – 624 с.

ТЕМАТИЧНІ ЗАХОДИ ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ В СОЦІОПРОСТОРІ СУЧАСНОГО МІСТА

*Л. Г. Овчіннікова,
ст. науковий співробітник ХІМ*

Музей – це скарбниця духовних і матеріальних цінностей, які є свідками розвитку нашого краю. Він відіграє велику роль у соціопросторі міста, у формуванні свідомої соціальної особистості, виховує у відвідувачів глибоку повагу до рідної землі та культури, яка має свої неповторні риси.

Перед співробітниками відділу етнографії Харківського історичного музею стояли і стоять завдання, мета яких – поглиблене вивчення історії Слобожанського краю, залучення до музею відвідувачів різних вікових категорій, створення виставок, проведення тематичних заходів, екскурсій. Для цього розроблені доступні освітні заходи, які відповідають вимогам широких верств населення і забезпечують використання наукового потенціалу музейних колекцій. Результатом цієї роботи є зростаючий інтерес до етнографічної спадщини рідної землі, осмислення значення музею як зберігача людської пам'яті, зростання інтелектуальних здібностей відвідувачів. Освітні заходи з етнографії проводяться як в актовому залі Харківського історичного музею, так і в освітніх закладах міста Харкова.

Під час проведення народознавчої години «Немає кращої землі, ніж та, що зветься рідним краєм» учасники знайомляться з безцінними перлинами народної мудрості (легендами, прислів'ями, приказками, приповідками), приймають активну участь у вікторинах, конкурсах («Намалюй рушник», «Талант»), з задоволенням відгадують загадки, складають вірші із запропонованих рядків, добирають найніжніші слова до слів «мама» і «тато». Протягом заходу звучать аудіо та відео записи пісень «Україна», «Душі криниця», «Мама», які виконують відомі українські співаки І. Бобул, Я. Гнатюк, О. Май та інші. Цей захід показує, що фольклорна скарбниця народної мудрості невичерпна, вона дарує нам діаманти народної творчості, виховує любов до Батьківщини, до рідної мови, до своєї родини, бо тут наше коріння, без якого не можна жити. А атмосфера добра, тепла та щирості приваблює відвідувачів різного віку.

На заході «Народний костюм Слобожанщини» учасники попадають у дивовижний світ народного мистецтва. Співробітники відділу етнографії пропонують найбільш інформативні, атрактив-

ні предмети, які здатні привернути увагу слухачів: вишиті сорочки, плахти, верхній демісезонний та зимовий одяг, взуття, прикраси. Це необхідно для того, щоб ознайомитися з частиною етнографічної спадщини, яку залишили після себе працелюбні, вправні, талановиті прашури і яка зберігається у фондах Харківського історичного музею. Показ відеоряду підсилює емоційний вплив на учасника. Більш активні із них можуть самостійно одягнути манекени із необхідних складових жіночого та чоловічого костюму, розгадати загадки, скласти пазли, на яких можна побачити як виглядає вишита сорочка. Все побачене і почуте дає слухачам те, що не донесуть ні друковані видання, ні телебачення, ні інтернет і доводить, що виховання національної свідомості неможливе без знання витоків культури предків [1, с. 70].

Одним із напрямків популяризації етнографічної спадщини є вивчення історії музичної культури. Великий інтерес у цьому сенсі викликає кобзарство. Його історія пережила декілька етапів свого розвитку: розквіт, занепад і відродження. Захід «Кобзарство, як елемент українського фольклору» дає відповідь на багато питань, які цікавлять відвідувачів. Етнографи свою розповідь по темі доповнюють мультимедійним супроводом, що включає в себе відео та аудіо програми, які дають можливість більш розширено ознайомитися з історією кобзарства на Слобожанщині. Відвідувачі мають змогу послухати народні історичні пісні у виконанні видатних кобзарів ХХ століття Я. Мовчана та Г. Ткаченка. До уваги відвідувачі пропонується уривок із старовинного фільму «Бандура» 1934 року, де талановитий кобзар Г. М. Хоткевич у ролі Назара Стодолі виконує народну пісню, акомпануючи собі на старосвітській бандурі. На екрані можна побачити типажі кобзарів, які змалював відомий етнограф – художник П. Мартинович та графік О. Сластін. Відвідувачі заходу дізнаються про тяжкі репресії, які спіткали кобзарів у 30-ті роки ХХ ст, їх долю у радянський час та про відродження кобзарства зараз. Учасники заходу з зацікавленістю слухають розповідь про Харківський кобзарський цех. К. Черемський, В. Кушпет, Ю. Рединський – саме їм ми завдячуємо за невтрачену пам'ять про кобзарство, як унікальне явище в українській культурі. З великим подивом відвідувачі заходу дізнаються, що на сучасній бандурі можна виконувати музику різних стилів і напрямків: класичну, сучасну, рок. Прикладом може бути діяльність гурту бандуристів «Брати», які нині користуються великим попитом. Брати-трійнята Шпаки поставили гру на бандурі на сучасний рівень і показали, що це інструмент для виконання серйозних інструментальних композицій Sting, Metallica, Morandi,

Lady Gaga. Вони підбрали на бандурі ноти до пісні «Children» італійського композитора Роберта Майлза. Таким чином, відвідувачі розуміють, що кобзарське мистецтво є запорукою невмирущості нашого народу та його культури і бачать, що треба примножувати ці цінності і передавати їх прийдешнім поколінням.

Цікавим заходом, який розробили співробітники відділу етнографії є «Традиції та звичаї святкування зимових свят на Слобожанщині», який розповідає про комплекс різдвяно-новорічних свят. Гості музею на цьому заході знайомляться з важливими компонентами цих свят: обрядовим столом із святковою вечерею, обрядом вшанування предків, ритуальними обходами і поздоровленнями, рядженням, драматичними сценками, кулачними боями тощо. Презентацію та розповідь доповнюють відеозаписи народних пісень, колядок, щедрівок, загадки, вікторини, прислів'я. Всі ці традиції та звичаї накопичувалися протягом багатьох століть і зараз стали невід'ємною частиною нашого життя. Їх вшанування відіграє велику роль у духовному вихованні підростаючого покоління, для якого вони є невичерпною темою для вивчення [2, с. 15].

Великим попитом користується захід «Масляна». Яскрава презентація з демонстрацією мультфільмів, уривків з художніх фільмів викликає велику зацікавленість у відвідувачів. З великим інтересом школярі приймають участь у вікторинах, розгадуванні загадок, за що отримують призи. На таких заходах відвідувачам хочеться дізнатися більше, а це значить, що зустрічі з ними будуть регулярними і в стінах музею, і в рідних учбових закладах. Тож, перед співробітниками відділу етнографії стоять завдання у майбутньому розробити цикл тематичних освітніх заходів за темою «Календарні свята та обряди Слобожанського краю». Одним із них стане захід «Великдень всіх на гостини просить», в рамках якого планується майстер-клас з писанкарства.

Аналізуючи усе вище зазначене, можна зробити висновок, що людям цікава історія краю, в якому вони проживають, а заходи, які проводять співробітники відділу етнографії підвищують престиж музею, дають можливість більш докладно знайомити усіх бажаючих з матеріальною і духовною культурою слобожан, удосконалити пропаганду етнографічних знань, та збагатити тим самим невичерпну скарбницю минувшини Слобожанського краю.

Джерела та література

1. Пантелєй. О. М. Етнографічна спадщина Харківського історичного музею та її використання в музейній роботі // 19-ті Сумцовські читання. – Х., 2013. – С. 68–72.
2. Пантелєй. О. М. Сценарій освітнього заходу «Традиції та звичаї святкування зимових свят на Слобожанищині». – Х., 2014. – С. 15.

ПОШУКИ СПІВПРАЦІ З НАРОДНИМИ МАЙСТРАМИ ХАРКІВЩИНИ: СУЧАСНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

О. М. Пантелєй,
зав. відділу етнографії ХІМ

«Не хлібом єдиним живе людина» – ця мудра істина прийшла до нас від наших предків із вікових глибин. Історія людства підтвердила: за всіх часів при будь-яких соціально-економічних обставинах виживали ті народи, які зберегли свою духовну і матеріальну культуру та передали її нащадкам як найціннішу спадщину, бо саме в ній «закодована» народна пам'ять, душа, світогляд тощо. Не зважаючи на складне історичне минуле, наш народ не розгубив, а доніс до сьогодення багатющі скарби духовної та матеріальної культури, і, зокрема, дивовижні вироби народних майстрів, які становлять великий інтерес не лише для самих українців, а і для інших народів [3].

Здавна кожна людина свій внутрішній світ намагалася розкрити через народну творчість, яка приносила їй радість, задоволення та була віддушиною. Малярство, витинанка, вишивка, ткацтво, килимарство, писанкарство, гончарство, бондарство, художня різьба по дереву, плетіння з рослинних матеріалів... Яке багатогранне традиційне народне мистецтво Слобожанського краю! Усі його різновиди на благодатному ґрунті нашого краю знаходили своє відображення, розвивались, збагачувались, набирали місцевого, слобожанського колориту. Виникли вони з любові до рідної землі і батьківської оселі, зі спілкування з навколишнім світом та потреби не тільки бачити красу, а й творити її власними руками. Вони, наче дзеркало, відображають багатющу душу слобожан – людей важкої долі, важкої праці та людей, багатих Божим благословінням до Мистецтва.

Зараз – особливий час. Ми повертаємось до джерел народної творчості, до народних традицій, які оновлюються, трансформуються і дають друге дихання українській традиційній культурі. Народна художня творчість у безмірі її проявів, сьогодні є своєрідним ґрунтом для спілкування поколінь, тим невичерпним джерелом пізнання історії, культури, звідки йдуть витoki професійного мистецтва. Народна творчість наших предків дала натхнення для роботи сучасних майстрів народної творчості та стала поштовхом для народження нових його різновидів: квілінг, художня вишивка бісером, художня вишивка стрічками, печворк, декупаж, макраме, батік тощо.

На сучасному етапі, в умовах глобалізації та все ширшого впливу мас-медіа, що торкнулися і культурного простору України, спостерігається чітка тенденція зростання інтересу суспільства до творчості сучасних народних майстрів та до всебічного вивчення й освоєння кращих надбань попередніх поколінь. Помітну роль у вирішенні цих завдань покликані відігравати музеї, котрі не лише є скарбницями безцінних експонатів, а і важливими соціокультурними інститутами, центрами культурної комунікації та дозволяють, місцями, де проводяться цікаві зустрічі, інтерактивні заходи, майстер-класи, виставки з залученням майстрів народної творчості. В багатьох музеях відвідувачам надається можливість не лише споглядати на витвори мистецтва та на побутові речі своїх пращурів, а і дається можливість самим зробити те ж саме, що робили колись наші діди-прадіди. Тим самим музеї сприяють відродженню стародавніх традицій наших предків, розвитку сучасного декоративно-прикладного мистецтва, створенню об'єктивних умов для розкриття творчих здібностей відвідувачів, становленню їх національної свідомості, вихованню в них гідності і справжнього патріотизму. Велику роботу у плані відродження давніх та розвитку сучасних традицій народної творчості проводить і відділ етнографії Харківського історичного музею, співробітниками якого налагоджене співробітництво із народними майстрами краю, створено низку спільних виставок, інтерактивних заходів із майстер-класами та напрацьований певний досвід.

Так, протягом останніх років, є плідною співпраця співробітників відділу етнографії Харківського історичного музею із талановитою майстринею з komponування оберегів – Акімовою Наталією Леонідівною, спільно з якою було створено декілька виставок, присвячених оберегам Слобожанського краю та проведено чимало інтерактивних освітніх заходів з майстер-класами, де відвідувачі музею могли дізнатися про найголовніші обереги наших предків та

навчитися виготовляти деякі із них власними руками [1]. Так, на одному із заходів відвідувачів музею народна майстриня навчила виготовляти ляльку-мотанку «подорожницю» – оберіг для тих, хто у дорозі та багато подорожує. Такого янгола-охоронця робили наші предки, щоб людина у дорозі була не голодна, здорова і щоб завжди могла віднайти дорогу додому. На іншому, не менш цікавому заході, майстриня показала відвідувачам, як виготовляти птаха-мотанку, який з давніх часів був оберегом, символом добра і миру, якого дарували рідним, друзям, коханим, щоб захистити їх від злих сил. Птаха на нитці чи стрічці, як правило, підвішували під образами. Часто у народі таких пташок виготовляли під час закликів Весни, що символізувала Птаха Радості, або до свята Великодня.

Виготовленням оберегів у нашому краї займається і народна майстриня Тимошенко Ольга Володимирівна, вироби якої завжди милують своєю вишуканістю та оригінальністю. Відвідувачам Харківського історичного музею запам'ятався інтерактивний захід підготовлений відділом етнографії разом із цією майстринею, де вони дізналися про обереги, які у давнину люди виготовляли власноруч та навчилися виготовляти «зайчика на пальчик» – дитячий оберіг, іграшку з тканини, яку батьки давали дитині, коли її на деякий час залишали наодинці. Коли малюку ставало самотньо або страшно, то він звертався до зайчика як друга, розмовляв та грався з ним. Іграшковий зайчик був живою істотою, олюдненою іграшкою і водночас оберегом для малюка.

Варто наголосити, що подібні інтерактивні заходи із майстер-класами викликають неабиякий інтерес у відвідувачів музею, бо вони дають реальну можливість доторкнутися до народної культури українців, до тисячолітніх традицій наших предків. Це чудова нагода відвідувачам музею започаткувати в собі нові творчі задатки, пізнати щось нове в своєму житті, або, навіть, поспілкуватися у неформальному творчому просторі. Тож, у майбутньому, з метою відродження традиційного народного мистецтва з виготовлення оберегів, планується подальша співпраця із народними майстринями Акімовою та Тимошенко, яка буде втілена у нових виставках та інтерактивних заходах. Один із таких заходів відбудеться у червні цього року в рамках суботнього факультативного заняття «Обереги Слобожанського краю», де відвідувачі крім розповіді про найголовніші обереги слобожан зможуть власноруч виготовити оберег та забрати його із собою. Майстрині-лялькарки вправно навчать виготовляти вузликову ляльку-мотанку та розкажуть всі старовинні українські таємниці про неї, про її історію та символічність, обряди та звичаї.

Інший, спільний з народними майстринями захід, відбудеться наприкінці цього року, до дня Святого Миколая, в рамках суботнього факультативного заняття «Зимові свята». Відвідувачі цього заходу дізнаються про традиції та звичаї святкування різдвяно-новорічних свят у нашому краї та про головну їх окрасу – різдвяні янголи – обереги й охоронці, яких з давніх-давен люди власноруч виготовляли із різноманітних матеріалів та прикрашали ними свої оселі. Відвідувачі зможуть проявити свої творчі здібності у створенні цього святкового оберегу у техніці ляльки-мотанки та залишити свого янгола собі на пам'ять. Його можна буде використати як різдвяно-новорічну прикрасу, повісити вдома, щоб він оберігав, приносив тепло, затишок, добрі звістки, добро та щастя. До того ж, він буде доброю згадкою про музей.

Слід також зауважити на плідну багаторічну співпрацю музею із майстрами-початківцями народної творчості, вихованцями Центру дитячої та юнацької творчості № 1, яка втілюється у спільних виставках та майстер-класах. Останні, як правило, проводяться під час святкування Міжнародного дня музеїв, в рамках якого влаштовується «Містечко майстрів» [5]. Саме там діти та їх керівники наочно демонструють свою творчість і надають можливість доторкнутися до культури і традицій нашого народу та ознайомитися із різноманітними техніками виготовлення оберегів, бісероплетіння, оригамі, витинанки, писанкарства тощо. У подальшому співпраця із маленькими талантами цього центру продовжуватиметься, плануються нові спільні виставки, майстер-класи та інтерактивні заходи.

Традиційним видом народного мистецтва Слобожанщини була і є вишивка – мова людських почуттів і думок, вияв творчості та витонченості емоцій. Цим рукоділлям з давніх часів займалося чимало майстринь нашого краю. Однією із цікавих сучасних майстринь, яка з задоволенням ділиться секретами своєї майстерності є Дмитровська Ніна Василівна, що займається виготовленням жіночих сорочок, святкових та буденних рушників, виконаних рослинними орнаментами. Любов до природи, до тендітної квітки, стали тим живильним джерелом, яке завжди дає майстрині творчу наснагу. Роботи майстрині, які вона передала до Харківського історичного музею, планується використати під час створення виставки, присвяченій традиційній слобожанській вишивці.

Художній хист майстрів народної творчості Слобожанщини знайшов свою реалізацію і у плетінні з рослинних матеріалів – лози, рогузу, верболозу, кукурудзяного листя, соломи. Здавна цим ремеслом займалися майстри-кошикарі, що виготовляли госпо-

дарсько-побутові та декоративні вироби з природної сировини. Сьогодні цим дивовижним рукоділлям захоплюється творче подружжя Піленкових. У руках талановитих майстрів лоза перетворюється на будь-що: рами для дзеркал, абажури для ламп, таці, вази, вазони, пляшки, настінні розетки, скульптури риб, різноманітні кошики, барильця, кахлі, горнята-близнята тощо. Олександра Іллівна та Євген Васильович є членами Спілки народних майстрів України та учасниками багатьох виставок. Їх роботи представлені на постійно діючій виставці Харківського історичного музею «Слобожанські мотиви», а також неодноразово експонувалися на тимчасових виставках музею. Одна із них – «Творіння рук золотих» – виставка, що нещодавно проходила у музеї і викликала великий інтерес у відвідувачів, де вони мали змогу доторкнутися до живого джерела одного із традиційних народних мистецтв нашого краю [2]. Поринути у цікавий світ лозоплетіння, дізнатися про секрети та тонкощі цього ремесла, навчитися плести із лози можна буде на заходах відділу етнографії, які планується проводити спільно із майстрами Піленковими. Для усіх охочих вони передадуть своє вміння та досвід.

Невичерпним джерелом вивчення символіки та орнаментики нашого краю є писанкарство, у якому можна побачити все багатство людської фантазії – відбиток землеробського і садівничого буття народу, який населяв цей куточок України. Однією із перших, хто почав займатися відродженням традиційної слобожанської писанки була засновниця Харківського писанкарського клубу – Алла Павлівна Овчаренко, ім'я якої після її смерті став носити цей клуб. Коли вона дізналася про колекцію писанок видатного етнографа Миколи Федоровича Сумцова, що зберігається у Харківському історичному музеї, то відразу загорілася бажанням відтворити їх зразки, бо розуміла, що це благородна справа, яка подарує нашим нащадкам знання і можливість відтворювати традицію [4]. Разом із майстринею – писанкаркою Наталією Дмитрівною Кравченко (яка є нинішнім президентом клубу писанкарів) вони скопіювали та відтворили ті зразки писанок, які відносяться виключно до теперішньої Харківської області. Ці майстрині, крім того, що реконструювали писанки з колекції Миколи Сумцова, провели ґрунтовні етнографічні дослідження та виявили усі села, з яких походять ці писанки (хоча багато дослідників дотримувалися думки, що їх вже немає на мапі) [4]. Згодом зібрані матеріали увійшли до видання «Писанка Харьковской губернии», яка є безцінним джерелом писанкарських надбань нашого краю [4]. Тож, нині у Харківського історичного музею є прекрасна можливість

показати відвідувачам дивовижний світ прадавніх слобожанських писанок – експонувати копії сумцовської колекції, а також висвітлювати традиції їх розпису у нашій місцевості.

Серед кращих майстринь, які сьогодні займаються писанкарством слід назвати членів Харківського писанкарського клубу – Світлану Юріївну Ходячих, Ларису Волкову, Віру Старожук, які освоїли усе розмаїття технік: писанки, бісерки, дряпанки, травленки, наскрізне різьблення, декупаж, інкрустацію по дереву, розпис на кераміці тощо та надали свої чудові роботи для тимчасової виставки «Чарівний світ писанки», яка наразі триває у музеї. На цій виставці, крім сучасних інтерпретацій української писанки, також представлені точні копії писанок із колекції М. Ф. Сумцова.

Надалі співпраця музею із Харківським писанкарським клубом триватиме, плануються нові спільні виставки та майстер-класи для усіх охочих опанувати писанкарське мистецтво.

Відділом етнографії також планується спільний захід із учасницями фольклорного гурту «Муравський шлях» Організаційно-методичного центру культури і мистецтва Олександром Тимченко та Катериною Комаровою, які є справжніми майстринями з традиційного виготовлення воскових прикрас для дівочого вінка та техніки плетіння поясів на домашньому ткацькому верстаті. У перспективі також планується і налагодження нових творчих стосунків із іншими сучасними народними майстрами з техніки петриківського розпису, витинанки, квілінгу, художньої вишивки стрічками, валяння, які сьогодні стали дуже популярними та затребуваними у культурному просторі нашого міста.

Узагальнюючи сказане, слід підкреслити, що у майбутньому, щоб не всихало життєдайне джерело народної творчості нашого краю, одним із пріоритетних напрямів відділу етнографії Харківського історичного музею залишатиметься співпраця із вищезазначеними народними майстрами Слобожанщини, яка буде втілюватися у нових виставках, інтерактивних заходах, майстер-класах, що сприятимуть патріотичному вихованню відвідувачів, всебічному розвитку їх особистості, розвитку творчої обдарованості та індивідуальності. Сподіваємося, що «спілкування» відвідувачів музею із старовинними взірцями народної творчості, талановитими майстрами нашого краю, їх вмінням та досвідом допоможуть їм доторкнутися до витоків джерел народної творчості, повернутися обличчям до забутих традицій і звичаїв наших предків, а також залучитися до збереження історико-культурної спадщини Слобожанщини, і, зокрема, прадідівських ремесел, що залишилися нам у спадок.

Джерела та література

1. В Харкові стартувала виставка «Обереги Слобожанського краю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/news/art/1101584.html>.
2. Виставка «Творіння рук золотих» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/events/event.html?title=Vystavka-Tvorinnia-ruk-zolotykh>.
3. Декоративно-прикладне мистецтво Житомищини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukt.zhitomir-region.gov.ua/doc/kartinki/album_vypusk.pdf.
4. Ізваріна М. «Доки створюють писанки, доти світ буде існувати» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cultura.kh.ua/uk/activities/art-craft/3151-doki-stvorjuyut-pisanki-doti-svit-bude-isnuvati-harkivski-pisankarki-vidkrili-vikno-u-divosvit.html>.
5. Участь у святкуванні Міжнародного дня музеїв [Електронний ресурс] // Комунальний заклад «Центр дитячої та юнацької творчості № 1 Харківської міської ради». – Режим доступу: http://www.cdut-dzerzhinskiy.edu.kh.ua/fotogalereya/17_05_2014_uchastj_u_svyatkuvanni_mizhnarodnogo_dnya_muzeiv/.

МЕТОДИЧНА РОБОТА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У 1943–1969 рр.

А. В. Панченко,
зав. відділу науково-методичної
роботи ХІМ

Наближаючись до 100-річного ювілею Харківського історичного музею, доводиться визнати що його історія залишається майже не вивченою. На сьогодні не існує жодного біль-менш повного дослідження діяльності одного з найбільших музеїв України, а після-воєнний його період є майже суцільною білою плямою. Ця стаття є намаганням розглянути один з багатьох напрямків діяльності ХІМ – методичної роботи, з часу відновлення роботи музею у вересні 1943 року до кінця 60-х років ХХ сторіччя. Такі часові рамки обрані тому, що саме до цього періоду відноситься зародження та становлення всієї системи музейної методичної роботи.

Слід відзначити, що Харківський історичний музей був першим, який відновив свою роботу на звільненій від німецьких окупантів території України. Вже 1 вересня 1943 року, всього через тиждень

після звільнення міста, співробітники музею приступили до виконання своїх обов'язків [10, 11]. Звісно, що головним завданням у ці роки було відновлення колекції, яка була майже повністю втрачена, та побудова виставок і експозицій. Але вже у листопаді 1945 року старший науковий співробітник ХІМ Лімаров М. Я. за наказом Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР був відряджений у Дрогобицький історико-краєзнавчий музей «для надання практичної допомоги та налагодження постійного обміну досвідом» [13]. З цього часу протягом трьох років проводилась значна робота з надання допомоги підшефним музеям Західної України: Дрогобицькому, Самбірському та Стрийському. Для експозицій цих музеїв були підібрані та передані музейні предмети з дублетного фонду Харківського державного історичного музею [18], розроблені тематико-експозиційні плани [17], виготовлені виставки за темами: «Велика Вітчизняна війна», «Сталінська Конституція». «Четверта Сталінська п'ятирічка», «Походження Всесвіту, Землі, життя та людини» [18]. Співробітники музею неодноразово виїжджали на місце для надання безпосередньої практичної допомоги, перебудови старих та створення нових експозицій [13, 16, 17, 18, 24]. «За проведену роботу і надану практичну допомогу» наказом Комітету у справах культурно-освітніх закладів УРСР від 20.03.1947 р. № 122 Директору музею Середі С. Д., завідувачам відділів Воєводіну М. А., Пулинцю В. П. висловлена подяка [19].

Але розглядаючи роботу музею в цей період, слід пам'ятати, що Радянська держава, як типова тоталітарна система, монополізувала всі форми і засоби культурного життя. За їх допомогою відбувалось формування свідомості суспільства відповідно до ідеологічного курсу, накресленого комуністичною партією. Для реалізації цього завдання, серед інших засобів, досить ефективно використовувались музеї. Формування нових уявлень про музей, як про політико-освітню установу було покладено І Всеросійським з'їздом музеїв, що відбувся у Москві у грудні 1930 р., і який поставив за мету корінну перебудову музейної діяльності та спрямування її у русло соціалістичного будівництва [48, с. 193]. Своєрідною квінтесенцією настроїв цього з'їзду можна вважати виступ Н. К. Крупської: «Ще досі з поняттям про музей часто пов'язується уявлення про якусь кунсткамеру, про якусь колекцію, про збір якихось предметів», – і пропонувала розглядати музей «як певну частину соціалістичного будівництва», щоб було ясно, що «музей – це така ж ділянка класової боротьби» [48, с. 196]. Головний підсумок своєї роботи і перспективи розвитку музейної

справи організатори з'їзду визначили так: «безповоротний розрив з аполітизмом в музейній практиці ... найтісніший зв'язок роботи музеїв з черговими завданнями соціалістичного будівництва і культурної революції» [48, с. 197]. У рішеннях і резолюціях з'їзду ставилися завдання включити музеї «в загальне русло політико-освітніх установ», провести реорганізацію музеїв і їх експозицій «на основі марксистсько-ленінського вчення», поклавши в основу «суспільні формації», розкриваючи форми класової боротьби [48, с. 197]. Саме після цього з'їзду в музеях в обов'язковому порядку почали створюватися відділи соціалізму, з'явилися типові експозиції з опорою на формаційну теорію суспільного розвитку.

Тож, шефська допомога музеям Західної України полягала саме в перебудові їх експозицій згідно з існуючим на той час розумінням цілей та завдань музейного закладу. Яскраве свідчення цього є стаття директора ХІМ Середи С. Д. «По музеях Західних областей УРСР», надрукована в Бюлетені Харківського Державного історико-краєзнавчого музею № 3 [46]. Так, надаючи перелік та короткий опис експозиційних розділів Самбірського історико-етнографічного музею («Велика Вітчизняна війна», «Археологічний відділ», «Скіфи», «Слов'яни», «Київська Русь», «Козацтво», «Етнографічний відділ», «Природа», «Релігійне мистецтво XV–XVIII сторіч», виставка, присвячена І. Франку) [46, с. 6–8], він відразу ж зауважує: «Вже назва розділів та їх послідовність – яскравий показник не діалектичного, а метафізичного методу побудови експозиції» [46, с. 8]. І далі продовжує, що Самбірській музей «показує народний побут поза будь-яку залежність від класової диференціації з яскравою ідеалізацією старого (у Галичині) селянського побуту... Правильніше за все етнографічні експонати показати на тлі історії суспільно економічних формацій з класовою диференціацією та з політичною цілеспрямованістю вирішення завдань, що стоять перед трудящими Самбірщини» [46, с. 10]. Відділ природи він характеризує так: «В експозиції відділу немає жодного слова про Дарвіна, Тімірязєва, Мічуріна, Лисенка, Цицина і, навіть, жодної цитати з «Діалектики природи» Енгельса... відділ «Природа» в умовах Західних областей повинен бути провідним у пропаганді природничо-наукових знань. Експозицію необхідно починати з розділу «Походження Всесвіту, Землі, життя та людини» [46, с. 10–11]. Виходячи саме з таких принципів й надавалася допомога підшефним музеям Західної України.

Разом з тим, з 1946 року розпочинається активна робота з відбудови районних краєзнавчих музеїв. Наказом Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді міністрів УРСР від 2 ве-

ресня 1946 р. [14] при Харківському історичному музеї було проведено п'ятиденний міжобласний семінар для працівників музеїв районного значення, на якому були розглянуті питання фондової та експозиційної роботи [14, 15]. Про важливість, яка надавалася цьому заходу, свідчать рядки з наказу: «Вважати Семінар найголовнішим завданням у роботі музею в ці дні та всі сили колективу підпорядкувати успішному проведенню семінару» [14]. До музейного плану в 1947 році включається завдання щодо складання тематико-експозиційних планів «для всіх районних музеїв Харківської області» [23]. Починаючи з цього часу співробітники ХІМ постійно виїжджають до міст Ізюму, Краснограда, та Барвінкового. Надається методична та практична допомога з усіх питань музейного будівництва від комплектування фондів [35] до створення експозицій [34].

Після смерті Й. Сталіна під час «Хрущовської відлиги» посилюється краєзнавчий рух, зростає ініціатива громадськості із захисту та вивчення природно-історичного середовища. Основним змістом цього руху стає створення та діяльність музеїв на громадських засадах, які у той час отримали назву «народних». У другій половині 50-х років ХХ ст. активно створювалися музеї при органах культури місцевої влади, у школах, на підприємствах, особливо в тих областях і районах, де гостро відчувалася нестача музейних установ. Найбільше поширення набувають музеї бойової і трудової слави, історії комсомолу, історії підприємств та меморіальні. Звісно, що побудова і подальша робота таких музеїв потребувала методичної та практичної допомоги державних історичних та краєзнавчих музеїв. Про підтримку державними музеями громадських закладів зазначалось у наказі Міністра культури УРСР від 5 квітня 1957 р. [49, с. 139]. Але дуже цікаво, що в Харківському історичному музеї ще у 1947 році до планів роботи музею включено напрямок допомоги шкільній краєзнавчій роботі [20]. Тому, не дивно, що одним з перших народних музеїв в Україні був музей історії селища Козіївка Краснокутського району Харківської області [47, с. 3]. Харківський історичний музей взяв безпосередню участь у його створенні. Згідно з наказом директора Харківського історичного музею № 34 у травні 1957 р. до с. Козіївка Краснокутського району з метою організації нової експозиції музею були відправлені співробітники музею Дьяченко М. Т. та Назаренко М. Ф. [36]. На зборах сільського активу за допомогою співробітників ХІМ були обговорені питання щодо експонатів, які необхідно зібрати, та методики їх пошуку [47, с. 4]. У своєму наказі від 5 квітня 1957 року міністр культури Української РСР схвалив цінне почи-

нання громадськості села Козіївки, та рекомендував всім обласним управлінням культури поширити досвід створення сільських музеїв всією республікою [47, с. 4]. Першим музеєм заводського типу, який був створений в м. Харкові був музей історії електровозного депо «Жовтень», урочисте відкриття якого відбулося 5 жовтня 1957 року [47, с. 20–21]. Документи за 1958 р. в архівах Харківського історичного музею не збереглися, але вже з 1959 року ми можемо констатувати дуже активну діяльність у побудові народних музеїв. Ось про що свідчать архівні матеріали:

1959 р.

Продовжуючи надавати допомогу у справі створення заводських та сільських музеїв, наукові співробітники музею разом з громадськістю окремих підприємств та колгоспів створили нові музеї: історії електроапаратного заводу, та селища Сніжкове. Проводилася робота щодо створення музеїв історії ХЕМЗу та заводу ім. Малишева. Були здійснені виїзди для надання методичної допомоги у створенні музеїв у селищах Старий Мерчик, Печеніги, Соколово, Петровське, Сковородинівка. Надана допомога у побудові виставок та куточків історії школам №№ 3, 41, 82, 93 міста Харкова, а також Первомайській та Люботинській середнім школам [1, с. 27–28].

1960 р.

Створений музей історії вагоноремонтного заводу, Меморіальний музей у с. Сковородинівка, а також музеї у селищах Старий Мерчик та Петровському. Проведена робота з підготовки до відкриття музею при Харківському електромеханічному заводі. Надана допомога у зборі музейних предметів для музею у с. Соколове [2, с. 36–37] та Сніжківського краєзнавчого музею [38]. Проводилася робота з створення Куп'янського музею [37].

1961 р.

Відкриті музей історії Харківського електромеханічного заводу та музей історії заводу ім. Малишева. Створений музей Радянсько-Чехословацької дружби у с. Соколово, який відвідали численні чехословацькі делегації, зокрема Генерал Армії ЧССР Людвіг Свобода, який дав музею високу оцінку [3, с. 37–38]. Продовжилася робота щодо створення Печенізького музею [40].

1962 р.

Проведена робота зі створення Балаклійського меморіального музею О. Петрусенко. Разом з громадським активом будували

музеї Вовчанська, Куп'янська, Куп'євахи, Богодухова. Надавалася допомога у роботі музеям історії ХЕМЗу, депо «Жовтень», заводів ім. Малишева, «Електромашина» тощо [4, с. 37–38]. Взято участь у побудові музейних куточків та виставок у школах №№ 88, 94, 18, 36, 84 м. Харкова [4, с. 36–37].

1965 р.

Протягом року старший науковий співробітник Моїсєєва А. Є. виїжджала до селищ Старий Мерчик, Сніжкове, Козіївки, Печеніги, Барвінкове, Лозову, Червоний Оскол, Петровське для надання допомоги щодо взяття на облік експонатів музейного фонду [5, с. 12].

1966 р.

Надавалася допомога у створенні Музею історії с. Таранівки Зміївського району, музею історії Харківського університету, музею історії Лозівського району, музею історії 5-ї взуттєвої фабрики, музею бойової слави при облвійськкоматі, виставки «Револьюційні традиції в Харкові у ВНДІЕлектропромі» [6, с. 26].

1967 р.

Відкриті: Музей історії Південної залізниці, Музей історії міста Лозова, Музей історії селища Білий Колодязь, Музей історії заводу «Електроважмаш» [7, с. 37]. Проводилася робота зі створення Великобурлуцького народного музею [44].

1968 р.

Відкриті музеї історії заводів «Серп і Молот» та «Кондиціонер», Харківського велосипедного заводу, Харківського медичного інституту, музей історії міста Богодухова [8, с. 38]. Музей історії радянсько-чехословацької дружби у відкрито у новому приміщенні, проводилася робота зі створення Сахновщинського народного музею [45].

1969 р.

За допомогою співробітників музею 28 серпня відкритий музей бойової та трудової слави Харківського турбінного заводу. Надана методична допомога у побудові народних музеїв на Харківському тракторному заводі та на заводі «Кондиціонер». Всього у сільських районах області за рік відкрито 10 музейних кімнат [9, с. 46].

З метою надання допомоги народним музеям у квітні 1962 р. було проведено семінар, на якому співробітники ХІМ виступали з питань експозиційної та фондової роботи. Учасники семінару

мали можливість поділитися власним досвідом. У 1966 році проведені нарада-семінар для директорів та членів музейних рад народних музеїв м. Харкова та нарада-семінар для працівників сільських народних музеїв [9, с. 27].

Значне зростання мережі громадських музеїв обумовило необхідність систематизації роботи з ними. Наказом № 17 від 25 квітня 1965 р. [41] старшого наукового співробітника музею Моїсєєву А. В. призначено відповідальним на роботу народних музеїв. У березні 1966 року на цю посаду призначається Олійник Л. П. [42].

З 01.04.1966 р. у Харківському історичному музеї з'являється методичний відділ, завідувачем якого призначено Кадеєву Емілію Михайлівну [43]. З цього часу цей відділ координував діяльність, спрямовану на розширення мережі громадських музеїв Харківщини; вивчав експозиційну, науково-дослідну, науково-освітню та інші форми роботи музеїв. Також відділ розглядав і рецензував тематико-експозиційні плани народних музеїв і музейних кімнат; надавав допомогу в побудові експозицій музейних закладів; проводив консультації з питань організації обліку та збереження музейних фондів. Так, наприклад, у 1967 році написані зразкові тематичні структури експозицій заводського, районного та сільського народних музеїв та зразковий план комплектування фондів районного та сільського народних музеїв [7, с. 37].

Слід відзначити, що до середини 60-х років Харківський історичний музей перетворюється на один з найбільших методичних центрів України. В цей час він є куратором історичних та краєзнавчих музеїв великого регіону до якого входили Полтавська, Сумська, Донецька, Луганська, Запорізька та Дніпропетровська області. Надавати методичну допомогу музеям цих областей Харківський історичний починав задовго до цього часу. Вже у 1947 році для надання допомоги в експозиційній роботі Охтирському історико-краєзнавчому музею відряджалися співробітники Цейтлін А. А. [21] та Батанов О. І. [22]. У 1952 році з метою безпосередньої участі у побудові експозиції відділу радянської історії Глухівського музею туди були направлені співробітники ХІМ Топоровська С. І. та Дьяченко М. Т. а також художник музею [31]. Цього року для надання практичної допомоги у питаннях розподілу площі, складення тематико-експозиційних планів, експозиційних графіків та організації роботи з комплектування фондів у Путивльський краєзнавчий музей були направлені наукові співробітники Шрамко Л. І. та Зайцева А. А. [32]. Для Херсонського музею у цьому ж році складений тематико-експозиційний план [33]. Наприклад, тільки у 1962 році співробітниками ХІМ нада-

валися консультації з питань експозиційної, масової та фондової роботи науковим співробітникам Симферопольського, Запорізького, Ярославського музею, Горьківського музею, Львівського, Гомельського, Брянського, Переяслав-Хмельницького, Калінінградського, Вінницького, Полтавського, Чернігівського, Одеського, Лохвицького та Роменського музеїв [4, с. 34–35].

Починаючи з 1965 року, ця робота приймає систематичний характер. Цікаву інформацію про це містять звіти про роботу Харківського історичного музею. Наприклад, тільки у 1966 році:

- було прорецензовано плани роботи музеїв Харківського куща, тематичні структури та тематико-експозиційні плани Дніпропетровського історичного музею за темами: «Катеринославщина під час підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Боротьба трудящих Катеринославщини за розвиток революції, встановлення та укріплення Радянської влади в губернії», «Катеринославщина у роки військової інтервенції та громадянської війни» [6, с. 24];
- завідувач науково-методичного відділу Кадеєва Е. М. та старший науковий співробітник Олейник Л. П. виїжджали до Мелітопольського, Запорізького та Полтавського музею для ознайомлення із всіма ланками роботи цих музеїв. Були проведені наради для співробітників цих музеїв, на яких були висловлені зауваження та побажання з питань наукової, експозиційної та масової роботи музеїв [6, с. 24];
- завідувач відділу радянської історії Акімова В. В. виїжджала до Дніпропетровського музею. Вона взяла участь в обговоренні художнього оформлення залів музеїв, присвячених Великому Жовтню та надала допомогу в побудові експозиції, присвяченої XXIII з'їзду КПРС [6, с. 10];
- завідувач відділом капіталістичного суспільства Уманський М. В. виїжджав до Луганського музею для перевірки стану обліку та зберігання музейних предметів та масової роботи [6, с. 10];
- старший науковий співробітник відділу історії радянського суспільства Шрамко Л. І. виїжджала до Донецького музею для надання методичної допомоги у написанні тематико-експозиційних планів, розробці тематичних структур та планів наукового комплектування фондів [6, с. 10];
- завідувач відділу фондів Лавриненко Л. Л. відряджалася до Жданівського музею для надання методичної допомоги у підготовці до 50-річчя Жовтня [6, с. 10].

Багато уваги приділялося підвищенню кваліфікації музейних співробітників. 26 жовтня 1950 р. за наказом Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Харківському історичному музеї було проведено триденну нараду для директорів та завідувачів відділами радянського періоду республіканських, обласних та районних історичних та краєзнавчих музеїв з питань перебудови експозицій історії радянського періоду [28]. Починаючи з 1965 року щорічно на базі Харківського історичного музею проводилося стажування для співробітників музеїв Харківського кушча [5, с. 23; 6, с. 26; 8, с. 36]. У 1965 році з 21 по 23 грудня на базі Дніпропетровського музею силами Харківського історичного музею було проведено семінар для співробітників історичних та краєзнавчих музеїв Харківської, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської, Полтавської та Сумської областей. На семінарі розглядалися питання експозиційної роботи та пропаганди історико-культурних пам'яток [5, с. 23].

Слід відзначити, що в самому музеї добре розуміли необхідність підвищення власного професійного рівня, набуття знань з музейної теорії та практики. Вже у 1945 році наказом директора № 103 від 24 жовтня був затверджений склад методичних секцій при відділах «Природа» та «Соцбудівництво» [12]. Працівники ХІМ постійно виїжджали до провідних музеїв СРСР для обміну досвідом. Наприклад, у 1959 році наукові відрядження з метою підвищення кваліфікації були організовані до міст Москва, Ленінград, Київ, Курськ [1, с. 28]. У 1949 році було розпочато цикл семінарів для співробітників Харківського історичного музею. Перший семінар відбувся 24 лютого 1949 р. На ньому розглядалися питання комплектування фондів [25]. Тема наступного, що проходив у травні цього ж року, – «Показ місцевих краєзнавчих матеріалів в експозиціях музею» [26]. Два семінари, на яких розглядалися питання вдосконалення експозиційної роботи, проведено у березні та грудні 1950 р. [27, с. 46; 30, с. 173]. У 1960 році були проведені семінари за темами «Методика складання тематико-експозиційних планів з історії Радянського суспільства» та «Покращення науково-дослідницької, експозиційної та масової роботи у світі рішень ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди у сучасних умовах» [2, с. 37]. У 1961 році на семінарах розглядалися питання «Про принцип відбору та збору експонатів у відділі історії радянського суспільства» та «Методика проведення екскурсій в експозиції історії капіталістичного та феодального суспільств» [3, с. 39]. Крім цього, наприкінці 1950 р. наказом № 136 директор музею зобов'язує наукову частину «щомісячно проводити заняття

з питань підвищення спеціальних знань з питань експозиційної і науково-методичної роботи» [29].

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що протягом двох післявоєнних десятиріч Харківський державний історичний музей не тільки відновив свою колекцію, відбудував експозиції, а й перетворився на великий методичний центр для музеїв всіх рівнів: починаючи від музейних кімнат і до великих обласних музейних закладів.

Джерела та література

1. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1959 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 31 арк.
2. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1960 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 41 арк.
3. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1961 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 43 арк.
4. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1962 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 43 арк.
5. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1965 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 26 арк.
6. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1966 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 29 арк.
7. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1967 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 40 арк.
8. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1968 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 40 арк.
9. Звіт про роботу Харківського державного історичного музею за 1969 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – 50 арк.
10. Наказ по Харківському обласному музею № 1. від 01.09.1943 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 1, арк. 1
11. Наказ по Харківському обласному музею № 2. від 01.09.1943 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 1, арк. 2.
12. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 103 від 24.10.1945 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 5, арк. 114.
13. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 124 від 24.11.1945 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 5, арк. 138.
14. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 153 від 16.09.1946 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 8, арк. 172.
15. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 159 від 21.09.1946 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 8, арк. 179.

16. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 178 від 28.10.1946 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 8, арк. 199.
17. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 191 від 12.11.1946 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 8, арк. 212.
18. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 207 від 03.12.1946 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 8, арк. 232.
19. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 45 від 25.03.1947 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 10, арк. 46.
20. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 63 від 09.04.1947 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, Оп. 1, од. 10, арк. 66.
21. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 95 від 07.06.1947 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, Оп. 1, од. 10, арк. 100.
22. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 109 від 12.06.1947 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 10, арк. 114.
23. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 154 від 05.09.1947 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 10, арк. 161.
24. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 104 від 09.06.1948 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 12, арк. 117.
25. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 16 від 10.02.1949 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 14, арк. 17.
26. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 54 від 12.05.1949 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 14, арк. 57.
27. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 38 від 20.03.1950 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 20, арк. 46.
28. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 121 від 18.09.1950 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 20, арк. 145.
29. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 136 від 15.11.1950 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 20, арк. 164.
30. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 145 від 29.11.1950 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 20, арк. 173.

31. Наказ по Харківському Державному історичному музею №4 від 10.01.1952 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 29, арк. 4.
32. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 11 від 27.01.1952 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 29, арк. 11.
33. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 97 від 04.08.1952 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 29, арк. 108.
34. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 30 від 25.04.1955 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 37, арк. 37.
35. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 93 від 29.11.1955 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 37, арк. 105.
36. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 34 від 07.05.1957 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. ф. Р, оп. 1, од. 40, арк. 37.
37. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 27 від 04.05.1960 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 55, арк. 19.
38. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 64 від 22 серпня 1960 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 55, арк. 49.
39. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 72 від 08.06.1960 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 55, арк. 56.
40. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 29 від 19.05.1961 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 50, арк. 22.
41. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 17 від 25 квітня 1965 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 74, арк. 15.
42. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 11 від 15.03.1966 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 1. Од. 78, арк. 11.
43. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 15 від 31.03.1966 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 1, од. 78, арк. 16.
44. Наказ по Харківському Державному історичному музею № 14 від 13.03.1967 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 1, од. 307, арк. 16.
45. Наказ по Харківському Державному історичному музею №16 від 09.04.1968 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. оп. 1, од. 319, арк. 17.

46. Серета С. Д. По музеях Західних областей УРСР // Бюлетень Харківського Державного республіканського історико-краєзнавчого музею ім. Г. С. Сковороди № 3. Грудень 1946 р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. – С. 1–16.
47. Воеводін М. А. Кімнати-музеї Харківщини [Текст]. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1959. – 28 с.
48. Дмитренко Н. М., Лозовая Л. А. Первый музейный съезд как фактор эволюции музейного дела России [Текст] // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2013. – История. № 6(26). – С. 193–198.
49. Маньковська Р. Народне музейництво в громадянському суспільстві: історія і перспективи розвитку [Текст] // Краєзнавство. – Київ: Теле-сик, 2008. – №1. – С. 138–144.

ВПЛИВ ПЕРШОГО ПРИВАТНОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ НА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Д. В. Сергієнко,
*аспірантка Харківської державної
академії культури*

Лубенський музей був заснований за особистим побажанням К. М. Скаржинської, яка передбачала зробити родинні збірки та архіви надбанням дослідників, а згодом – широкого загалу відвідувачів.

Катерина Миколаївна походила з дворянських родів Райзерів та Лодигіних [1, с. 98, 118, 123]. Неодноразово в її батьків гостив професор К. М. Феофілактов, який і був одним із перших відомих наставників майбутньої меценатки. В родинному будинку зберігалось чимало книг, ряд унікальних документів, в тому числі листування її діда – віце-президента Берг-колегії Віцента Райзера з О. В. Суворовим та Г. О. Потьомкіним [10, с. 37]. Це визначило подальшу справу її життя. Після одруження з Миколою Георгійовичем Скаржинським – українським дворянином відомого шляхетсько-старшинського роду [6, с. 426–427] Катерина вступає на Бестужівські жіночі курси у Санкт-Петербурзі [2, с. 43]. Під час навчання оглядає зібрання Ермітажу, Академії Мистецтв, заводить знайомства у середовищі столичної інтелігенції. Але освіту не закінчує у зв'язку з переводом чоловіка на нове місце служби

та у 1879 р. повертається до Круглика під Лубнами [10, с. 38], де здійснює найзаповітнішу мрію – зібрання колекції старожитностей, мистецтва і природи.

Створенню музею передували й інші чинники. Це і відкриття в басейні Сули курганів скіфського часу, поширення геологічних, етнографічних та історичних досліджень у Посульському мікрореєоні Лівобережжя; поява приватних збірок старожитностей в маєтках знаних аристократів, а також підвищення освітнього рівня широких верств населення та розвиток меценатства та добродійництва [10, с. 34–36].

До Круглика перевозяться учнівські і студентські колекції Катерини Миколаївни та великий архів Райзерів-Лодигіних. Ознайомлення з колекціями старшого родича Г. С. Кир'якова і Лубенської гімназії пробуджує в неї цікавість до археології. Разом з Г. С. Кир'яковим вони здійснюють кілька розкопок пам'яток археології, консультуються з Ф. І. Камінським – вже тоді відомим лубенським археологом-аматором. К. М. Скаржинська відвідує гурток Ф. І. Камінського, де читає публікації «Основи» та інші українські видання, сприймає помірковані народницькі погляди старогромадівців. У 1880 р. вона остаточно вирішує створити на базі власної збірки музей у Круглику, заохочувана до цього порадами Г. С. Кир'якова і Ф. І. Камінського [2, с. 50].

Зосереджені у Круглику колекції починають переповнювати кімнати маєтку і Катерина Миколаївна домагається від чоловіка спорудження просторого двоповерхового флігелю для музею. Перед музейним приміщенням розбиваються парк та квітники, поряд розміщується оранжерея. Для збірки активно починають закуповуватися музейні предмети. Скаржинські, зацікавлені колекціонуванням, звертаються за допомогою до своїх родичів, сусідів, селян, лубенських міщан, від яких до Круглика і потрапляють численні речі. На придбання колекцій витрачаються значні кошти [10, с. 38].

К. М. Скаржинська для ознайомлення з розвитком музейної справи здійснює 1883 р. поїздку до Петербурга і Москви, де [8, с. 95–110] відвідує Історичний, Політехнічний і Румянцевський музеї, зустрічається з керівництвом Московського археологічного товариства. Того ж року, перебуваючи в Києві, знайомиться з В. В. Тарновським і С. А. Мазаракі, пізніше – оглядає їх колекції, Археологічний музей Київського університету [10, с. 39]. Ці екскурсії та контакти сприяли не тільки поповненню круглицьких збірок, придбання необхідного обладнання та матеріалів, а й отриманню власницею музею певних практичних знань.

На 1886 р. К. М. Скаржинською і Ф. І. Камінським розробляється перший варіант статуту музею як краєзнавчого науково-освітнянського осередку. Головною метою діяльності закладу визначається виконання «педагогічних» та суто наукових завдань у пропаганді і вивченні історії, археології та природи рідного краю [9, с. 161].

Для розширення музейних зібрань з метою наукового вивчення найдавнішого минулого Лубенського Посулля К. М. Скаржинська фінансує розпочаті 1881 р. Камінським розкопки курганів на південній околиці Лубен, в ур. Лиса Гора, матеріально підтримує В. Г. Ляскоронського у його обстеженнях пам'яток по Сулі, здійснює кілька власних спроб археологічних розкопок, втілює у життя програму збору писанок, оплачуючи надіслані до Лубен надходження, закупає іконостаси, деталі облаштування старих церков, скарби тощо [10, с. 41]. У музеї К. М. Скаржинською заводиться облік відвідувачів та екскурсійних груп, вхід до нього завжди був безкоштовним [2, с. 15].

Показовою була участь Лубенського музею К. М. Скаржинської у виставковій діяльності. Значна кількість предметів археологічної колекції стала відомою фахівцям завдяки виставкам, що відбувалися під час археологічних з'їздів [10, с. 41]. Підготовчі комітети з'їздів щоразу зверталися до лубенської меценатки з пропозиціями щодо участі у виставках, виданнях праць чи каталогів [3, арк. 1].

Участь в археологічних, етнографічних та мистецьких виставках, активна видавнича діяльність, листування з науковцями і діячами вітчизняної культури [10, с. 41] сприяли зростанню популярності музею і його власниці. К. М. Скаржинську обрали членом кількох наукових товариств – Московського нумізматичного, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії [2, с. 15], почесним членом Полтавської вченої архівної комісії [4, с. 16].

Археологічне зібрання тільки самої К. М. Скаржинської налічувало більше 3 тис. предметів. Переважали предмети з Лубенського повіту й Полтавщини. Також експонувалися знахідки з розкопок Ф. І. Камінського [2, с. 55]. Ряд речей надходив із досить віддалених регіонів. Наприклад, знахідки із Старобільського повіту на Харківщині (розкопки В. М. Леонтовича) та Олександрівського повіту Херсонської губернії. Значною була група знахідок з античних міст Північного Причорномор'я [10, с. 115].

Крім археологічних, Лубенський музей мав значні етнографічні, історичні (речові та документальні), нумізматичні й природ-

ничі колекції. Існували окремі підвідділи з історії церкви і релігії, зберігалися численні предмети культового призначення та документи з історії церковного життя [2, с. 53].

Осмислюючи надбання музею у духовній площині, не можна обійти увагою і відому колекцію писанок, яку наприкінці XIX ст. описав член імператорського Російського Географічного Товариства, лубенчанин Сергій Кульжинський. В «Описании коллекций народных писанок» подано історико-етнографічний нарис про писанкарське мистецтво в Малоросії, вміщено 33 кольорових та 12 чорно-білих таблиць, які містять 2219 якісно виготовлених малюнків писанок [5]. Високу оцінку альбомові дали вже сучасники, і поміж них – проф. М. Сумцов та К. Болсуновський.

У зв'язку з селянським рухом в Лубенському повіті, загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні, особистими проблемами, К. М. Скаржинська вирішує виїхати за кордон. Своє музейне зібрання прагне подарувати Лубнам за умови, щоб місто визнало її довічне право на участь в організації й наступному спрямуванні цього закладу при науковому керівництві Московського археологічного товариства, а також побудувало для музею спеціальний будинок [7, с.158]. Через неспроможність м. Лубни матеріально підтримувати музей, К. М. Скаржинська вирішує передати колекції до Полтави [10, с. 44].

Яскравим прикладом рівня відповідальності та серйозного ставлення до колекціонування та музейної справи є такий факт, що серед речей музею, що надійшли з Лубенщини, безпаспортних знахідок майже не було. Кожен предмет мав чітко проставлене маркування із зазначенням місця знахідки [2, с. 56]

Таким чином, зібрання Лубенського музею К. М. Скаржинської було не тільки першою великою збіркою археологічних, етнографічних, історичних і природничих матеріалів на Полтавщині, але й однією з найбільших на Лівобережжі, виділяючись з-поміж інших своєю науковою спрямованістю і загальною доступністю. Зібрання музею залишило помітний слід у вивченні всього Лівобережжя. Музей слід розглядати як своєрідне і яскраве культурне явище на тлі становлення національного музейництва, науки, освіти, книговидавничої справи і краєзнавства кінця XIX – початку XX ст. З колекціями музею знайомилися і використовували їх у роботі ряд провідних дослідників найдавнішого минулого (І. Павловський, М. Астряб, О. Мальцев, В. Горленко, І. Зарецький, В. Пархоменко, О. Житецький та ін.). Діяльність Лубенського музею К. М. Скаржинської дала поштовх створенню земських і приватних музейних установ на Лівобережжі, створення Музею

Полтавського губернського земства, Полтавської Вченої Архівної Комісії та Полтавського Церковного історико-археологічного комітету з давньосховищем; а розкопки сприяли активізації археологічних досліджень у Посуллі та на Полтавщині.

Джерела та література

1. Бутовский А. Д. Воспоминания [Текст] / А. Д. Бутовский // Русская старина. – Спб., 1915. – Т. 164. – С. 96–132.
2. Ваник Б. С. Подвижники українського музейництва (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький) [Текст] / Б. С. Вацнак, О. Б. Супруненко. – Полтава: Археологія, 1995. – 136 с.
3. Лист Д. І. Багалія до К. М. Скаржинської про участь Лубенського музею у виставці до XII археологічного з'їзду / ДАПО. Ф. 222. Скаржинська Катерина Миколаївна (1852–1932) – краєзнавець, член етнографічного, археологічного і антропологічного товариств, с. Круглик Лубенського повіту Полтавської губернії. Оп. 1. Спр. 23. 11 травня 1901 р. 1 арк.
4. К десятилетию Полтавской ученой архивной комиссии : отчет со дня открытия, с 26 окт. 1903 г. по 26 окт. 1913 г. [Текст] / сост. правитель дел И. Ф. Павловский. – Полтава : Т-во Печатного Дела, 1913. – 22 с.
5. Кульжинский С. Описание коллекции народных писанок [Текст] : на основе собр. Лубен. музея Е. Н. Скаржинской / С. К. Кульжинский. – Репр. изд. – Х. : Сага, 2011 – 176 с.
6. Лазаревский А. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–1835 гг.) [Текст] / А. Лазаревский // Киевская старина. – К., 1893. – Т. 41. – Июнь. № 6. – С. 398–427.
7. Лубенський естество-історический музей 2-жи Скаржинской [Текст] // Киевская старина. – К., 1903. – Т. 83. – Декабрь. – С. 158.
8. Пустовіт Т. П. Федір Камінський (1845–1891) : наукова та епістолярна спадщина [Текст] / Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко. – Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1992. – 180 с.
9. Статут Лубенського музею К. М. Скаржинської [Текст] / Публ. Коротенка В. В., комент. та прим. Супруненка О. Б. // ПАЗ. – Полтава: Полт. літератор, 1994. – Ч. 2. – С. 161–166.
10. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської [Текст] / О. Б. Супруненко. – Київ; Полтава : Археологія, 2000. – 391 с.

МУЗЕЙНІ УРОКИ (З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ ХІМ)

О. П. Співак,

*зав. відділу науково-освітньої
роботи ХІМ*

Серед науково-освітніх музейних заходів дуже популярними зараз можна назвати музейні уроки. Вони покликані закріпити та поглибити знання учнів з окремих тем. Освітнім закладам надається прекрасна можливість через музей, через музейні предмети реалізувати основну мету історичної освіти – розвиток особистості, її соціалізацію на основі історичного аналізу, формування особистого ставлення до історичного процесу, формування громадянської позиції учня і виховання патріотизму. Історію треба пережити, відчути серцем і через це зрозуміти суспільні явища, наскільки це можливо для сучасної учнівської молоді.

Протягом 2013–2014 років співробітниками науково-освітнього відділу Харківського історичного музею розроблено декілька музейних уроків для різної вікової аудиторії.

Так, для учнів початкових класів в контексті шкільного предмету «Я і Україна» проводиться музейний урок за темою «Стежками рідного краю» [1]. Урок складається з презентації з демонстрацією музейних предметів. На початку презентації учні дізнаються, коли і ким був заселений наш край, чому саме Слобожанщиною його називали. Далі діти знайомляться з основними ремеслами і промислами наших предків. А от коли тема розповіді стосується традиційного народного одягу, тут на допомогу приходять музейні предмети, а саме – унікальні комплекси чоловічого та жіночого вбрання. Учні мають можливість оглянути оригінальні жіночі сорочки із вишивкою, притаманною саме Харківському регіону, також окрема увага приділяється кольорам плахт. Органічно доповнюють розповідь рушники з різноманітною вишивкою. Учні показують різноманітні за призначенням рушники: і кілкові, і для вмивання, і рушники-божники. З особливим інтересом діти розглядають саме весільні рушники. Після цього в презентації йде мова про традиційну українську їжу, а науковий співробітник демонструє посуд, в якому наші предки якраз і готували ці страви. Це різноманітні керамічні глечики, макітри, тарілки; дуже великий інтерес в учнів викликають таємничі горщики-близнятка, причому науковий співробітник пояснює, для чого вони були потрібні. Завершується урок веселими українськими загадками про традиційні страви.

Таким чином, музейний урок «Стежками рідного краю» формує у дітей любов до рідного краю, до народних традицій, а також виховує інтерес до культурної спадщини нашого народу.

Наступний урок – «Влучна мова історичних джерел» [2], розроблений для середньої шкільної аудиторії. Цей урок має на меті ознайомити учнів із різними видами історичних джерел (писемними, усними, речовими), наголосити на їх значущості під час вивчення історії, подати початкові відомості про допоміжну для історії науку – археологію, дати визначення поняттю «історичні джерела», на елементарному рівні отримати певну інформацію, що міститься в історичних джерелах, робити найпростіші висновки та узагальнення. Урок складається з невеликої розповіді наукового співробітника про те, що називають історичними джерелами, на які види їх поділяють, а сама розповідь супроводжується показом слайдів на екрані. Причому, коли подається класифікація історичних джерел, діти відчують себе справжніми дослідниками історії. Наприклад, треба дослідити лист, що демонструється на екрані, написаний онуком своєму дідусеві про те, як він провів літо. Дітям пропонується знайти відповіді на наступне питання: «в якому місяці написаний лист?», «де працює дідусь?», «в якому місті він живе?» тощо.

Після цього учням показують також листи років Великої Вітчизняної війни у формі трикутників, і діти уважно вивчають зміст і визначають, яку інформацію містять ці джерела. Потім учням видаються картки з переліком різновидів джерел: меч, розповідь товариша, газетна стаття, ілюстрований журнал, глиняний посуд з орнаментом тощо. Школярі повинні співвіднести назву і вид джерела, тобто вказати, що до якої категорії джерел відноситься.

На завершення учнів поділяють на дві команди, кожній команді видаються по три музейних експонати, наприклад рибальський гачок, стремено, серп, підсвічник, кресало, форма для лиття. Діти, в свою чергу, вчаться правильно «зчитувати» інформацію, яку несуть дані джерела, встановлювати, до якого часу вони відносяться, та яким чином люди могли використовувати ці предмети.

Отже, музейний урок «Влучна мова історичних джерел» наближує дітей до минулого, створює яскраві образи, дає учням можливість доторкнутися до першоджерела, відчути в ньому пульс історії, дух епохи.

Однією із жахливих сторінок ХХ століття є Друга світова війна, яка торкнулася і нашої країни. Саме під час цієї війни розпочалось довге і криваве протистояння наших співвітчизників за визволення нашої держави. Тяжкий шлях визволення України три-

вав з 1942 до 1944 рр., проте, попри гіркоту поразок, ми вирвали перемогу у ворога, звільнивши нашу державу. Саме цим подіям і присвячений наступний музейний урок – «Подвиги харків'ян на фронтах Великої Вітчизняної війни» [3], розроблений для старшої шкільної аудиторії. Основною метою цього уроку є ознайомлення учнів з бойовими діями за визволення України впродовж 1943–1944 рр.; на прикладі героїчних подвигів харків'ян показати, якою ціною далася перемога над загарбником нашої Батьківщини; виховувати почуття патріотизму та національної свідомості.

На початку уроку науковий співробітник нагадує про ситуацію 1943 року, яка склалася на фронтах Великої Вітчизняної війни, про переломні події на Курській дузі у липні-серпні 1943 року, що стали поворотним моментом всієї Великої Вітчизняної війни. Саме у ході цих подій було визволене місто Харків. Далі тема розповіді стосується подій форсування Дніпра та боїв за Київ, бо саме Київська наступальна операція завершила корінний перелом у ході Другої світової війни й мала надзвичайний вплив на весь наступний характер воєнних дій. Після цього у лекції висвітлюються події Одеської, Кримської операцій та остаточне визволення території Західної та всієї України 28 жовтня 1944 року. Причому, основна увага у розповіді про знакові військові битви приділяється саме внеску пересічних харків'ян у перемогу над ворогом, і це маловідомі імена, але подвиг їх, безумовно, гідний того, щоб про нього пам'ятати. Це звичайні солдати: Іван Павлович Камишев і Андрійко Микола Матвійович, лейтенант Суліма Андрій Михайлович, старшина Майстренко Володимир Микитович та інші. Крім цього, розповідь про героїчні вчинки наших земляків супроводжується показом експонатів із фондів музею: особистих речей солдат, військових нагород, фронтових листів та інше.

Таким чином, музейний урок «Подвиги харків'ян на фронтах Великої Вітчизняної війни» покликаний формувати в учнів почуття патріотизму, любові до свого народу, його героїчного минулого, а також, на прикладі подвигу людей старшого віку та дітей війни, бути готовими захищати свою Вітчизну.

Отже, спираючись на вищевикладене, хочеться доповнити, що, безумовно, музейні уроки дуже важливі і потрібні, оскільки музейний урок в системі історичної освіти – це урок колективної праці співробітників музею, вчителів, учнів, урок самореалізації особистості, заснованої на організації успіху, урок емоційний, відповідальний, де йде залучення учня до культури свого народу, виховання моральності, пробудження громадянськості, патріотизму тощо.

Джерела та література

1. Співак О. П., Люлько Ю. О. *Сценарій музейного уроку «Стежками рідного краю»* / О. П. Співак, Ю. О. Люлько // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2014. – 12 с.
2. Дубін К. Ю. *Сценарій музейного уроку «Влучна мова історичних джерел»* / К. Ю. Дубін // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2014. – 6 с.
3. Дубін К. Ю. *Сценарій музейного уроку «Подвиги харків'ян на фронтах Великої Вітчизняної війни»* / К. Ю. Дубін // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2013. – 9 с.

ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: МАЙСТЕР-КЛАС З ВИГОТОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВІНОЧКА

С. П. Шмиголь,

екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Сучасні музейно-освітні програми мають складатися з урахуванням робочих програм різних навчальних закладів, профілю музею й освітніх можливостей музейного середовища. Важливо, щоб провідними в цих програмах залишалися змістовний і розвиваючий аспекти (формування знань, умінь і навичок), однак при цьому необхідно, щоб вони розглядалися не тільки як мета, але і як засіб розвитку особистості. Під час розроблення музейно-освітніх програм, наприклад для шкіл, особливо важливим є дотримання певних психолого-педагогічних вимог, відповідно до специфіки кожного шабля шкільної освіти, спрямованої на розвиток особистості [1, с. 257].

Реальна цільова аудиторія відвідувачів музею сьогодні поділяється не лише за традиційними віковими ознаками, а й за формами естетичної діяльності, орієнтованої на:

1. сприймання (побачити); форма діяльності – екскурсії;
2. активну форму творчості (створити); форма діяльності – майстер-класи;

3. комунікацію (дослідити предмети); форма діяльності – курси, творчі столи, творчі зустрічі – тобто соціально орієнтовані проекти, у яких задіяні різні інтереси та групи населення (молодь, люди з обмеженими можливостями, представники субкультур тощо) [2, с. 91].

Нині автентичні джерела знань і емоцій мають унікальну особливість, а саме здатність впливати на інтелект, емоційну й моральну сферу особистості, активізуючи почуттєве сприйняття, актуалізуючи особистий досвід і стимулюючи ціннісне ставлення людини до навколишньої дійсності [2, с. 92]. Найкраща можливість сприйняти автентичну – це відчувати її на собі.

Саме тому, наразі однією з актуальних форм роботи музею є проведення окрім екскурсій, виставок та занять ще й різноманітних майстер-класів, які б дозволили екскурсантам більш детально доторкнутися до історії та відчувати певну історичну епоху.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» вже декілька років надає своїм відвідувачам таку послугу, яка викликає цікавість до себе та активно користується попитом. Так, працівниками заповідника проводяться майстер-класи з декоративного розпису, писанкарства, квілінгу, паперової пластики, орігамі, виготовляються ляльки-мотанки та етноляльки, вироби з солоного тіста та іграшки і прикраси з різних екологічних та вторинних матеріалів. З-поміж них чи не найбільш затребуваним на сьогодні є майстер-клас з виготовлення традиційного українського віночка.

В Україні своєрідним оберегом завжди був саме віночок. Звичай вінкоплетіння прийшов до нас із давнини. В той час вони створювалися з різного зілля від весни й до пізньої осені.

Взагалі, вінки досить різноманітні. В Україні їх налічують 77 видів.

Учасників майстер-класу цікавить історія виникнення віночка, різновиди, техніка плетіння, символічне значення квітів та вплетених стрічок. Так, на заняттях діти часто вперше чують інформацію про те, що до українського віночка вплітали різноманітні квіти, а всього в одному вінку могло бути до 12 різних квіток. Кожна квітка мала певний символічний зміст. В основному використовувалися троянда – символ кохання, біла лілія – чистоти і невинності, волошка – простота, ніжність, мак – туга і печаль, вереск – самотність, дзвоник польовий – вдячність, мальва – краса, холодність, півонія – довголіття, ромашка – мир, ніжність, кохання, безсмертник – здоров'я роду людському, деревій – нескореності, вишні та яблуні – символ материнської відданості, калина – символ краси та дівочої вроди, символ України, барвінок – символ

вірного кохання, життя й безсмертя людської душі, ружа – мальва та півонія – віри, надії та любові, хміль (вусики) – символ гнучкості та розуму, любисток і волошка – відданості та вірності

Звертають увагу і на те, у якій послідовності вплітати стрічки у віночок. Уважно слухають, а інколи й записують. Так, найпершу у віночку – посередині, в'яжуть світло-коричневу, пообіч від коричневої – жовті стрічки, за ними – світло-зелені, потім блакитні, сині, далі в'яжуть жовтогарячу з одного боку, фіолетову з іншого боку, малинову, рожеву. Інколи використовували й білу стрічку, але тоді, коли кінці її були розшиті сріблом і золотом. На лівій вишивали сонце, а на правій – місяць. Якщо стрічка не була вишита, то її не пов'язували, бо це символ пам'яті про померлих.

Але більше захоплення викликає той факт, що віночок, який нині активно входить в моду, можна зробити самостійно і набагато дешевше. Також, ми знаємо, що вироби, які продаються у магазинах та на ринках, по-перше, сумнівної якості, по-друге, далекі від автентичності, а створена власноруч прикраса прослугує набагато довше, ніж її китайський аналог.

Перед початком проведення майстер-класу потрібно заохотити аудиторію, привернути увагу до даної справи. Тому, необхідно підібрати цікаву інформацію для подачі теми.

При проведенні майстер-класу, перш за все, варто звертати увагу на вікові особливості групи. Адже для молодшого і старшого шкільного віку подача інформації та показ техніки плетіння має бути на різних рівнях. Особливе проведення має бути у змішаних груп, адже одночасно потрібно донести інформацію до дітей, наприклад, 6 і 13 років.

Для того, щоб учасники заняття краще сприймали інформацію, необхідно належну увагу приділити візуалізації теми. Тому, розповідь супроводжується презентацією, в залі, де проводиться заняття, завжди розміщується задалегідь підготована тимчасова виставка, на якій експонуються фотокопії зображень та віночки з фондів НІКЗ «Чигирин», а також власні вироби майстрині.

У подібних майстер-класах активну участь беруть і дорослі. Для даної вікової категорії виклад матеріалу повинен бути більш детальний, але зрозумілий. Їм також необхідно подивитися на готовий виріб та потримати його в руках для того, щоб знати, яку саме річ вони можуть отримати після майстер-класу та наяву бачити, що можна зробити самостійно, якщо прикласти більше зусиль та фантазії. Важливо наголосити на цьому.

В залежності від пори року, для майстер-класу використовуються різні природні чи штучні матеріали. Так, взимку в основ-

ному – гофрований папір, кольорові стрічки, нитки, мідний дріт. Весною, літом та восени, окрім вище зазначеного, варто звернути увагу на природний матеріал, таким чином, повернутися до історичного минулого. Адже раніше вінки виплітали з живих або штучних квітів, колосків, кольорового пір'я, паперу, воску, парафіну, використовуючи дріт. У деяких місцевостях України дівчата вплітали у вінок пташине пір'я.

При проведенні майстер-класу варто виокремити умовні етапи:

1. Перший або підготовчий етап розпочинається для майстрині ще вдома, коли необхідно проаналізувати склад групи, з якою доведеться працювати, зібрати та систематизувати хоча б якусь інформацію про неї. Потім розпочати підбір цікавого матеріалу, виходячи з вікових особливостей учасників, та розробити необхідний текст та презентацію, яка допоможе при проведенні майстер-класу, відібрати з фондів заповідника найцікавіші експонати для тимчасової виставки.

2. Другий – вступний етап – це зустріч з групою безпосередньо на занятті. Потрібно звернути увагу на настрій та оцінити готовність учасників. Варто відрекомендуватися, сказати декілька слів з того приводу, чому всі зібралися та, за необхідності, розвеселити цікавим жартом, викликати прихильність до себе і заволодіти увагою аудиторії.

3. Наступний – інформаційний етап включає в себе подачу необхідної інформації, підготовленої заздалегідь. Тут варто звернути увагу на те, чи сприймає група розповідь, по можливості, зупинитися на найбільш цікавих для всіх питаннях та відповідати на поставлені запитання.

На даному етапі варто наголосити на тому, як у сучасному житті поєднуються стародавні традиції вінкоплетіння і сучасні модні тенденції. Так, одним з різновидів даної справи є виготовлення солодких букетів, коли при виготовленні традиційної квітки в середину прикріплюється цукерка, тим самим перетворюючись на цікавий і оригінальний подарунок. За можливості, на наступному етапі також показати і цю техніку.

4. На четвертому, практичному етапі, учасники майстер-класу ознайомлюються з технологією виготовлення елементів віночка. Під час проведення заняття важливо ознайомити з технікою виготовлення та приділити час кожному учаснику індивідуально, похвалити за добре виконану роботу. Варто брати до уваги й те, що не у всіх з першого разу вдається виріб, тому бути терплячим до кожного та, за можливості, не критикувати, а навпаки підтримати.

5. На заключному, п'ятому етапі підбити підсумки майстер-класу, подякувати аудиторії за увагу та запросити відвідати заняття наступного разу. Дітям молодшого та середнього шкільного віку подобається по завершенні роботи отримувати маленькі подарунки від майстрині на згадку. Тому можна вдома виготовити декілька маленьких квіток або ж подарувати свій показовий виріб комусь із учасників заняття.

Варто зазначити, що кожен майстер-клас має свої відмінності, що визначається віковими та індивідуальними особливостями його учасників. Навіть час заняття може тривати від 45 хвилин до двох годин. Необхідно зазначити, що за одне заняття неможливо створити повноцінний виріб з гофрованого паперу, лише з природних матеріалів. Частіш за все, для цього потрібно 2–3 заняття, залежно від того, яка кількість елементів потрібна для віночка та скільки часу займатиме їх виготовлення. Частіше за все, на одному майстер-класі ми вивчаємо техніку плетіння квітів, вдома кожен учасник виготовляє необхідну кількість саме для свого віночка, а на наступному майстер-класі завершуємо формування виробу.

Особливо дієвими слід вважати майстер-класи, в роботі яких беруть участь цілі родини, представники різних поколінь. Всі ми знаємо, що, на жаль, у ритмі сучасного життя мало часу залишається на спілкування зі своїми рідними. Такі заняття дають їм змогу ближче пізнати один одного, присвятити час дітям чи батькам та спільно зробити корисну справу.

Показово, що поряд з дівчатками охоче навчаються виплітати віночки і хлопці. Частіше за все, потім вони дарують їх своїм сестрам, матерям чи бабусям.

Отже, нині діяльність музеїв виходить на якісно новий рівень. Проведення екскурсій та наукова робота поступово доповнюється різноманітними творчими столами, заняттями, майстер-класами, які спрямовані на те, щоб дозволити відвідувачам не лише розширити власний кругозір з приводу певного питання, але й стати на крок ближче до історичного витоку свого минулого. Майстер-клас з виготовлення традиційного українського віночка дає можливість миттєво перенестися в часі в минуле та відчувати себе на місці своїх предків, а також власноруч якісно виготовити модну, але, наразі, дорогу прикрасу.

Джерела та література

1. *Мартем'янова Н. С. Музейна педагогіка в організації культурно-освітньої діяльності музею [Текст] / Н. С. Мартем'янова // Вісник Харків-*

ської державної академії культури: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Шейка. – Харків: ХДАК, 1999. – Вип. 39. – 2013 – 292 с. – С. 257.

2. Пушонкова О. Музей у сучасних арт-процесах (на прикладі молодіжного перформенсу у Черкаському обласному художньому музеї [Текст] / О. Пушонкова // *Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи*. – Київ, 2014. – С. 91–98.

«СМАЧНО В МУЗЕЇ»: ГАСТРОНОМІЧНІ МУЗЕЙНІ ПОСЛУГИ

І. М. Щербак,

*мол. науковий співробітник
Національного літературно-
меморіального музею
Г. С. Сковороди*

Туризм – одна з найбільших сфер світової економіки, що динамічно розвивається, розширює спектр послуг, намагаючись привабити споживача. Популярність туризму пов'язана з потребою людей у відкритті для себе нових горизонтів, із пошуком свіжих відчуттів та бажанням пізнати щось нове. Такий стрімкий розвиток туристичної індустрії викликає необхідність залучення все нових і нових форм відпочинку.

Музеям доводиться конкурувати не з освітніми чи науковими центрами, а з розважальними закладами, які пропонують безліч варіантів проведення вільного часу. Дедалі важче зацікавити людину і стимулювати її прийти до музею, тому постала необхідність урізноманітнення форм взаємодії з відвідувачами. Виникає потреба у створенні нового креативного музейного продукту, який би привабив нового клієнта і змусив стати постійним того, хто вже був у музеї. «Музеї прагнуть залучити вісім типів клієнтів. Їм важливо: 1) привабити нових відвідувачів; 2) перетворити одноразових відвідувачів на ентузіастів, які прийдуть ще; 3) перетворити відвідувачів на членів музею; 4) утримати наявних членів; 5) урізноманітнити аудиторію, зокрема привабити публіку дитячого та молодого віку, національні меншини; 6) перетворити членів музею на спонсорів; 7) набрати волонтерів; 8) привабити туристів» [5, с. 172].

В умовах потужної конкуренції у сфері туризму кожен регіон намагається знайти власну родзинку, яка б змогла привабити відвідувача, відшукати певні особливості, за допомогою яких можна було би диференціювати себе від інших. Часто саме місцева кухня

чи оригінальний продукт є міцною платформою для розвитку новітніх послуг.

На сьогодні в усьому світі надзвичайно популярним є гастрономічний туризм. Термін «гастрономія» вперше з'явився у Франції у 1801 р. Його придумав поет, цінитель кулінарного мистецтва Бершу. Походження цього слова вказує на зв'язок із людською фізіологією, адже з грецької «gastros» – шлунок, «nomos» – закон. «Гастрономія – знання і розуміння кулінарії; вишуканість і тонкий смак у їжі. Таке тлумачення дає словник іншомовних слів» [1, с. 122]. Гастрономічний туризм пов'язаний з ознайомленням та дегустацією кулінарних традицій країн світу. Він базується на унікальності території, регіону. Сучасний турист прагне не лише дізнатися якусь цікаву інформацію про певний регіон та насолодитися природою місця, він хоче відчутти його на смак. Таке прагнення зумовлене бажанням познайомитися з місцевою кухнею, унікальними рецептами та традиціями приготування продуктів.

Дослідженням проблеми кулінарного туризму в Україні займаються Т. Божук, В. Федорченко, Є. П. Шольц-Куліков, Е. Маслова, Л. Прокопчук та ін. Наразі немає єдиного термінологічного визначення цього виду туризму. Зустрічаються терміни: гастрономічний туризм, кулінарний туризм, гурман-тур, винно-гастрономічний туризм.

«Кулінарний» турист хоче не лише скуштувати традиційну страву чи напій, а й дізнатися історію їхнього створення, особливості вживання, побачити на власні очі процес приготування або ж взяти участь у майстер класі й опанувати необхідні кулінарні навички. Сьогодні туристичні агенції та організації пропонують участь у кулінарних фестивалях, тематичних заходах, а також цілі гастрономічні тури, що надзвичайно модно в Європі.

У 2001 р. Ерік Вольф написав першу статтю про кулінарний туризм у світі, пізніше він розвинув цю тему в першій книзі Міжнародної організації кулінарного туризму. У 2003 р. Ерік Вольф заснував Міжнародну асоціацію гастрономічного туризму (The International Culinary Tourism Association), яка надає широкий спектр переваг для своїх членів: навчання, розвиток і просування. Маніфест Міжнародної асоціації кулінарного туризму відображає здатність людини пізнавати культуру країни через її національну кухню: «Їжа – це квінтесенція нації, її характеру та історії. Асоціація пропонує наступні докази на підтримку зростання популярності кулінарного туризму: число споживчих запитів, отриманих через веб-сайт асоціації кулінарного туризму, продовжує зростати і фактично зрівнялося з кількістю, досягнутою у 2008 р.; число веб-сайтів,

орієнтованих на залучення туристів у ресторани, зросло від дюжини, зафіксованої в 2003 р., до 173 на сьогоднішній день; кількість туроператорів кулінарного туризму виросла від декількох у 2003 р. до 150 на сьогоднішній день; понад 16 000 вишуканих екзотичних страв було зафіксовано асоціацією, починаючи з 2003 р.» [2].

Широкий спектр послуг туристам пропонують країни Європи. Існує чимало спеціалізованих фірм, які задовольняють запити найвимогливіших гурманів. Вони пропонують відвідування гастрономічних музеїв, місцевих виробництв продуктів певного регіону, участь у майстер-класах, а саме, знайомство з рецептурою та приготуванням національних страв, напоїв різних країн. Туристи мають можливість взяти участь у традиційних святах та спробувати різні продукти, виготовлені за ексклюзивними рецептами.

Приміром, туристам, що прагнуть познайомитися з культурою країни шляхом дегустації сирних продуктів, мають відвідати Швейцарію та Голландію, де можна побувати на сирних ярмарках. Всесвітньо відомі своїми пивоварнями Бельгія та Чехія. У Німеччині навіть є декілька музеїв пива (Кульмбахе, Ніхайме, Мюнхен).

Серед найпопулярніших виноробних регіонів Франції – Прованс, Бордо, Бургундія, Ельзас, Шампань, Лангедок-Русільйон та ін. Приміром, Регіон Шампань щороку реалізує 300 млн пляшок шампанського та вважається найбагатшим виноробним регіоном Франції. Найпопулярнішими є екскурсії та дегустації в Реймсі. Для туристів відкриті фабрики шампанських вин «Поммері», «Теттінгер», «Руінар» та «Піппер-Хайдсік». Регіони Прованс, Лангедок-Русільйон та Долина Рони часто об'єднують в один винний тур. Загалом, у цих трьох регіонах виробляється 65 млн далл вина, з яких 23 млн – споживається та закуповується туристами. Трюфельні ферми поширені в Лімузені, Провансі, Франш-Коте, Ільде-Франс, безпосередньо навколо Парижа – основного споживача трюфелів. Винно-гастрономічний туризм у Франції залишається найпопулярнішим серед спеціалістів харчової та виноробної промисловості усього світу. Саме у Франції розташовані найелітніші та найдорожчі кулінарні школи, школи сомельє тощо [4, с. 7–10]. Також у Парижі туристи полюбують відвідувати музей вина, де проводять інтерактивні екскурсії, тематичні вечори і лекції про історію виноробства.

У Німеччині в м. Кельн є музей шоколаду. Він був створений у 1993 році місцевою кондитерською фірмою «Імхоф-Штольверк». Експозиція розкриває історію шоколадної справи, демонструє старовинні рецепти, а родзинкою є величезний шоколадний фонтан, з якого кожен може продегустувати шоколад. За час існування му-

зею близько 8,5 млн відвідувачів з усього світу мали змогу на власні очі побачити технологію його виготовлення, а потім посмакувати солодощами, придбаними в музейній крамничці. Також тут знаходиться теплиця, де ростуть какао-боби [8]. Музеї шоколаду вже кілька років існують і в Україні, зокрема в Києві, Харкові, Львові.

Гастрономічний туризм набуває все більшої популярності в Україні. Звісно, треба вивчати європейський досвід, щоб вміло його застосувати на практиці. Це вимагає організаційних зусиль, відпрацювання механізму взаємодії.

Гастрономічний туризм – відносно новий напрямок туризму для нашої країни. Традиційно люди їдуть до Одеси, Херсона, Закарпаття, щоб посмакувати ароматними напоями. Останнім часом започатковано чимало заходів, що знайомлять з особливостями національної кухні та секретами кулінарії. Приміром, на Закарпатті проходить фестиваль вина «Червене вино» (Мукачеве), «Біле Вино» (с. Берегове), фестиваль «Конкурс м'ясників свиней – гентешів» (с. Геча), що вийшов на міжнародний рівень: командучасники з України, Сербії та Угорщини демонструють процес приготування страв зі свинини. В Ужгороді туристи можуть відвідати фестиваль вина і меду «Сонячний напій» і дізнатися про культуру споживання напою, придбати мед на будь-який смак [7]. Започаткований в Україні, в Криму, є чудовий Масандрівський музей виноробства. Тут зібрані унікальні експонати, що розкривають секрети виробництва напою, галерея колекційних вин. На істинних цінителів чекає дегустація.

У 2005 р. у Львові був створений перший в Україні музей пивоваріння. Окрім яскравої експозиції, що розповідає про традиції варіння і споживання такого напою, є дегустаційний зал і вихід до пивного ресторану, розташованого у колишніх пивних підземеллях [6].

Музей шоколаду у Харкові пропонує дізнатися різноманітні секрети приготування ласощів та помилуватися шоколадними картинами [3].

Гастрономічні тури поділяються на два види: сільські (так звані «зелені») і міські. Їх відмінність полягає у прагненні туристів спробувати екологічно чистий продукт, вирушаючи до сільської місцевості. Зелений туризм пропонує збирання ягід, фруктів чи овочів тощо.

ОКЗ «Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди» знаходиться під Харковом у с. Сковородинівка. На території музейного парку є величезний яблуневий сад. Кожен відвідувач музею має змогу безкоштовно скуштувати улюблений

фрукт Григорія Сковороди. Окрім яблук, можна поласувати грушам, сливами, виноградом, абрикосами.

Вже два роки поспіль напередодні Яблучного Спаса в музеї проходить «ArPleinAir» (яблучний пленер). Під час заходу учасники та гості створюють арт-об'єкти з яблук, читають та слухають яблучну поезію, грають в інтерактивні ігри. Родзинкою свята вже стало яблучне варення, зварене на відкритому вогнищі. Гості могли ознайомитися з його рецептурою та технологією виготовлення, а також бути присутніми під час його приготування. Кожен у цей день міг його скуштувати і випити духмяного чаю з трав, зібраних на території музею. Такі гастрономічні елементи у музейній діяльності дозволяють приваблювати нових відвідувачів. Цю складову музейної діяльності варто активно розширювати, адже вона викликає чимале зацікавлення в публіки.

Окрім того, перспективними можуть бути й винні тематичні вечори, адже Григорій Сковорода полюбляв токайське вино, бабавське пиво і сир пармезан. Безперечно, такі події мають елемент елітарності, але з огляду на те, що музеї мають залучати різні соціальні групи, можуть стати достатньо популярними.

Безперечно, для активізації такого «гастрономічного туризму» в музейній галузі варто вводити нові *платні послуги*, щоб музеї могли реально одержувати дохід від роботи музейних магазинів і установ громадського *харчування* тощо, поповнюючи таким чином спеціальні рахунки музеїв і впроваджуючи ці кошти у розвиток закладів.

Гастрономічний або кулінарний туризм пов'язаний з ознайомленням із приготуванням, дегустацією національних страв та напоїв, а також кулінарними традиціями народів світу. Це сприяє зміцненню міжрегіонального і міжкультурного спілкування, обміну досвідом. Така сфера послуг дає можливість популяризувати українську культуру та стимулювати розвиток музеїв, цілих регіонів, цілої країни.

Креативні гастрономічні новинки стимулюють зацікавленість народу і, як наслідок, розширюють музейну аудиторію, збільшують прибуток культурного закладу. Варто не боятися експериментувати, пропонувати різноманітні послуги, щоб люди отримували унікальний досвід, а музеї – нових відвідувачів.

Джерела та література

1. Биби́к С. П., Сютя́ Г. М. Словник іношомовних слів: тлумачення, словотворення / За ред. С. Я. Єрмоленко. – Харків: Фоліо, 2006. – 623 с.

2. Вишневська Г. Потенціал кулінарних турів у контексті спеціалізованого туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://file_name=PDF/aritphk_2013_31_18.pdf.
3. В Харькове будет работать Музей шоколада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vecherniy.kharkov.ua/news/88193/>.
4. Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів: Наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. рр.) – К.: Екотур-інфо, 2014 (4). – Вип. 10. – 149 с.
5. Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 528 с.
6. Львівський музей пивоваріння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inlviv.info/tours/brewing/uk/>.
7. Томчишин Ю. Україна фєстивальна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://art.rk-ukraina.com/index.php?id=179>.
8. Willkommen im Schokoladenmuseum Köln [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.schokoladenmuseum.de/start.html>.

ФОНДОВІ ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

З ІСТОРІЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ «СЛОБОЖАНСЬКІ СКАРБИ»

М. М. Красиков,

к. філол. н., директор Харківського відділення Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, доцент кафедри етики, естетики та історії культури Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», директор Етнографічного музею «Слобожанські скарби» імені Гната Хоткевича НТУ «ХПІ», член Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Департаменту культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації

Колекція Етнографічного музею «Слобожанські скарби» ім. Гната Хоткевича НТУ «ХПІ» відносно молода (музей у 2012 р. відзначив своє 15-річчя) [23, с. 10–15] і відносно невелика за кількістю одиниць зберігання (понад 1000). Досить скромні й експозиційні можливості музею – лише одна кімната без спеціального обладнання, зі звичайними шафами та столами. Діє інституція на громадських засадах, без фінансового утримання. Втім, зібрання музею постійно зростає.

Музей почав створюватися з 1995 року завдяки тому, що автор цих рядків вів активне експедиційне життя, мандруючи шляхами Слобожанщини, наслідком чого були не тільки книжки [9] та статті [6, с. 515–518], а й речі, які дарувалися селянами й накопичувалися у етнографа вдома, зігріваючи його душу. На щастя, кафедрою ети-

ки, естетики та історії культури, де працював тоді (і працює зараз) збирач, керувала чудова жінка – кандидат філософських наук, доцент О. П. Тарасова, для якої культурологія не була лише «предметом викладання»; очі у Ольги Павлівни спалахували, коли йшлося про справжню культуру. Ідея створення етнографічного музею їй сподобалася. І ось восени 1995 року перші рубелі, качалки, праски, рушники, сорочки з'явилися на кафедрі й стали її окрасою, вдало поєднавшись із придбаною раніше О. Тарасовою етно-керамікою (русалками, лісовиками та іншими фантастичними істотами) визначного харківського скульптора Петра Мося, а також почали слугувати «наочними посібниками» для знайомства студентів із українською традиційною народною культурою.

Колекція швидко поповнювалася: дещо дарували колеги (доценти Лариса Левченко, Лариса Савицька та Ганна Буряк, інженер Валерія Климко); студенти, заохочувані викладачем, робили «рейди» по горищах та сараях своїх бабусь. Вже у січні 1996 року перша експозиція була створена і почали проводитися по ній екскурсії.

У жовтні 1997 року на честь 20-ої річниці заснування кафедри зусиллями автора цієї статті та завідуючої було проведено міжнародний культурологічний фестиваль «Art Way» («Шлях мистецтва») [27], у межах якого і сталося офіційне відкриття музею, на якому виступили, краєзнавці, студенти, ректор Юрій Костенко, поет Леонід Вишеславський (Київ), заступник голови Харківського відділення Українського фонду культури, поет Віктор Бойко, співачка Олеся Чарівна (Київ), етномузиколог Віра Осадча, художниця з села Гонтів Яр на Валківщині Любов Ручка (виставка її робіт була відкрита під час фестивалю, а одна картина поповнила експозицію музею).

Спочатку колекція розташовувалася на кафедрі, згодом музею надали невелику кімнату у кафедральній читальній залі, де він знаходиться й зараз. Звісно, експонується, як і у всіх музеях світу, лише невелика частка зібрання. За роки існування музею відвідали сотні харків'ян і гостей міста. Тут студенти Харківської державної академії дизайну та мистецтв щороку проходять етнографічну практику, яка іноді завершується ритуалам «посвячення у етнографи» [7, с. 139–132]. За результатами цієї роботи пишуться статті [14, с. 108–112; 16; 22, с. 325–327; 23, с. 329–334], робляться доповіді на наукових конференціях [25]. Зібрання «Слобожанських скарбів» тою чи іншою мірою аналізується й у статтях директора музею [4, с. 94–98; 19, с. 113–116].

Частими гостями у музеї є студенти Харківської державної академії культури – етнокультурологи та музеєзнавці. Під час прак-

тики неодноразово відвідували музей і студенти-культурологи філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, осягаючи семіотику побуту та філософію буття людини традиційної народної культури.

Втім, у колекції не тільки предмети традиційного селянського побуту; музей збирає й артефакти, пов'язані з міськими субкультурами: дівочі та дембельські альбоми, нашивки панків, прикраси готів, хіповські фенечки, фотографії з рольових ігор толкієністів та з вечоринок готів і т.п. Розроблені запитальники, за допомогою яких пишуться дослідження [2, с. 10–15; 10, с. 164–199; 7, с. 129–132; 12, с. 389–340; 5, с. 90–96; 15, с. 73–79; 17, с. 352–388; 18, с. 160–234; 20, с. 341–363]. Є навіть абсолютно унікальні експонати – артефакти, пов'язані з субкультурою старцівства: «подаяльные таблички» (авторський термін) Володимира Індукоса (Лелюка), до речі, випускника ХПІ. З початку ХХІ ст. музей став фактично єдиним в Україні центром систематичного вивчення студентської субкультури. Тут зібрано чимало студентських інтерв'ю, фото зразків епіграфіки, відео та фото посвячень у студенти та інших ритуалів. На основі цього зібрання написана низка наукових праць [21, с. 117–126]. У музеї зберігаються унікальні аудіозаписи студентських пісень 1950-х років, зроблені кілька років тому автором цих рядків від випускників ХПІ, яким зараз за 80. Частково ці та інші записи, проаналізовані у наукових працях. А нещодавно цю колекцію поповнив диск з відеозаписом імпровізованого концерту студентської пісні 50-х, який організував проф. Володимир Петрович Зубар.

Окремий напрям – краєзнавчі студії, присвячені місту. З 2008 року студенти займаються фіксацією на фото та відео старих вулиць, розшукують по бібліотеках та архівах інформацію про кожен будинок ХVІІІ – 1-ої пол. ХХ ст. на цих вулицях, спілкуються зі старожилами. Результати таких досліджень – фотоальбоми, диски, роздруковані тексти – зберігаються у окремих папках і налічують понад 50 одиниць.

Цілком природно систематичне обстеження старого міста викликало низку виставок, які провів музей: «Харківський фотопаралелізм», «Місто, яке ми втрачаємо», «Харківські дворики» [27], «Нескучный пленер» [25], «Золотой век Харькова».

Друга і третя виставки були результатом конкурсів («Місто, яке ми втрачаємо» – серед студентів ХПІ, Харківські дворики» – міського, що проходив 4 рази). Деякі конкурсні проекти поповнили фонд музею, решта й зараз мандрують по інших музеях та освітніх закладах. Візуальні образи Харкова, знайдені студентами,

використовуються у сучасних наукових та літературних виданнях, які представлені в експозиції [23].

У травні 2013 р. були підведені підсумки ще одного організованого музеєм міського конкурсу – «Останні мазанки Харкова», і після виставок у Харківському художньому музеї, Пархомівському художньому музеї ім. О. Ф. Луньова та інших музеях і виставкових залах ці проекти частково теж поповнять зібрання музею «Слобожанські скарби». Решта живописних, графічних та фоторобіт є речами тимчасового зберігання у фонді музею.

Музей носить ім'я Гната Хоткевича, визначного письменника, етнографа, музиканта, композитора, театрального режисера, громадського діяча, випускника Харківського технологічного інституту (тепер ХПІ). І це до багато чого зобов'язує. У меморіальному куточку – книги й світлини, подаровані донькою Гната Мартиновича Галиною (з її автографами), а також інші експонати, присвячені спадщині Майстра. Знаменно, що у день святкування своєї 15-ої річниці музей одержав скриню (це вже друга скриня у колекції) з родини випускника ХПІ Ю. В. Дьяченка, чий дід дружив з Хоткевичем, а також розкішно ілюстровану книгу Г. Хоткевича «Музичні інструменти українського народу. Друга редакція», упорядковану й видану вихованцем музею, учасником багатьох студентських експедицій, кандидатом філософських наук, доцентом ХНУ ім. В. Н. Каразіна Олександром Савчуком.

У музеї неодноразово приходили засідання секції етнології, фольклористики, діалектології а літературного краєзнавства міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» (музей є співорганізатором конференцій) і їх програми зберігаються у фонді. Відвідували «Слобожанські скарби» відомі вчені України та зарубіжжя, про що свідчать записи у книзі відгуків. Чимало телесюжетів було знято в інтер'єрі музею (частина їх записана на диски і є у музейному фонді).

У травні 2013 р. на базі музею почало працювати на громадських засадах Харківське відділення Українського етнографічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України.

Значною подією у культурному житті Харкова серпня – вересня 2013 р. стала виставка «Етновеволюція», організована Обласним організаційно-методичним центром культури та мистецтва. Керсетка, пояси, сорочка, фартух та деякі інші речі з фонду нашого музею теж були представлені на цій знаковій виставці. Музейна бібліотека невелика, однак у ній є кілька рідкісних видань. Останній з подарунків – книга ветерана великої Вітчизняної війни, професо-

ра ХПІ Віктора Тимофійовича Долбні «Тисяча чотиреста восемнадцать дней. Военный дневник» (Х.: ТОВ «Видавництво «Підручник НТУ ХПІ», 2013. – 216 с.). Це унікальне джерело для культурно-антропологічних студій життя радянського солдата на війні.

Каталог репрезентативних предметів із колекції нашого музею – перше, однак, сподіваємося, не останнє видання, що знайомить зацікавлену аудиторію зі справжніми скарбами народної культури Слобожанщини.

Джерела та література

1. А. Н. Бекетов, академик архитектуры : Исследования и материалы / под ред. А. П. Буряка; сост. И. Р. Акмен, А. Ю. Корнев. – Х., 2012. – ; Васильев В. Пыль отчества. – Х.: ООО «ТО Эксклюзив», 2013. – 78 с. – [На звороті титула зазначено]: На обложке фото Сергея Безлуцкого из архива проекта «Харьковские дворики» Этнографического музея «Слобожанські скарби» имени Г. Хоткевича НТУ «ХПІ»
2. Базелюк К.В. Господарське начиння Слобожанщини / К. В. Базелюк, В. В. Тарасов // Там само. – С. 113–116.
3. Відеозвіт про фестиваль був оформлений оператором і режисером Аркадієм Фаустовим у документальний фільм, що зберігається в архіві музею.
4. Гук П. Посвященные / П. Гук // Рабочая газета. – 2009. – 15 дек.
5. Красиков М. М. «Здесь было зверски убито время!» (Современное студенчество сквозь призму эпиграфики) / М. М. Красиков // Антропологический форум. – 2011. – № 14 Online: <http://antropologie.kunstkamera.ru/14online/> С. 160–234;
6. Красиков М. М. «Нажал на кнопку – чик-чирик, и инженер готов!» Песенный фольклор харьковских студентов-политехников 1950-х – начала 1960-х гг. Обзор репертуара / М. М. Красиков // Пространство литературы – путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами : сб. науч. тр. : по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф., 16 дек. 2011 г. / под ред. А. Г. Романовского, Ю. И. Панфилова. – Х.: НТУ «ХПІ», 2012. – С. 194–220;
7. Красиков М. М. «Шара, приди!» (Современная студенческая магия как феномен игровой культуры) / М. М. Красиков // Славянская традиционная культура и современный мир. Вып. 12. Социальные и эстетические нормативы традиционной культуры : сб. науч. ст. – М., 2009. – С. 164–199; Красиков М. М. «Шара, приди! Шара, приди!!!» (О современной студенческой магии) / М. М. Красиков // Universitates.
8. Красиков М. М. 15 років Етнографічному музею «Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича НТУ «ХПІ» / М. М. Красиков // Вісник НТУ «ХПІ» : зб. наук пр. Сер. «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства». 2013. – № 6 (980). – С. 10–15.

9. Красиков М. М. Обрядово-зрелищные формы смеховой культуры современного украинского студенчества. (К постановке проблемы) / М. М. Красиков // Докса : зб. наук. пр. з філософії та філології. – Одеса, 2006. – Вип. 6 : Семантичні й герменевтичні виміри сміху. – С. 61–69.
10. Красиков М. М. Песенный фольклор харьковских студентов-политехников 1950-х – начала 1960-х гг. / М. М. Красиков // Традиционная культура: науч. альм. (Москва). 2012. – № 1. – С. 117–126.
11. Красиков М.М. Смеховой мир современного студенчества / М. М. Красиков // VI конгресс этнографов и антропологов России, 28 июня – 2 июля 2005 г. : тез. докл. – СПб., 2005. – С. 87; Krasikov M. Ukrainian Student Subculture as Mirrored in Epigraphy / M. Krasikov // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 18. – С. 73–79;
12. Красиков М. М. Студенческая субкультура в зеркале эпиграфики / М. М. Красиков // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 2. Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 352–388;
13. Красиков М. М. Фольклорный образ студента как феномен смеховой культуры (на материале украинских записей конца XX – начала XXI в.) / М. М. Красиков // Славянская традиционная культура и современный мир : Комплексные исследования традиционной культуры в постсоветский период : сб. науч. ст. Вып. 14. – М., 2011. – С. 341–363.
14. Красиков М. М. «Коли місто впритул до серця...» (Інноваційний та інтерактивний потенціал краєзнавчої виставки) / М. М. Красиков // Вісімнадцяті Сумцовські читання : зб. мат-лів наук. конф. «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства». 18 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С 100–104;
15. Красиков М. М. Від етнографічного до культурно-антропологічного музейництва / М. М. Красиков // Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство: мат-ли наук.-практ. конф. 18–19 трав. 2012 р. – Х., 2012. – С. 90–96;
16. Красиков М. М. Культурний сенс навчального етнографічного музею / М. М. Красиков // Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть: мат-ли Міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК. – Х., 1999. – С. 94–98;
17. Красиков М. М. Семіотика побуту – шлях до розуміння культури (можливості етнографічного музею у вищій школі) / М. М. Красиков // Могиланські читання: зб. наук. пр.: Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи. – К., 2011. – С. 515–518.
18. Красиков М. М. Этнографический музей: от музеефикации быта до сакрализации бытия // Методичні рекомендації Всеукраїнської наради директорів обласних центрів народної творчості 16–18 вересня 2009 р. «Сучасні тенденції культури та державна і регіональна культурна політика». – Х., 2009. – С. 113–116;

19. Маценко Н. М. Кролевецький рушник: атрибуція та компаративний аналіз / Н. М. Маценко, В. В. Тарасов // *Харьковский историко-археологический сборник. Вып. 8* – 2011. – С. 108–112;
20. Маценко Н. М. Атрибутивні та семіотичні змісти української традиційної ігрової ляльки («мотанки»): на матеріалі колекції музею НТУ «ХП» «Слобожанські скарби» імені Г. Хоткевича / К. М. Маценко, В. В. Тарасов // *Культурна спадщина Слобожаничини: зб. наук.-попул. ст. Вип. 24. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток.* – Х., 2011. – С. 325–327;
21. Метельницька Д. Г. Глечик-«носатка» з колекції музею НТУ «ХП» «Слобожанські скарби» імені Г. Хоткевича: атрибуція та морфологічний аналіз / Д. Г. Метельницька, В. В. Тарасов // *Там само.* – С. 329–334.
22. Михайло Красиков – вчений, краєзнавець, поет: біобібліогр. покажч. / *Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка* [уклад.: Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик]. – Х., 2008. – 103 с.
23. Муравським шляхом: етнографічний опис та фольклорні матеріали с. Лиман Зміївського р-ну Харківської обл.: Ч. 1 / упоряд. М. М. Красиков, В. М. Осадча, М. О. Семенова, Н. П. Олійник. – Х.: ХОЦНТ, 1996. – 64 с.; *Муравський шлях–97: матеріали фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях–97» (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького р-нів [Харківської обл.])* / упоряд. М. М. Красиков, В. М. Осадча, М. О. Семенова, Н. П. Олійник. – Х.: ХДІК, 1998. – 360 с.
24. *Наука и просвещение.* – 2009. – № 4. – С. 88–99; Красиков М. М. «Шара, приди! Шара, приди! Шара, приди!» (Об одном современном студенческом ритуале) / М. М. Красиков // *Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура.* – К., 2010. – С. 389–430.
25. *Нескучный пленэр: проспект выставки памяти З. Серебряковой / сост. М. М. Красиков, В. С. Колесниченко; дизайн В. С. Колесниченко.* – Х.: *Раритеты Украины*, 2012. – 8 с.; Буряковская Т. «Нескучные краски»: из XXI века – в век Серебряный // *Время.* – 2012. – 12 июля – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://timeua.info/120712/61829.html>
26. Роман А. Субкультура спортсменів / А. Роман // *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези Міжнар. наук.-теор. конф. студентів і аспірантів.* 14 – 15 квіт. 2011 р.: у двох частинах. Ч. 1. – Х., 2011. – С. 129–132.
27. Соколинская А. *Харьковские дворики: история любви* / А. Соколинская // *Садисеис: деловой журнал.* – 2012 – № – 2 – С. 44–49.

ІКОНОГРАФІЯ БОГОРОДИЦІ У ВИРОБАХ МАЙСТРІВ ЗОЛОТАРСЬКОГО МИСТЕЦТВА (за колекцією ХІМ)

В. В. Буличова,

*зав. відділу науково-фондової
роботи ХІМ*

Божа Мати і Пріснодіва Марія здавна вважається покровителькою та заступницею православної Русі. Вона оточена особливою пошаною та любов'ю віруючих. Зображаючи Діву Марію, іконописці створювали образ Матері, яка, знаючи про майбутні страждання Її Сина, від народження Божественного немовляти віддає його людям в ім'я їх спасіння.

Саме іконографії цієї людини і присвячено дане дослідження, в якому більшу увагу автор приділяє майстерності золотарів, що виготовлювали коштовні ризи ікон. Не маючи можливості вийти за рамки канонічних зображень, вони використовували все своє вміння для надання образу Богородиці рис справжніх витворів мистецтва.

Традиційно одяг Богородиці на іконах складається з наступних елементів:

1. німбу, який, на відміну від німбу Спасителя, не має вписаного хреста;
2. мафорію (з грецької – накидка), що є верхнім одягом заміжньої жінки. Пречиста як заміжня жінка має на голові покривало, яке спадає на плечі, за звичаєм іудейських жінок того часу. Це покривало зазвичай червоне як символ страждань та спомин про царське походження. Нижній одяг частіше за все блакитного кольору як знак небесної чистоти Пречистої.
3. поручів – деталі богослужбного облачення; в іконографії Божої Матері – це символ служіння всієї Церкви в особі Богородиці Небесному Архієрею – Христу.
4. зірок на мафорії, які мають два значення: символ непорочності Пріснодіви «до народження, в народженні та після народження» та символ Святої Трійці. В багатьох іконах фігура Бога-немовляти закриває собою одну з зірок, що є символом Втілення Другої Іпостасі Святої Трійці – Бога Сина.
5. написів **MR OU** – скорочення слів «Матір Божа», а **IC XC** – скорочене найменування Спасителя.

Православна іконографія Богородиці досить розгалужена і є сукупністю типів зображення Богородиці в іконописній тра-

диції разом з системою їх вивчення. У релігійній традиції існують кілька основних типів зображення Богородиці:

- Оранта
- Одигітрія
- Елеуса
- Панахранта
- Агіосорітісса

Серед колекції «золотарських» ікон, що зберігаються у нашому музеї, переважну більшість становить іконографічний образ Божої Матері Одигітрії, також зберігається по одній іконі типу Елеуса та Агіосорітісса.

На характеристиці цих іконографічним образів пропонуємо зосередити свою увагу.

За переказами, перші ікони Божої Матері були написані євангелістом Лукою. На них Марія, частіше за все, зображувалась сидячи з немовлям Христом на руках, або в позі Оранти, що є першим з основних типів образу Богородиці. У цьому типі Богородиця зображується на іконі в фас, з руками, піднятими на рівень голови, розведеними у боки та зігнутими у ліктях, тобто в традиційному жесті заступницької молитви. (Оранта від. лат. Orans – той, хто молиться).

Найбільш відомим в Україні зображенням Оранти є мозаїка у Софійському соборі у Києві, висотою більш ніж 5 метрів.

Другим типом образу Богородиці є Одигітрія (*Указующая Путь*). Цей тип є одним з найбільш розповсюджених.

На іконі зображений дитина Христос, що сидить на руках Богородиці, правою рукою благословляє, а в лівій тримає сувій, рідше – книгу, що відповідає іконографічному типу Христа Вседержителя. Зазвичай, Богородиця представлена в поясному зображенні, але відомі і оплічні зображення або зображення на повний зріст.

Цей тип ікони характеризується тим, що центром композиції є Христос, обернений до глядача, і Богородиця, також зображена фронтально (або з невеликим нахилом голови), вказує рукою на Христа. Зображення строгі, голови Христа і Пречистої Діви не торкаються одна одної.

З точки зору догматики, основна суть цього образу – явити світу «небесного царя і судію» та поклоніння царственному немовляті. Богородиця немовби говорить всьому людському роду, що істинний шлях – це шлях до Христа. На цій іконі вона предстала «путеводительницею» до Бога та вічного спасіння.

Найбільш відомими іконами цього типу є Смоленська та Тихвінська, варіанти яких зберігаються у колекції нашого музею.

Серед них ікона «Смоленська Пресвята Божа Мати», яка написана олійним живописом та вкрита ризою, виготовленою у середині 19 ст.

На цій іконі Божа Мати тримає немовля на лівій руці, а права у молінні прикладена до грудей, головою вона схилилася до голови немовляти, лице якого зображене у фас, права рука піднята у благословенні. Над головою Богородиці накладний променистий німб золотистого кольору. Риза виконана зі стилістичними елементами українського бароко з гравіровкою. У якості рамки слугують гірлянди з завитків та рослинних гілок з вписаними у нижні кути зображеннями херувимів. Одяг та головний убір Божої Матері досить детально пророблений, оздоблений квітами, завитками, зірками тощо. Одяг немовляти виділяється простотою. У верхніх кутах рамки – овальні емалеві вставки темно-синього кольору з золотистими написами. Нижче овалів – також емалеві вставки, але видовженої форми, з написом золотистою фарбою.

На німбі та нижньому торці ризи даної ікони знаходяться 4 клейма:

- Клеймо – іменник майстра Захарова Івана Васильовича. Відомо, що спочатку він був майстром (літери «ІЗ» у прямокутнику), а пізніше, протягом 1856–1896 рр., був власником майстерні золотих та срібних виробів (літери «ІЗ» у прямокутнику). За відомостями 1879 р. мав 22 робочих, було вироблено виробів на 11000 рублів, випускав головним чином церковне начиння (оклади ікон, коробочки, стаканчик, портсигар з ГІМу)
- Клеймо пробірного майстра Ковалевського Андрія Антоновича, який працював протягом 1821–1856 рр. обербергпробіром, а з 1856 р. – старшим пробіром у Москві, (прямокутник з літерами «А К» та датою «1850».

Тихвінська ікона Божої Матері в колекції нашого музею представлена «Образом Тихвинской Пресвятой Богородицы», виготовленим у середині 19 ст. Ікона має цільнометалеву ризу та накладений променистий німб, за іконографічним типом відноситься до типу Одигітрія і представляє такий її варіант, де Христос – немовля ледь повертається до Божої Матері, правою рукою благословляє, а його схрещені ніжки займають таке положення, що видно оголену підошвенну частину ступні. Одяг Богородиці – мафорій та хітон – оздоблені зірками (на плечах і голові) і рослинним орнаментом, схожим на візантійський, виконаним дрібним гравіюванням. Одяг немовляти складають проста сорочка і гіматій. Риза навколо фігур гладка, рамка досить проста з елементами бароко – рослинні

завитки з розлогим листям (угорі), спрощеними завитками зі стилізованою квіткою (унизу) та простими елементами з бутонами-пуп'янками (по боках). Унизу – прямокутна плашка з білою емалевою вставкою з написом чорною фарбою «ТИХОНСКІП. П Б»

На німбі міститься 4 клейма:

- Клеймо-іменник виготовлювача – Орлова Дмитра Івановича, власника фабрики золотих та срібних виробів, заснованій у 1840 р.; – літери «ДО» у прямокутному щитку;
- Клеймо пробірного майстра з літер «И·А» та датою «1858» – Авдеев І., який працював протягом 1852–1862 рр.; у 1862 р. був призначений управляючим Московською пробірною палаткою.

Більш пізнім варіантом ікони Тихвінської Пресвятої Богородиці з колекції Харківського історичного музею є ікона, виготовлена у кінці 19 ст. Дошка її обкладена ззаду ворсовою тканиною типу оксамиту малинового кольору, ікона у рельєфній рамці, зі світло-брунатним тонованим левкасом, вкритим золотистим напилюванням, з прикріпленими ззаду торцевими шпонками. За зовнішніми ознаками дерев'яної рамки – ікона підкіотна, але, на жаль, кіот відсутній.

Риза цієї ікони суцільна, вирізана для личного олійного живопису, виготовлена з тонкої, типу жерсті, срібної пластини з позолотою, частково штампована (поле Ікони відносно рамки по периметру трохи заглиблене), накладний німб Богородиці має ажурну обвідку. По периметру ікони розміщена рамка, вкрита рослинним орнаментом у вигляді фігурного ланцюжка з вписаними у овальні вічка квітами, унизу на рамці – напис «ТИХВИНСКІП ПР БЦІА». За типом ікони та варіантом зображення Немовляти цей образ повторює попередню ікону Тихвінської Пресвятої Богородиці.

Одяг Богородиці – мафорій і сорочка – та гіматій і хітон немовляти Ісуса Христа виконаний за допомогою досить тонкого, дрібного гравіювання.

На німбі міститься 2 клейма:

- Клеймо-іменник невідомого майстра з літер «НГ» у щитку зі скругленими кутами.
- Клеймо Московського окружного пробірною управління з ініціалами управляючого округом Івана Сергійовича Лебьодкіна, який був призначений у 1899 р. Клеймо овальне, містить зображення жіночої голівки у кокошнику у звороті ліворуч у супроводі літер «ИЛ» (праворуч) та цифри «84» (ліворуч), що відповідає встановленій на той час проби срібла.

До ікон – одигітрій відноситься також і Озерянська ікона Божої Матері.

На сьогодні Озерянська ікона вважається захисницею, покровителькою Харкова. На жаль, справжній Озерянський образ був втрачений. У Благовіщенському соборі Харкова та Озерянській церкві Свято-Покровського монастиря знаходяться списки цієї ікони.

В експозиції нашого музею також можна побачити один із списків цієї ікони, виготовлений на дошці у 19 ст. Ікона вкрита ризою з вирізами для личного олійного живопису.

Зображення відноситься до типу Одигітрія у найурочистішому його варіанті, коли Божа Мати та Ісус Христос зображені фронтально. Над їхніми головами накладні з коронами німби, по контуру німбів – фігурні промені. Божа Мати (зображення постегнове, у звороті три чверті праворуч) одягнута у сорочку і мафорій, дитина Ісус Христос (зображення на повний зріст у звороті три чверті ліворуч) – у хітон. У зображенні одягу переважають не декоративні елементи, а динамічне зображення складок одягу. Божа Мати лівою рукою тримає дитину, а праву руку притиснула до грудей. Ісус Христос лівою рукою тримає Євангеліє. Рамка ікони складається з геометричного орнаменту та квітів, угорі має арочне вирішення. Поле ікони гладке, на рамці унизу на тлі фігурних площин – напис «АЗАРΛΝΣΚΙΛΛ»

Одним з варіантів ікони – одигітрії в колекції музею є ікона «Конівська Пресвята Божа Мати» («Голубицька»), виготовлена у 1838 р. Карбована риза ікони відкриває личний живопис Богородиці з немовлям, яке тримає голуба. Їх голови вінчає накладний променистий німб з короною. Німб Богородиці оздоблений квітами та зірками, увінчаний хрестом (хрест втрачений), рамка ризи – у вигляді акантового листя, з кутів до центру рамки відходять чотири сегменти з направленим сонячним сяйвом. Обабіч вирізного зображення на стилізованих плашках, оформлених рослинною композицією – написи. На нижньому торцевому краї ризи міститься карбований крапками напис «Въсу: въ иконе 117 золот 1838-го года». Риза прикріплена гвіздками.

Наступним з основних типів зображення Богородиці, що представлені в колекції Харківського історичного музею є Елеуса (від грецької *милостива*). Іншою назвою цього типу є «Умиление» або «Милующая». Цей тип склався на основі Одигітрії і не зустрічається раніше 10 ст. Ікони такого типу поясні. Богородиця зображена з немовлям Христом, що сидить на її руці, і притискається щогою до її щоки. На іконах цього типу між Марією (символом та ідеалом роду людського) та Богом-Сином нема відстані, їх любов

безмежна. Ікона є прообразом хресної жертви Христа Спасителя як найвищий прояв любові Бога до людей. На іконі ми бачимо поєднання земного та небесного через поєднання німбів та притискування двох ликів Божої Матері та Богонемовляти. Це символічне зображення Христа та

Детально розібрати іконографію Елеуси можна на прикладі Володимирської ікони Божої Матері з фондів ХІМ. Бачимо, що Божа Мати ніби задумалась, притискаючи до себе Сина, оскільки знає, які страждання очікують Його. Риза ікони виконана у стилі «українське бароко». Оклад даної ікони набірний, з вирізами під личне, німб має стилізовану корону у вигляді ажурного переплетіння рослинних гілок з квітами та листям, по краях корони зображені 2 ангели, а по центру – 6-крилий херувим. Рамка окладу – з 8 об'ємними «мушлями» з квітами та гілками, разом з полем окладу – вкрита густим сплетінням гравіюваних квітів з листям. Одяг Богородиці та немовляти – гаптований «по карті» золотними нитками та зверху вишитий дрібним річковим бісером рослинними елементами. Живопис олійний, високого художнього рівня (відчувається вплив західноєвропейського живопису).

Містить 4 клейма на нижньому підігнутому краї:

- Клеймо пробірного майстра з датою «1785» і літерами «А В» – Віхляєв Олексій Іванов, 1781–1809 рр.
- Клеймо Москви, що діяло протягом 1787–1790 рр.
- Клеймо-іменник невідомого альдермана (майстра з якості), 1777–1789 рр.
- Клеймо-іменник Лакомкіна Івана Леонтьєва, купця 1 гільдії, або Лукіна Івана, купця 1 гільдії, срібної справи майстра, 1760–1794 рр. (оклади ікон з різьбою у ГІМі)

Одним з типів образу Богородиці є Агіосоритісса (походить від назви каплиці святої Раки) при Халкопратійському храмі Богородиці у Константинополі) і має іншу назву «Святорачица» (Заступниця). Цей тип зображує Богородицю без немовляти, зазвичай у звороті три-чверті з молитовним жестом рук.

Іконографічно Богородиця звертається до Христа з мольбою за рід людський, звідси і найменування – заступниця.

Прикладом і варіантом такої ікони без немовляти є Охтирська ікона Пресвятої Богородиці, виготовлена у 50-х роках 19 ст.

Ікона розміщена у кіоті під склом. Написана на дошці, з личним олійним живописом Богородиці, а також зображенням тіла розп'ятого Христа. Рамка ікони містить рослинні елементи, що віддалено натякають на стиль українське бароко. На іконі при-

кріплений накладний площинний німб, з рівним контуром та гравірованими на його тлі променями. Унизу на рамці – круглий медальйон з зображенням герба Російської імперії, обабіч якого – білі емалеві прямокутні вставки з текстом чорною фарбою: «ИЗОБРАЖЕНИЕ ЧПДОТВОРНЫА ИКОНЫ ПРЕСВПТЫА БОГОРОДИЦЫ» (ліворуч) та «АХТЫРСКІА КАТОРАА АВАСА 1739-го ЮЛА 2-го ДНА»

Унизу у полі ікони бачимо кам'янистий ландшафт, що веде до Голгофи з зображенням розп'ятого Христа. Ісус Христос з німбом, у стеговому покрові. Хрест 8-кінцевий, на верхній перекладині якого – табличка з літерами «ІНЦІ» – «Ісус Назарейський Цар Іудейський», спирається на символічну голову Адама (череп та перехрещені кістки). Богородиця зображена у молоді роки, з відкритим темним волоссям, що спускається на плечі, її фігура у звороті три чверть праворуч, долоні складені у молитовному жесті. Одягом Богородиці слугують сорочка та мафорій з хрещаним орнаментом, відмічені зірками на плечах.

Підсумовуючи сказане, бачимо, що головними рисами, характерними для створення образу Богородиці, є ліричність, просвітленість та деяка відчуженість. Богородиця завжди зображується у смутку то скорботного, то світлого забарвлення, але вона наповнена душевною ясністю, мудрістю та духовною силою. Майстри золотарської справи, вдало поєднуючи різноманітні техніки, підсилюють сприйняття емоційного навантаження типологічної розмаїтості іконографії Пресвятої Богородиці.

Джерела та література

1. *Игнашина Е. В. Пресвятая Богородица. Житие в иконах / Е. В. Игнашина, Ю. Б. Комаров. – М. : Гранд-Холдинг, 2009. – 64 с.*
2. *Традиго А. Иконы Православной церкви. Образы. Сюжеты. Символы. – М. : Омега, 2010. – 384 с.*

СИСТЕМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (за матеріалами колекції ХІМ)

Ю. О. Глотова,
науковий співробітник ХІМ

У ХІХ ст. Харків набув визнання як значний центр розвитку науки та культури в нашому краї.

Такому стану перебувало проведення в Російській імперії реформи системи народної освіти. У 1802 р. було створене Міністерство народної освіти для проведення повної реорганізації учбового процесу. Результатом цієї роботи було прийняття у 1804 р. «Устава университетов Российской империи» и «Устава учебных заведений, подведомственным университетам».

Реформа засновувалася на принципах безоплатності, відмови від станів (окрім кріпаків) та наступництва учбових закладів.

Відповідно до уставів народна освіта, підпорядкована Міністерству, розподілялася на 4 ступеня: приходські училища, повітові училища, гімназії, університети. При цьому в гімназії та університети не допускалися діти кріпаків та дівчата.

Крім того, вся територія Росії була розділена на 6 навчальних округів за кількістю вже існувавших або підготовлених до відкриття університетів: Московський, Дерптський, Віленський, Петербурзький, Казанський та Харківський. На чолі кожного навчального округу знаходився попечитель, що від імені Міністерства освіти контролював усі учбові заклади даного округу. Попечителю підпорядковувався і ректор університету. Ректор і професора університету курирували гімназії, що входили в округ, контролювали роботу директора і викладачів. Відповідно, директор гімназії курирував роботу повітових училищ свого округу, а нагладач повітових училищ – діяльність приходських училищ. Ця система діяла не тільки для контролю, а також містила наступництво учбових програм усіх ступенів.

Першим попечителем Харківського навчального округу був граф Северин Осипович Потоцький.

Розвитку початкової та середньої освіти на Харківщині в ХІХ ст. сприяло створення системи освіти від початкової школи до університету.

Головною метою даної статті є спроба автора розкрити заявлену тематику через призму дослідження добірки тематичних документів з колекції Харківського історичного музею.

Першим, початковим ступенем початкової освіти для народу були **приходські училища**, які засновувалися при церковних приходах. Такий тип навчального закладу здавна існував на Русі, але особливо значного росту приходські училища досягли на початку 60-х років XIX ст. Згідно з Положенням від 14 червня 1864 року про початкові народні училища вони були підпорядковані Священному Синоду і отримали назву церковно-приходських (парафіяльних) шкіл. Спочатку навчання в народних училищах тривало 1 рік, а з 1828 р. воно стало дворічним. У церковно-приходських школах освіти отримували нижчі прошарки населення. Там вони вчилися читанню, письму, першим діям арифметики, Закону Божому. Навчання проводилося без підручників, вся інформація сприймалася «з голосу» та «назубок». До того ж, в одному класі часто вчилися учні різного віку, класи були перевантажені, вчителі мали низький рівень підготовки. Все це створювало атмосферу, непридатну для якісного навчання, але у виключних випадках бажаючі мали можливість отримувати підготовку до вступу в повітові училища.

У музеї зберігаються свідоцтва та похвальні листи, що документують навчання у таких закладах. До них відносяться: свідоцтво про закінчення Ольшанського народного училища сином християнина Ольшанського сільського товариства Колосар Дмитро Семенович, видане у 1898 р. (Д-13753); свідоцтво про закінчення Прудянського початкового училища, видане Величко Івану. у 1905 р. (Д-13820). Два документи, які належать Поповій Вірі Петрівні: свідоцтво про закінчення Лівобережної церковно-приходської школи Зміївського повіту у 1906 р. (Д-15661). та свідоцтво про закінчення Печенізького двокласного сільського училища у 1908 р. (Д-15660). Цікавим є комплекс документів, які належать сину християнина Харківської губернії Довбні Тимофію Афанасійовичу. Це похвальний лист, виданий Верхньо-Бишкінським початковим народним училищем у 1905 р. (Д-13704). свідоцтво про закінчення курсу навчання в Верхньо-Бишкінському народному училищі у 1905 р. (Д-13703); свідоцтво про те, що він усно закінчив курс навчання Харківської Олександрівської-Невської двокласної церковно-приходської школи у 1909 р. (Д-13701). Одним з наявних документів є свідоцтво Христоева Івана Стефановича про закінчення приходського училища ім. О. С. Пушкіна 1903 р. (Д-10246).

Другим ступенем освіти для народу були **повітові училища для міського недворянського населення** – дітей дрібних торговців, ремісників, заможних селян. Вони утворювалися в повітових та губернських містах з терміном навчання 2 роки. Учебний план повітових училищ передбачав підготовку до вступу в гімназію [3, с. 120].

За новим статутом початкових та середніх навчальних закладів від 1828 року термін навчання в повітових училищах збільшився до 3-х років. В училищах викладалися Закон Божий, Священна історія, про обов'язки людини й громадянина, російська граматики, арифметика, початкові курси геометрії, фізики, природознавство, загальна та російська географія, чистописання, креслення. Учебний план був досить навантажений (по 6–7 годин навчання кожного дня), до того ж вчителі повинні були користуватися тільки рекомендованими Міністерством освіти підручниками.

Статут 1828 року зберігав 3 ступені шкіл, однак різко відокремив їх одну від одної за становим складом учнів, спадкоємність навчальних планів була ліквідована і відтепер повітові училища не готували до вступу в гімназію.

Повітові училища утворилися з реформованих у 1804 році малих та головних народних училищ (народних шкіл) – дворічних початкових учбових закладів для дітей непривілейованих станів, які існували в губернських та повітових містах Росії з 1786 року. Навчання наших земляків в повітових училищах підтверджується наступними документами. Це документи, що належали сестрам Анастасії, Антоніні та Марії Шевченко: свідоцтво про закінчення Основ'янського народного училища, Шевченко Анастасії Іванівни видане у 1864 р. (Д–13578); похвальний лист Основ'янського народного училища Шевченко Анастасії Іванівни, виданий у 1894 р. (Д–13576); похвальний лист Основ'янського начального народного училища Шевченко Анастасії Іванівни, виданий у 1902 р. (Д–13575); свідоцтво про закінчення Основ'янського сільського 2-х класного училища Шевченко Анастасії Іванівни 1904 р. (Д–13579); похвальний лист Основ'янського сільського 2-х класного училищ Міністерства народного освіти, виданий Шевченко Антоніні 1904 р. (Д–13580); похвальний лист Основ'янського сільського 2-х класного училищ Міністерства народного освіти, виданий Шевченко Марії 1906 р. (Д–13581).

Третім ступенем освітніх закладів були *гімназії*, в яких навчалися діти дворян та чиновників [1, с. 123]. Гімназії утворювалися у губернських містах і за мету мали підготовку дітей до державної служби або до вступу в університет. Термін навчання у гімназії становив 4 роки. Гімназичні навчальні плани були досить різнобічними. Більша перевага надавалася суспільним наукам, були відсутні релігійні дисципліни. Вивчення дисциплін проводилося окремими циклами:

- математичний цикл (алгебра, фізика, тригонометрія, геометрія);

- витончені мистецтва (література, естетика, теорія поезії);
- природнича історія (ботаніка, мінералогія, зоологія);
- іноземні мови (латинська, французька, німецька);
- цикл філософських наук (етика);
- економічні науки (статистика загальна і держави Російської, теорія комерції);
- історія та географія;
- музика, танок, гімнастика.

Тижневий учбовий план в гімназіях становив 30 учбових годин. Навчання велося з 8 до 12 години та з 14 до 16 години на день. В середу та суботу заняття велися з 8 до 11 години. Для нагляду за учнями були введені посади класних наглядачів, які повинні були наглядати за поведінкою гімназистів в урочний та неурочний час. У гімназіях також існували тілесні покарання.

У XIX ст. у Харкові було засновано 4 чоловічі гімназії та кілька жіночих середніх шкіл.

Історія Першої Харківської чоловічої гімназії розпочалася з 2-го лютого 1768 року, коли вона була заснована під назвою «Харьковских казенных училищ (главного и малого) с прибавочными к ним классами» та знаходилась у розпорядженні Губернської Канцелярії. З 1 березня 1798 року училища ці та додаткові класи були перетворені в одне «Головне Слобідсько-Українське училище», а з 3-го вересня 1805 року – у «Слобідсько-Українську гімназію» та «Харківське повітове училище» при ній; 17-го січня 1836 року вона перейменована в «Харківську губернську гімназію», а з 7-го червня 1841 року почала називатися «Першою Харківською гімназією». Харківська губернська гімназія так була переповнена вихованцями, що вже тоді виникла думка про необхідність створення в м. Харкові другої чоловічої гімназії. Її організацією опікувався почесний попечитель Олександр Гендріков. У своєму представленні попечителю Харківського навчального округу 11 вересня 1835 року він заявив, що в 1-му класі було 110, а в 2-му 100 учнів.

Друга Харківська чоловіча гімназія була заснована у 1841 році, а з 1 червня 1845 року при гімназії було відкрито шляхетний пансіон.

Третя Харківська чоловіча гімназія була заснована 24 жовтня 1862 року.

Четверта Харківська чоловіча гімназія була заснована в 1871 році як чотирикласна прогімназія, а у 1895 році цей підготовчий учбовий заклад був перетворений в 6-ти класний [3, с. 190].

Більшість жіночих учбових закладів спочатку були відкриті у статусі шкіл, училищ або приватних пансіонів.

Перша Харківська Маріїнська жіноча гімназія була відкрита в 1860 році за ініціативою голови Дворянського зібрання Харківської губернії В. В. Римського-Корсакова, який 19 лютого 1858 року оголосив про збір коштів на спорудження у Харкові жіночого училища у складі 3-х класів. Свого приміщення училище не мало і спочатку розміщувалося в приватному будинку Павлова. У рік відкриття училища за наказом імператора воно було назване Маріїнським на честь імператриці Марії Олександрівни. У 1869 році було закінчено будівництво приміщення для Маріїнського училища, куди в вересні місяці вона і була переведена. У 1870 році училище було перетворено на гімназію у складі **7 основних класів, 4 паралельних (3,5,6 та 7), 8-го додаткового, 1-го спеціального та 1-го підготовчого**. Після закінчення гімназії більшість учениць в майбутньому працювали домашніми наставницями та вчительками.

Друга Харківська Олександрівська жіноча гімназія була відкрита в 1879 році. Гімназія складалася з **7 основних класів, 7 паралельних, 1-го спеціального (педагогічного) та 1-го підготовчого**. Наявність спеціального педагогічного класу давало можливість випускницям викладати в початкових школах.

Харківська Вознесенська жіноча гімназія була заснована при Євангелістсько – Лютеранській церкві як школа, що належала лютеранській громаді, в 1885 році вона була перетворена у гімназію.

Харківська жіноча гімназія та пансіон Д. Д. Оболенської. Гімназія була порівняна з жіночими гімназіями Міністерства народної освіти та складалася з **підготовчого, 7-ми основних класів та 8-го педагогічного**.

Жіноча гімназія з пансіоном К. М. Драшківської була відкрита у 1873 році як пансіон для підготовки дівчат до вступу в інститут шляхетних панянок. Пізніше пансіон був перетворений у жіноче училище, у якому поступово відкривалися старші класи – до сьогомого включно. У 1882 році Катерина Миколаївна отримала право перетворити училище в наділену усіма встановленими правами приватну гімназію з пансіоном. Гімназія складалася з **семи класів та 8-го додаткового класу**.

Жіноча гімназія ім. Н. Я. Грегорцевич як учбово-виховний заклад була відкрита 3 листопада 1859 року у вигляді приватного пансіону для дівчат на рівні приходського училища. В середині 1860-х років воно було перетворено спочатку в жіноче училище на рівні повітового училища, потім у 1872 році – в училище з пансіоном при ньому, а до 1881 році – в жіночу гімназію Міністерства Народної Освіти, яку утримувала пані Н. Я. Грегорцевич.

Харківська жіноча прогімназія з пансіоном Л. М. Чернявської, у 1882 році перетворена з приватного жіночого училища 2-го розряду, що існувало з 1853 року, складалася з підготовчого та 4-х основних класів [3, с. 193].

Навчання у жіночій гімназії можна простежити на прикладі комплексних документів, які належать Друльовій Інні Йосиповні: атестат про закінчення повного курсу навчання 2-ї Харківської жіночої гімназії 1906 р. (Д–16078), атестат про успішне закінчення курсу VIII додаткового класу другої жіночої гімназії та отримання звання домашнього вчителя з правом бути викладачем історії та вихователем в жіночій гімназії 1907 р. (Д–16079).

Величезне значення у системі освіти мало відкриття 17 січня 1805 року одного з найстаріших в Росії і першого на українських землях Харківського Імператорського університету, який понад чверть століття залишався важливим центром освіти, наукової і громадсько-педагогічної думки Лівобережної України. Засновником університету став Василь Назарович Каразін. Університет відкрився у складі історико-філологічного, фізико-математичного, медичного, юридичного факультетів. Згодом, у 1811 році при університеті було утворено педагогічний інститут, а з 1852 року – кафедра педагогіки. З надр Університету вийшли також Ветеринарний інститут (відкритий у 1873 році); Технологічний та Медичний інститути (відкриті у 1885 році); Харківський комерційний інститут (1916 рік).

Термін навчання в університетах становив три роки. Відповідно до Уставу, розробка учбових планів, вибір ректора, деканів та професорів проводився учбовою радою.

У колекції документів зберігаються: свідоцтво Раєвського Сергія Олександровича про закінчення фізико-математичного факультету Харківського університету 1869 р. (Д–10896), та диплом І-го ступеню про закінчення Харківського університету, виданий на ім'я Лук'яненка Семена Івановича у 1898 р. (Д–19435)

У колекції музею зберігаються також нагородні документи Лук'яненка Семена Івановича, але вже як викладача Харківського технологічного інституту надані йому «за трудові досягнення». Серед них грамота імператора Миколи II про нагородження орденом св. Ганни III ступеня колезького радника викладача Харківського технологічного інституту 1908 р. (Д–19432), грамота Миколи II про нагородження орденом св. Станіслава III ступеня колезького радника, викладача Харківського технологічного інституту 1905 р. (Д–19433), грамота Миколи II про нагородження орденом св. Станіслава II-го ступеню статсько-

го радника, викладача Харківського технологічного інституту 1915 р. (Д-19436)

Справжнім проривом у демократизації освіти стало відкриття у 1812 році «Інституту шляхетних панянок», що протягом всього періоду існування був школою педагогічних кадрів для всієї Слобожанщини. Такі учбові заклади були закладами закритого типу, куди приймалися загалом дівчата дворянського походження. Учбовий план інституту включав іноземні мови, російську словесність, арифметику, історію, географію, малювання, музику, танок, рукоділля, домоводство, правила «світського поведіння» тощо. Курс навчання та виховання в інститутах шляхетних панянок становив 7–8 років. По закінченню інституту вихованки мали право вступу до вищих жіночих учбових закладів.

У першій половині XIX ст. у Харкові існувало дві чоловічі й одна жіноча недільні школи. У 1862 році було видано наказ про закриття цих шкіл. Пізніше вони були відновлені і з 1864 року прирівняні до початкових народних училищ.

Найбільшою популярністю в цей час користувалася недільна школа, заснована Христиною Данилівною Алчевською, яка зробила великий внесок в розвиток початкової освіти на Харківщині. Жіноча недільна школа, яку очолила молода й енергійна Х. Алчевська, відкрилася в Харкові 13 травня 1862 року. Вона розробила методику навчання дорослих грамотності та разом з колегами створила спеціальний посібник, за яким залюбки навчалися її учениці віком від 8 до 40 років. В колекції музею зберігається великий архів Христини Алчевської, у якому – щоденник про працю в школі у 1862 р. (Інв. 8858/297), спогади про Харків 1892 р. (Вст. 1390), розповідь про те, як учениці школи розбирали різдвянну ялинку 5 січня 1892 р. (Вст. 1390), план уроків на 1 лютого 1892 р. (Інв. 8858/293) тощо.

На другу половину XIX ст. припадає відкриття низки відомих фахових шкіл: *торгової, технічної, залізничної, музичної, малювальної, земської, акушерської* та різноманітних приватних учбових закладів.

В колекції ХІМ зберігається комплекс документів, який належить харків'янці Шевченко Анастасії Іванівні. Це свідоцтво про закінчення додаткового класу приватної жіночої професійної школи 1898 р. (Д-13573), свідоцтво про закінчення додаткового класу приватного професійного учбового закладу 1907 р. (Д-13574).

Зі зростанням міста з'являлися й нові навчальні заклади. До початку XX ст. в Харкові було чотири чоловічі, дві жіночі гімназії, два реальні училища, духовна семінарія, кілька приватних гімна-

зій і пансіонів, інститут шляхетних панянок, Комерційне училище, п'ять вищих початкових училищ (усього на 1902 рік – 111 початкових шкіл).

Виходячи з тематичного аналізу документів системи освіти в колекції Харківського історичного музею, ми бачимо, що існуючі документи різнобічно характеризують розгалужену систему установ управління освітою у XIX – на початку XX ст. на Харківщині.

Джерела та література

1. Зайцев Б. П. Історія рідного краю (Харківщинознавство). II частина : навчальний посібник [Текст] / Б. П. Зайцев, В. В. Скирда, В. В. Воропаєва, О. С. Марченко, Скирда. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 180 с.
2. Ковалевский Н. Н. Положения народного образования в Харьковской губернии (Записка гласного Н.Н. Ковалевского, прочитання в губернском земском собрании 8 декабря) [Текст] / Н. Н. Ковалевский // Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. включительно, с приложенными к ним и экстренного 15 июня 1897 г. – Харьков, 1898. – С. 86–103/
3. Кононенко О. Є. Харківщинознавство [Текст] : навч. посібник / О. Є. Кононенко, Л. С. Шульженко ; ред. Л. Д. Покроєва ; Харківський обл. наук.-метод. ін-т безперервної освіти. – Х. : Гімназія, 2002. – 304 с.
4. Фомин П. И. Начальное народное образование в Харьковской губернии [Текст] / П. И. Фомин. – Харьков, 1899. – 344 с.
5. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях [Текст] : историко-справочный путеводитель / сост. А. Н. Гусев. – Харьков : Сага, 2009. – 252 с.

БУДЯНСЬКИЙ ФАЯНСОВИЙ ЗАВОД У ФОТОГРАФІЯХ ХІМ

Т. А. Горлова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Історія заснування фаянсового виробництва у с. Буди Харківської губернії тісно пов'язана з ім'ям М. С. Кузнецова (1846–1911 рр.), одного з найвідоміших промисловців Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст.

У 1870 р. Матвій Сидорович взяв в оренду фаянсову фабрику белгородського купця Івана Нікітіна у селі Байрак, що на Харків-

щині, неподалік від міста Люботин. Та потім він переніс виробництво в селище Буди, де придбав дешеві земельні маєтки разом з винокурним заводом Т. П. Котляра. У 1887 р., після закінчення усіх ремонтно-будівельних робіт, за наявності 400 робітників, почала діяти «Ново-Харківська фабрика М. С. Кузнецова в Будах». Але офіційне відкриття відбулося лише 1 жовтня наступного року. «На 1888 р. штат налічував 800 осіб, 7 круглих горнів були повністю завантажені. Виробництво розраховувалося на 12000 пудів посуду на місяць» [4, с. 27]. Нова фабрика стала 4-м підприємством «Товариства виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова».

Керував фабрикою син Матвія Сидоровича – Олександр Матвійович. Він народився 5 листопада 1870 р. Закінчив з відзнакою Московську практичну академію комерційних наук, був дійсним членом багатьох товариств, у тому числі Харківського Благодійного товариства. Після смерті М.С. Кузнецова у 1911 р. за заповітом він отримав Будянську фабрику у власність і очолив Товариство.

Першим управителем на фабриці в Будах був збіднілий білоруський князь О. О. Рибалко. Із наступних найвідомішими були Г. Р. Шварценберг та П. Я. Шепелев, який володів секретом складу поливи, що вважалася головною промисловою таємницею підприємства.

Майстри та кваліфіковані робітники, обізнані у технологічному процесі, приїхали до Буд з підмосковних кустарних підприємств і філій Товариства. Рядові робітники набиралися переважно з навколишніх сіл.

На Будянській фабриці спочатку виготовляли тільки напівфаянс (1888–1892 рр.), потім у 1892 р. розпочали випускати фаянсовий посуд, а з листопада 1894 р. у новому цеху налагодили виготовлення фарфору, але у 1904 р. його припинили через нерентабельність.

На той час на будянському виробництві працювали такі талановиті фахівці як М. П. Куліков, І. Т. Грамма, Д. Я. Ємець, М. Є. Киреев, Є. Х. Малигін та інші.

Напівфаянсова, фаянсова та фарфорова продукція будянського виробництва задовольняла смаки усіх верств тодішнього суспільства. Асортимент фабрики включав близько тисячі зразків: посудні, санкерамічні й архітектурно-будівельні вироби, а також ікони, лампади та електрофарфорові ізолятори. Декорувалися вони ручним розписом, друком, аерографом, позолотою, а також імпортованими деколями. В оформленні переважали неоромантичні імпровізації за темами художніх стилів рококо, ампіру, модер-

ну, використовувалися також старовинні українські орнаменти. Продукцію реалізовували в Києві, Харкові, Одесі, Москві, Санкт-Петербурзі, Ризі, Варшаві та інших містах.

Крім чудових майстрів, «Ново-Харківська фабрика М. С. Кузнецова в Будах» мала добру технічну базу та прогресивне сучасне оснащення. У 1901 р. тут була встановлена потужна парова машина «Компаунд» системи Гоппера в 750 кінських сил, у 1903 р. – двигуни системи «Дизель». У 1913 р. фабрику устаткували локомотивом фірми «Лянц» потужністю в 250 к.с. [4, с. 29]. А запуск у 1911 р. тунельного горна безперервної дії став справжнім переворотом у технології виробництва посуду. На підприємстві також були електрифіковані усі цехи, проведені телефон і телеграф. Після двох великих пожеж, що сталися у 1901 р. та 1903 р., на фабриці створили власне пожежне депо.

Кузнецови звертали багато уваги на розвиток інфраструктури навколо фабрики. У Будах були відкриті лікарня, лазня, ясла, магазин, школа для робітників та їх дітей, клуб, театр, де виступали драматична труппа й оркестр, створена своя футбольна команда, зведені двоповерховий будинок для спеціалістів на 50 квартир та бараки для робітників. У 1897 р. розпочала роботу фабрична бібліотека, ініціатором створення якої стала дружина Олександра Матвійовича – Ганна Макарівна, сестра відомого бібліофіла, власника величезної бібліотеки у Москві Соловйова К. М. За проектом головного єпархіального архітектора В. Х. Немкіна у Будах був споруджений і 13 жовтня освячений Миколаївський храм.

На початку XIX ст. Будянська фабрика стає одним з найпотужніших підприємств із виробництва фаянсової продукції на території Російської імперії. У 1913 р. фабрика випустила 416764 пудів посуду за наявності 2079 осіб основного штату і близько ста чоловік обслуги заводського двору. На 1914 р. середньомісячна норма виготовлення посуду на одного робітника сягала 17–17,5 пудів [4, с. 29].

Під час Першої світової війни кузнецовська Ново-Харківська фабрика виконувала державні військові замовлення як технічно, так і побутового призначення.

У колекції ХІМ зберігаються 12 фото цього періоду. Більшу частину їх, а саме 7 примірників, складають оригінальні знімки, серед яких значне місце посідають фотопортрети М. С. Кузнецова (ОФ–18772/1,2; 18773), талановитого промисловця і мецената, який багато зробив для розвитку вітчизняної фарфоро-фаянсової промисловості. Два з них (ОФ–18772/1,2), можливо, належать до тих фотознімків, що розповсюджувалися серед робітників та службовців Будянської фабрики у 1911 р., у день, коли помер

«фарфоровий король». На це вказує і напис під фото: «Скончался 8 февраля 1911 года». Третій фотопортрет М. С. Кузнецова, як і фото його дружини, Надії Вакулівни, були зроблені на поч. ХХ ст. у Харкові у фотоательє Лещинського М. Я., про що свідчить тиснений напис на картоні, до якого приклеєні знімки.

Певний інтерес для вивчення становлять і інші фотодокументи. Чотири з них присвячені безпосередньо виробництву: внутрішній вигляд цехів з обладнанням (ОФ–6372/1–3), поетапний процес виготовлення порцелянового посуду (ОФ–6373). На двох фото зображені службовці (ОФ–6371) та робітники підприємства під час відпочинку у лісі у святковий день (ОФ–6370). Як зазначалося вище, завдяки зусиллям Кузнецових у Будах була заснована школа для дітей робітників. В музейній колекції є фото випускників цього навчального закладу (ОФ–6380), датоване 1903 р. Цікавим можна вважати і груповий фотопортрет будянської футбольної команди (ОФ–6307), яка була створена у 1910 р. сином Матвія Сидоровича Кузнецова Георгієм.

У 1918 р. фабрика була націоналізована, а у 1919 р. отримала нову назву – Будянський фаянсовий завод «Серп і молот». У 1922 р. підприємство увійшло до складу Всеукраїнського тресту «Фарфор-фаянс-скло».

У 1926 р. на заводі провели часткову реконструкцію. Як зазначено у «Довідці по Будянському фаянсовому заводу «Серп і молот» Харківського раднаргоспу», складеної для Харківського райкому КПУ у 1961 р.: «...был построен цех разработки материалов с новым оборудованием, установлены 17 шаровых мельниц, 14 мембранных насосов, ...15 фильтропрессов, тельферный кран..., построена фриттовая печь...» [2, с. 2]. Роботи з модернізації виробництва продовжувалися і у наступні роки.

У цей період на Будянському фаянсовому заводі працювали два живописці – О. Базлов та І. Грамма, два гравери – В. Козлов і С. Дятлов, один майстер відведення – Р. Мігунов і один майстер друку – Д. Ємець [3, с. 216]. Пізніше до них приєдналися такі фахівці з кераміки: П. Мусієнко, Н. Федорова, П. Серафимович (гравер), П. Бідасюк (модельник), К. Хмелевський (художник-кераміст) та ін.

Після Жовтневої революції 1917 р. (1917–1919 рр.) БФЗ випускав усе той же кузнецовський фаянс, що реалізовувався не тільки на внутрішньому ринку, а й експортувався до Єгипту, Сирії, Туреччини.

У 20–30-ті рр. 20 ст. будянські фахівці працюють над створенням нового асортименту фаянсу для різних категорій споживачів;

окремо розробляються форми посуду для фабрик-кухонь, їдалень, дитячих закладів тощо.

У художньому оформленні домінує радянська тематика, набувають популярності вироби індустріальної тематики та агітаційний фаянс, особливо меморіальні тарілки з лозунгами та зображеннями видатних особистостей, у тому числі керівників партії та уряду. Саме такий посуд експонувався у 1925 р. на Міжнародній виставці декоративного мистецтва у Парижі. Застосовуються також і мотиви народної орнаментики.

У 1922 р. на Будянському заводі почала працювати школа фабрично-заводського учнівства (ліквідована 30 грудня 1952 р.), основним завданням якої було забезпечення підприємства висококваліфікованими кадрами. Викладачі – провідні майстри, педагоги та колишні студенти Межигір'я – готували майбутніх фахівців безпосередньо на виробництві, надаючи їм не тільки теоретичні знання, а й практичні навички. Перший випуск був запланований на 1926 р.

Поступово Будянський фаянсовий завод «Серп і молот» стає одним з провідних підприємств вітчизняної фарфорово-фаянсової промисловості. У 1940 р. випуск продукції склав 44 млн шт. виробів [1, с. 548].

Цей період представлений у музейній колекції фотодокументів 59 примірниками, серед яких є як оригінальні, так і копійні фото. Ця збірка висвітлює майже усі сфери життєдіяльності БФЗ: виробничу, соціальну, суспільно-політичну, культурну тощо.

Виробнича діяльність заводу представлена груповими фото робітників підприємства, зокрема, механічного, пакувального, живописного, амбарного та інших цехів і відділень (ОФ–6315, 6319, 6335, 11397, 11582, 12158, 12169, 10184/16, 32202; НДФ–15454, 15457, 15459, 15460); фотопортретами окремих працівників (ОФ–11398, 11399, 11497, 11582, НДФ–15461); фотознімками виробничих процесів (НДФ–15458, 15462), ударних бригад (ОФ–6315), вєнізованої (ОФ–14717) та пожежної (ОФ–14719) охорони заводу.

Серед них особливо треба відзначити фото робітників БФЗ 1917–1920 рр. (ОФ–12169), оскільки серед зображених є знаний майстер друку Ємець Д. та деякі представники керівництва заводу того періоду, інших зображень яких у музейній колекції немає.

Також цікавими є фото Нестеренко М. (НДФ–11947–11953), робітниці БФЗ, яка згодом закінчила школу льотчиків і стала заступником командира окремого авіаполку особливого призначення.

В окрему групу можна винести 8 фотознімків, присвячених навчанню працівників заводу та школі ФЗУ. Найцікавіші з них –

фото першого випуску учнів школи ФЗУ (ОФ–10809, НДФ–11385) і робітників живописного цеху під час складання іспитів з технімуму (ОФ–6314).

Як відомо, у передвоєнні роки на БФЗ багато уваги приділялося також покращенню житлово-побутових умов трудящих заводу, забезпеченню населення Буд культурно-побутовим обслуговуванням. Фото з цієї тематики небагато – ясла для дітей робітників (ОФ–16093, 16094), медперсонал заводської лікарні (ОФ–10184/125), будівництво житла у Будах (НДФ–15463).

Спортивне та культурне життя Будянського заводу представлене 4 фотокопіями (НДФ–15464–15467).

Є також фото жінвідділу, комсомольського осередку та партактиву БФЗ.

Під час Великої Вітчизняної війни Будянський фаянсовий завод зазнав великих втрат. Частину устаткування підприємства евакуювали на Урал. Обладнання, що залишилося у Будах, було розбите і пограбоване, цехи зруйновані. Завод частково поновив роботу з 15 вересня 1943 р., але основні відбудовні роботи тривали до 1951 р.

На жаль, цей період не знайшов відображення в музейній колекції. Є тільки одне копійне фото, датоване серпнем 1945 р., на якому зображені стахановці Нескрипта [Н. М.] і Тамаєва Л. Є. під час перегляду зразків посуду (НДФ–9255).

У 1951 р. завод був відновлений і вийшов на передвоєнний рівень виробництва, а у 1953 р. – навіть перевищив його (45,8 млн одиниць) [2, с. 5]. У 1958–1962 р. БФЗ устаткували модернізованим обладнанням. Були побудовані 4 тунельні печі, реконструйована і розширена газогенераторна станція, усі теплові агрегати перевели на природний газ, здійснена реконструкція цеху декорування виробів. Завдяки цим заходам у 1965 р. випуск продукції зріс до 77,5 млн шт. виробів [2, с. 3].

Паралельно з вирішенням задач механізації та автоматизації виробництва завод значно розширив свій асортимент (сервізи нових фасонів, кофейні сервізи, набори для води, вареників, вази для квітів, настінні блюда тощо). Цьому сприяло створення на підприємстві за ініціативою його директора М. Гончарова творчої лабораторії, основним завданням якої стала заміна застарілих фасонів виробів на нові – сучасні за формою і більш практичні для технології фаянсу, розробка нових видів художнього оздоблення. До її складу увійшли молоді талановиті митці – О. Рибіна, М. Ніколаєв, Панасюк С., згодом до них приєдналися Р. Вакула, І. Чернова, Ю. Піманкін, І. Сень, Г. Кломбицька, Б. Пяніда. У 1980-ті роки почали свій творчий шлях В. Родіонова, В. Сідак, Л. Антонова,

Ю. Пяніда. Саме вони створили неповторний стиль «будянський фаянс» і впродовж багатьох років забезпечували високий рівень художньої продукції заводу. Будянські художники були лауреатами численних закордонних та вітчизняних виставок, 18 з них стали членами Спілки художників України.

Продукція будянського заводу, художні та технічні характеристики якої відповідали усім міжнародним стандартам повоєнної Європи та Азії, постачалася до низки країн: на Кубу, в Ірак, Марокко, Ліван, Об'єднану Арабську республіку тощо.

У 1970–80-х рр. Будянський фаянсовий завод був найбільшим виробником фаянсового посуду в Україні (34% від загального випуску фаянсу в СРСР) [1, с. 548]. Продукція підприємства експонувалася в Києві (1977), Харкові (1988), Москві (1978), на міжнародних художніх і промислових виставках у Франції, Японії, Канаді, Бразилії та інших країнах світу.

50–90-ті рр. ХХ ст. стали для БФЗ роками стабільності і розвитку. У музейній колекції цей період репрезентований значною кількістю фотознімків. Серед них зображення будівель заводу (ОФ–20298, 12152), цехів (ОФ–31295, 31297, 26938), виробничих процесів (ОФ–23355, 23459, 26936). Окрему групу складають фото Героїв Соціалістичної Праці, передовиків виробництва, переможців соцзмагання (ОФ–5798, 12153–12157, 23460, 26869, 26937; IV гр. інв. 5343–5349, 6381, 9371–9374).

Особливі уваги заслуговують фотопортрети талановитих художників-скульпторів, які своїми руками творили славу будянського фаянсу. Це Сень І. П. (ОФ–31294), Пяніда Б. П. (ОФ–28671, 32123), Пяніда Ю. Б. (ОФ–32124), Родіонова В. М. (ОФ–32125), Антонова Л. І. (ОФ–32126), Кломбицька Г. І. (ОФ–32127) на багато інших. Цікаво, що більшість з них сфотографовані на тлі посуду, який зараз зберігається у Харківському історичному музеї.

У 80-х рр. при Будянському фаянсовому заводі створили музей, де були зібрані цікаві експонати, що розповідали про діяльність заводу в усі періоди з моменту його заснування. Музейній темі присвячене одне фото (ОФ–31298).

У 1996 р. завод стає АТЗТ «Будянський фаянс». Протягом наступних років відбулося комплексне переоснащення підприємства, змінилася система управління, з'явилися нові служби логістики та маркетингу. Ці заходи дозволили продукції АТЗТ «Будянський фаянс» з честю витримувати конкуренцію зі всесвітньо відомими марками. У 2003 р. підприємство отримало нагороду «Вища проба», а у 2004 р. висока якість будянського фаянсу була відзначена міжнародною премією «Золотая торговая марка».

На превеликий жаль, за низкою причин, у 2006 р. завод припинив своє існування.

Діяльність БФЗ у перші роки ХХІ ст. не знайшла відображення в колекції Харківського історичного музею. Таких фото сьогодні в ХІМ немає.

Таким чином, ми бачимо, що в музейній колекції є невелика, але дуже змістовна тематична збірка фотодокументів, що досить широко відтворює усі етапи розвитку одного з найвідоміших підприємств Слобожанщини. Саме вивчення таких матеріалів стане ще одним кроком до пізнання минувшини нашого краю і збереження його культурно-історичної спадщини.

Джерела та література

1. *Енциклопедія Сучасної України / під ред. Дзюби І. М. – Т. 3. – К., 2004. – 696 с.*
2. *Фонди Харківського історичного музею. – НДФ–1828. – 6 с.*
3. *Школьна О. В. Фарфор-фаянс України ХХ століття: інфраструктура галузі, пром. та економ. політика, організаційно-творчі процеси: [у 2 кн.] / Школьна О. В. – К.: Інтертехнологія, 2011. – Кн. 1. – 400 с.*
4. *Школьна О. В. Фарфор-фаянс України ХХ століття: інфраструктура галузі, пром. та економ. політика, організаційно-творчі процеси: [у 2 кн.] / Школьна О. В. – К.: ТОВ «День печати», 2013. – Кн. 2. – Частина І: Історія виробництва (середина ХVІІ – початок ХХІ століття). Таблиці. Реєстр імен провідних майстрів галузі. – 400 с.*

Список скорочень

АТЗТ	Акціонерне товариство закритого типу
БФЗ	Будянський фаянсовий завод
КПУ	Комуністична партія України
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ФЗУ	Фабрично-заводське учнівство
ХІМ	Харківський історичний музей

ВИГРАШНІ БІЛЕТИ У КОЛЕКЦІЇ ГРОШОВО-ПАПЕРОВИХ ЗНАКІВ ХІМ

*Н. В. Звержховська,
зав. відділу науково-облікового
документування фондів ХІМ*

Лотерея – це форма добровільного залучення коштів населення шляхом продажу лотерейних квитків, за якої частина цих коштів розігрується у вигляді грошових або речових виграшів; за словником В.І. Даля – «разборка вещей по жребии за известный взнос». Лотерейний квиток – спеціальний паперовий знак, що надає власнику право на участь у лотереї та отримання можливого виграшу.

Слово *лотерея* походить від франкського «hlot» («жереб»), що з часом трансформувалося у англійське слово «lot» («частка, пай»); у перекладі з італійської слово «lotto» означає «доля». Лотерея відома людству з незапам'ятних часів, про що свідчать численні легенди. Так, за давньогрецькими міфами, воїни витягували із шолома камінці, один з яких надавав право поборотися із Зевсом. Це була своєрідна лотерея – або померти з честю, або залишитися живим.

Зародження перших форм лотереї проходить майже одночасно у Давньому Римі та Китаї. Римські імператори Нерон і Август активно використовували лотерейні принципи роздачі майна і рабів. У Китаї у 2 ст. до н. е. була організована лотерея, кошти від проведення якої використовувалися для оборони країни і будівництва Великої Китайської стіни. Початком офіційної історії лотерей у Європі вважається 24 лютого 1466 р., коли вдова фламандського художника Яна Ван Ейка, бажаючи вшанувати пам'ять чоловіка, до 25-ї річниці його смерті влаштувала у місті Брюгге (сучасна Бельгія) розіграш, прийняти участь у якому мав можливість будь-хто. Отримані від продажу квитків кошти були призначені для незаможних городян. Поступово лотереї набувають популярності у багатьох європейських країнах (Франції, Італії, Англії, Іспанії) та на Американському континенті.

У Росії історія лотереї бере свій початок від часів знаменитих Петровських реформ. Першу з них провів годинникяр Яків Гассенус у Москві 12 листопада 1700 р. Двоє дітей виймали лотерейні квитки з ящика, а Гассенус відразу роздавав щасливчикам відповідні призи.

Першим документальним свідомством, що згадує лотерею в Росії, є царський указ Катерини II про проведення першої державної

лотереї у 1764 р. для отримання прибутків до державної скарбниці. Але перший досвід виявився невдалим, і імператорській скарбниці довелося доплатити 45 тис. рублів до фонду сплати зобов'язань по виграшах [1]. З того часу імператриця вкрай негативно ставилася до проведення таких розіграшів і більш їх не організовувала.

Наступні правителі Росії то дозволяли, то забороняли лотерею, яка була об'єктом постійного урядового нагляду. «Держава усвідомлювала, що нову розвагу, яка стрімко розвивається, необхідно спробувати підвести під рамки закону і підпорядкувати певним правилам» [7]. Наприкінці 18 ст. лотереї були дозволені офіційно, але проводилися переважно благодійними організаціями та приватними опікунськими органами і лише у середині 19 ст. стали масовими. Вони суворо регламентувалися: дозвіл на їх організацію надавали або губернатори, або, коли мова йшла про особливо великі розіграші, міністр фінансів.

Були і державні лотереї, з яких відомі розіграші 1892 року (для допомоги населенню у місцевостях, що постраждали від неврожаю) та 1914 р. (на користь поранених фронтовиків).

У колекції музею перша з них («Высочайше разрешенная благотворительная лотерея 1891 года») представлена купоном (1/5 частиною квитка) 1-го випуску вартістю 1 рубль (ДБЗ–2008).

Для неї було випущено 1 млн. 200 тис. квитків на суму 6 млн. рублів. Цілий квиток коштував 5 рублів і поділявся на 5 однакових купонів під одним номером вартістю по 1 рублю. Учасник лотереї міг купити або увесь квиток, або яку-небудь його частину. Сума виграшу, що припала на квиток, також розподілялася на 5 однакових часток: можна було забрати як увесь виграш цілком, так і його частину, що припадала на відповідну кількість купонів.

За допомогою цієї лотереї зібрали астрономічну для того часу суму – 9 млн. 600 тис. рублів.

Після Жовтневої революції 1917 р. Радянська держава заборонила лотереї, оголосивши їх буржуазним пережитком і спадщиною імперського минулого (декрет Ради Народних Комісарів «О запрещении устройства лотерей» від 19 грудня 1918 р.), але невдовзі ставлення до цього соціального явища змінилося. «Молода держава, яка гостро відчувала нестачу коштів, повинна була поступово переглядати своє ставлення до лотерей як до джерела поповнення бюджету» [7].

У 1921 р. країну спіткав голод, обумовлений низкою причин: природними факторами (велика посуха), політикою партії більшовиків, що прийшла до влади, наслідками Першої світової

і громадянської війн. У липні 1921 р. при ВЦВК (Всеросійська Центральна Виконавча комісія) було створено Комісію допомоги голодуючим («Помгол»). Помітну роль у всенародній допомозі голодуючим відіграли лотереї, що проводилися як «Помголом» при ВЦВК, так і місцевими комісіями у багатьох містах. Першою в загальнодержавному масштабі стала Всеросійська грошова лотерея ЦК «Помголу» 1922 р., увесь збір від якої надійшов на користь голодуючих. Було випущено 3 млн. виграшних квитків вартістю по 500 тис. рублів кожний (свідчення інфляції). Однак республіка вже почала переходити на тверду валюту, у дужках був вказаний і інший номінал: 50 рублів зразка 1922 р. (ДБЗ–1399, 1688).

Наступником «Помголу» став «Последгол» (Комісія по боротьбі з наслідками голоду при ВЦВК), який у 1923 р. також організував лотерею. Було виготовлено 2 млн. 400 тис. виграшних квитків, виручка від їх продажу склала 16 млн. 972 тис. 22 руб 50 коп. [6]. У нашій збірці ця лотерея представлена виграшним квитком вартістю 10 рублів (ДБЗ–1342) та четвертю виграшного квитка ціною 2 руб. 50 коп. (вст. 5695).

Губернські лотереї на користь голодуючих представлені в колекції нашого музею 2 зразками:

- квитком лотереї Петроградської губернської комісії «Петроград – голодуючому Поволжю» 1921 р. вартістю 25000 рублів (ДБЗ–1686);
- виграшним білетом лотереї Харківського губернського відділу соціального забезпечення і Губернської військової комісії по боротьбі з наслідками голоду (1923 р.) вартістю 2 рублі (знаками 1923 р.) (ДБЗ–1687).

Остання була вже грошово-речовою лотереєю – 1/3 її складала грошові виграші, а 2/3 – речові (2 піаніно, 2 золоті годинники, 2 коней, сівалки, снопов'язалки, косарки, плуги, 1 гарнітур меблів, 3 курортних місця у Слав'янську з правом безкоштовного користування повним пансіоном протягом 3-х місяців, предмети домашнього ужитку та прикраси).

З того часу лотереї в СРСР почали проводитися регулярно, саме вони стали додатковим джерелом фінансування різних товариств, крім пожертвувань і державних асигнувань. Завдяки їм збиралися кошти для допомоги безпритульним, інвалідам громадянської війни і демобілізованим червоноармійцям, на різноманітні культурно-просвітницькі цілі, на розвиток народного господарства.

При вивченні лотерейних квитків 1920–1930-х рр. великий інтерес викликає призовий фонд, який у цей час був переважно

речовим. «Гроші за умов постійного товарного голоду не для усіх були таким вже бажаним призом. Речові виграші...являли значно більшу цінність, аніж гроші, за які їх можна було купити лише теоретично» [1]. Так, перелік призів 2-ї студентської лотереї 1927 р. (ДБЗ–1078, 1779), кошти від якої призначалися на житлове будівництво для пролетарського студентства, мав заохотити до участі у ній різні верстви населення. Він містив:

- різноманітне господарське приладдя (від тракторів і парових молотарок до селянських возів та волів і дійних корів);
- 2 будинки з садибами у пригороді та різноманітні речі (меблі, мотоцикли, велосипеди, одяг, годинники, музичні інструменти, радіоапарати);
- «високохудожні речі історичного значення, що закуплено у Ленінградського Держфонду з колишнього царського та князівського майна: вази, хрусталь, фарфор, малюнки, бронзові статуї та мебелі» (зазначено у квитку).

Поступово лотереї набувають популярності у населення, їх організовують різні відомства та організації. У музейній колекції зберігаються:

- **квиток 1-ї лотереї Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР** 1931 р. вартістю 50 коп. 6-го розряду (місце розіграшу – м. Харків), з виграшами від легкового автомобіля і квартирної паю у будинку однієї зі столиць союзних республік до бібліотеки з питань санітарії і гігієни та мила (ДБЗ–1861);
- **квитки 4-ї Всесоюзної ОЗЕТ-лотереї** 1932 р. вартістю 50 коп. (ДБЗ–1870, 1871), серед виграшів якої – будинок-квартира у 3 кімнати, вантажні і легкові автомобілі, поїздки по СРСР та єврейським землеробним селищам Криму, швейні машинки, предмети одягу, ОЗЕТ-бібліотека тощо (ОЗЕТ існував у СРСР з 1925 по 1938 р., його діяльність була спрямована на організацію єврейських сільськогосподарських поселень на півдні України і в напівпустелях північного Криму);
- **квитки 3-ї (ДБЗ–1868, 1869) та 4-ї (ДБЗ–1864) Всесоюзних автомотовелолотерей Автодору** 1931 р. і 1933 р. відповідно, розіграші яких відбувалися у Харкові.

Автодор – Товариство сприяння розвитку автотранспортного спорту, тракторної і дорожньої справи – існував у 1927–1935 рр.

Список виграшів був вражаючим для тих аскетичних часів: автомобілі, мотоцикли, автоподорожі по СРСР, предмети одягу, спортивний інвентар. Великі виграші можна було замінити на від-

повідні за ціною сільськогосподарські машини – трактори, молотарки, сінокосарки, плуги.

«З довоєнних найбільш масовими були лотереї Тсоавіахіму. Вони користувалися величезною популярністю у населення. Досить сказати, що тираж квитків виріс з 2 млн. у 1-й Всесоюзній лотереї 1926 р. до 75 млн. в останній 15-й лотереї Тсоавіахіму 1941 р.» [6].

Лотереї Тсоавіахіму (пізніше ДТСААФ) «проводилися з розмахом, азартом і підводилися до рангу державної політики, тому що підкріплювалися не лише моральною підтримкою держави, але й державними гарантіями виконання умов цієї гри» [5].

Особливу увагу привертає «Перша Всесоюзна авіаційна лотерея» цього Товариства, розіграш якої відбувся 1 липня 1927 р. у Москві. Кошти від неї надходили до фонду сприяння авіаційному і хімічному будівництву СРСР. 2 квитки цієї лотереї зберігаються у колекції ХІМ (ДБЗ–1077/1,2), на них зазначене гасло: «Авиахим – опора мирного труда, противогаз и воздушный часовой СССР». Виграшами були 3 навколосвітні подорожі, 15 подорожей Європою, 45 – по СРСР та 7939 польотів над Москвою, Ленінградом, Харковом, Новосибірськом та іншими містами. В умовах лотереї, наведених на квитку, зазначено: «У суму вартості перших 63 виграшів, що складаються з подорожей, входять усі витрати зі здійснення подорожі, а саме: оплата повітряних, сухопутних і морських шляхів сполучення, добові під час подорожі, екіпування, оплата послуг перекладачів і провідників, закордонні паспорти, візи тощо. Той, хто виграв один з перших 63 виграшів і бажає використати подорож, крім того, отримує: залізничний квиток від місця свого проживання до Москви і назад та відшкодування свого заробітку за час подорожі». Подорожі можна було замінити відповідними грошовими сумами.

У подальших лотереях Тсоавіахіму до виграшів додалися речові призи: мотоцикли, велосипеди, спортивна зброя, годинники, фотоапарати і багато інших корисних речей. Починаючи з 10-ї Всесоюзної лотереї, серед головних виграшів з'являється автомобіль.

З лотерей Тсоавіахіму у музейній збірці представлені:

- квиток 6-ї Всесоюзної лотереї 1931 р. вартістю 1 рубль (ДБЗ–1860);
- квитки 7-ї Всесоюзної лотереї 1932 р. вартістю 1 рубль (ДБЗ–1558, 1969);
- квиток 8-ї Всесоюзної лотереї 1933 р. вартістю 1 рубль (ДБЗ–1862);
- квиток 9-ї Всесоюзної лотереї 1934 р. вартістю 1 рубль (ДБЗ–1863);

- квиток 12-ї Всесоюзної лотереї 1937 р. вартістю 3 рублі (ДБЗ–1866);
- квитки 13-ї Всесоюзної лотереї 1939 р. вартістю 5 рублів (ДБЗ–1120/4,5);
- квитки 14-ї Всесоюзної лотереї 1940 р. вартістю 3 рублі (ДБЗ–1120/2) та 5 рублів (ДБЗ–1120/1,3);
- квитки 15-ї Всесоюзної лотереї 1941 р. вартістю 3 рублі (ДБЗ–1080/1–4) та 5 рублів (ДБЗ–1080/5,6, 1865).

Починаючи з 9-ї лотереї, на квитках з'являється напис: «Пам'ятай, що, придбавши квиток... Всесоюзної лотереї Тсоавіахіму, ти укріплюєш оборонну міць Радянського Союзу». Організатори лотерей всіляко підкреслювали патріотичність заходу, інколи забуваючи нагадати про можливість отримання виграшу. Тому багато хто вважав, що, купуючи квиток, вони таким чином платять якийсь податок, а не роблять ставки в азартній грі. Охочих зазирнути у таблиці виграшів було небагато. Навесні 1933 р. правління Тсоавіахіму раптом виявило, що громадяни забрали лише 8% виграшів по тиражу, який був проведений 4 місяці тому. У травні 1933 р. оголосили місячник з оплати виграшів лотереї. Активісти-розповсюджувачі квитків тепер повинні були перевіряти, чи не виграв хто-небудь з їх підопічних, а потім вести щасливчика за виграшем [4]. На квитках 9-ї і 12-ї лотерей вміщено нагадування: «3. Після закінчення тиражів обов'язково перевір свої квитки по тиражних таблицях і отримай виграш. 4. Вимагай, щоб у низових організаціях Тсоавіахіму записувалися №№ серій і квитків, придбаних тобою, що полегшить виплату виграшів».

Під час Великої Вітчизняної війни грошово-речові лотереї стали важливим засобом мобілізації грошових коштів, яких потребувала держава для підтримки боєздатності армії. «Перша військова лотерея була організована згідно з постановою Ради Народних Комісарів вже в листопаді 1941 р. Виручені гроші йшли на виробництво військової техніки та переобладнання заводів під військові потреби» [3]. Усього за роки війни були проведені 4 лотереї, квитки яких у різних кількості представлені у нашій музейній збірці:

- квиток вартістю 10 рублів грошово-речової лотереї 1941 р. (ДБЗ–1677);
- квиток вартістю 20 рублів 2-ї грошово-речової лотереї 1942 р., на звороті якого зазначено: «Участью у грошово-речовій лотереї ти допомагаєш фронту!» (ДБЗ–1678);
- квитки вартістю 25 рублів 3-ї грошово-речової лотереї 1943 р., на звороті яких – гасло: «Усе для фронту, усе для

розгрому ворога, усе для перемоги!» (ДБЗ–1679, V гр.–інв. 26043);

- квитки вартістю 25 рублів (ДБЗ–1079/2–5, V гр. –інв. 25844/1) та вартістю 50 рублів (ДБЗ–1079/1, 1680, V гр. –інв. 25844/2–4) 4-ї грошово-речової лотереї 1944 р. з гаслом: «Тил – фронту».

Під час війни подорожі не розігрувалися, серед виграшів – відрізи тканин, каракулеві дамські пальта, хутра чорно-бурої лисиці і песця, срібні і позолочені портсигари. У воєнні роки від реалізації квитків надійшло 12,9 млрд. рублів [6].

Перша післявоєнна лотерея була проведена у 1956 р. Комітетом молодіжних організацій СРСР у зв'язку з підготовкою до Всесоюзного фестивалю молоді. Її квиток давав можливість серед різноманітних призів (від легкових автомобілів «Волга» і «Москвич» до мисливських рушниць і спінінгів) виграти і безкоштовну путівку на VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів у Москві у липні–серпні 1957 р. У збірці ХІМ – 7 примірників квитків фестивальної лотереї вартістю 3 рублі (ГПЗ–158–160, НДФ–921/1–4).

У 1958 р. у всіх союзних республіках були проведені грошово-речові лотереї, організаторами яких стали відповідні республіканські Міністерства фінансів. У музейній колекції зберігаються 34 лотерейні квитки цього року 14-ох республік (окрім Вірменської РСР). Усі вони мають однакову вартість (5 рублів) і дуже схожі переліки виграшів.

З цього часу лотереї в СРСР стають регулярними, частину своїх коштів вони відраховують до державного бюджету.

З 1972 р. з'являються святкові випуски, присвячені Міжнародному жіночому дню та Новому року.

У нашій збірці – 9 квитків грошово-речових лотерей Міністерства фінансів УРСР різних років (1958 р., 1959 р., 1965 р., 1989 р., 1990 р.), один з них – до 8 Березня (ГПЗ–161) із традиційним зображенням квітки мімози.

У 1970 р. у СРСР з'явилася перша спортивно-числова лотерея «Спортлото», організована у порядку експерименту. Для цього 49 видам спорту були присвоєні умовні порядкові номери. Використовувалася формула «6 з 49». Головна особливість цієї лотереї – те, що її учасник не купував квиток з вже надрукованим на ньому номером, а сам обирав комбінацію цифр, покладаючись на власну інтуїцію. На квитку, що складався з 3-х частин, потрібно було позначити номер тиражу і закреслити обрані числа. Частина «А» залишалася у власника для отримання виграшу (саме такий корінець лотереї 1978 р. зберігається в ХІМ – ГПЗ–171), а частину

«Б-В» треба було опустити у спеціальні скриньки. Розмір виграшу залежав від кількості вгаданих чисел.

Доступність, можливість виграти дуже швидко зробили «Спортлото» найпопулярнішою лотереєю в СРСР. У різні періоди в ній брали участь до 70% населення країни, щотижня розігрувалися до 10 млн. квитків. З січня 1974 р. тиражі «Спортлото» транслиювалися на центральному телебаченні.

«Спортлото» мало яскраво виражену благодійну спрямованість: до 34% від загального обсягу реалізації лотерей йшло на підтримку спорту» [2]. За 20 років існування ця лотерея поповнила державний бюджет на 500 млрд. рублів. Завдяки коштам, отриманим від продажу лотерейних квитків, було побудовано безліч стадіонів і спорткомплексів, у тому числі фінансувалося будівництво більшої частини спортивних об'єктів для Олімпіади 1980 р. у Москві.

До 1986 р. Радянський Союз був світовим лідером за обсягом продажу лотерейних квитків. Квитки лотерей продавалися через роздрібну торгівлю, частина їх розповсюджувалася «добровільно-примусово» – як «навантаження» до покупки, «на здачу», замість певної суми при видачі зарплати, стипендії чи пенсії, одночасно зі сплатою різних членських внесків. Лотереї поширювали профспілкові активісти, комсомрги і партробітники. Виграші були досить значними: квартири, автомобілі, мотоцикли, швейні і пральні машини. Розігрувалися і дрібні призи – велосипеди, радіоприймачі, фотоапарати, годинники і невеликі грошові суми. Для того, щоб виграти приз, необхідний був збіг і номера, і серії лотерейного квитка з виграшними, а у разі збігу тільки серії власник квитка отримував лише мінімальний «втішний» приз у розмірі 1–3 рублів. Грошові виграші можна було отримати у ощадкасі, речові – в уповноваженому магазині. При цьому лотерейний квиток з особливо великим речовим виграшем, насамперед автомобілем (особливо «Волгою»), сам по собі міг стати предметом неодноразового перепродажу і спекуляції.

Після розпаду СРСР колишні радянські республіки, що стали самостійними державами, почали впроваджувати свої лотереї. Українські лотереї представлені у колекції ХІМ єдиним зразком – квитком благодійної грошово-речової лотереї Спілки журналістів України 1994 р. вартістю 25000 крб. (ГПЗ–172). Кошти від неї йшли «для надання благодійної допомоги, підвищення рівня соціальної захищеності населення України».

Як бачимо, лотерейні квитки – це не просто клаптики паперу, вони можуть розповісти багато цікавого про час, прикмети якого

несуть на собі, про історичні події, часткою яких вони були. Колекція лотерейних квитків у музейній збірці ХІМ, хоч і є далеко не повною, може стати у нагоді при відтворенні певних подій та процесів кінця 19 – 20 ст.

Джерела та література

1. Жизнь замечательных лотерей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/437404>.
2. История Спортлото [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sportloto.ru/history/>.
3. Лотереи на службе государства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lotopobeda.ru/information/journal/historyofgambling/loterei-na-sluzhbe-gosudarstva/>.
4. Лотерейный билет как исторический документ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reallystory.com/post/174>.
5. Первая Всесоюзная лотерея [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dosaaf45region.ru/2011-12-16-07-08-09/napravleniya-deyatelnosti/2013-09-27-09-19-34/2013-11-13-02-42-22>.
6. Теребов В. Лотерейные билеты СРСР и РСФСР центральных выпусков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bonistikaweb.ru/SOVKOL/terebov3.htm>.
7. Томтосов А. А. Становление и развитие законодательства о лотереях в российском государстве: историко-правовой аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e-notabene.ru/lr/article_414.html.

Список сокращень

ВЦВК	Всеросійська Центральна Виконавча комісія
ДТСААФ	Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту
ОЗЕТ	Товариство землеустрою єврейських трудящих
Помгол	Комісія допомоги голодуючим («Комиссия помощи голодающим»)
Последгол	Комісія по боротьбі з наслідками голоду («Комиссия по борьбе с последствиями голода»)
Раднарком	Рада Народних Комісарів
РСР	Радянська Соціалістична Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
Тсоавіахім	Товариство сприяння обороні, авіації і хімії

ІСТОРІЯ КОРПОРАЦІЇ «БІСКВІТ-ШОКОЛАД» ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ ХІМ

*Н. М. Іванова,
зав. сектора відділу
науково-фондової роботи ХІМ*

Корпорація «Бісквіт-шоколад» – один з найбільших в Україні виробників кондитерської продукції. У 2004 році під цим брендом об'єдналися бісквітна фабрика Харкова, яка відзначає у цьому році 80-річний ювілей, і кондитерська фабрика «Харків'янка».

Промислове виробництво кондитерських виробів у Харкові має давню історію. Його засновником був російський промисловець, купець 2-ї гільдії Григорій Миколайович Борман (1838–1918), який у 1862 році заснував у Санкт-Петербурзі торгівельну фірму «Жорж Борман». У Харківському історичному музеї зберігається його оригінальний фотопортрет 1914 р. (ОФ–29652) з власноручним підписом і дарчим написом одному зі співробітників фабрики. Підприємство, на якому працювало 195 робітників, щорічно виготовляло 15000 пудів шоколаду, 28 пудів карамелі і монпансьє, 16 пудів цукерок [5, с. 477]. Вже у 1870 році фірма «Жорж Борман» здобула першу нагороду – бронзову медаль на Всесвітній виставці у Санкт-Петербурзі. Подальша історія фірми – це нескінченна низка нагород, отриманих на різноманітних російських і всесвітніх виставках. У 1872 році Г.М. Борман був пожалуваний титулом «Постачальник Двору Його Імператорської Величності». Санкт-Петербурзька газета «Луч» № 102 за 1893 рік, що зберігається у фондах ХІМ (ГЖ–475), писала: «Получение этого высокого звания – важное ручательство за качество товара».

У 1895 році фірму було реорганізовано у товариство «Жорж Борман» із основним капіталом у 300 тис. карбованців. Директором-розпорядником товариства став син Григорія Миколайовича – Георгій Григорович Борман (1875–1952), який закінчив комерційну академію в Лейпцизі і два роки вивчав бісквітне виробництво в Ганновері. Спільними зусиллями Борманів фірма процвітала. Поступове збільшення капіталу потребувало розширення справи. Нову фабрику, яка б забезпечувала виробами фірми південноросійський ринок, було вирішено побудувати у Харкові – великому промислового і торговому центрі, через який проходило кілька залізничних ліній.

Дозвіл на будівництво кондитерської фабрики по вул. Коцарській, 24/26 був отриманий у серпні 1895 року, а вже у жовтні

1896 року вона почала працювати. У цьому ж році товариство «Жорж Борман» отримало чергову високу нагороду на Нижгородській всесвітній виставці – право наносити на етикетки продукції герб Російської імперії. Спочатку харківська фабрика, на якій працювало 160 осіб [1, с. 24], являла собою маломеханізоване виробництво, що складалося з шоколадного цеху і цеху із заготівлі фруктів. Однак вже з наступного року почалося її вдосконалення і розширення. За три роки підприємство стало одним з найбільших для того часу на Україні. Чисельність працюючих на виробництві складала 600 осіб, близько 100 з них працювало в численних складах і лавках. У 1900 році був відкритий перший фірмовий магазин на Миколаївській площі, 19, інтер'єр якого у стилі бароко створював відомий на той час у Харкові майстер – червонодеревник М.М. Москаленко [3, с.36]. Нині там – популярна серед харків'ян кондитерська «Ведмедик».

На харківській фабриці працювали високомеханізовані на той час машини для виробництва шоколаду – 8 важких меланжерів, 18 вальцівків для шоколаду, 6 подвійних і потрійних млинів для какао, крім цього безліч дрібних машин і 4 гідравлічних преси для віджиму какао-масла. Інженерами підприємства була впроваджена система охолодження шоколаду в холодильних камерах за допомогою рідкої вуглекислоти, а бісквітне виробництво оснащено безперервно працюючими печами і складними бісквітними машинами. У колекції ХІМ зберігаються цікаві фотографії з зображенням цехів того періоду – бісквітного (ОФ–29656) і шоколадного (ОФ–29657), слюсарної майстерні (ОФ–29658), інженерів та службовців фабрики (ОФ–29653, 29669, 29685).

Асортимент фабрики в дореволюційний період складався з шоколаду і шоколадних цукерок, карамелі і монпансьє в банках, бісквітів і пряників, мармеладу і різного варення (більше 30 видів). У Борманів уперше в Росії почали поєднувати какао-боби різних сортів, отримуючи таким чином незвичні смакові композиції шоколаду. Гордість фабрики – шоколад – був молочний і десертний, для варки, у таблетках, у вигляді шашок, сигар із кремом, маленьких пляшок. Він випускався у плитках, коробках, пакетах. Для дітей виготовляли подарункові коробки з цукерками, сюрпризами, ляльками, забавами. Саме на фабриці «Жорж Борман» вперше було виготовлене шоколадне яйце з подарунком, таке, як сучасний «Кіндер-сюрприз». Тільки замість іграшки усередині розміщували релігійні символи – хрестик, іконку тощо. Піклувався «Жорж Борман» і про хворих, випускаючи льодяники від кашлю з додаванням соку редьки, меду, анісу.

Коробки для цукерок, бонбоньєрки робили з картону, деревини, жерсті, шкіри, оздоблювали атласом, шовком, камінцями, штучними квітами, літографіями, розписом та ін. Дев'ять коробок із жерсті і одна дерев'яна лакова (Р-1513) тих часів зберігаються у фондах музею. Це коробки для цукерок (М-1259, 1272, 1867, 1878, 1894, 4119, НДФ-11372), для печива (М-1891), з-під бісквіта (М-1869). Справжньою прикрасою колекції є велика кількість (263 шт.) різноманітних обгортки і етикеток фірми «Жорж Борман» кін. 19–поч. 20 ст. (АП-225, 1252–1508, 1762). Привертають увагу етикетки з коробок цукерок «Беатриче», «Мон-Ами», «Сафо», «Муарэ», «Бон-вояж», «Пьяная вишня», обгортки карамелі «Ананасная», «Пуншева», «Царская ромовая», обгортки конфет «Лаура», «Крем-Брюле», «Воспоминание», «Чардаш», «Тореадор» та багато інших. Насправді, це яскраві і оригінальні витвори мистецтва, які відображають прекрасні жіночі та дитячі образи, квіти, чудові пейзажі. Також хочеться звернути увагу на кілька цікавих предметів, які збереглися до наших днів. Це серветка (Р-1514) і металевий совочок для прянощів (М-2271) з логотипом товариства «Жорж Борман», полотняний мішечок для картоплі з написом червоною фарбою «Жорж Борман» (Тк-2390), а також металева воронка і керамічна плитка з 12-ма фігурними формочками у вигляді листків, що використовувалися для розливу мармеладу (М-1477, КС-1226).

Багато цікавих відомостей про кондитерську фабрику «Жорж Борман» можна отримати з документів поч. 20 ст., які зберігає наш музей: це розрахункові книжки робітників 1905 р. та 1914 р. (Д-30480, Інв.28374 –V гр.), роздрібний і оптовий прейскуранти тов-ва «Жорж Борман» у Харкові 1913 р. (КБ-5318, НДФ-9876), спогади колишнього робітника Б.Г. Варібрука, який працював на фабриці у 1915–1917 рр. і докладно описав свій робочий день, умови роботи, фабричні відділення, згадав прізвища деяких робітників (Д-30481, 30482). Найняті робітники наприкінці першого відпрацьованого тижня отримували розрахункову книжку з інформацією про посаду, зарплатню, забезпечення житлом, спосіб харчування, тривалість робочого дня тощо. Робочий день тривав у середньому 11 годин з 1,5-годинною перервою. Два рази на день працівники фабрики пили чай з безкоштовним цукром. У неділю і на християнські свята (більше 20) фабрика не працювала. У кожному цеху був свій спецодяг, що видавався безкоштовно. Зарплата була від 20 крб. на місяць у робітників до 150 крб. у високопосадовців.

Під час революційних подій 1905 р. робітники фабрики «Жорж Борман» кілька разів страйкували. Вони висували вимоги щодо

скорочення робочого дня, збільшення зарплатні, надання медичного обслуговування, грошової допомоги хворим та ін. Про це свідчить фотокопія документа (Інв. 15187) з архівної справи № 20 за 1905 р. Харківського охоронного відділення «Требования рабочих и работниц кондитерской фабрики «Жорж Борман» з фондів музею.

Після революції 1917 року фабрику націоналізували, а продукцію позбавили марки «ЖБ». Але відомий промисловець заклав у своє підприємство величезний потенціал, і вона продовжувала працювати, незважаючи ні на що, під новою назвою – Перша державна кондитерська фабрика. Однак об'єми продукції зменшилися, і асортимент змінився з дорожчого на дешевий «пролетарський». До 5-ої річниці Жовтневої революції у 1922 році фабрику, що входила до складу Державного кондитерського тресту, було перейменовано на «Жовтень» (поширена скорочена назва російською «Кофок») [4, с. 374]. У 1924 році підприємство, на якому працювало вже майже півтори тисячі робітників, мало вісім виробничих і п'ять підсобних цехів, сім коней та дві власні вантажівки. Як і раніше, тут виготовляли карамель, монпансьє, ірис, драже, шоколад, бісквіти, пряники, тістечка, варення, халву, какао, однак уподобання покупців змінилися. Традиційні види продукції, наприклад, пряники, витіснялися тістечками і тортами; помітно скоротилося споживання кави, шоколаду та шоколадних цукерок; натомість колосально зріс попит на так звані «народні» (дешеві) сорти солодошів, такі, як монпансьє та карамель. За рік виготовлялося понад 175 тис. пудів продукції і вже у 1925 році вдалося досягти дореволюційної потужності. Період 20-х – 40-х років 20 ст. у колекції музею представлений цікавими фотографіями (їх більше 30 шт.), що ілюструють сторінки історії фабрики «Жовтень» у цей час. Привертають увагу фото будівлі «кондитерки» 1930–1935 рр. (ОФ–29680), виробничих процесів у різних цехах (ОФ–29684, 29667, 29668, 29671); багато групових фотопортретів робітників (ОФ–29672, 29674, 29675, 29678) і службовців фабрики, серед яких директор «Кофока» А.С. Сабуров (ОФ–29660, 29661, 29664, 29665, 29670, 29673–29675). На деяких фото – випускники робочої школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), що була відкрита у 1922 році (ОФ–29662, 29676, 29677, 29682, 29683). На жаль, крім фотодокументів, цей період у музейній збірці представлений лише поодинокими предметами: це Диплом пошани І ступеня, яким було нагороджено Кондитерське об'єднання на І губернській сільськогосподарській виставці Харкова у жовтні 1922 р. (НДФ–9877), металева банка для какао з написом «Держ-

кондтрест» (М-3684), чотири етикетки від кондитерських коробок Держкондтресту (НДФ-13133, 13135-13137) і три етикетки для цукерок цього періоду (АП-1083-1085).

У роки перших п'ятирічок велика увага зверталася на будівництво нових підприємств. З метою розширення бісквітного виробництва було прийнято рішення про спорудження у Харкові бісквітної фабрики в районі Іванівки. Вона була відкрита 14 березня 1935 року. Частина обладнання і деякий персонал перевели з бісквітного цеху «кондитерки». Фабрика мала випускати кондитерські вироби з борошна – бісквіти і печиво – в об'ємі 54 т на добу. Із року в рік кількість солодкої продукції зростала, умови праці покращувалися. При підприємстві було відкрито школу-фабзавуч, гуртожиток та дитячий садок. На початку 40-х років 20 ст. Харківська бісквітна фабрика займала гідне місце серед інших підприємств кондитерської промисловості.

У роки Великої Вітчизняної війни обладнання кондитерської фабрики було евакуйовано до Алма-Ати, а бісквітної – до Уфи. До моменту звільнення Харкова обидва підприємства були зруйновані, про що свідчать фото колекції 1943 р. (ОФ-29679, 29680). Повністю їх відбудували тільки у 1954 році. Підприємства росли, розвивалися, встановлювалося потокове обладнання. У 1958 році на бісквітній фабриці вугільні печі замінили на газові і встановили 4 нові цукрові технологічні лінії, що дозволило значно поліпшити умови праці і збільшити випуск продукції. Протягом 60-х–80-х років був побудований і повністю механізований вафельний цех, налагоджено виробництво картонної та транспортної тари, у бісквітному цеху пройшла чергова реконструкція з заміною застарілих ліній більш прогресивними. На кондитерській фабриці у цей період теж відбувалися позитивні зміни. У 1957 р. було розпочато напівмеханізований випуск шоколадно-вафельних тортів «Деліс», які і сьогодні любляють харків'яни. У 1963 р. відбулося злиття з фабрикою «Червоний кондитер», де була змонтована потоково-механізована лінія з виробництва мармеладу з відливанням у цукровий пісок, почато виробництво пастилки. На підприємстві у 1965 році у 5-ти виробничих цехах працювало 2168 осіб, випуск продукції склав майже 100 т солодоців за добу [2, с. 159]. Був побудований новий шоколадний цех, для випуску загорнутої карамелі і цукерок налагодили друк етикеток в літографському цеху. Розширювся асортимент продукції, розпочато випуск шоколадно-вафельного торта «Харківський», усім відомих цукерок «Асорті», шоколадних батончиків. Було механізовано виробництво цукерок «Мишка косолапый», «Алеко», «Трюфели». Велика кількість різноманітних експонатів висвітлює

цей період розвитку бісквітної і кондитерської фабрик. Це документи, фотографії, значки, вимпели, обгортки, етикетки, коробки для печива і цукерок. Крім фото з зображенням виробничих процесів у різних цехах (ОФ-12284/1-9), передовиків виробництва (ОФ-12282, 12283, ФТ-1348, ФТД-155, 156), комуністичних суботників (ОФ-24513/1-2, 24514), масових заходів на фабриках (ФТ-1347, ОФ-7429/1-3, Інв. 18952), привертають увагу знімки, що свідчать про турботливе ставлення до здоров'я працівників і їх дітей: заняття з виробничої гімнастики у бісквітному цеху (ОФ-19682), дитяча дача і піонерський табір у Покотилівці (ОФ-12656, 14668, 14689). Особливою увагою оточували працівників з багаторічним стажем. Свідомо цього – Почесні дипломи ветеранів праці ХБФ різних років (Д-583, 584), стрічка з написом «Ветеран труда» робітника ХБФ Писаренка І. Б. Є у колекції і різноманітні Почесні грамоти, дипломи, трудові рапорти, вимпели і значки до різних ювілейних дат (Д-2336, 20084, 20085, 26159 14006, Тк-374-376, ОМЗ-206, 208-210). Про широкий асортимент продукції можна дізнатися, оглянувши більше сотні етикеток і коробок для цукерок і печива 1960-1980-х років. Це добре відомі шоколадки «Чайка» (Р-645), «Казки Пушкіна» (Р-330), «Оленка» (Р-311), цукерки-батончики «Гулівер» (Р-649), «Мальчиш-Кибальчиш» (Р-648), печиво «Нева» (Р-256), «Ювілейне» (Р-286) та багато інших. Особливо полюбили дітлахи маленькі (3,5х2,5 см) шоколадки з зображенням казкових героїв: «Лікар Айболить» (Р-409), «Курочка Ряба» (Р-338), «Червоно-на шапочка» (Р-340) та ін.

Політична і економічна криза 1990-х років призвела до падіння виробництва. У грудні 1993 р. бісквітна фабрика, якою з 1987 р. успішно керувала А. А. Коваленко, була приватизована трудовим колективом і перейменована в АТЗТ «Харківська бісквітна фабрика». Підприємство отримало можливість самостійно розпоряджатися заробленими коштами. Через п'ять років фабрика підписала договір з Харківською кондитерською фабрикою, за яким забезпечувала «кондитерку» якісною сировиною і організовувала збут продукції. У листопаді 1998 р. збори акціонерів кондитерської фабрики вирішили продати пакет акцій ХБФ. Ці заходи були взаємовигідними для обох підприємств. Кондитерська фабрика, що пізніше отримала назву «Харків'янка», стала нарощувати обсяги виробництва, повертати втрачені ринки збуту, а бісквітна фабрика отримала можливість пропонувати торговим партнерам увесь спектр кондитерських виробів. З 2001 року вся продукція обох підприємств надходить до ринку під об'єднаною торговою маркою «Бісквіт-Шоколад».

Сьогодні корпорація «Бісквіт-Шоколад» – одне з провідних підприємств кондитерської галузі України. Спеціалісти корпорації постійно розробляють нові солодоші. Саме на ХБФ вперше на Україні почали виробляти бісквіти і бісквітні рулети, здобне печиво преміум-класу, крекери, вафельні сендвічі та ін. Бісквітна фабрика і «Харків'янка» випускають понад 300 найменувань продукції, зберігаючи традиції харківської кондитерської школи. Назви наборів цукерок «Софі», «Жорж», «Шантьє» та ін. позичені з преїскуранту фабрики Жоржа Бормана за 1913 рік. На початку 21 століття знову повернулися до випуску наборів в ексклюзивних жерстяних коробках. В колекції музею є три такі коробки подарункових наборів «Жорж». Одна для набору печива (М-277) і дві – з-під набору шоколадних цукерок (М-278, 337). Більше 200 етикеток, обгортки, коробки для цукерок і печива представляють різноманітний асортимент продукції корпорації. Викликають інтерес упаковки новорічних подарунків для дітей у вигляді дитячих іграшок: «Рюкзачок», «Мишеня», «Ялинка», «Подарунок від ведмедика» та ін. (РД-443, 467–470). Цікавими для відтворення подій цього періоду є фото-портрети президента корпорації «Бісквіт-Шоколад» Коваленко Алли Арестівни, зроблені під час різних заходів (ФтД-145–147, 390), фото цехів з новими потоковими лініями: для виробництва затяжних і цукрових сортів печива (ФтД-149), крекерів (ФтД-612), бісквітів із різноманітною начинкою (ФтД-613, 614), фото інших цехів і продукції бісквітної фабрики (ФтД-148, 150–154). Велику увагу корпорація звертає на рекламу своєї продукції, тому не дивно, що в музейній колекції присутні каталоги (ДД-429–431, 711), буклети (ДД-313, 314), проспекти (ДД-670–673, 712), плакати (АП-141, 243–248) та календар (АП-140) з рекламою різноманітної продукції підприємства за 1996–2007 роки.

Продукція ТМ «Бісквіт-Шоколад» здобула нагороди на численних вітчизняних і міжнародних виставках, конкурсах, дегустаціях за високі смакові якості та оригінальність рецептур. У фондах музею зберігаються: медаль «Переможцю дегустаційного конкурсу», якою Державний Департамент продовольства України нагородив ХБФ за перемогу у конкурсі «Краща торгова марка України» 2003 р. (ОМЗ-382), «Золота медаль за якість», якою була нагороджена ХБФ на професійному дегустаційному конкурсі кондитерських виробів «Ласощі-2002» (ОМЗ-383) та Сертифікати відповідності, видані у 1997 р. АТЗТ «Харківська бісквітна фабрика» на продукцію «Бісквіти «Фірмові» та крекер (Д-1949, 1950).

Завершуючи огляд колекції матеріалів ХІМ, що висвітлює різні періоди розвитку підприємств, які входять до корпорації «Бісквіт-

Шоколад», можна зробити висновок, що вона досить велика (майже 800 предметів) і різноманітна. Колекція складається з документів, фотографій, нагород, газет, унікальної колекції етикеток, обгортки, коробок для цукерок, печива, бісквітів, великої кількості рекламних плакатів, буклетів, проспектів тощо. Щорічно колекція поповнюється новими предметами. Це дає можливість у повному обсязі показати історію корпорації у виставковій, експозиційній і масовій роботі.

Джерела та література

1. Гнедич А., Аксенов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Х., 1899. – Вып. 1. – 198 с.
2. Історія солодкого життя. Ювілейне видання / За ред. Коваленко А. А. – Х.: РА «Іріс», 2010. – 240 с.
3. Кеворкян К. Е. 100 знаменитых харьковчан / К. Е. Кеворкян и др. – Х.: Фактор, 2004. – С. 34–37.
4. Промышленная Россия 1923–1924. Справочная книга // Издание газеты «Экономическая жизнь». – Петербург, 1925. – 433 с.
5. Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского. – СПб., 1887. – 734 с.

Список скорочень

АТЗТ – Акціонерне товариство закритого типу
«Кофок» – «Кондитерская фабрика Октябрь»
ТМ – Торгова марка
ХБФ – Харківська бісквітна фабрика
ХІМ – Харківський історичний музей

НАРОДНІ ПОЯСИ З ІНВЕНТАРНОЇ ГРУПИ «ТКАНИНИ» ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

О. Л. Лисенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Фонд «Тканини» нараховує 118 поясів – народних та міських, широких та вузьких, з прикрасами та без них, жіночих та чоловічих, святкових та буденних, виготовлених з вовни, бавовни або шовку, плетених та тканих.

Формування колекції поясів бере початок з експонатів виставки XII археологічного з'їзду, який проходив у Харкові 15–27 серпня (за старим стилем) 1902 р. у приміщенні бібліотеки Харківського Імператорського Університету. Матеріали цієї виставки згодом увійшли до Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства при Харківському Імператорському Університеті, який існував з 1904 по 1918 р. і 21 січня 1920 р. став основою Етнографічного відділу ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка щойно створеного Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Згодом колекція Музею Слобідської України була покладена в основу етнографічної збірки Харківського історичного музею. Зараз у фонді «Тканини» зберігається 53 пояси з колекції Музею Слобідської України.

До збірки пояси потрапляли переважно від приватних та юридичних осіб, а також з інших музеїв: один пояс надійшов у 1954 р. з Етнографічного музею народів СРСР; ще два пояси – у 1956 р. з Ермітажу; ще у 1952 р. румунська делегація подарувала елементи народного румунського одягу, невід'ємну частину якого складає пояс – так до колекції потрапило 5 поясів. Два пояси як частину сценічного костюму передали до колекції нашого музею харківські театри.

Значну частину поясів з колекції було зібрано співробітниками музею у результаті експедиційної діяльності. У 1958 р. етнографічна експедиція ХІМ працювала у селах Краснокутського району Харківської області, де було зібрано 37 предметів, серед яких був 1 пояс. У 1986 р. була здійснена історико-етнографічна експедиція до Великобурлуцького району. Тоді колекція поповнилася чотирма домотканими вовняними поясами. Співробітники музею 1966 р. брали участь у спільній з Інститутом етнографії АН СРСР експедиції по селах Чугуївського району Харківської області та привезли 9 музейних предметів, серед них 2 пояси-кушаки з села Стара Покровка.

Пояс – загальний східнослов'янський термін. Для поясів існують ще й інші назви: опояска, у росіян – кушак, ремінь; у білорусів – дяга, ремінь; в українців – крайка, черес, баюр [5, с. 118]. Збірка народних поясів складає 107 музейних предметів, які безпосередньо є предметом цього дослідження. Серед них 61 – український (з них 1 гуцульський), 2 білоруських та 44 російських пояси.

Матеріалом для більшості поясів був текстиль, зазвичай, нитка доморобна або крамна, частіше вовняна, в нашій збірці лише 3 пояси, виткані з бавовняних ниток (Тк-334, Тк-335, Тк-341) та 2 – з пенькової нитки (Тк-342, Тк-346). Для виготовлення по-

ясів використовували також фабричну тканину: вовняну, шовк, оксамит, бавовну, позумент, штоф. У збірці ХІМ є тільки шовкові, вовняні, парчеві та оксамитові. Окремо слід зупинитися на поясах козацької старшини Тк-2520 та Тк-2521, які датуються кінцем ХVІІІ ст. Перший – парчевий довжиною 278 см, завширшки 11,5 см, на рожево-брунатному тлі золотистий орнамент, серединки квітів з синього та білого шовку, на кінцях – по два шовкових шнури оливкового кольору, підшитих перекладним швом вручну. Другий – червоного шовку завдовжки 350 см, завширшки 34 см, з золотистою смугою та шовковою довгою (35 см) бахромою на кінцях. З фабричного оксамиту зроблений пояс-кушак Тк-2403, на бавовняній сірій підкладці, довжиною 84 см, шириною 5 см.

За технікою виготовлення пояси можна розділити на плетені та ткані. Перші слов'янські пояси були плетені. Таких плетених поясів у колекції 21 предмет, всі вони за походженням – українські. Плели їх особливим способом – по стіні, іноді з чергуванням різних технік плетення з елементами в'язання, що створювало цікавий зоровий ефект [6, с. 105]. Такі пояси монохромні, більшість з них червоного кольору, але є ще зеленого, бузкового та чорного. Довжиною до 3 м, шириною – 10 см. Викінчувалися торочками. Зовнішньо відрізняються 5 поясів (Тк-3893, Тк-3894, Тк-3895, Тк-3896, Тк-823), які викінчені великими кулястими китицями «кутасами» [5, с. 119]. Вони складаються з дрібних кольорових дуже подібних китиць. По середині поясу перпендикулярно напрямку основних ниток вставлений шнур з подібною, але дрібнішою, китицею. Повздовж поясу на середині виплетена повздовжня фігурна подібна на ялинку смуга чорного кольору. Усі згадані пояси червоного кольору, окрім Тк-3893, виплетеного з ниток бузкового кольору.

Пояси можуть бути ручного або машинного ткацтва. Ширина тканих поясів коливається від 3 до 30 см, довжина – до 3 м. Ткали без допомоги ткацького верстата, на дощечках («кружках»), на нитку, на бердичці, переважно полотняним переплетенням. Розглянемо деякі варіанти. При тканні на дощечках ширина пояса залежала від кількості дерев'яних дощечок з отворами по кутах, через які проходила вовняна нитка основи. Крізь зев, створюваний нитками основи, пропускала нитка підткання, потім усі дощечки проверталися на 90 градусів, та процес повторювався. Подібний спосіб виготовлення поясів пов'язаний з використанням бердичка – дощечки зі зробленими почергово маленькими колоподібними та довгими повздовжніми отворами, в яких протягувалися нитки основи. Один кінець пучка ниток прив'язувався до гака,

а другий закріплювався на поясі майстрині. Коли майстриня піднімала бердо, то одна група ниток залишалася на місці, а інша – піднімалася і між ними пропускала нитка п'іткання. Потім бердичко опускалося та дія повторювалася знову. Для виготовлення ширших поясів використовували спеціальний верстат. На нього натягали основу з лляних ниток, що у сполученні з вовняною ниткою п'іткання давало змогу створити пояси з цупкою фактурою.

За конструкцією пояси можуть бути з застібкою, довжиною від 1 м до 3 м, кінці вільно звисають, для зручності іноді підшиті біля застібки. До цього типу належить лише пояс російський Тк-331: домотканий, червоного кольору, по краях повздовжні червона, жовта, синя смуги. Пояс викінчений з одного краю довгою бахромою, сплетеною у сітку та зав'язаною вузлом у вигляді китиці, з іншого краю має дві металеві застібки, пришиті на шкіряній трикутній основі, причому хлястики до застібки на середині пояса, з внутрішньої сторони зафіксовані теж шкіряним трикутником. Все пришите вручну. Довжина пояса 159 см, ширина – 10 см. Інший вид довгого пояса – довжиною 115 см – пояс, два кінця якого з'єднані в одну китицю, створюючи петлю. До такого виду відноситься Тк-804. Цей пояс вузький, шириною 2 см, домотканий з геометричним орнаментом у вигляді хвилястих поперечних смуг білого, жовтого, жовтогарячого та чорного кольорів. Китиця одна велика, пухнаста, складається з багатьох кольорових ниток.

За кольоровою гамою пояси були монохромні та поліхромні. Традиційним кольором для поясів був червоний, який символізує життєву силу та довголіття. Дуже багато поясів зеленого кольору, немало бузкового та синього. Поліхромні – прикрашені різнокольоровими повздовжніми смугами по усьому полю пояса або по краях. Це – класичний варіант чоловічого пояса Слобідської України. У збірці Харківського історичного музею є 37 поясів такого типу.

Інший візерунок на українських жіночих поясах-«крайках» (окрайках, попружках), за допомогою яких тримався стегновий незшитий, а пізніше і зшитий одяг [2, с. 150]. Прикрашені вони можуть бути по всій довжині (Тк-322, Тк-350, Тк-2315, Тк-4049) або тільки по краях – тоді у центральній частині або менш яскравий малюнок (Тк-3944, Тк-4048, Тк-4367, Тк-4906), або зовсім ніякого (Тк-319). Орнамент частіше геометричний, але зустрічається і рослинний.

До декору поясів насамперед відноситься оформлення його кінців, де жінка могла проявити свій творчий потенціал у повному обсязі. Особливо це стосується другої половини ХІХ ст., коли домашнє виготовлення поясів замінюється виробами міських ре-

місників. Селянське населення купувало «на метри» ткану основу пояса (Тк-396, Тк-397, Тк-370, Тк-371), яка була у великих тюках, у приїжджих торговців або на ярмарках. Варіанти без обробки кінців дуже рідкісні (Тк-321). Найбільш простим елементом прикрашання є бахрома з ниток основи пояса. У деяких широких поясах з неї плетуть сітку, а у вузьких зав'язують китицю або вузол. Об'ємні китиці утворюються за допомогою додаткових ниток або клаптиків тканини. Клаптики використовували також для декору самої китиці: зібрані на нитку вони прикріплювалися до основи китиці у вигляді «спідниці», такі ж самі «спідниці» виготовлялися зі складених навпіл гарусних ниток. На нитки китиці одягали бісер, стеклярус, лелітки (Тк-804, Тк-1017, Тк-5341). Вузол обшивався тканиною або обмотувався нитками – виходив помпон у вигляді сфери чи шишки. Такі прикраси частіше зустрічаються на шовкових широких поясах, властивих російському населенню.

Росіянки крім бахром, на кінцях поясів пришивали частини інших тканин. Наприклад, Тк-324: червона вовняна тканина по краях прикрашена позументом та металевою бахромою, по полю пояса пришиті саморобні бантики з кольорових стрічок. Тк-5221: чорний тканий пояс, кінці прикрашені смугастою тканиною з металевою ниткою та тасьмою, зі «щіточкою» з боків. Ще один чорний тканий пояс Тк-2900 прикрашений, крім смугастої тканини, ще гудзиками та невеличкою вишивкою. Вишивка загалом рідкісна: є лишень на широкому вовняному поясі Тк-4068.

У традиційному народному костюмі пояс виконував одразу декілька функцій: практичну, апотропейну (захисну), символічну, магічну, етичну, знакову, естетичну.

Практичне значення поясу полягає у підтримці та фіксації на талії одягу, а от способи підперізування були різноманітними.

Пояс підперезувався двома способами: «по-селянськи» – з кінцями, що звисають з обох боків, і «по-козацьки», коли обидва кінці звисають з одного боку [8, с. 310]. До святкового комплексу поверх тканого пояса іноді пов'язували вузький плетений. Жінки та дівчата нерідко мали декілька поясів: шовкових крамних, різних кольорів та відтінків, крім широких та вузьких домотканих. Пояси усіх типів по 2–3 рази обгортали талію.

Крім утилітарної функції, тканий пояс мав важливе символічне значення, граючи роль основного внутрішнього кордону, його вигляд – смуги, стрічки, в свою чергу, символізують дорогу, в першу чергу – життєвий шлях. Пов'язаний довкола тіла людини пояс замикав коло, яке згідно з народними віруваннями, убезпечувало від нечистої сили, недоброго ока та хвороби.

Пояс також виконував роль своєрідного семіотичного знака, який маркірував людей у соціальному оточенні. Заможні верстви населення носили дорожчі, прикрашені срібними та золотими нитками, часто з купованих, привозних тканин (наприклад, шовк-сирець) різноманітного забарвлення. Бідніше населення використовувало у побуті прості вузькі, часто нефарбовані пояси (Тк-311) і взагалі носило замість пояса лико або мотузок. Пояси відрізнялися в залежності від статі та віку. Як і весь комплекс одягу в цілому, пояс та спосіб його носіння передавав інформацію про його носія. До поясу привішували гребінець, кисет та гаманець з грошима. У жіночому костюмі теж існують вікові варіанти, як у повсякденному, так і у святковому одязі. Дівчата носили одяг, підв'язаний тонкими поясками, а дорослі жінки – широкими. Символіка жіночого пояса тісно пов'язана з функціями лона як місця фізіологічних мутацій, головне – народження дитини. Комбінація у поясі двох універсальних символів – кола та вузла, одне з яких захищало від злих сил (коло), а інше забезпечувало замкненість цього простору (вузол) – пояснює народний вибір пояса як символічної метафори лона.

Жінки носили пояс обов'язково, щоб кінці звисали не нижче поясного одягу. Дітям пояс декілька раз обгортали на талії, бо він був оберегом пупа.

Пояс широко використовували в обрядовості. У родильній обрядовості пояс знімали для полегшення пологів. Немовляті пояс дарувала хрещена мати та надягали при хрещенні – це символізувало входження дитини до світу людей.

Весільні пояси мають бути червоними як обереги нареченого та нареченої. Молода перев'язувала старшому боярину червоний пояс (частіше рушник) через плече, а свати заставляли наречену, щоб вона спочатку перев'язала голову собі червоним поясом, а потім – боярам [5, с. 105]. У весільній обрядовості ще додавали крелевецькі рушники, зав'язуючи їх гарним вузлом-бантом [1], щоб ще більше підсилити захисну силу пояса.

Пояс застосовувався при здійсненні поховальних ритуалів.

Пояс є невід'ємною частиною традиційного народного костюму. Комплект одягу неможливо уявити без пояса, але пояс може бути окремим предметом дослідження та експонування.

Джерела та література

1. *Зібрання народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького Будинку дитячої та юнацької творчості Нововодолазького району Харківської області.*

2. Вовк Хв. К. *Студії з української етнографії та антропології*. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
3. Косьміна О. *Традиційне вбрання українців*. – Балтія-Друк, 2008. – 158 с.
4. Матейко К. І. *Український народний одяг. Етнографічний словник*. – К.: Наукова думка, 1996. – 196 с.
5. Матейко К. І. *Український народний одяг*. – К.: Наукова думка, 1977. – 224 с.
6. Ніколаєва Т. О. *Історія українського костюма*. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
7. Ніколаєва Т. О. *Принципи художнього оформлення народного жіночого одягу Середньої Наддніпрянщини // Народна творчість та етнографія*. – 1972. – № 2. – С. 80–84.
8. *Українське народне мистецтво. Вбрання / Упорядники: С. Г. Колос, І. В. Гургула, Б. Б. Лобановський, О. Т. Полюсевич*. – К.: Держвидав об'єднаного мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 328 с.
9. *Український та російський костюм на Слобожанщині: Інформаційний довідник // Упоряд., стаття В. А. Сушко, С. М. Кривопустов*. – Х: ПП «Стиль-Іздат», 2009. – 63 с.
10. Чижикова Л. Н. *Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры*. – М.: Наука, 1988. – 256 с.

ЖАНРОВИЙ ЖИВОПИС У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Ю. А. Михайловська,
ст. науковий співробітник ХІМ

Жанровий або побутовий живопис – це жанр живопису, присвячений зображенню повсякденного життя людини у приватних та суспільних відносинах. Термін набув широкого розповсюдження з другої половини ХІХ століття, коли Петербурзька академія мистецтв офіційно визнала побутовий живопис. Для його визначення введений новий термін – «жанр» (з французького *genre*), що до того використовувався у західноєвропейських мистецьких академіях. Живописців, які створювали картини на побутові сюжети, називали жанристами [3, с. 18]. У старовину на Русі твори, що зображували події повсякденного життя, називали «битейськими листами». Яскравим прикладом їх у колекції Харківського історичного музею можна вважати літографічну копію з Радзивілівського літопису «Пахота в Київській Русі» (Ж–844).

Предметом жанрового живопису є виняткові події, важливі для людини або народу взагалі. Побутовий живопис зображує те, що повторюється у житті поколінь людей з віку в вік: праця та відпо-

чинок, весілля і похорон, побачення в тиші і багатолюдні святкові ходи. У кращих жанрових творах представлена не повсякденність в її одноманітності, а побут, натхненний величчю буття. Персонажі «жанристів» безіменні – це люди з натовпу, типові представники своєї епохи, нації, стану, професії.

Побутові сюжети зустрічаються ще в первісних наскельних розписах. Фрески на стінах давньоєгипетських і етруських поховань являли собою сцени орання та збирання урожаю, полювання, рибну ловлю, сцени танців, свят, бенкетів. Ці зображення мали магічне та сакральне значення: забезпечували померлому розкішне життя у загробному світі. Буденні сюжети були не рідкістю на давньогрецькому вазопісі. Побутовий живопис як окремий жанр зародився в світі ще в епоху Відродження. Свої витoki він мав в історичному жанрі. Легендарні події переносилися у сучасне життя та насичувалися безліччю побутових подробиць. Офіційно визнаним побутовий жанр був у Голландії в XVII столітті [2, с. 54].

У вітчизняному живописі побутовий жанр сформувався у XVIII столітті на поодиноких прикладах, а у першій половині XIX століття став розповсюдженим. З середини XIX століття побутовий жанр стає провідним у творчості художників-передвижників, художників-реалістів. Митці знаходили гостросоціальні, буденні сюжети, писали свої картини із співчуттям до звичайної людини, через свої витвори мистецтва зверталися до суспільної совісті, протестуючи проти несправедливості [7, с. 215]. Картини майстрів цього періоду стають символом виснажливого існування представників народу, важкого сільського життя взагалі. Поступово героями полотен стають знедолені, хворі, покинуті жебраки, каліки, раби, ув'язнені або військовополонені, люди соціального дна. Бранці і раби прийшли ще в мистецтво бароко, але трактувалися там як декоративна деталь побуту монарха, були ознакою його перемог, військової та політичної слави. Їх століттями ігнорувало та не помічало мистецтво. У картинах майстрів XIX століття знедолені і раби остаточно втрачають статус декоративності. Вони представлені відверто страждаючими, не приховуючи розгубленість, біль і тугу. Сцени побуту зображені реалістично, надзвичайно правдиво, з більшою або меншою часткою ідеологічних установок.

Значне загострення соціальних проблем і протиріч у всіх сферах суспільного життя у XX столітті: війни, революції, соціальне розмежування, національно-визвольні рухи, промислові та наукові революції, вибуховий розвиток техніки, урбанізація – все це рішуче змінювало побут мільйонів людей, надавало йому імпульсивності, нестабільності. У цей період надзвичайно зросла

бездуховність, розгубленість людей перед сучасними змінами, небезпекою від політичних режимів, перед дегуманізацією науки, невизначеністю власного майбутнього. Відгукнувся на ці зміни і побутовий жанр, художники якого почали аналізувати та досліджувати усі закутки особистого і суспільного життя, його недоліки, стан звичайної людини з натовпу, її самотність, надії, опір, готовність до боротьби заради захисту себе і дітей.

Український побутовий живопис другої половини XIX століття вражає широтою, з якою в ньому охоплені найбільш істотні сторони тогочасної дійсності. Одне з перших місць посідає українське село того часу. Художники створили незабутні і переконливі образи, відтворили сцени з українського минулого, спираючись на етнографічні матеріали, предмети побуту, вивчаючи історичні розвідки. Багато з них мали можливість «писати з натури», спостерігаючи сцени з селянського життя. Українські митці, одні з перших у вітчизняному малярстві, поєднали побутовий жанр і поетичний український пейзаж.

У колекції Харківського історичного музею зберігається низка картин, що відображують звичайне українське село та його мешканців. Яскравими взірцями української аутентичної хати є картини художника С. І. Васильківського «Хата» (Ж-256), «Хата. Ідилія» (Ж-254), етюди «Хутір» (Ж-526), «Хата» (Ж-413). Художник правдиво змальовує хати та господарчі будівлі поряд з ними. Не менш привабливою є картина художника Мартиновича П. Д. «В крестьянской избе» (Ж-11), на якій зображено побут та внутрішнє обладнання української хати. Етюди «Українська хата» (Ж-1114) та «Українське подвір'я» (Ж-1115) широко розкриває багатогранність української хати з різних боків. Картини «Село улітку» (ЖД-5) роботи невідомого художника та «На задвірках» (Ж908) художника Прохорова С. гармонійно відображують сільський пейзаж з хатами.

Жанристи використовували загальні узагальнюючі образи селян, нерідко змальовуючи яскравих представників, імена яких залишилися невідомими. Такими є картини художника Васильківського С. І. «Крестьяне» (Ж-260) та Мікешина М. О. «Утоптала стежечку, отака я дівчина, така я» (Ж-4). Крім відтворення зовнішнього вигляду селянина художники передають його настрій та зображують окремі періоди життя жінок і чоловіків за працею, відпочинком та своєрідними забавами.

Одним з художників-майстрів жанрового живопису є Трутовський К. О. Він увійшов в історію як український художник-живописець і графік, який створював свої картини з української

тематики у реалістично-академічному напрямку, що стає дуже популярним у другій половині XIX століття [1, с. 115]. Його улюбленими сюжетами були побутові та сюжети селянського дозвілля. Картина «Бал в помещичьей усадьбе» (Ж-148) зображує свято, що пан зробив для селян-кріпаків, які працювали на нього. На картині митець намагався трохи пом'якшити образ злого пана та розкрити розуміння того, що кожний пан дозволяв собі стільки, скільки дозволяло йому його виховання та совість. Картина «Ужин в поле» (Ж-127) зображує відпочинок селян після насиченого працюю дня. Продовжують тематику відпочинку картина «Чаепитие в Мытищах» (Ж-28) художника Перова В. Г. та копія з картини «На привале» (Ж-60), етюд «Земство обедает» (Ж-855) художника Мясоєдова Г. Г.

Побутовий живопис тісно пов'язаний з політичними, економічними та демографічними обставинами на території України. Так картина Наседкіна А. Л. «Першопоселенці на Харківщині» (Ж-1179) ілюструє переселення людей на Дике поле, а картина художника Зоріна Н. «Имение неизвестного лица» (Ж-934) відображує контраст між життям селянина-кріпака та пана.

Майстри жанрової картини крок за кроком фіксували характерні сцени з життя народу з тим, щоб врешті-решт охопити його повністю. Роль художників зводилася до передачі того, що кожна людина може помітити у буденності. У жанровому живописі можна знайти приватні спостереження і враження, образи української дійсності, які ніби випадково запам'ятовував художник. Природа такого живопису обмежується подіями з життя пересічних громадян. Українські художники побутового жанру прагнули розповісти про життя народу не тільки те, що вони самі в ньому помітили, але й висловити в мистецтві те, що сам народ думав про себе і до чого він прагнув. Митці заздалегідь не обмежувалися ролями спостерігачів, а й висловлювали певні сподівання та надії.

Крім зображення селян-трудівників, селянських жінок, зовнішнього та внутрішнього вигляду українського села та хати, митці жанрового живопису приділяли увагу народним звичаям, обрядам та святам. Так, на картинах «Свято Івана Купали» (Ж-1025) художника Е. Мінюри та «Весілля у селі» (ЖД-6) роботи невідомого художника зображено традиційний підхід до святкування різних подій. І зовсім неважливо, чи то є свято всього життя або щорічні народні гуляння та традиційні звичаї.

Художники звертали увагу також на державний устрій у певні часи історії, відображали не менш важливий етап у житті молодих представників народу. Такими є картини «Приказ» (Ж-8)

художника Віллевальде Б. П., «Приезд сына на побывку» (Ж-129) художника Пинеєва К. П., «Возвращение домой» (Ж-103) художника Осадчука П. Крім буденності звичайні люди виконували свій обов'язок перед державою та несли військову службу.

У колекції Харківського історичного музею зберігається низка картин, що відображують майстерність, талановитість народу. Такі картини з зображенням майстрів та їх виробів стають одним із важливих джерел для вивчення культури, етнографії, побуту народу. Зображували гончарів та сам процес виготовлення виробів з глини, прикладом є малюнки «Гончар» (Ж-935) художника Вихтинського В. І. та «Гончарство» (Ж-541) художника Луценка В. І. На малюнках «Бондар» (Ж-937) художника Вихтинського В. І. та «Бондарство» (Ж-540) художника Луценка В. І, зображена одна з давніх професій, що не користується широким попитом сьогодні. Також художники-жанристи не оминули тематику розведення бджіл та збирання меду, прикладами того є малюнки «Пасічник» (Ж-936) художника Вихтинського В. І. та «Пчеловодство» (Ж-539) художника Луценка В. І.

Картина С. І. Васильківського «Водяний млин» (Ж-1154) та малюнок художника Левченка П. О. «Млин» (Ж-255) зображують спеціальні споруди, що були майже в кожному населеному пункті для обробки зерна. Люди, що утримували млин, називались мельниками.

Також художники звертались до тематики тяжкої праці селянина в полі, роботі на панській землі, роботі на власній садибі. Саме ця праця вважалася найтяжчою. В колекції музею зберігаються декілька тематичних малюнків: «Обработка земли в Харьковке в XVII в.» (Ж-649) художника Савенкова В. Я., «Пахота» (Ж-938) художника Вихтинського В. І., «Пахота плугом» (Ж-960) невідомого художника.

Поряд із звичайними ремеслами та зайняттями народу актуальними є професії наймитів та своєрідних купецьких, торгівельно-візницьких промисловців на землях Великого Степу від XV століття до середини XIX століття [6, с. 22.]. Такі – картина «Порубщик» (Ж-139) копія з картини художника Прянішнікова І. М. та «Чумаки» (Ж-253) роботи невідомого художника. Чумаки торгували сіллю. Її привозили в Україну з Криму, чорноморського й азовського узбережжя, з Галичини, Донеччини і Надволжжя. Одночасно вони продавали в цих краях кустарні вироби, дерево, дьоготь, тютюн, горілку тощо [6, с. 22].

Всі ці народні вироби, здобутки та плоди сільського господарювання виливались у великі торгівельні базари. Найбільші з них

мали сезонні або святкові прив'язки та називались ярмарками. Прикладом зображення базару є картина «Ярмарка» (Ж-252) художника Ківшенка О. Д. У східноукраїнських губерніях – Харківській, Полтавській, Чернігівській з усіх 2 600 ярмарків в кінці XIX столітті найбільші були в Харкові: Хрещенська, Троїцька, Успенська і Покровська (торгівля вовною й мануфактурою); у Полтаві – Іллінська (сільсько-господарські товари) і чотири в Ромнах [6, с. 23].

Поряд з наймитами та купцями були люди, що виконували службові доручення – посланці. В колекції музею зберігається картина «Гонець» (Ж-1105), створена в стилі старовинного писання XVII-XVIII століття. Також в колекції є картина «Ямщик» (Ж-1024) художника Войцеховського О. П. Працю ямщика можна побачити в дії на ескізі до картини «Тройка» (Ж-930) художника Самокиша М. С.

Дуже поширеними сюжетами у жанровому живописі були романтичні картини та образи закоханих молодих селян. В колекції музею зберігається декілька таких картин: «Нічне побачення» (Ж-854) художника Трутовського К. О., «Свидание» (Ж-806) художника Сізікова В. В. та малюнок «Свидание» (Ж-1182) художника Васильківського С. І. Цікаво те, що митці крім позитивної романтики змальовували гамму почуттів стосунків. На картині «Ссора» (Ж-107) художник Явтушенко О. майстерно відобразив відносини між закоханими та образу один на одного.

Поряд з розвитком історії суспільства розвивався і живопис. Частіше за все він становився відображенням конкретного історичного процесу чи епохи в цілому для означеного регіону чи області. Так, український живопис побутового жанру вбирає в себе всі ті історичні перетворення, що були присутні в житті звичайної людини протягом XVIII – початку XX століття. На жанрових картинах художники намагались правдиво відобразити політичні, економічні, демографічні зміни в суспільстві. Саме цим і відрізнялись картини на тематику побутового жанру від класичного академічного живопису, в якому була присутня значна частка «правильної», прикрашеної дійсності. Завдяки надбанням митців жанрового живопису нинішні дослідники-історики, культурологи, етнографи мають можливість уявити той чи інший предмет культурно-історичного значення в епохальному і етнографічному середовищі.

Сюжети побутового живопису були близькі до самого народу, змальовувались художниками «з натури». Завдяки чому глядач, дослідник можуть зосередити свою увагу на натурі та емоційному

боці живопису. Жанристи вміло розкривають суть повсякденного життя з усіма неприкритими емоціями та рисами характеру: страждання, жаль, біль, тяжка праця, тяжка доля, радість, романтичні стосунки тощо. Цей ефект здобувався завдяки відповідальному відношенню до реальності сюжету та особливому ставленні до деталей.

Формування виставок та експозицій етнографічної, культурної та історичної направленості з використанням картин на тематику побутового жанру підвищує ступінь впровадження глядача в конкретний період часу, що відбито в експозиції. Високу ефективність має доповнення виставок чи експозицій живописними зображеннями тих самих предметів, що представлені до показу у вітринах.

Реалістичний жанровий живопис стає прекрасним джерелом для поглибленого вивчення етнографії та культури певного регіону, області і навіть держави в цілому. Також ефективно використання зображень жанрового живопису як взірця для відтворення чи відновлення предметів побуту і загального вигляду у ході консерваційних та реставраційних робіт.

Окремим пунктом в значенні побутового живопису слід зазначити використання сюжету картин для створення культурно-історичних реконструкцій та епохальної атмосфери у різних видах суспільно-масових заходів.

У практиці експозиційного будівництва Харківського історичного музею жанровий живопис був і є невід'ємною частиною тематичних, історико-культурних, етнографічних експозицій та виставок.

Джерела та література

1. Бурдін В. М. Засоби виразності образотворчого мистецтва: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.
2. Василенко В. А., Ткаченко Т. І. Засоби виразності в мистецтві. – К.: ЦУЛ, 2003. – 396 с.
3. Васюренко О. В. Теорія мистецтва. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 320 с.
4. Вовчак О. Л. Жанри образотворчого мистецтва: Навчальний посібник. – Львів: «Новий світ – 2000», 2005. – 480 с.
5. Гапоненко А. Л., Панкрухин А. П. Художественные средства. М.: Омега-Л, 2004. – 472 с.
6. Мейлах Б. С. «Философия искусства» и «художественная картина мира» // Художественное творчество. – Л.: Наука, 1983.
7. Теорія та методика образотворчого мистецтва / За заг. ред. Н. О. Санихметової. – Х.: «Одісей», 2005. – 608 с.

ПРЕДМЕТИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ З ФОНДІВ ХІМ (до питання вивчення)

А. В. Муратова,

мол. науковий співробітник ХІМ

У колекції Харківського історичного музею зберігаються предмети східного походження, котрі відображають різноманітні сторони життя людей, особливості та умови розвитку того чи іншого регіону, де були створені ці речі. Предмети, які стали об'єктами цього дослідження, умовно можна розділити на кілька груп: зброя, вироби з металу, елементи одягу, кераміка, предмети релігійного культу, подарунки іноземних делегацій, котрі відвідували СРСР.

Під терміном «предмети східного походження» автор має на увазі речі матеріальної та духовної культури численних народів, котрі мешкають від Балканського півострова до Далекого Сходу, а саме: народів Середньої Азії, Кавказу, Туреччини, Ірану, Індії, Китаю, Японії. Визначити хронологічні рамки створення предметів східного походження, що зберігаються у фондах ХІМ, часто буває проблематичним, тому що вони мають різний ступінь вивчення. Мета дослідження полягає в наданні широкому колу науковців та дослідників інформації про наявні предмети східного походження у колекції ХІМ для їх залучення до атрибуції цих музейних предметів. У зв'язку з викладеними обставинами, автор вважає обрану тему дослідження актуальною для нашого музею.

Колекція предметів східного походження ХІМ в першу чергу формувалася з тих речей, що належали музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди та були повернуті після війни з Німеччини. Багато надходжень саме східної зброї надійшли у фонди ХІМ завдяки передачі цілого ряду предметів з державних музеїв колишнього СРСР. Значна частка предметів була передана до музею приватними особами.

При написанні статті автор звертався до досліджень Т. Ю. Литовко, завідувача відділу декоративного мистецтва Харківського художнього музею, яка займається питаннями формування колекцій творів мистецтва Сходу в музейних етнографічних зібраннях Харкова ХІХ – початку ХХ ст. На її думку, твори мистецтва Сходу, а особливо зброя, котрі зберігаються у ХІМ, мають походження з довоєнних харківських колекцій та деяка частка з них, можливо, відноситься до зібрання Гогунцова, котра ймовірно перебувала у Харківському університеті [4, с. 430]. Беручи до уваги це припущення, треба зазначити, що питання дослідження надходження

предметів східного походження до ХІМ у довоєнні часи вимагає більш детального вивчення.

Звернемося безпосередньо до характеристики окремих предметів східного походження, що зберігаються у ХІМ, починаючи з військового спорядження та зброї. Серед захисних обладунків у зібранні музею зберігається 2 кольчуги (ОС–165, ОС–177). Перша оздоблена двома аграфами з візерунком, відноситься до ХVІІ ст., виготовлена на Кавказі, а друга – датується І пол. ХVІІІ ст. Крім того, у колекції зберігається шолом-місюрка (ОС–163), вкритий арабськими написами, що належав музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.

Із військового спорядження східного походження у фондах містяться 8 щитів. Зовнішня поверхня щитів (зокрема ОС–847) оздоблена орнаментом, де зображений вершник на коні, котрий вступив у сутичку з левом. По краю щита у фігурних рамках йдуть арабські написи. Інший щит (ОС–849) оздоблений стилізованим сонцем, від якого відходять 16 променів у вигляді витягнутих трикутників. Між променями поміщені фігури індійського типу, по краю в рамках – арабські написи. Деякі щити мають в своєму оздобленні арабські написи і 4 чоловічих фігури індійського типу (ОС–850, ОС–851).

У зібранні музею представлені японські шаблі, серед яких слід відзначити 2 (ОС–137, ОС–438), котрі є трофеями, здобутими під час війни СРСР з Японією. Перша шабля належала Герою Радянського Союзу Павлу Максимовичу Ковтуну, друга – генерал-майору Никанору Івановичу Самонову. Згодом дані шаблі були передані цими особами до фондів музею.

Серед холодної зброї східного походження у фондах музею зберігаються 10 ятаганів. Ятаган можна охарактеризувати як колючо-рублячу зброю яничар, котра є дещо середнім між шаблею та кинджалом. Масове виробництво ятаганів у Османській імперії починається з ІІ пол. ХVІІІ ст. Це пояснюється тим, що у ІІ пол. ХVІІІ – ХІХ ст. відбувалися постійні яничарські заколоти, і яничари потребували більш потужної зброї, ніж кинджал чи пістоль, котрі вони мали право носити при собі у мирний час (шаблі та гвинтівки видавалися з державних арсеналів лише під час військових дій). Подібне припущення підтверджується не тільки різноманітним оздобленням ятаганів, але й наявністю ім'я власника в написах на клинках. Оскільки ятаган був особистою зброєю, то декорування кожного екземпляра мало свої особливості. Статус власника підкреслювався багатством декору. Поверхня клинків прикрашалася геометричним чи рослинним орнаментом, в який

вміщувалися написи різної величини. Малюнки орнаментів різноманітні – і вони самі, і техніка, в якій вони виконувалися, визначалися місцем походження ятагана. Із всіх видів турецької зброї тільки ятагани мали найбільшу кількість написів та дат. Написи розташовувались вздовж клинка або вільно перепліталися з орнаментом чи вміщалися у картуші; у картуші могло бути 2–3 рядки. В написах зазначався рік виготовлення предмету, ім'я майстра і власника, звичайно за формулою «Працював.., власник...». В написах могли міститися вислови та уривки з Корану [2, с. 136–139].

У колекції музею привертають увагу 2 ятагани (ОС–65, ОС–135), котрі належали музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Також слід відзначити ятаган (ОС–578), котрий належав до колекції художника-баталіста Миколи Семеновича Самокіша. Відомо, що він був власником колекції історичної зброї, яку частково використовував як історичні артефакти у створенні своїх картин.

Деякі з шабелів східного походження, що представлені у зібранні музею, були предметом дослідження Тоїчкіна Д. В., автора монографії «Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження». Шабля турецького типу XVIII ст. кілідж (семітар) (ОС–237) на зовнішньому боці клинка прикрашена таушованим золотом арабським написом (Переклад: «Нема молодця окрім Алі, нема меча окрім Зульфикару») у картуші і закінчується зіркою Давида з арабським написом у центрі (формула від наврочення, що перекладається як «Не дай Бог») [6, с. 196]. Подібний напис на клинку був одним із найпоширеніших і доволі часто зустрічається на зброї, як і цілий ряд інших виразів з Корану [2, с. 137–138]. Інша шабля турецького типу датується другою половиною XVIII – початку XIX ст. (ОС–254) [6, с. 194]. Шабля перського типу (шамшир) XVII ст. (ОС–577) на зовнішньому боці клинка має три таушовані золотом картуші з нерозшифрованими арабськими написами й так званий «бедух» (магічний квадрат). Шабля передана з колекції художника М.С. Самокіша [6, с. 196]. Турецька шабля XVII ст. (ОС–204) була передана Станіславським музеєм. Шабля турецького зразка (ОС–564) кінця XIX – початку XX ст. на клинку має турецькі написи, у роки Великої Вітчизняної війни вона належала генерал-лейтенанту Щелаковському Олексію Варфоломійовичу, а після його смерті передана до музею. Шабля кавказького зразка кінця XIX ст. (ОС–562) та шашка кавказька XIX ст. (ОС–563) також належали Щелаковському О. В., який користувався ними у роки громадянської війни.

У зібранні музею зберігаються кинджали-кама, серед них особливо вирізняються 2 (ОС–1064, ОС–382). Перший оздоблений ві-

зерунком «тутта» (симетрично розташовані завитки і рослинний орнамент), виконаним кубачинськими майстрами у XIX ст., а другий має вірменське походження. Слід підкреслити, що кубачинський декор на зброї відзначається високою технікою виконання, різноманіттям прийомів і складним візерунком [1, с. 74]. Цікавим є ніж парадного призначення (ОС–1065). Відповідно до записів в інвентарних книгах, цей ніж прикрашений кубачинським орнаментом, який характерний для Дагестану, але, відповідно до існуючих у науковому обігу аналогів, це може бути турецький ятаганний ніж XVIII–XIX ст. На клинку ножа містяться написи, котрі складно розрізнити. Серед ножів східного походження, що зберігаються у зібранні музею, вирізняється ніж (М–814), руків'я якого та піхви прикрашені рослинним орнаментом.

У фондах налічується 2 турецькі наконечники списів XVII ст. (ОС–176, ОС–241), також представлені 6 сокир східного типу, 5 з яких (ОС–843, ОС–844, ОС–845, ОС–846, ОС–870) оздоблені рослинним орнаментом, а 1 (ОС–869) має написи на арабській мові. Лезо цих сокир має місяцеподібну форму та, ймовірно, ця зброя відноситься до турецьких сокир типу «тебер», прототипом яких були сокири мамлюків, що датуються XV ст. Як правило, сокири використовувалися для ураження воїна через обладунок [2, с. 184].

Також у колекції міститься 2 буздыхана (ОС–244, ОС–245), котрі є різновидом булави. З часом буздыхани втратили своє бойове значення та перетворились на символ влади.

З вогнепальної зброї східного походження у колекції музею містяться 6 рушниць, що відносяться до часів Османської імперії. Більшість з них була передана з інших музеїв, а саме 3 крем'яні рушниці XVII ст. (ОС–221, ОС–222, ОС–223) – Львівським історичним музеєм, 1 (ОС–183) – Дніпропетровським історичним музеєм та 1 (ОС–202) – Станіславським краєзнавчим музеєм.

Також у фондах зберігаються 8 пістолів, з яких 4 крем'яні балканського типу XVIII ст. (ОС–251, ОС–252, ОС–188, ОС–189). Зброя балканського походження може стати цікавим об'єктом вивчення для дослідників, котрі мають на меті прослідкувати вплив Османської імперії на ті її провінції, де більшу частку населення складали православні. Серед військового спорядження східного походження можна звернути увагу на нагайку кавказьку 1850 р. (Р–85) та грузинську (К–46), котра датується 1830–1850 рр.

У зібранні музею представлений посуд східного походження, котрий характеризує роботу майстрів того чи іншого регіону. Це, в першу чергу кілька підносів, що взагалі притаманні східній культурі, а також чайник з носиком у вигляді голови змії (М–5),

що належав музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, або японський «чайник» (М–649), повернутий з Німеччини у 1945 р. Істинне призначення останнього ще потрібно з'ясувати. Цікавим предметом є овальне блюдо з гравійованим зображенням сцени пирування (М–1489), де чоловіки у чалмах розливають з глечиків напій. Блюдо було знайдено у могильнику біля м. Ашхабад при будівництві залізниці у 1904 р. За нормами Корану не дозволяється зображувати живих істот, але цього канону не дотримувались майстри Ірану [5, с. 133]. Подібне спостереження може бути використане під час атрибуції даного блюда. Серед іншого посуду, що має східне походження, треба відзначити мідне відро (М–3257) з грушоподібним тулубом на трьох ніжках, поверхня котрого прикрашена рослинно-геометричним орнаментом.

У зібранні музею містяться кулпани, котрі мають східне походження, особливу увагу привертають 2 з них (М–1651, М–2354). Тулуб першого кулпана по боках плаский, прикрашений зображенням граційних тварин, схожих на кішок, розташованих симетрично. На тулубі другого кулпана міститься зображення чоловіка та жінки у східному вбранні на тлі саду. Також у фондах зберігається декоративна ваза з зображенням дракону (М–665).

У фондах музею зберігається 26 одиниць такого елемента декоративних тканин як марама, котра пов'язана з національною культурою кримськотатарського народу. Усі ці речі належали музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.

Східний одяг також представлений комплексом японського жіночого національного вбрання: шовкове кімоно (ТК–5210), 3 пояси-«обі» до нього (ТК–5213, ТК–5214, ТК–5215), шкіряні «дзори» – взуття з пласкою підошвою, які взагалі виготовлялися як для чоловіків, так і для жінок (К–291, К–292), та шкарпетки-«табі» до японського національного взуття (ТК–5211, ТК–5212). Серед східного взуття також містяться бурятсько-монгольські чоботи, оздоблені вишитим візерунком (К–237/1–2).

У зібранні музею міститься декілька взірців китайської кераміки, які належали музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Наприклад, порцелянова декоративна китайська ваза (КС–181) для квітів з зображенням пейзажу, людських фігур та біла ваза із китайської порцеляни (КС–547) з яскравим кольоровим малюнком з переважанням червоної охри. Ці дві вазы були повернуті до музею з Відня у 1945 році. До колекції музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди належали також і порцелянова китайська голубувато-біла ваза з травчастим малюнком (КС–554) та китайська курушка для опіуму (КС–510).

Предмети релігійного культу східного походження, що містяться у фондах музею, відображають світогляд і духовне життя людей. Серед речей, що відносяться до іудаїзму, у колекції зберігається предмет філігранної роботи (М-47), який належав музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, і потребує подальшого вивчення та атрибуції; ритуальний іудейський ріг «шофар» (Р-2160), звук якого сповіщає про початок єврейського Нового року. Предмет був переданий до музею головним рабином Харківської релігійної общини ортодоксального іудаїзму Мойше Московичем. У фондах музею міститься зірка Давида (М-4459), котра є єврейським релігійно-національним символом.

У зібрані музею містяться речі, що характеризують одну із трьох світових релігій – буддизм. Так, у фондах зберігається статуетка Будди, що сидить на квітці лотоса (М-684), знайдена у Курській області під час сільськогосподарських робіт. У колекції містяться 2 предмети (М-650, М-651), пов'язані з буддійським культом, та повернуті музею з Німеччини у 1945 р. Інші предмети, котрі в інвентарній книзі ідентифіковані як жертovníки буддійського культу (М-652, М-653) були також у 1945 р. повернуті до музею з Німеччини, але вони потребують більш детального вивчення. У фондах зберігається статуетка буддійського божества (М-677), голова якого увінчана діадемою із 6 пір'їв, він має 6 рук, 4 з яких підняті і розкинуті у боки зі складеними першим і третім пальцями для благословення.

У фондах музею зберігається ціла низка сувенірів, подарованих членами китайських делегацій, котрі приїздили до СРСР, а також відвідували м. Харків. Ці предмети відображають деякі аспекти співпраці двох держав, заснованої на радянсько-китайському «Договоре о дружбе, союзе и взаимной помощи», підписаному у 1950 р. Дружні відносини продовжувалися аж до середини 1950-х років, але після смерті Сталіна та початку у 1956 р. політичної «відлиги» дружні стосунки між СРСР та КНР сходять на рівень.

У колекції містяться предмети, що були подаровані учасниками ансамблю пісні та танців народно-визвольної армії Китаю у 1954 р. різним установам та підприємствам м. Харкова та області. Серед зазначених речей представлені 4 комплекти патефонних платівок (Р-108, Р-109, Р-110, Р-116), а також 2 вази із мармуру (Р-113, Р-114). Перша ваза оздоблена ажурним різьбленим рослинним візерунком та зображенням пташки, тоді як друга – листям, кущем винограду та лисицями. Інші подарунки цього ансамблю – це різьблення по нефриту «Ліса та виноград» (Р-115), кістяні палич-

ки для рису (Р-106, Р-107), 3 коробки з-під чаю (М-782, М-783, М-784), дві грані яких містять написи китайською мовою, на двох інших – зображення китайця та пейзажу. До предметів, що були презентовані ансамблем, відносяться 2 фаянсові кружки (КС-859, КС-860), на яких зображені пейзажі Китаю та містяться написи китайською мовою. Крім цих речей, китайські делегації зазвичай дарували виткані на шовку з білих та чорних ниток портрети Мао Цзедун та одного з його найближчих соратників Чжу Де. Портретів першого налічується 4 одиниці (ТК-1277, ТК-1520, ТК-3311, ТК-3312), другого – 3 (ТК-1276, ТК-3310, ТК-3347).

У зібранні музею міститься пластмасовий кубок з видами Китаю (Р-120), подарований молодіжною волейбольною командою КНР збірній волейбольній команді м. Харкова на честь дружньої зустрічі в серпні 1954 р. Також у фондах є пластмасова ваза для квітів (Р-180) з зображенням павича, котра була подарована трудівниками Китаю Харківському обкому Комуністичної партії України.

Спеціалісти з СРСР відвідували КНР, а повертаючись привозили подарунки та сувеніри. Наприклад, у фондах зберігається печатка зі слонової кістки – факсиміле (Р-152) Євгена Івановича Веда, доцента Харківського політехнічного інституту, який з 1953 по 1956 рр. працював у Тяньцзіньському політехнічному інституті.

Деякі предмети, що містяться у зібранні музею, були подаровані нашим співвітчизникам корейцями, в'єтнамцями та непальцями. Так, фігура танцюючої корейки (Р-433) була презентована заслуженому діячу мистецтв УРСР художнику Івану Миколайович Шулзі від союзу художників Кореї у 1957 р. Інший сувенір у вигляді корабля з вітрилами (Р-800) був подарований в'єтнамськими студентами колективу заводу «КИА». Сувеніртарілку з зображенням буддійської богині (М-3868) студенти з Непалу подарували викладачам Харківського інженерно-будівельного інституту в пам'ять закінчення навчання.

Підводячи підсумок, ми бачимо, що предмети східного походження з фонду ХІМ представлені різноплановими речами і безперечно становлять багатий об'єкт для вивчення дослідників, котрі займаються цією проблематикою. Слід зазначити, що окреслене коло предметів східного походження потребує більш ретельного дослідження, пошуку шляхів надходження тих чи інших речей до колекції, котрі належали музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Подальша розробка даної теми є перспективною як для науково-фондової, так і експозиційної роботи.

Джерела та література

1. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. – М.: ХОББИКНИГА, 1995. – 192 с.
2. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие. СПб.: ООО «ТПГ «Атлант», 2002. – 336 с.
3. Каталог українських древностей колекції В. В. Тарановського з приложением 16-ти фототипних снимков. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1898. – 86 с.
4. Литовко Т. Ю. Мистецтво Сходу в етнографічних зібраннях Харкова XIX – початку XX століть // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Львів: ЛНАМ, 2013. – Вип. 24. – С. 416–436.
5. Музейні скарби Харкова: образотв. Видання у 3 кн. – Х.: Колорит, 2009. – (Серія «Українська колекція»). Кн. 1: Мистецтво Західної Європи та Сходу XV – XX ст. Из зібрання Харківського художнього музею / В. В. Мизгіна, Т. Ю. Прокатова, Т. Ю. Литовко, Л. Ю. Мельничук. – 2009. – 188 с.: іл. – Текст: укр., рос., англ.
6. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Інститут історії України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с., іл.

КОЛЕКЦІЯ ГАЗЕТ 1917–1991 РОКІВ В НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ТА ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Л. В. Никипоренко,
зав. сектора відділу науково-
фондової роботи ХІМ

В науково-освітній та виховній діяльності Харківського історичного музею колекція газетних видань радянського періоду має неабияке значення.

Для цієї колекції характерна періодичність, яка співпадає з хронологією життя СРСР та Української радянської республіки зокрема. Кожний проміжок часу має свої історичні ознаки і представлений певними виданнями.

Жовтневий переворот 1917 р. розпочав державне відродження України в 1917 – на початку 1918 р. Важливими віхами цього відродження є: проголошення Української Народної Республіки в етнографічних межах (7 листопада, III Універсал Центральної Ради); відкриття у Києві I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (4 грудня); переїзд більшовицької

частини делегатів I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів до Харкова; проголошення України Республікою Рад Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів (11–12 грудня) [9, с. 145–151]. Про ці події детально розповідають газетні видання «Донецкий пролетарій» (1917 р.), «Известия Юга» (1917 р.), «Вістник Української Народної Республіки» (1918 р.), «Вестник уездного Павлоградского военно-революционного штаба» (1918 р.), «Известия Харьковского Совета» (1919 р.), «Красный стрелок» (1919 р.), «Агит-Роста» (1919 р.).

Період громадянської війни представлений газетами «Красный кавалерист» (1920 р.), «Боец» (1920 р.), «Вісті» (1920 р.), «На помощь Донбасу» (1920 р.), «Путь красноармейца» (1921 р.).

Після утвердження радянської влади в Україні зміцніла командно-адміністративна система, безпосереднім виявом якої була мілітаризація економіки. Почали діяти Українська трудова армія і Головний комітет щодо загальної трудової повинності. У сільському господарстві були застосовані методи командно-адміністративної системи – закон про хлібну розкладку (1920 р.) і створення комітетів незаможних селян (комнезамів) [4, с. 3–5].

Певні зрушення сталися в ті роки на ниві культурного будівництва. Шкільні навчальні заклади перетворювалися на державні установи з семирічним навчанням відповідно до постанови Наркомосу УСРР «Про запровадження в життя єдиної трудової школи» (червень 1920 р.). Відкриваються педагогічні інститути, педшколи, педкурси для вирішення проблеми нестачі кадрів учителів. Створюються клуби, хати-читальні, бібліотеки. Всі ці тенденції знайшли відтворення в різнопланових газетних виданнях: трудова повинність – «К труду!» (1920 р.), «Диктатура труда» (1920 р.), «Трудовая армія» (1920 р.), «На помощь Донбасу» (1920 р.); хлібна розкладка і створення комнезамів – «Селянська правда» (1921 р.), «Беднота» (1921 р.), «Продовольственная газета» (1921 р.), «Незаможник» (1922 р.), «Селянин» (1922 р.); культурне будівництво – «Лит-Агит-Укроста» (1920 р.), «Советский журналист» (1920 р.), «Третий фронт» (1925 р.), «Культурный поход» (1928 р.).

Новий етап в соціальному і економічному житті настає після закінчення громадянської війни. Для нього був характерний перехід від управління народним господарством вольовими методами до регулювання його через ринкові відносини. Завдяки введеному продовольчому податкові замість продовольчої розкладки селянин отримав змогу на власний розсуд використовувати надлишки [7, с. 25–27]. Почався розвиток торгівлі, якому сприяла і здійснена висококваліфікованими спеціалістами грошова реформа 1924 р.

Запровадження товарно-грошових відносин, легалізація приватної торгівлі та зміцнення фінансів стимулювали підприємницьку діяльність.

Було розроблено й концепцію кооперування [7, с. 15–25]. Це був певний відхід від комуністичної доктрини, оскільки кооператив не здатний існувати без ринку і товарно-грошових відносин.

Всі ці тенденції акумулювалися в наступних газетних виданнях: «Бюллетень Харьковского потребительского общества» (1921 р.), «Кооперативный бюллетень» (1921 р.), «Хозяйство Украины» (1921 р.), «Экономическая жизнь» (1921 р.), «Профессиональное движение» (1922 р.), «Голос труда» (1923 р.), «Харьковский потребитель» (1923р.), «Украинский экономист» (1926 р.), «Праця» (1929 р.).

У 1930-х роках продовжується державне і господарське будівництво в УРСР; починається перехід до форсованої індустріалізації, у рамках якої на Україні споруджуються машинобудівні заводи-гіганти.

З метою прискорення темпів індустріалізації стимулюється робітничий ентузіазм [8, с. 5]. Новою формою, нормою життя робітничого класу стає соціалістичне змагання.

З 1935 р. потужним важелем прискорення темпів розвитку індустріалізації є стахановський рух [6, с. 367–371]. Активізується профспілковий рух, спрямований на стрімкий розвиток виробництва. Профспілки очолили соціалістичне змагання. Новими формами профспілкової діяльності стали виробничі наради, були створені дисциплінарні суди, підсилювалася виробнича пропаганда [8, с. 6–7].

В сільському господарстві соціалістичні перетворення переводять село на колективний шлях господарювання. Основними формами господарювання стають колгоспи та радгоспи.

Протягом 1930–1939 років розвиваються нові напрямки технічних галузей народного господарства, набуває нових форм театральне мистецтво.

Завдяки тяжкій і напруженій праці трудящих в Радянському Союзі за роки перших п'ятирічок створено потужну індустрію, що вивело Україну в ряд найбільш розвинених республік.

Всі ці досягнення відбулися під впливом потужної соціалістичної пропаганди. Досить значне місце в пропагандистському осередку посіли газетні видання. В 1930-х роках взагалі видаються газети декількох визначених напрямків: технічні, галузеві – «Рефлекс» (1931 р.), «На фронті техпропаганди» (1932 р.), «Техника» (1932 р.), «Червоний гірник» (1932 р.), «За індустріалізацію»

(1933 р.), «Генератор» (1933 р.), «Червоний тракторист» (1933 р.), «Вуглевіз Донбаса» (1934 р.), «Техника ХПЗ» (1935 р.), «Червоний будівник» (1935 р.), «Харьковский паровозник» (1936 р.), «За трактором» (1936 р.), «Архитектурная газета» (1936 р.), «Більшовик Південної» (1937 р.), «Кадри машинобудування» (1938 р.); партійні – «За соціалістичну перебудову» (1930 р.), «Соціалістична перебудова» (1931 р.), «Соціалістичний наступ» (1934 р.), «Шлях соціалістичної реконструкції» (1934 р.), «В помощь партийной учебе» (1938 р.); мистецтвознавчі – «За культурную революцию» (1932 р.), «Театр русской драмы» (1934 р.), «Театр Революции» (1935 р.), «Харьковский ДАТОБ» (1935 р.), «Ударник Оперы и Балета» (1936 р.); військові – «Пилот Октября» (1932 р.), «Ударный» (1934 р.), «Боевая подготовка» (1937 р.).

Газети 1940-х років поділяються на три групи: довоєнні («Політвідділовець транспорту», «Политотдельский гудок», «П'ятирічка», «Прапор колективіста», «Приазовський робочий», «Прикордонна зірка», «Социалистическая Родина», «Социалистический путь»), воєнні («Боевая тревога», «Боевой путь», «Боевой товариш», «Вперед за Родину», «Вперед к победе», «За нашу победу», «За родину», «Защитник Родины», «На штурм», «Победа за нами», «Суворовський натиск») і післявоєнні («Велоударник», «Кіровець», «Молотарка», «Тепловозник», «Темп», «Турбовелетень», «Шахтарка», «Южная магістраль»); розповідають про створення і розвиток транспортної мережі, військової справи, промислового, сільського господарства в довоєнні та післявоєнні роки.

Для 1950-х років характерним є подальше посилення руху працівників за виготовлення продукції кращої якості, зниження собівартості виробів, економію матеріальних ресурсів, механізацію і автоматизацію виробництва [3, с. 53–54]. Також набували поширення рухи за використання внутрішніх резервів виробництва, впровадження нової техніки і технології, швидкісні методи обробки металу. У різних галузях промислового виробництва виникають трудові почини робітників, що мали підтримку на суміжних заводах і фабриках, шахтах і рудниках.

У сільськогосподарському виробництві певне піднесення розвитку було досягнуто у другій половині 50-х років ХХ ст. [5, с. 131–132].

Всі ці явища знайшли своє відображення у газетах «Всенародная стройка» (1952 р.), «Соціалістичне життя» (1955 р.), «Сталінські кадри» (1956 р.), «Голос робітника» (1957 р.), «За радянський верстат» (1957 р.), «Електрик» (1957 р.), «Соціалістична праця» (1957 р.), «Голос механізатора» (1957 р.), «Голос колхозника»

(1957 р.), «За урожай» (1957 р.), «За высокий урожай» (1958 р.), «Колгоспна правда» (1958 р.).

1960-і – 1970-і роки ознаменувалися у ряді галузей вводом в експлуатацію нових потужностей; виникали рухи винахідників та раціоналізаторів, які під керівництвом учених і конструкторів піднімали техніку на новий рівень і створювали умови для підвищення продуктивності праці [1, с. 190–195].

Для сільського господарства другої половини 70-х років ХХ ст. також був характерний подальший розвиток.

Рупором цих процесів були наступні газетні видання: «Радянська Україна» (1960–1964 р.р.), «Соціалістична Харківщина» (1960–1964 р.р.), «Труд» (1961 р.), «Экономическая газета» (1961 р.), «Будянський фаянс» (1963 р.), «Радянське життя» (1965 р.), «Сільські вісті» (1968 р.), «Харківський університет» (1968 р.), «Вечірній Харків» (1970 р., 1973 р., 1978 р.), «Трибуна трудящихся» (1973 р., 1978 р.), «Трибуна поліграфіста» (1976 р.), «Черноморский гудок» (1976 р.), «Знамя труда» (1978 р.), «Правда Украины» (1978 р.), «Сільські новини» (1978 р.), «Учительская газета» (1978 р.), «Червона зірка» (1978 р.).

У 1980-х роках КПРС взяла курс на удосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Першочергова увага надавалася виділенню ресурсів на модернізацію виробництва.

В цей же час сільське господарство знаходиться у стані коливання. Протягом 1981–1985 р.р. спостерігалось зниження темпів розвитку, а потім, з 1986 по 1989 р.р., у зв'язку з взятим КПРС у червні 1985 року курсом на прискорення темпів економічного розвитку і додатковими капіталовкладеннями у сільське господарство, – певне пожвавлення [2, с. 27–30]. Починаючи з 1989 р. спостерігається фактичний обвальний спад в усіх основних напрямках господарювання на селі.

Негаразди у промисловості та сільському господарстві призвели до поступового погіршення політичної та економічної ситуації у 1980-х роках.

Складність політичної і економічної ситуації розглядали газети різних напрямків. Такі як: «а авіа кадри» (1980 р.), «За радянського лікаря» (1981 р.), «Нове життя» (1982 р.), «Слава труду» (1982 р.), «Заводская правда» (1985 р.), «Оптик» (1985 р.), «Харківський електротранспорт» (1985 р.), «Инженерные кадры» (1988 р.), «Слобідська Україна» (1989 р.).

Наприкінці 1990 р. – на початку 1991 р. політична та економічна ситуація в СРСР ще більше загострилася.

Відцентровані тенденції поставили колись монолітну імперію на грань розвалу.

Піком політичної кризи в СРСР стало оголошення надзвичайного стану і створення Державного комітету з надзвичайного стану.

Після провалу серпневого заколоту 24 серпня відбулася позачергова сесія Верховної ради України, яка ухвалила Акт проголошення незалежності України. Проголошення незалежності започаткувало якісно новий етап в історії України.

Дуже велике значення для побудови власної української державності мали події 7–8 грудня 1991 р., які призвели до юридичного оформлення розпаду Радянського Союзу і утворення Співдружності незалежних держав (СНД).

Радянський період в історії України закінчився, розпочиналось будівництво власної державності.

Всі ці події висвітлювали газетні видання «Профспілкова газета» (1990 р.), «Слобожанин» (1990 р.), «Харківський взуттьовик» (1990 р.), «Эковестник Харьковщины» (1990 р.), «Голос України» (1991 р.), інформаційний бюлетень «За незалежну демократичну Україну» (1991 р.), «Слобідський край» (1991 р.), «Слобода» (1991 р.).

Таким чином, відтворюючи весь політичний та економічний шлях України, колекційні видання газет 1917–1991 років є джерелом для плідної праці в науково-освітній та виховній діяльності Харківського історичного музею.

Джерела та література

1. Бабич В. П. Система планирования и экономического стимулирования научно-технического прогресса / В. П. Бабич. – К: Наукова думка, 1978. – 392 с.
2. Горбачев М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза / М. С. Горбачев. – М.: Политиздат, 1986. – 128 с.
3. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 640 с.
4. Закон о комитетах незаможных селян. – Х.: типография «Більшовик» ВУЦИК, 1921. – 12 с.
5. Клецький Л. М. Економіка соціалістичного сільського господарства. / Л. М. Клецький. – Х.: Видавництво Харківського державного університету, 1955. – 352 с.
6. Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев. Стенографический отчет. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – 384 с.

7. Пути укрепления рабоче-крестьянского блока. Материалы XIV конференции РКП, III Всесоюзного и IX Всеукраинского съездов Советов. – Х.: Пролетарий, 1925. – 182 с.
8. Терещенко Л. Справа честі, слави, доблесті й героїства / Л. Терещенко, І. Глуценко. – Х.: Молодий більшовик, 1931. – 76 с.
9. Эрдэ Д. Революция на Украине. От керенищины до немецкой оккупации / Д. Эрдэ. – Х.: Пролетарий, 1927. – 274 с.

XXII ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ У НУМІЗМАТИЦІ І ФАЛЕРИСТИЦІ З КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Г. В. Пашкова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Олімпійські ігри – найбільші міжнародні комплексні спортивні змагання сучасності, які проводяться кожні чотири роки. Традиція їх проведення виникла за часи Давньої Греції в Олімпії, де Олімпійські ігри були релігійним і спортивним святом. Перші документальні підтвердження святкування відносяться до 776 до н. е., але відомо, що ігри проводилися і раніше. Інформація про походження ігор загублена, але збереглися декілька легенд, що описують ці події. Олімпійські ігри відігравали велике значення у житті Давньої Греції, на час проведення ігор навіть оголошувалося священне перемир'я, в цей час не можна було вести війну, хоча це неодноразово порушувалося [5, с. 17].

Олімпійські ігри істотно втратили своє значення з приходом римлян. Після того, як християнство стало офіційною релігією, ігри стали розглядатися як прояв язичництва і в 394 р. н. е. вони були заборонені імператором Феодосієм I.

Наприкінці XIX століття Олімпійські ігри були відроджені французьким педагогом і громадським діячем П'єром де Кубертенем як Літні Олімпійські ігри і, починаючи з 1896 року, за винятком років, що припали на світові війни, Олімпійські ігри проводилися кожні чотири роки. Принципи, правила і положення Олімпійських ігор визначені Олімпійською хартією, основи якої були затверджені Міжнародним спортивним конгресом в Парижі в 1894 р. [3, с. 28], що прийняв за пропозицією П'єра де Кубертена рішення про організацію Ігор за античним взірцем та про створення Міжнародного олімпійського комітету (МОК).

Відлік і нумерація відроджених олімпіад починається з 1896 року, коли відбулися перші Олімпійські ігри (I Олімпіада – 1896 р).

Треба зазначити, що Олімпіада отримує свій номер і в тих випадках, коли ігри не проводяться, наприклад, VI Олімпіада в 1916 р., XII – в 1940 р., XIII – в 1944 р.) [5, с. 147].

У 1924 році були засновані Зимові Олімпійські ігри, які спочатку проводилися в той же рік, що і літні. Проте, починаючи з 1994 року, час проведення зимових Олімпійських ігор перенесений на два роки відносно часу проведення літніх ігор. Зимові Олімпійські ігри мають свою окрему нумерацію [5, с. 34].

Олімпійський рух має свої емблеми і прапор, які були затверджені МОК за пропозицією Кубертена у 1913 році. Емблема – олімпійські кільця. Девіз – Citius, Altius, Fortius (з лат. «швидше, вище, сильніше»). Прапор – біле полотнище з олімпійськими кільцями, який з 1920 року піднімається на всіх Олімпійських іграх [3, с. 134].

Символом Олімпійських ігор є олімпійські кільця – п'ять кілець, що скріплені між собою, символічно об'єднуючи п'ять частин світу в олімпійському русі. Колір кілець у верхньому ряду – блакитний для Європи, чорний для Африки, червоний для Америки, у нижній частині – жовтий для Азії, зелений для Австралії.

Місце проведення Олімпіади вибирає МОК (Міжнародний Олімпійський Комітет), право їх організації надається місту, а не країні. Олімпіада може тривати не більше 15 днів (зимових ігор – не більше 10 днів).

У 1980 році у Москві відбулися XXII Літні Олімпійські ігри, що стали важливою подією в житті СРСР. До цієї події ретельно готувалися: будувалися грандіозні за своїми масштабами спортивні об'єкти, а Держбанк СРСР налагодив виробництво пам'ятних монет «XXII літні Олімпійські ігри» з дорогоцінних металів і кольорових сплавів, деякі монети карбувалися з зображенням спортивних об'єктів Олімпіади-80. Перші олімпійські монети, що перебували в обігу, були випущені у 1977 році. Це був 1 рубль з мідно-нікелевого сплаву. Всього протягом 1977–1980 років було випущено шість різновидів цієї монети [4, с. 236]. В колекції ХІМ зберігаються по п'ять екземплярів кожного з цих різновидів. Серед них – монети з зображенням емблеми Московської олімпіади номіналом 1 рубль 1977 року (Н-7936 – Н-7940); монети номіналом 1 рубль 1978 року з зображенням Кремля (Н-7951 – Н-7955); монети номіналом 1 рубль 1979 року з зображенням Московського державного університету (Н-7956 – Н-7960); монети номіналом 1 рубль 1979 року з зображенням Монумента «Покорителям космоса» (Н-7961 – Н-7965); монети номіналом 1 рубль 1980 року з зображенням Олімпійського факелу (Н-7941 – Н-7945), моне-

ти номіналом 1 рубль 1980 року з зображенням Пам'ятника Юрію Долгорукому (Н-7946 – Н-7950).

У період 1977–1980 років карбували також монети номіналом 5 і 10 рублів зі срібла 900-ї проби, які мали по чотирнадцять різновидів, та монети номіналом 100 рублів – із золота 900-ої проби, які, у свою чергу, мали шість різновидів. Особливо потрібно відзначити серію з п'яти різновидів платинових монет 999-ї проби номіналом 150 рублів з зображенням емблеми Московської олімпіади, Дискобола, античних борців, античної колісниці, античних бігунів.

На жаль, жодної такої монети колекція ХІМ не має. Основна частина тиражу монет з дорогоцінних металів поширювалася серед іноземних колекціонерів, але невелика частина дісталася і учасникам Олімпіади–80. Пам'ятна монета номіналом 100 рублів 1977 року «Спорт и мир» стала першою золотою пам'ятною монетою СРСР [4, с. 201].

Усі пам'ятні монети до Олімпіади–80 були відкарбовані на двох монетних дворах – на Ленінградському та Московському [4, с. 181].

Окрім монет Олімпіада–80 подарувала світу масу сувенірної нагрудної атрибутики – значків. Також була випущена ціла низка сувенірної продукції з символікою ХХІІ літніх Олімпійських ігор.

Історія створення офіційної емблеми московської Олімпіади була розпочата конкурсом, у якому прийняли участь 8,5 тисяч художників – як професіоналів, так і любителів, вони втілили на папері близько 26 тисяч ескізів головної символіки Ігор 1980 року. Переможцем став дизайнер з латвійського міста Резекне Володимир Арсентьев, його емблема була витягнутим вгору прямокутником, в нижній частині якого розташувалися два рядка кілець – символ олімпійського руху. Спираючись на них, ліворуч і праворуч починалися дві дороги з трьома смугами для руху, які з'єднуючись в єдину трасу, спрямовувалися увись, у верхню частину емблеми, формуючи подібність знаменитої висотки на Котельнічеській набережній, верхівку символічної будівлі прикрашала зірка [3, с. 357].

Саме це зображення дизайнера В. Арсентьева лягло в основу єдиного офіційного значка Олімпіади–80. Такий значок вручався лише організаторам Ігор і представникам Міжнародного олімпійського комітету. Емблема розташовувалася на сіро-блакитному тлі, а розмір знаку сягав п'яти сантиметрів. Ці значки виготовляли на Московському монетному дворі. У колекції Харківського історичного музею зберігається один такий значок, який був

вручений ЦК ВЛКСМ двічі Герою Радянського Союзу льотчику-космонавту СРСР О.А. Леонову (ОМЗ-5155).

Але окрім офіційного значка існувала ще ціла низка сувенірних значків Олімпіади 1980 років. Їх перелік настільки величезний, що описати кожен не представляється можливим. У колекції Харківського історичного музею зберігається 110 різноманітних значків, присвячених Олімпіаді-80. Розглянемо узагальнену характеристику цих значків, згрупувавши їх за рядом ознак.

Найвідомішим і найпопулярнішим серед них є значок з зображенням Ведмедика, який став талісманом Олімпіади-80. Історія його створення заслуговує уваги. У 1977 році проводився конкурс на створення талісмана Ігор 1980 років; час йшов, його майже зовсім не залишилося, а гідних ескізів Оргкомітет все ще не отримав.

Один з учасників конкурсу дитячий художник Віктор Чижиков, який врешті-решт став автором Ведмедика, мав для створення талісмана дуже багато ідей. Але остаточний варіант був обраний вже після того як художник вирішив зробити талісман душевним, оскільки всі попередні символи були знеособленими. Так і вийшов усмішливий Ведмедик, який мов би дивився в очі кожному, пропонуючи дружбу. Остаточним штрихом, що довершив образ «клишоногого», став пояс з емблемою олімпійських кілець [2, с. 276]. Музейна колекція налічує шість значків з його зображенням (ОМЗ-68 – ОМЗ-71; ОМЗ-104 – ОМЗ-105).

Сувенірні значки з Ведмедиком були найулюбленішими. Головний герой з'являвся в різних образах – то він був футболістом, то баскетболістом, то бігуном, то веслярем, то плавцем, то волейболістом і так далі. Ведмедик представляв усі види спорту, які були зазначені на олімпіаді. У колекції музею зберігається 56 значків з зображенням Ведмедика, який представляв різні види спорту (ОМЗ-3927 – ОМЗ-3948; ОМЗ-3860 – ОМЗ-3893). Крім того, випускалися значки, виготовлені з металу, дерева, пластмаси, фарфору, що повторювали фігуру Ведмедика [2, с. 227].

Наступна група – значки з «олімпійським вогнем», які умовно відтворювали маршрут його слідування: Афіни, Софія, Бухарест, Кишинів, Київ, Харків, Москва.

В колекції Харківського історичного музею зберігається один такий значок, який був вручений мешканці м. Харкова під час перебування Олімпійського вогню у м. Харкові та у Харківській області (ОМЗ-3854). Паралельно з «естафетними» значками була випущена медаль «Олімпійський вогонь». 13 липня 1980 року під час перебування вогню у місті така медаль була вручена мешканці

м. Харкова (ОМЗ–3855). Ще одна така ж медаль була вручена мешканцю с. Руська Лозова 14 липня 1980 року Ликову В. Я. з цієї ж нагоди (ОМЗ–3856).

Серед значків з олімпійською символікою значна кількість значків з зображенням п'яти сплетених кілець. Такі значки у музейній колекції зберігаються у кількості 8 одиниць (ОМЗ–3955 – ОМЗ–3958; ОМЗ–4807 – ОМЗ–4810). Вони виготовлялися з алюмінію або бронзи, розрізнялися за розміром і покриттям.

Також випускалися значки за видами спорту, представленими на Літній Олімпіаді в Москві, та містами, в яких проходили ігри (окрім Москви і Ленінграда олімпійців і глядачів приймали столиці трьох інших республік СРСР – Київ (Українська РСР), Таллін (Естонська РСР) і Мінськ (Білоруська РСР). У музейній колекції зберігаються такі значки у кількості 35 одиниць (ОМЗ–3894 – ОМЗ–3922; ОМЗ–3949 – ОМЗ–3954).

Паралельно з проведенням XXII Літніх Олімпійських Ігор, у місцях масового відпочинку школярів – піонерських таборах – проводилися «малі» піонерські спортивні змагання. Для відзначення учасників таких змагань випускалися особливі значки та медалі, наприклад «артековские» та інших піонерських таборів, з символікою і емблемою московських ігор 1980 року. Медалями нагороджували переможців змагань у таборі, а значки вручалися персоналу, що обслуговував Ігри (вони кріпилися на одяг або головні убори). Музей має один екземпляр медалі, якою нагородили переможця місцевих Олімпійських ігор у піонерському таборі «Солнечная поляна» (ОМЗ–4401).

Після завершення Ігор Оргкомітет випустив Почесний знак, яким нагороджували тих, хто вніс вклад до підготовки і проведення Олімпіади. Знак на підвісці, на звороті – напис «За активную работу по подготовке и проведению XXII игр Олимпиады, Москва, 1980». Ще один Почесний знак вручався (як написано на звороті) «За активное участие в Строительстве олимпийских объектов».

Колекція нумізматики та фалеристики досить повно відображає таку пам'ятну подію в житті суспільства як XXII Літні Олімпійські ігри в Москві. З точки зору експозиційних властивостей цих предметів, монети, медалі та значки можуть відігравати важливу роль як у колекційному, так і в ансамблевому показі. Розкриваючи ці предмети як авторські роботи, музей додасть багатогранності майбутнім експозиціям.

Джерела та література

1. Олімпійська енциклопедія. – М., 1980. – 416 с.
2. Тресоин А., Штейнбах В. «История Олимпийских игр, медали, значки, плакаты». – М.: АСТ, Русь-Олимп, 2008. – 387 с.
3. Хавин Б. «Все об Олимпийских играх». – М., 1979. – 537 с.
4. Широнов М., Золоторев В. «Монеты Страны Советов юбилейные и памятные монеты из недорогоценных металлов 1921–1991 гг.». – М., 2008. – 301 с.
5. Штейнбах В. «От Афин до Москвы». – М., 1979. – 268 с.

ГЛИНЯНИЙ ПОСУД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАУКОВИХ СТУДІЙ МИКОЛИ ФЕДОРОВИЧА СУМЦОВА

О. В. Щербань,

к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ

Анотація: *вперше систематизовано відомості про використання глиняного посуду українцями, наведена в працях відомого українського етнографа Миколи Сумцова. Виокремлено аспекти, які вперше було висвітлено саме в його дослідженнях. Зроблено висновок про те, що на глиняний посуд в контексті культури харчування вчений особливої уваги не звертав, оскільки студіював здебільшого питання обрядовості. Але зафіксував унікальні факти, зміни щодо обрядової кераміки та глечиків з хрестиками, показав зміни в гончарстві Охтирського повіту в останній чверті XIX – на початку XX століття.*

Ключові слова: *Микола Сумцов, Харківщина, глиняний посуд, культура харчування, рюмки-трійчатки.*

Історія української науки XIX – початку XX століття ясно вказує на імена вчених, які спрямовували діяльність наукової спільноти впродовж значної кількості років, під впливом яких виникли «школи», наукові традиції, наукові напрямки. Серед них – Микола Федорович Сумцов (1854–1922), відомий своєю науковою, культурною та громадською діяльністю. Заслужений професор Харківського університету, академік АН УРСР, видатний український історик, етнограф, фольклорист, літературознавець, музейник. Його перу належить численна кількість найрізноманітніших за тематикою та змістом друкованих праць. Насамперед досліджень

з етнографії, історії української й російської літератури, фольклористики, історії мистецтва, музеєзнавства та ін. Життю, науковій і громадсько-політичній діяльності Миколи Сумцова присвячено безліч публікацій. Але, попри це, постать і науковий доробок видатного харків'янина до цього часу привертають неабиякий інтерес. Дана студія присвячена досі не досліджуваній темі – висвітлення науковцем-етнографом питань, що стосуються українського глиняного посуду. Вона є продовженням серії керамологічних досліджень культури харчування українців [21, 22, 23].

Микола Федорович як дослідник сформувався в останній чверті XIX століття – періоді енциклопедичності та універсалізму, підвищеної уваги до всього народного. В цей час оформилися основні напрямки вивчення української народної культури загалом і гончарства зокрема. Микола Сумцов належав до тих вчених, які основну увагу звертали на цілеспрямоване дослідження обрядовості, усної народної творчості. Приміром, весільного обряду. Тому повсякденне використання глиняного посуду для приготування страв і напоїв в часи, коли йому не було альтернативи, для вченого, очевидно, було малоцікавим аспектом. Але етнографічне кредо, на мою думку, найкраще сформульоване Миколою Федоровичем у п'ятому пункті «Програми для збирання етнографічних відомостей про селянське населення Харківської губернії» (1891) (*«подробностями не пренебрегать, как бы сообщаемые факты ни казались малыми и незначительными. (Наука не знает мелочей в народной жизни: для нее все одинаково важно)»* [16, с. VI]), дозволило йому зафіксувати такі деталі щодо використання глиняного посуду, на які інші тогочасні дослідники не звертали увагу. Тому окремі згадки про глиняні вироби в обрядах, оберегові знаки на повсякденному глиняному посуді (гличиках), а також враження Миколи Сумцова від етнографічної екскурсії по Охтирському повіту Харківської губернії досі тиражуються українськими науковцями. Зокрема, керамологами Олесем Пошивайло [7], Людмилою Меткою [6], Костянтином Рахно [8, 9], Анатолієм Щербанем [20] та іншими. Оскільки подана вченим унікальна інформація за понад столітній проміжок часу після опублікування набула значення першоджерела.

Найбільше відомостей щодо глиняного посуду українців міститься в змістовній праці М. Ф. Сумцова *«Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)»*, опублікованій у Харкові в 1902 році. Надзвичайно високо оціненій сучасником і колегою вченого – професором Єгором Редіним. І досі високо оцінюваній науковцями,

які вважають її джерелом безцінної етнографічної інформації, етнолінгвістичних знань [3, 5]. «Експурсія» Миколи Федоровича складалася із кількох поїздок (липень-серпень 1901 року) по Охтирському і, частково, Лебединському повітах за дорученням і за кошти підготовчого комітету XII Археологічного З'їзду. Вчений проїхав з півночі на південь (від Боромлі до Млинків) Охтирського повіту, відвідавши також Михайлівку та Межиріч Лебединського повіту [4, с. 56–57]. Метою «експурсії» був збір матеріалів для етнографічної виставки, запланованої для експонування під час проведення з'їзду. Враховуючи домінуючий археологічний інтерес його організаторів, учений відвідав ті місцевості, де «розраховував знайти найбільше залишків побутової старовини і такі предмети, які вийшли або виходять з народного вжитку». В результаті, ним було складено кілька порівняльних паралельних колекцій [13, с. 1]. До речі, М. Сумцов діяв згідно загального плану дій Підготовчого комітету як один із кількох збирачів [4, с. 1–2].

Дослідник їздив за Відкритим листом, виданим харківським губернатором. Супроводжували його ознайомлені із Охтирським повітом місцевий земський лікар К. І. Шиманов і студент С. М. Сумцов (син ученого) у якості фотографа. При купівлі предметів йому сприяли вищезгаданий К. І. Шиманов, перший дослідник гончарства Охтирського повіту О. Д. Твердохлебов, С. Н. Грищенко, священник Д. Попов і особливо (за свідченням М. Ф. Сумцова), В. С. Довженкова. На витрати по поїздки було видано чотириста рублів. Про придбані речі, із зазначенням їхньої вартості, в комітет було пред'явлено окремий звіт. Серед них згадуються: «1). Для хати, меблі і посуд, ... тарілки, баклаг, глечики; ... 4). Колекція гончарних виробів з Котельви і Боромлі; 7) кілька предметів весільного ритуалу, зокрема – підсвічники-леви [4, с. 56–57].

З «Каталога виставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Етнографический отдел» можна конкретизувати інформацію стосовно глиняного посуду, зібраного М. Сумцовим під час поїздки по Охтирщині. Серед них були: глиняна тарілка з Охтирки; «курушка» з Сум [4, с. 60–61]; підсвічник, каганець (що вийшов з ужитку), 5 мисок, «широканчик», «глечик, звичайний з хрестиком», куманець, що вийшов з ужитку, носатки, «курушку, дві посудини – барани з Боромлі [4, с. 62]; 7 мисок з Котельви і Млинків [4, с. 62]; 2 «полив'яні горшечки, кахля, «жаровня», чайник і «банка» з «блідо-рожевою» поливою, гончарна чашка і блюдо, «кубишка», баран, золільник, «підворотень» (сірий), плоскун (сірий), стовбун (сірий) [4, с. 62], махіточка сіра, підворотнєве горшчатко,

горщик для квітів з *Котельви* [4, с. 63]; чашка з блюдцем і курушка з *Лебедина* [4, с. 63]; попільниці «жаба», «дракон», «лебідь», дві «мавпи», посудини «дельфін», «свинка» і «свинка синьої поливи», «лев», кубушка, два чайники, кавник, підсвічник, копилка-свинка, підсвічник-«лебідь» з *Межиріча Лебединського повіту* [4, с. 63]. З цього переліку зрозуміло, що Микола Сумцов дещо відійшов від поставленого перед ним завдання, зібравши не лише старовинні, ті що відживають, а й інноваційні вироби, що з'явилися в гончарному асортименті не раніше останньої чверті XIX століття. І дослідник знав про це. Зокрема, щодо виробів з Межиріччя, виготовлених Федором Романовичем Падалкою за сприяння графині В. В. Капніст [13, с. 235–236, 237].

Окрім сумцовських знахідок в Етнографічному відділі виставки експонувалася також кераміка, доставлена іншими збирачами з інших населених пунктів Харківської губернії (с. *Нова Водолага* Харківського повіту – збирач А. М. Краснов, Ізюмського повіту – М. А. Криштафович, Вовчанського – В. О. Бабенко, Старобільського – Б. С. Познанський, Охтирського – О. Д. Твердохлебов), а також Полтавської (з музею Полтавського губернського земства та зібраної в Опішні О. Д. Твердохлебовим [4, с. 63]) і Катеринославської (с. Єлизаветівка та *Макарів Яр* [4, с. 64] – О. П. Радакова) з Воронезької, Курської (М. Є. Халанський) та Чернігівської губерній [4, с. 1–2].

Стаття *«Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)»* є додатковим наслідком збиральницької експедиції. Але описані в ній враження є, на мою думку, ціннішими для української етнографії, ніж зібрані вироби. Оскільки, якщо останні і зберігаються в музеях дотепер – то їх досі не введено до наукового обігу. Очевидно, значна частина зібраних ученим експонатів зберігається нині в Харківському історичному музеї, оскільки він є спадкоємцем колекції Музею Слобідської України, першим директором якого був М. Ф. Сумцов. А до цієї збірки надійшла частина речей з Етнографічного музею при Харківському університеті. *«Початок якому положили ті речі, що були експонатами в 1902 році на XII Археологічному з'їзді в Харкові і лишилися там при університеті. ... До цих речей згодом додано ще багато від усяких жертвувателів і куплено за гроші»*. Серед них колекція глиняних виробів початку XX століття *«горщики, миски, глиняні ляльки, свистунці»*, а також *«старосвітські речі, що визначаються своєю стильністю та тонкою роботою (куманці для наливки, сільники і т. ін.)»*... [14, с. 220–221]. Принаймні в Харківському історичному музеї дони-

ні зберігається частина зібраної М. Ф. Сумцовим колекції більш крихких ніж кераміка писанок [1; 2].

Коротко зупинимося на головних опублікованих спостереженнях вченого. Гончарству присвячено окремий (IX) розділ «Очерков..» – «У гончаров» [13, с. 34–39]. У ньому подане важливе порівняння розвитку гончарного промислу Охтирщини початку ХХ століття з на 20 років ранішим, відомим з дослідження О. Д. Твердохлебова «Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году» (1885). Микола Сумцов відзначив, що пророцтво останнього збулось – занепадаюче гончарство через дороговизну паливних матеріалів рятувалося переходом гончарів до пічних і цегляних робіт. Особливо занепало гончарство Охтирки, кількість гончарів у якій зменшилася, виробництво стало одноманітним, задовольняючи лише елементарні потреби в посуді. *«Упадок гончарного промысла идет рука об руку с упадком в народе художественных интересов»*, – підсумував учений [13, с. 35].

В інших осередках повіту занепад проявлявся у спрощенні оздоблення посуду та припиненні виготовлення кількох його типів. Зокрема, горщики, на думку вченого, повсюдно стали одноманітними. Лише в одного гончаря з м. Суми дослідник зустрів прикраси боків цих посудин «красивими смугами». Глечики також стали безликими. Лише в Межирічі вони мали «білу кайму на жовтому фоні», а в Котельві – «красиву геометричну орнаментацию, що частково нагадує давньокласичні форми». «Ринки», «жаровні», «банки» вчений вважав цілком «безликими». Микола Сумцов пояснював це тим, що багаті люди надбали фабричних виробів, а бідні скоротили свої естетичні смаки майже до повного їх зникнення. Тільки миски місцями втримали підполивну орнаментацию. Найбільш красивою поливою і різноманітними прикрасами рослинного та тваринного походження відрізняються миски гончаря маленького села Млинки під Котельвою Федора Гайдара [13, с. 35–36].

Зменшення асортименту виробів відбулося, оскільки втратився попит на окремі їх типи. Наприклад, припинилося виготовлення «весільних графинів з левами», що були «одночасно і підсвічниками і графинами» та «рюмок-трійчаток». Які, за твердженням Миколи Сумцова, гончарі давніших часів виготовляли іноді «замислуватими і красивими». Вчений зазначив також, що «років 15 тому на базарах і ярмарках можна ще було віднайти так звані куманці, полив'яні кувшини характерної форми, плоскі, з отвором в середині; рідина поміщалася в оточуючому отвір кільці посудини – красиво і оригінально. Тепер таких кувшинів не виготов-

ляють» [13, с. 35, 39]. Вчений знав, про що говорив, оскільки ще в 1889 році він писав про куманці в статті «Культурные переживания» [18, с. 46].

Стосовно «рюмок-трійчаток» Микола Федорович відзначив, що це були глиняні потрійні весільні рюмки, зв'язані між собою «пустим обідком». У всі три рюмки наливали горілку, а весільний гість всю її випивав із однієї [13, с. 35]. Про ці посудини першим до Миколи Сумцова згадав Лев Соколовський, та наступні за ним Олесь Пошивайло та Людмила Метка. Але досі їх ніхто не описав. Лише нещодавно у фондovій колекції Харківського історичного музею вдалося віднайти примірник цього рідкісного експонату (у книзі надходжень він значиться під номером КС-503, в колекційному описі – 26228-491). Про нього в інвентарних книгах написано таке: «Подсвечник тройной». Інші будь-які дані відсутні. Але з огляду на опис М. Сумцова і ретельний візуальний аналіз посудини можемо констатувати, що це саме «рюмки-трійчатки» (детальний їх характеристиці буде присвячено окрему статтю). А от місце виготовлення та шлях потрапляння до музею ще доведеться з'ясувати. Можливо саме ці рюмки-трійчатки згадані в «Каталоге выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел» як *охтирський «підсвічник для трьох свічок»*, що надійшов на виставку з Харківського міського музею [4, с. 65]. Опис та аналіз глиняних рюмок-трійчаток заслуговує на окреме дослідження.

Згадує М. Ф. Сумцов і про «відкупну» кубишку з Мерефи, експоновану на Харківській сільськогосподарській виставці 1880 року. Єдиний екземпляр, що залишився від того часу, коли до в'їзду в місто потрібно було пройти огляд об'їзчиків на заставах, влаштовуваних «винними відкупниками». Ця посудина мала два отвори і дві ємкості. Один з отворів (у звичайному місці) має зв'язок з призначеною для води ємкістю, розміром одна склянка; другий (боковий, потаємний, невидимий, під вухом кубишки) має зв'язок з порожниною на три склянки горілки. Боковий отвір (під вухом кубишки) затикався пробкою і замазувався глиною. Із головного під час огляду на заставі, лилася чиста вода. «Цікавий зразок майже дитячих хитрощів для обходу законів в попередній час» – резюмує автор – «перед якими хитрощі нашого часу – грандіозна робота» [13, с. 35–36, 39].

Микола Сумцов першим звернув увагу на писання гончарями хрестиків на глиняних глечиках. «В Межирічі, Лебединського тоді ще повіту, у Федора Романовича Падалки, що перебував на особливому рахунку серед гончарів Харківської губернії та і в ін-

ших місцях, наприклад у боромлянських гончарів, на кувшинах завжди малювався маленький хрестик. На інших гончарних виробах хрестиків не зображали». Дослідник тлумачить зміст зображень хрестів на пов'язаних з молочним господарством посудинах так: *«Звичай писати хрестики на глечиках зумовлений базарним попитом. Такі глечики охоче розкупувються бабами, які в хрестикові вбачають талісман від псування молока відьмами. Серед густої хмари забобон, оточуючих селян, повір'я про відьом тримаються надзвичайно міцно, і всяка порча молока нині, як і в давнину, пояснюється тим, що «відьма походила»»* [13, с. 38]. Нині ця тема добре досліджена. Хрестик на глиняному глечику – єдиний елемент орнаментативної глиняного посуду українців, семантичне значення якого вивчено досконало [10; 20; 6; 7; 8; 9].

Дуже важливі відомості дослідник навів щодо межиріцького гончаря Федора Падалки. «Среди окрестного крестьянства имя Падалки также хорошо известно, как имя хорошего гончара, но произведения его, по дороговизне и непригодности, не идут в народную массу, и среди гончаров не вызывают подражания. ... Бодрому настроению Падалки помогло просвещенное к нему внимание и содействие графини В. В. Капнист... которая оценила художественные наклонности скромного и простого гончара и поддерживала его советами, указаниями и образцами. Многие вещи сделаны по моделям графини. Показывая мне в складе свои произведения, Падалка так и делил их на два разряда – «це от моего ума, а це графинины». От «моего ума» – обыкновенные, простые изделия, кувшины, курушки (для ладана), горшки и проч. т. п. «Графинины» – изящные поливные цветочники в виде дельфина, подсвечники-лебеди, пепельницы-драконы» [13, с. 235–236, 237].

Окремі розвідки вченого щодо глиняних виробів містяться в інших його публікаціях. Так, у статті «Культурные переживания», опублікованій 1889 року, Микола Сумцов опублікував роздуми щодо походження назв таких посудин як «куманець» та «глек», «кглек». Учений був упевнений у їх грецькому походженні, хоча не виключав, що «куманці» могли з'явитися внаслідок російського впливу. Щодо них вчений навів цікаву етнографічну інформацію про те, що куманці ще 1889 року виготовлялися місцевими гончарями. Продавалися в Харкові на базарах разом з іншим посудом, а в села привозилися лише на ярмарки, оскільки там на них був незначний попит, зважаючи на дорожню ціну (25–50 копійок) порівняно з іншими виробами. Вони мали оригінальну конструкцію – плаский тулуб з широким отвором посередині і з покриттям зверху. На вусі чи покритті іноді наліпленого фантастичного

звіра [12, с. 44–46]. У працях «Слобожане» та «Этнографический очерк Харьковской губернии», описуючи внутрішнє облаштування хати, вчений приділив увагу печі, згадав мисник [14; 15, с. 9–10], але відомостей про глиняний посуд не подав.

У двох значних етнографічних працях Миколи Сумцова «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (1881) та «Хлеб в обрядах и песнях» (1885) містяться скупі згадки про глиняний посуд, використовуваний у контексті обрядодій [17].

Загалом, постать етнографа-Сумцова постає перед нами як цікаве явище в українській етнології та керамології. Науковець, що зафіксував відомості, на які мало звертали увагу інші дослідники. Не записав би він цих відомостей, ми б ніколи не дізналися про існування та способи використання певних різновидів обрядової кераміки й виробів з обереговими знаннями Слобожанщини. Завдяки його спостереженням, ми можемо відслідкувати певні аспекти розвитку гончарства регіону в останній чверті XIX століття.

Принагідно щирою дякую охоронцям фондового зібрання Харківського історичного музею Вікторії Буличовій, Наталії Звержховській. Особлива подяка за всьляке сприяння в процесі цього дослідження Олені Хасановій.

Джерела та література

1. Інвентарна книга Харківського історичного музею №2. Група III – історична (речова). 1948 р.
2. Інвентарна книга Харківського історичного музею. №3. Група III – історична (речова). 1948 р.
3. Карнаушенко Г. Н. Работа Н. Ф. Сумцова «Очерки народного быта» как источник для этнолингвистического изучения русских говоров Слобожанищины [Текст] / Г. Н. Карнаушенко // Культурна спадщина Слобожанищини : зб. наук.-попул. ст. – Х. : Курсор, 2011. – Вип. 24 : Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток. – С. 238–244.
4. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел. – Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберг и с-вья, 1902. – 139. Добавление 8 с.
5. Красиков Михайло Михайлович. Микола Сумцов як польовик [Електронний ресурс] // 20 Сумцовські читання: Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій. – Харків, 2014. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=882>.
6. Метка Людмила. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття / Метка Л. – Полтава: ТОВ: «АСМІ». 2011. – 240 с. (Українські керамологічні студії; вип. 2).

7. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
8. Рахно Костянтин. Купівля молочного посуду як вияв жіночої господарчої магії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – Випуск 34. – С. 84–88.
9. Рахно К. Ю. Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири // Материалы VI Всероссийской с международным участием научно-практической интернет-конференции «Сибирский субетнос : культура, традиции, ментальность». – Красноярск: РИО КГПУ им. В. П. Астафьева, 2010. – С.117–131.
10. Спаська Е. Глечик з хрестиком: (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство») // 1929. Т. 21–22, ч. I. – С. 35–41: іл.
11. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України [Текст] : вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : АТОС, 2008. – 558 с. ; 30 с. іл.
12. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания» Киевская Старина, 1889, т. 25.
13. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) Профессора М. Ф. Сумцова. // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. Т. 13. / Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. Т. II.– Харьков: Типо-Литография «Печатное дело», 1902. – 57 с.
14. Сумцов Н. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Союз, 1918.
15. Сумцов Н. Этнографический очерк Харьковской губернии. – Харьков: Союз, 1918. – 24 с.
16. Сумцов Н. Ф. Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии // Багалея Д. И. Извещение // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 г. Вып. 5. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1891. – I–XV.
17. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996 (Этнографическая библиотека). – 296 с.
18. Сумцов Н. Ф. Этнографические заметки [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – 1889. – Кн. 3. – С. 111–133.
19. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: типография губернского правления, типография окружного штаба, 1885. – Вып. 3. – 52 с.
20. Щербань А. Л. Хрестоматійні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика / А. Л. Щербань // Культура України. – Харків : ХДАК, 2014. – С. 83–90.

21. Щербань О. В. «Красне письменство», як джерело керамологічних досліджень культури харчування доби українців доби козаччини // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя: А&V.Art.GROUP. – 2011. – С. 80–83.
22. Щербань О. В. Глиняний посуд у працях Хведора Вовка // Харьковский историко-археологический сборник. – Х. : Мачулин, 2012. – Вып. 11. – С. 82–95.
23. Щербань Олена. Глиняний посуд в культурі харчування українців кінця 1860-х – початку 1870-х років (за матеріалами, зібраними Павлом Чубинським) // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського. Зб. наук. праць. Відповід. Редактор П. М. Чернега. – К., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 92–98.

ТАРІЛКА – КОРОЛЕВА ПОСУДУ **(на прикладі експонатів із колекції ХІМ)**

О. І. Хасанова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Начебто посуд... Його і не помічаєш у скаженому ритмі сучасного життя. Надто вже дріб'язок, надто багато зараз у людини різних проблем та турбот, щоб про нього думати. Все це зрозуміло, але уявіть, яким було би наше життя без посуду?! Розглянемо ж його вчорашній та сьогоднішній дні.

Отже, коли ж з'явився посуд? Приблизно 6–7 тисяч років тому, коли людина вперше взяла у руки глину. Заготовлений матеріал розкочували в тонкі джгути і укладали по спіралі. Виходила посудина, яку потім розгладжували, малювали паличкою орнамент і обпалювали у вогні. Далі покращуються технології обпалювання, знаходяться нові матеріали для виготовлення посуду. Все це сприяло поступовому підвищенню його якості. Так з'явилася кераміка. Саме в античних Греції та Римі мистецтво виготовлення керамічного посуду досягло свого розквіту. На маленьких і великих блюдах давні майстри зображували різноманітних богів, сцени з їхнього життя (добре збереглися і стали відомі світу тарілки, зроблені у VI ст. до н. е. на грецькому острові Родос). Крім керамічного, почали робити олов'яний, срібний, а також золотий посуд. Виникає розподіл посуду на повсякденний, святковий та декоративний. Не слід забувати і про порцеляну. На її батьківщи-

ні, у Китаї, перші порцелянові вироби з'явилися близько 600 р. нашої ери. Там навчилися створювати прозору тверду порцеляну. Пройшло чимало часу, і тільки наприкінці XIII – поч. XIV ст. китайський фарфор потрапив до Європи. Коштував він там дуже дорого, тому порцеляновий посуд довгий час залишався, скоріш, прикрасою інтер'єру, чудовою дрібницею, яка свідчила про добрий матеріальний стан її власника. Вироби з китайської порцеляни у середньовічній Європі користувалися величезним успіхом, їм навіть приписували магічну властивість виявляти отруту [5, с. 11]. А свій якісний фарфор європейці почали випускати лише з 1709 р., коли у Саксонії І. Ф. Бетхер відкрив процес його виготовлення. Порцелянові вироби почали поставляти королівським дворам. Розглянемо історію виникнення самого звичного для нас виду посуду – тарілки.

Ми всі їмо із тарілок, і це здається нам природним. Між тим, тарілка з'явилася на столах людей не відразу, в усякому разі не одночасно з їжею. Спочатку самі столи, почасти, являли собою тарілки. Наприклад, у Європі у VIII ст., і не де-небудь, а на королівських бенкетах, їжу викладали у спеціальні заглиблення, видовбані на дубових столах [3]. Пізніше, приблизно у XIII ст., їжу із заглиблення на столі вже перекладали на великі шмати хліба (це була нібито індивідуальна порція). На ці кусні можна було покласти м'ясо, рибу, а «хлібні тарілки» з'їдалися, роздавалися жебракам, викидалися собакам. Ще одним прообразом тарілок можна вважати дерев'яні дощечки з невеликим заглибленням посередині, які з'явилися у середні віки. Але вони швидко напитувалися олією і мали прогірклий запах, тому все-таки віддавали перевагу шматкам хліба [6]. А з XIV–XV ст. у Франції починають користуватися індивідуальними тарілками (дерев'яними, олов'яними, керамічними). Були вони тоді зовсім незвичної для нас форми – чотирикутної. І вже тільки з XVIII ст., після появи саксонської порцеляни, коли почалося виготовлення сервізів для княжих та королівських домів, з'являються тарілки сучасної форми.

У Київській Русі, починаючи з XI ст., використовується слово «блюдо», саме воно згадується у стародавніх літописах. З одного блюда було прийнято їсти удвох або утрьох. На бенкетах навіть виникали суперечки, кому з ким їсти з одного посуду. У рецептах царських страв, що збереглися, часто інгредієнти розраховувалися на блюдо для двох чоловік. Посудини малого розміру у давнину подавали менш іменитим гостям. Це відбилося в їх назвах – блюдце, блюдечко. Виготовлялися блюда із глини, срібла, олова, сталі, дерева. Царський посуд зазвичай був золотий. Ульфельд

Якоб, офіційний голова датського посольства до Івана Грозного, у 1578 р. згадував про те, що після парадних бенкетів іноземні посли клали за пазуху посуд, з якого пили напої з меду. «Для таких бессовестных послов делали нарочно в Аглинской земле посуду медную, но посеребренную или позолоченную» [2].

Цікаво, що слово «тарілка» до нас прийшло із німецької мови – «teller» («талер»). Про це говорить і той факт, що ще в XVI ст. тарілку називали так: «талера», «таріль», «торел». У 1509 р це слово зустрічається у заповіті одного з московських князів. А перше письмове згадування про використання на Русі під час трапези саме індивідуальних тарілок відноситься до часів Лжедмитрія. Приймаючи у себе в Москві батька своєї дружини Марини Мнішек, він наказав подати тарелі гостю, його сину і князю Вишневецькому – на знак пошани до високопоставлених осіб [2]. Довгий час царі нагороджували «тарелями» своїх вірних слуг, як орденами, за особисті заслуги. Такий посуд прикрашався вензелями і ставився на почесне місце. У «Букварі...» (1694 р.) Каріона Істоміна, ієромонаха Чудова монастиря, голови Московського печатного двору 1698–1701 рр., відомого педагога, перекладача, громадського діяча XVII ст., розрізняється посуд «торель» і святкове нагородне блюдо «тарель»: «Торель на столе, тарель пред тобою» [1]. Тільки з 1740-х років, після того, як у Російській імперії був відкритий свій секрет виробництва порцеляни, тарілка стає незамінною при прийомі їжі, але для більш заможної частини населення. У сільській місцевості індивідуальна тарілка з'являється наприкінці XIX – поч. XX ст.

Існує безліч видів тарілок. Їх розділяють, по-перше, за призначенням: глибокі супові тарілки (існує легенда, що винахідником цих тарілок вважався французький кардинал Джуліо Мазаріні, який жив у I пол. XVII ст. [6]), столові для «других» страв, дрібні, закусокні, пиріжкові; по-друге, за матеріалом, із якого вони виготовлені: кераміка, скло, порцеляна, дерево, метал. Продовжується і декоративна історія тарілки, з'являються тарілки сувенірні. Вони не використовуються для їжі, а цілком починають конкурувати з видами образотворчого мистецтва, а з епохи ренесансу стають об'єктом гордості, символом багатства та заможності. Їх зберігають та передають у спадок, як фамільні коштовності. У XVIII ст. колекціонування стає однією з головних форм побутування порцеляни. Тарілки виставляють напоказ у посудних шафах-«горках», які згодом починають робити зі скляними дверцятами, щоб краще було видно посуд. А назву таку шафи отримали тому, що тарілки в них виставляли «горкою». Отже, в який би музей ми з вами

не прийшли: історичний, етнографічний, художній – поряд з багатьма різноманітними експонатами обов'язково можна побачити тарілки, блюда.

У Харківському історичному музеї зберігається близько тисячі екземплярів тарілок та блюд: великих і маленьких, мілких та глибоких, з простим повсякденним орнаментом та пишно оздоблених. Найдавніші тарілки у колекції датовані сер. XVIII ст. Це тарілки Мейсенської мануфактури (з 1701 р.): з вирізними краями, з яскравим життєрадісним розписом квітами, з характерним для цієї мануфактури особливим художнім стилем з легкими вільними формами. Тарілки Берлінської королівської мануфактури (з 1751 р.) – мілкі з ажурними рельєфними краями, великі глибокі, оздоблені барвистими квітами. Квітковий розпис на цьому заводі набув особливого характеру і приніс йому гучну славу. Сучасники-знавці згадують: «Цветочная роспись на Берлинском фарфоре до сих пор самая прекрасная, которую только можно видеть. Причина славы коренится, главным образом, в том, что наши художники с высшей аккуратностью копируют прекрасную природу...» [5, с. 45]. Тарілки та блюда Севрського заводу (з 1750-х рр.) презентовані у колекції музею невеликою кількістю мілких та глибоких примірників, прикрашених квітами, і двома великими блюдами, оздобленими прославленою фарбою бірюзового кольору «Bleu du ciel» (1757 р.) [5, с. 66] (характерною для севрської кераміки) і позолотою по борту та пасторальними сюжетами на дзеркалі. Взагалі, головна функція порцелянових виробництв у Європі того часу – репрезентативна. Володіння цим виробництвом було престижним, більшість їх належала королівським домам і обслуговувала потреби двору.

Такий же напрямок діяльності був і у першого фарфорового заводу Російської імперії – Петербурзької порцелянової мануфактури (1744 р.), яка з 1765 р. працювала під назвою «Імператорський фарфоровий завод» (ІФЗ). У фондах музею зберігаються дві тарілки-«доробки» до першого палацового сервізу, створеного у 1756–1762 рр. «по высочайшему заказу», який увійшов до історії під назвою: «Собственный Ея Величества столовый и десертный сервиз императрицы Елизаветы Петровны» [4]. А «доробки» тому, що з 1838 р., за часів правління Миколи I, завод почав виготовляти їх замість втрачених предметів із сервізів, а також для демонстрації у палацовому музеї. Художнє оформлення цих тарілок незвичайне: поверхня вкрита так званою «трельяжною решіткою» зі зменшенням вічок ближче до центру, а у місцях перехрещення ліній – маленькі квітки-розетки. На виробах, які призначалися для подарунків, іноді з'являються вензели або герби з присвяченням

або девізами. Прикладом тому є порцелянове блюдо (і чашка) із сервізу «Олександрія», який ІФЗ виконав для палацу Миколи І і Олександри Федорівни у Петергофі в 1829 р. По борту предмета – герб міста Олександрія (за малюнком поета В. А. Жуковського): у центрі синього лицарського щита з девізом «За Веру, Царя и Отечество» зображений меч, пропущений крізь вінок білих троянд. Є в колекції дві глибокі тарілки часів Миколи ІІ, якими користувалися на флоті: по білому борту – чорний двоголовий орел з синім кортиком у лапах. На ІФЗ була виготовлена подарункова серія тарілок з друкованими видами Москви та Петербурга (у нашій колекції таких 10 шт.), які легко упізнавалися: будівлею Біржі, Олександрійським стовпом, Невським проспектом, пам'ятником Миколаю І. Зустрічається характерне для того часу оздоблення жанровими композиціями: полювання, прогулянки вершників. Кожна картинка – це завершений витвір, з широким охопленням простору, який пронизаний світлом і повітрям. У нашій збірці є 4 невеликих десертних тарілки із так званого «Мисливського» сервізу, який випускав завод М. С. Кузнецова.

Репрезентація порцеляни здійснювалася і через політичну програму, обов'язкову для державних замовлень на парадні дворові сервізи. Показова у цьому відношенні історія створення знаменитих Орденських сервізів. Державне замовлення отримав перший у Росії приватний завод Ф. Я. Гарднера. За зразок сервізних форм був взятий сервіз Берлінської королівської мануфактури, зроблений для Катерини ІІ у 1770–1772 роках, але Гарднер наповнив їх новим змістом: кожний предмет доповнювався зображенням російських орденів. Вони немов одягалися орденською стрічкою зі знаком ордену, на дзеркало тарілок лягало зображення орденської зірки – головного елементу композиції [7]. Так були створені сервізи для прийомів кавалерів орденів у відповідні орденські дні. Музей зберігає три тарілки (глибокі і мілка) з Георгіївського сервізу (1778 р.), одну глибоку тарілку з Олександрівського (1780 р.) і тарілку (серед комплексу предметів) із Володимирського (1785 р.) сервізів. Ці сервізи почали традицію громадянської тематики у порцеляні. На поч. ХІХ ст. визначилася ще одна тема, яка стає постійною – зображення військових різних родів військ. ІФЗ випускає серію таких тарілок, що представлена у збірці ХІМ двома примірниками із зображенням офіцерів Лейб-гвардії артилерійського батальйону 1801 р.

Багата колекція музею декоративними тарілками Києво-Межигірського фаянсового заводу (з 1801 р.), кращого у Російській імперії, що набув славу українському фаянсу. Їх важко сплутати

з якимись іншими: зроблені вони із різнокольорових мас (зеленої, брунатної, жовтої, білої) і оздоблені стилізованими рельєфними виноградними гронами та великим листям, рельєфними пейзажами.

На прикладі зображень, нанесених на тарілки та блюда, можна прослідкувати ланцюжок історичних подій, що відбувалися у країні. 1904 рік, російсько-японська війна – і «Товариство М. С. Кузнецова» у Будах випускає глибоку декоративну тарілку «Бій при Чемульпо» (у музейній збірці їх 2 шт.). Основою композиції для цієї тарілки стало зображення морської битви у заливі біля м. Чемульпо, де 27 січня 1904 р. крейсер «Варяг» та канонерський човен «Кореєць» прийняли бій з ескадрою японського флоту. По борту тарілка оздоблена зображеннями портретів головнокомандуючих усіма сухопутними та морськими силами на Далекому Сході у той час: адмірала Є. І. Алексєєва, генерала О. М. Куропаткіна, генерала М. П. Линевича. Між портретами зображені сцени: бій під Тюренченом знаменної роти 11-го Східно-Сибірського полку, на бівуаку після бою під Вафангоу, обстріл японською піхотою пасажирського потягу з санітарними вагонами під прапором Червоного Хреста біля станції Вафандян.

Показові та цікаві за змістом тарілки і блюда, на яких відображені події 1917–1920-х років – років гострої політичної боротьби (такий фарфор прийнято називати агітаційним). Як приклад – велике блюдо «Штурм Зимнего», виконане на Будянському фаянсовому заводі.

Можна прослідкувати, як звичний розпис доповнювався новими сюжетами, орнаментами, символами, над якими працювали видатні художники. На тарілках та блюдах, крім революційної тематики, з'являється ще і лозунг. Колекція музею зберігає тарілку Ленінградського фаянсового заводу (ЛФЗ), що цікава манерою свого виконання, із написом по борту: «Мы превратим весь мир в зеленый сад!». Літери на ній переплетені дрібними різнокольоровими квітами. Художниця заводу Н. Данько згадує, що саме така тарілка була виставлена спеціально влаштованій вітрині на Невському проспекті в Петрограді, де виставлялися кращі витвори агітаційного фарфору. Він випускався незначними тиражами – не більше 300 екземплярів, і призначався, головним чином, для експонування на численних закордонних виставках. Показовими є блюда, на яких відображені події у країні під час індустріалізації, у роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок: «Днепрогэс им. В. И. Ленина» (Й. В. Сталін, зображений над великою кількістю людей, на фоні прапорів і греблі); «Вугілля/метал/трактор». Події Великої Вітчизняної війни теж знайшли своє відображення на тарілках і блюдах. Можна побачити

портрети воєначальників (Жукова Г. К., Сталіна Й. В., Ворошилова К. Є.), сміливих партизанів («Бійці» худ. Кондратенка), героїзм наших воїнів під час запеклих боїв («Оборона Одеси» худ. Пешинського В. І., «За Батьківщину»), легендарних полковника В. Гризодубову, майора М. Нестеренка, генерала П. Ричагова («Соколина трійка»), блюда, присвячені перемозі СРСР над Німеччиною, із нанесеною на них символікою (герби, прапори, ордени Слави, Перемоги).

На великі зміни, що відбуваються у країні у мирний час, порцелянові фабрики відгукуються новими темами на своїй продукції: з'являється блюдо, присвячене Всесвітньому фестивалю молоді у Москві («Миру Мир!»), на яке увірвався мотив голубів і земної кулі. Тема польоту людини у космос теж залишила свій слід на порцеляні: є серед експонатів невелика декоративна тарілка, на дзеркалі якої зображені портрети Ю. О. Гагаріна, Г. С. Титова, П. Р. Поповича, А. Г. Ніколаєва. Репрезентативну функцію фарфору ми бачимо і у відображенні на ньому поетів, письменників і їх літературних героїв, композиторів (можна вважати це підвищенням культурного рівня). Музей зберігає серію декоративних блюд Будянського фаянсового заводу із зображеннями Шевченка Т. Г., Франка І., Сковороди Г. С., Лесі Українки, Коцюбинського М., Гоголя М. В., Горького О. М., Некрасова М. О., Маяковського В., Крилова І. А., Грибоедова О., Пушкіна О. С, Лермонтова М. Ю., Чайковського П. І. та Лисенка М. На великих блюдах можна побачити деякі подробиці з життя героїв Г. Квітки-Основ'яненка із твору «Конотопська відьма»: відьма несе над Конотопом сотника Микиту Забрюху; конотопський народ на березі річки зібрався відьму топити; головна героїня Олена сидить на лавочці на околиці села. Є декілька блюд із зображенням героїв «Лісової пісні» Лесі Українки та з надрукованими строками із її віршів: «Як умру, на світі запалає покинутий вогонь моїх пісень». Не обійшов фаянсовий завод своєю увагою і героїв народних билин, зображених на великих прямокутних блюдах: «Князь Кий» та «Воїн землі руської», які були випущені до 1500-річчя Києва.

Після огляду колекції порцеляни і фаянсу нашого музею стає зрозумілим, що і тарілки, і блюда – це дійсно королеви посуду, які з упевненістю можна використовувати при побудові будь-якої виставки чи експозиції. Музейні працівники можуть доказати відвідувачам, що тарілка – не просто частина повсякденного ужитку та столовий посуд. Якщо уважно до неї придивитися, то можна побачити, що це ще і чудовий зразок декоративно-прикладного мистецтва, свідок своєї епохи та просто частина історії, застиглої у кераміці.

Джерела та література

1. Аверьянова Л. Н. Букварь Кариона Истомина // Школьная библиотека. – 2003 – № 5 – С. 36–38.
2. Богданов В. В. История вещей // Костёр. – 2005 – № 5.
3. Бондаренко Л. Дитина вдома: за каструлею йшла тарілка/ Л. Бондаренко, Л. Петренко // Позакласний час – 2006 – № 19–20. – С. 22–24.
4. Императорский фарфоровый завод. 1744–1904. – СПб., б. г.
5. Кверфельдт Э. К. Фарфор. Краткий исторический очерк. – Л., 1940.
6. Малов В. Приглашаем к столу / В. Малов // А почему? – 2000. – № 4. – С. 22–24.
7. Черный Н. В. Фарфор Вербилек. – М.: Изобразительное искусство, 1970.

МУЗЕЙНЕ ЗІБРАННЯ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО БУДИНКУ І. Ю. РЕПІНА

О. О. Шевченко,

*заст. директора з наукової
роботи Художньо-меморіального
музею І. Ю. Рєпіна*

Музейна колекція дореволюційних (тобто надрукованих до 1917 року) видань нараховує лише 36 одиниць зберігання. Незважаючи на це, колекція досить різнобічна за тематикою. Вона містить історичну, географічну, філософську, природничу, навчальну та художню літературу, книги з історії мистецтва, релігійну літературу і т. ін.

Положення книги як експонату у музеї двояке – з одного боку вона виступає як елемент матеріальної культури, як частина культурної спадщини, що відбила стилістику і особливості певної історичної епохи, з іншого боку – як джерело інформації. На сьогоднішній день книжкові колекції, що відобразили минуле людського співтовариства, розглядаються фахівцями як унікальні джерела інформації і не тільки в сфері історії, а й інших галузей знання [2, с. 28].

Серед книг, представлених в нашій колекції, є твори найвідоміших представників видавничої справи кінця XIX – поч. XX ст.: М. Вольфа, А. Маркса, А. Суворіна, І. Ситіна, І. Кнебеля, Товариства Р. Голіке і А. Вільборг, видавництва Сойкина П. П. та ін.

Є також книги, видані в Києві видавництвом С. В. Кульженко. Як відомо, в 19 ст. мистецтво книги знаходилося на найвищому рівні: над виданнями працювали справжні майстри своєї справи – художники-ілюстратори та шрифтовики, палітурники і, звичайно ж, письменники та літературознавці. У кожного видавничого дому було своє обличчя, яке визначалося не тільки зовнішнім виглядом видання, а й читацьким призначенням [1, с. 7–12].

Колекція Художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна, безсумнівно, має науковий інтерес. Культурно-історичну значимість окремих її примірників неможливо переоцінити. Але при всій цінності колекції, не можна не відзначити її нечисленність. Велика частина цієї колекції формувалася паралельно зі створенням музейної експозиції меморіального будинку-музею. Тому книги підбиралися так, щоб або хронологічно відноситися до часу перебування І. Ю. Репіна в Чугуєві (1876–1877 рр.), або це твори тих письменників, які тим чи іншим чином були пов'язані з Репіним. Так, наприклад, книги із зібрання творів А. Ф. Писемського були взяті, імовірно, у зв'язку з тим, що І. Ю. Репін написав портрет цього письменника. Довгі роки дружби пов'язували великого художника з не менш великим письменником Л. М. Толстим. Але твори цього автора представлені всього лише невеликою брошурою «В чем моя вера».

Враховуючи профіль музею – художньо-меморіальний – найбільш цінною літературою для нашого зібрання є мистецтвознавча. Ця література представлена у зібранні фундаментальним дослідженням «История русского искусства» І. Е. Грабаря – з шести томів відсутній тільки 5-й. Для нашого музею це видання дуже цінне, тому що І. Е. Грабар був учнем І. Ю. Репіна і дослідником його творчого шляху.

Другий твір, представлений в колекції, – «История искусства всех времен и народов» Карла Вермана. Багатотомна енциклопедія, видана більше ста років тому, за довгий час була перекладена більш ніж п'ятдесятьма мовами і залишається незамінним джерелом знань для багатьох тих, хто цікавиться даною темою.

У 1910 році в Києві вийшла в світ книга «История искусств», переклад К. Байза з додаванням глави про російське мистецтво професора Г. Г. Павлуцького. Ця книга призначалася для широкого кола читачів і володіла багатством матеріалу, живою захоплюючою мовою викладу.

Не менш цінним є двотомник «Труды Всероссийского съезда художников в Петрограде». У книги увійшли статті І. Ю. Репіна, В. В. Кандінського, І. Я. Білібіна, С. В. Лукомського та багатьох інших відомих людей.

Окремо виділимо спогади І. Ю. Репіна про В. О. Серова, надруковані в щомісячних додатках до «Ниви» (1912, № 11, 12). У колекції музею представлено один додаток №12. Окрім того, в збірці музею наявні додатки до журналу «Солнце России» за 1913 р. – альбоми «І. Е. Репин» та «В. А. Серов». Вони входили в серію «Русская живопись» та були випущені в друкарні Товариства Видавничої справи «Копійка». З 10 журналів «Нива», що є в фондах музею, можна виділити три, в яких розміщені статті відомих критиків та художників про творчість І. Ю. Репіна, спогади про дитинство самого митця та репродукції його робіт.

Побічно відносяться до репінської теми представлені в музейному зібранні «Сборники руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова за 1898 г.». У листі своїй учениці Є. М. Званцевій Репін писав: «нужно быть философом, как Драгомиров. Сегодня третий день, как я пишу с него этюд для «Запорожцев» и поражен его философским взглядом на жизнь, глубиной ума – не ожидал!» [3, с. 191].

Для нашого музею ці книги цікаві для використання в експозиції меморіального музею, тому що загальновідомим є факт дружби між М. І. Драгомировим та І. Ю. Репіним [10, с. 228–237].

Безсумнівно, сьогодні досить гостро постає питання подальшого комплектування музейної колекції. У зв'язку з необхідністю створення нової експозиції меморіального музею після його реставрації, комплектування музейної колекції друкарських видань доцільно проводити в трьох напрямках:

1. Дитинство І. Ю. Репіна.
2. Приїзд І. Ю. Репіна до Чугуєва в 1876–1877 рр.
3. Приїзд І. Ю. Репіна до Чугуєва в 1914 році та його ідея створення в Чугуєві «Ділового двору»

Щодо першого розділу існує мало джерел. В основному це книга спогадів І. Ю. Репіна «Далекое близкое». Так, Репін пише: «Пришла однажды Доня Бочарова, двоюродная сестра, подруга Усти. И еще она принесла мне от своего брата Ивани сказку о “Бовекоролевиче”, с картинками... Я отдал ей нашу книжку “Пантюха и Сидорка в Москве”...» [7, с. 68–69].

У наступному місці Ілля Юхимович згадує про двоюрідного брата Троньку: «...Он знал много сказок, таких занятных, что мы не могли оторваться, все слушали: “Струб-металл – Запечная Искра”, “Зеленый” и особенно про царя Самосуда...» [7, с. 68].

Враховуючи, що за часів дитинства І. Ю. Репіна серед селян, міщан і купців існувала в основному лубкова література, необхід-

но провести пошук в букіністичних магазинах та аукціонах саме цієї літератури. Серед лубкової літератури були особливо улюблені і популярні твори, такі як «Анекдоты о Балакиреве»; «Истории о храбром Франциле»; «Повести о приключениях Аглинского Милорда Георга»; «Истории о славном Еруслане Лазаревиче»; «Сказки о славном Бове Королевиче».

Значне місце в домі Репіних займала релігійна література. Художник згадував, що Тетяна Степанівна Репіна дуже добре знала священне писання, в родині чи не щодня проводилося колективне читання релігійної літератури як для домашніх, так і для сусідів. «Маменька читает очень хорошо, ясно. И церковный язык так понятен, а непонятное слово сейчас же объясняет» [7, с. 83].

Які саме книги читали у Репіних, на сьогодні виявити досить складно. Проте відомо, що у XVIII–XIX ст., а також на початку XX ст., церковні книги друкувалися величезними тиражами. Значну частину становили Псалтирі, Мінеї, Місяцеслови, Требники, Тріоди і різні богослужбові збірники [6].

Найбільш давньою книгою в колекції музею є «Триодъ цветная», що датується 1648 роком. Ще одна церковна книга – напрестольне Євангеліє, яке відрізняється багато прикрашеною чеканною обкладинкою. Книга випущена в Синодальній друкарні м. Москви і, за легендою, була знайдена в Осинівці (передмісті Чугуєва, де народився художник). Важливу роль у розвитку давньоруської культури зіграла Києво-Печерська Лавра, яка була центром літописання. У 1615 році при Лаврі була заснована друкарня. У колекції музею представлена книга «Правильник», випущена в даній друкарні в 1888 році.

Можна також припустити наявність в родині художника старообрядницької літератури. Як і у багатьох інших мешканців Осинівки, у Тетяни Степанівни, незважаючи на те, що вона відвідувала православну церкву, зберігалися і деякі старообрядницькі звички. Старообрядницька община в Осинівці була доволі розповсюджена, поряд в Пристені знаходився старообрядницький жіночий монастир, мешканки якого навідувалися до будинку Репіних, та й сам Ілля з домашньою робітницею Доняшкою ходив на службу до «Матерів», як він їх називав в своїх спогадах [16, с. 65–66]. Підтвердженням старообрядницьких поглядів Тетяни Степанівни є й те, що вона сама святила свій новий будинок, не запрошуючи для цього місцевого священика, й слова Репіна: «Мы все крестились двуперстным знамением, хотя и не были старoverы. Но маменька говорила, что креститься щепотью грех: табак нюхают щепотью...» [7, с. 43–44]. Старообрядницька література в музеї

представлена «Большим соборником Иоанна Дамаскина», випущеним в Християнській друкарні при Преображенському будинку богадільні в м. Москві в 1911 році.

З часом література для читання стає серйознішою. Так, Ілля Репін згадує: «Когда еще сестра Устя училась в пансионе Лиманских, у них была библиотека, где мы брали книги. Устя читала вслух, и мы зачитывались романами Вальтер Скотта, перепиской Ивана Грозного с Курбским и многими другими книгами... Когда Устя умерла, то офицеры Чугуевского полка давали мне книги из полковой библиотеки, особенно Жуковского, Пушкина, Лермонтова и др.» [7, с. 92].

Будучи вже самостійним майстром-іконописцем, І. Ю. Репін знайомиться з творчістю Ч. Діккенса «Тут [в Каменке] я начал читать книгу Диккенса «Давид Копперфильд младший» [7, с. 95]. В зібранні музею є лише книга Ч. Діккенса «Замогильные записки Пикквикского клуба», 1875 р.

Відносно другого розділу напрямів пошуку значно більше. До Чугуєва Ілля Юхимович приїхав після пенсіонерської поїздки до Парижу, відомим художником. Його літературні інтереси були достатньо різнобічними. В листах з Чугуєва друзям і знайомим І. Ю. Репін згадує, що в даний момент він читає, що з прочитаного особливо його зацікавило. В цей час пізнавальна література найчастіше друкується в журнальній періодиці. Книги часто були окремими виданнями вже опублікованого в журналах або журнальних додатках. Саме тому художник згадує такі відомі у той час журнали як «Вестник Европы», «Новое время» [8, с. 181], «Свет» [8, с. 196–197], «Русский вестник» [8, с. 200], «Пчела» [9, с. 14–15]. З цих журналів в наявності є тільки журнал «Пчела» за № 6 1877 року, що хронологічно співпадає з перебуванням художника на Батьківщині.

З листів І. Ю. Репіна відомо, що великий інтерес у нього викликали твори Тургенєва (в 1876 р. вийшла нова книга Тургенєва «Новь», про яку І. Ю. Репін відгукується дуже добре). Активне листування пов'язує художника і його великого друга і наставника, відомого художнього критика В. В. Стасова. Тому І. Ю. Репін жваво відгукується на кожен статтю, що вийшла з-під пера В. В. Стасова. У своїх листах І. Ю. Репін згадує брошуру В. В. Стасова «Три французских скульптора в России» [8, с. 199–200].

Хронологічно в цей період вкладається видання з музейного зібрання «Сцены из народного быта», 1874 г., в яке увійшли вибрані гумористичні твори знаменитого письменника XIX ст. І. Ф. Горбу-

нова. Відомо, що Ілля Юхимович полюбляв народний гумор, тому подібна книга імовірна в його зібранні.

Інтереси І. Ю. Рєпіна завжди виходили за рамки мистецької та художньої літератури. Як стверджує дослідник творчості І. Ю. Рєпіна С. О. Пророкова: «Рєпин был очень даровит. И не только как художник. Рядом с его исключительными художественными способностями уживалось множество ответвлений одаренности. Среди них – редкостная любознательность. Стремление к знаниям у Рєпина было всегда так сильно, что само стало как бы разновидностью таланта...» [5, с. 23]. Ілля Юхимович прагнув отримувати знання в різноманітних сферах, надзвичайно цікавився історичною літературою, особливо тоді, коли працював над історичними полотнами. Проте, книги історичного напрямку, такі як А. К. Шильдер «Император Александр Первый его жизнь и царствование», 1897 г., Д. И. Багалей и Д. П. Миллер «История города Харькова за 250 лет его существования», альбом Н. С. Самокиша «Из украинской старины», 1910 г., що представлені в музейному зібранні, відносяться до більш пізніх часів, тому в експозиції меморіального відділу їх використання недоцільне.

У Чугуєві разом з І. Ю. Рєпіним проживали його дружина Віра Олексіївна і дві доньки: Віра (4-х років) і Надя (2-х років). Зрозуміло, що Ілля Юхимович, який велику увагу приділяв власній освіті, не міг залишити осторонь освіту і виховання своїх дітей. Тим більше, що друга половина ХІХ століття – час розквіту літератури для дітей. У цей період важко назвати письменника, який в тій чи іншій мірі не сприяв розвитку дитячої літератури. Глибоко символічно, що «Детство» (1852) – перший великий твір письменника-гуманіста Л. М. Толстого. До цього часу виходять збірки справжніх фольклорних творів: «Народные русские сказки» О. М. Афанасьєва (1855–1866), «Великорусские сказки» І. О. Худякова (1860–1868), «Детские песни» П. О. Бессонова (1868). О. М. Афанасьєв випускає в 1870 році збірку «Украинские народные сказки». В читання дітей молодшого віку увійшли такі відомі казки Даля, як «Девочка Снегурочка», «Солдатский привар», «О дятле», «У тебя у самого свой ум». В цей же час виходять популярні дитячі журнали «Детское чтение» (1869–1906, з 1906 р. – «Юная Россия»), «Детский садик», 1873–1876) [4]. На сьогодні в музеї наявні лише «Народная азбука» М. П. Столянского (1864) та книги двох поетів, що складалі дитячі вірші: О. В. Кольцова «Собрание сочинений для детей» і В. А. Жуковського «Собрание сочинений для детей» (Бесплатное приложение к журналу «Жаворонок»). Твори останнього в своїх спогадах також відмічав І. Ю. Рєпін.

На жаль, нам достеменно невідомо, які саме книги і журнали для дітей читали в сім'ї Репіних, але вивчення цієї теми в комплектуванні колекції також представляється можливим.

Третій напрямок взагалі дуже перспективний, оскільки приїзд І. Ю. Репіна в ювілейному для нього 1914 році до Чугуєва та його ідея створення в Чугуєві вільних майстерень під назвою «Діловий двір» дуже широко висвітлювалися в тогочасній пресі. Цій темі були присвячені статті в журналах «Исторический вестник», «Нива», «Огонек», «Русское слово» та ін. В фондах музею представлений журнал «Рампа и жизнь» 1914 р.

Як видно з наведеної статті, попереду у співробітників музею досить тривалий і трудомісткий, але дуже цікавий процес комплектування музейної колекції дореволюційної літератури.

Джерела та література

1. Белов С. В. Русские издатели конца XIX – начала XX века. [Текст] / С. В. Белов. А. П. Толстяков – Л., 1976. – 170 с. – (Сер. «История нашей Родины»).
2. Говоров А. А., Андреева О. В., Волкова Л. Л. и др. История книги: Учебник для вузов / Под ред. А. А. Говорова и Т. Г. Куприяновой. – М.: Издательство МГУП «Мир книги», 1998. – 346 с.
3. Зильберштейн, И. С. Генерал М. И. Драгомиров в изображении Репина (1889 – 1898 гг.) // Репин. Художественное наследство: в 2 т. / И. С. Зильберштейн. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 185–198.
4. Литература для детей второй половины XIX века. Учебное пособие для студентов средних педагогических учебных заведений. Режим доступа: <http://ru.znatoch.com/docs/index-11410.html?page=7#207333>.
5. Пророкова С. О. Репин. / С. О. Пророкова. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 416с.
6. Религиозная литература в России первой четверти XIX века // Клио. 2000. – № 3 (12). – С. 22–25.
7. Репин И. Е. Далекое близкое / И. Е. Репин. – М.: Искусство, 1964. – 512 с.
8. Репин И. Е. Избранные письма в двух томах. 1867 – 1930. / И. Е. Репин – Т. 2. – М.: Искусство, 1969. – 456 с. – Сост. И. А. Бродский.
9. Письма: И. Е. Репин и В. В. Стасов: Переписка: Т. 2 – 1877 – 1894 / Илья Ефимович Репин. – М.: Искусство, 1950. – 456 с. – Сост. А. К. Лебедев, Г. К. Бурова; Под ред. А. К. Лебедева.
10. Шевченко О. А. Драгомиров и Репин – история взаимоотношений / О. А. Шевченко // Конопотські читання. Випуск V. Збірник публікацій за результатами Конопотських читань 2014 року. – Донецьк: Видавництво «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. – 274 с. – С. 228–237.

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ. АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ХІМ

**НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ.
КОМПЛЕКТУВАННЯ, ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ,
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
(До 95-річчя з часу заснування
Харківського історичного музею)**

*А. П. Голенищева,
бібліотекар ХІМ*

Наукова бібліотека у Харківському історичному музею була з початку його існування. Як відомо, музей було створено шляхом реорганізації мережі музейних закладів Харкова і він увібрав у себе кращі колекції музеїв Харківського історико-філологічного товариства, міського художньо-промислового та університетського музеїв, створених ще у 1880-х роках [3, с. 76].

Як свідчить «Бюлетень музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди» № 1 за 1925 р. «книгозбірня, котра була перевезена до музею Слобідської України із бувшого Етнографічного музею, складалась у 1906 р. із видань з етнографії й народної словесності, переданих книгозбірнею бувшого Харківського Історико-Філологічного Товариства з праць Сумцова, Потебні, Іванова, Манжури, Василенка та інших. Далі книгозбірня поповнювалася пожертвами від осіб і установ, так Гринченко надіслав через Ніжинське Історико-Філологічне Товариство цінну збірку своїх творів» [2, с. 18].

Зараз фонд бібліотеки налічує близько 20 тис. екземплярів книг та періодичних видань. Це література з історії, археології, етнографії, культури, музеєзнавства, мистецтва, історії релігії, філософії, енциклопедичні та довідкові видання. Щороку книжковий фонд бібліотеки поповнюється. Це книги, придбані за музейні кошти та книги, подаровані музею авторами, різними установами та приватними особами. Бібліотека передплачує 14 найменувань газет і журналів. Зміст бібліотечного фонду відображено в алфавітному

та систематичному каталогах, у краєзнавчій та тематичній картотеці газетних та журнальних статей.

У своїй доповіді я розповім про найцікавіші надходження до бібліотеки музею за останні п'ять років. Цей рік багатий на ювілейні дати. Так, 29 січня виповнилось 210 років з дня відкриття Харківського університету (нині Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), який відіграв і відіграє виняткову роль у культурному й духовному житті не тільки Слобожанщини, а й усієї України. В бібліотеці ХІМ з'явилося декілька видань, присвячених історії університету, які будуть у пригоді науковим співробітникам музею при створенні експозицій, у науково-дослідній роботі та проведенні масових заходів. Видання: «Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т.т.». – Х., 2010 містить спогади про Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. його професорів і вихованців – учених, літераторів, журналістів, педагогів, державних службовців і знайомить із навчальним процесом та адміністративним устроєм університету, традиціями й побутом університетської корпорації. Перший том висвітлює історію Харківського університету до 1880 років. Другий том висвітлює університетське життя 1860-х р.р. – 1917 р. Книга: «Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)/ Под ред. проф. И. П. Скворцова и проф. Д. И. Багаля. Репр. изд.». – Х., 2011 це репринтне перевидання колективної праці викладачів Харківського університету з історії медичного факультету, підготовленої до 100-річного ювілею. Вона має вступну статтю та доповнена двома покажчиками: іменним до біографічного словника професорів і викладачів, а також покажчиком географічних назв та учбових закладів до всієї книги.

Наступна книга : «Професори Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Бібліографічний довідник.» – Х., 2009. Ідея створення цього видання виникла під час святкування 200-річчя Харківського університету. Саме тоді розпочався збір матеріалів для цієї книги. Довідник містить короткі біографії та фотографії професорів Харківського університету ім. В. Н. Каразіна, які працювали та працюють у Харківському університеті у період з 2005 р.

Окремим періодом в історії Харківського університету стала Велика Вітчизняна війна. Тисячі його студентів та викладачів пішли на цю війну, щоб віддати своє життя за Батьківщину. Багато випробувань випало на долю тих, хто мав у Казахстані налагодити навчальний процес у Об'єднаному Українському державному

університеті, який став спільним етапом історії Харківського та Київського університетів. Монографія Журавського Ю. Й., Зайцева Б. П., Мигаль Б. К.: «Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни». – Х., 2010 виявляє ратні та трудові подвиги студентів у роки суворих випробувань війни. Це друге видання цієї книги українською мовою до 65-річчя Перемоги.

Випуск біобібліографічного довідника: «Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 р.р.)». – Х., 2013 містить відомості про викладачів-істориків, які працювали на історичному(історико-філологічному) факультеті у період 1905–2013 р.р.

Ще одна знаменна дата цього року – 100-річчя від дня народження Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011), українського історика. «Кожна епоха в історії України багата на особистості, які присвятили свою звитяжну працю примноженню та збереженню скарбів народу. У важких умовах історичної дійсності ці поста-ті стали охоронцями історико-культурної спадщини української держави. Відчуття кровного зв'язку з рідною землею, загострене відчуття особистої відповідальності за збереження культурних надбань минулих поколінь вирізняло заступника Голови Ради Міністрів УРСР, академіка НАН України П. Т. Тронька з-поміж радянських можновладців» [5, с. 3]. Видання-фотолітопис: «Я тобою, Україно, живу...». – К., 2010 висвітлює життя і діяльність видатного українського вченого-історика, державного і громадсько-го діяча, академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька. Видання присвячене 95-річчю вченого. Друге видання, присвячене П. Т. Троньку «Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матеріалів і док. про держ., громад. діяльн. та наук. роботу акад. НАН України П. Т. Тронька». – К., 2008. Документи і матеріали висвітлю-ють масштаби та напрями його наукової й громадської діяльнос-ті, розкривають найважливіші віхи життєвого шляху та творчої праці. Також до бібліотеки ХІМ надійшло декілька цікавих книг по культурі та мистецтвознавству. З-поміж учених минулого най-фундаментальніший доробок залишив по собі український мис-тецтвознавець – Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976). В українському мистецтвознавстві його внесок остільки монументальний і поважний, як стародавня піраміда. Книга класи-ка українського мистецтвознавства: Таранушенко С. А. «Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 р.р.». – Х., 2011 містить бібліографічні раритети, що жодного разу не переви-давалися, низку архівних матеріалів, а також праць сучасних до-слідників, спеціально написаних для цієї книги. Частина фотомат-

теріалів друкується вперше, інші ілюстрації у своїй більшості не републікувалися. Видання підготовлено до 35-річчя від дня смерті С. А. Таранушенка. Над своєю головною працею-монографією: «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України», Таранушенко працював з 1916 до 1968 року. Книга: Таранушенко С. А. «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція». – Х., 2014 є першим повним виданням рукопису С. А. Таранушенка 1967 року. До видання вперше увійшов весь ілюстративний ряд, запланований автором. Видання донині залишається класичною працею в галузі дослідження української дерев'яної сакральної архітектури. У книзі проаналізовано понад 180 пам'яток архітектури, з яких на сьогодні збереглося 16. Видання присвячено 125-річниці від дня народження С. А. Таранушенка. В 2014 році бібліотека ХІМ придбала книгу ще одного відомого українського мистецтвознавця, доктора мистецтвознавства з 1932 р., автора праць з питань давнього українського мистецтва, передусім народної дерев'яної архітектури та різьбярства Михайла Дмитровича Драгана (1899–1952): «Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах». – Х., 2014. Перевидання фундаментального двотомника М. Драгана здійснюється вперше від 1937 року з доповненнями та усуненням неточностей першого видання. Ця монографія, присвячена українському дерев'яному церковному будівництву, результат декількох років подорожей західноукраїнськими землями. Сучасними фахівцями створено примітки; удосконалено і вивірено предметно-географічний покажчик: розташування населених пунктів приведено у відповідність до сучасного адміністративно-територіального поділу, дати побудови церков уточнено. Видання присвячено 115-річниці від дня народження М. Д. Драгана.

«Друга редакція книги : «Музичні інструменти українського народу». – Х., 2012 корифея української культури Гната Мартиновича Хоткевича (1877–1938) чекала на свою публікацію 75 років» [4, с. 4]. Хоткевич Г. М. – письменник, критик, літературознавець, мистецтвознавець, театральний діяч, історик, етнограф, народився та прожив значну частину свого життя в Харкові. «В порівнянні із першою редакцією (Харків, 1930) друга редакція безсмертної і єдиної в своєму роді праці Гната Мартиновича не лише вдвічі більша за обсягом, а має відмінності на концептуальному й теоретичному рівнях. Книга проілюстрована раритетними зображеннями, доповнена цікавими фотобіографічними матеріалами та фаховими статтями найкращих інструментознавців сучасності. Видання приурочено до 135-річчя від дня народження автора» [4, с. 4].

«Творчість кожного митця невіддільна від часу, на який вона припадає, в ній так чи інакше відбиваються суспільні ідеї та страсті. Але є митці особливої долі, яким судилося жити і діяти на стрижні суспільного і художнього життя, відбивати у своїй творчості найістотніші тенденції розвитку духовної культури. До таких митців належав і Лесь Курбас (1887–1937)» [1, с. 9]. Книга «Березіль: Із творчої спадщини». – К., 1988 містить значну частину творчої спадщини видатного режисера, актора, теоретика театрального мистецтва, фундатора українського театру, одного з найвидатніших діячів української культури першої третини ХХ століття.

Один із найважливіших напрямів науково-дослідної діяльності музею – це вивчення музейних предметів, їх каталогізація. Під час вивчення музейного предмета проводиться зіставлення всіх властивих йому ознак, він порівнюється з іншими аналогічними й спорідненими предметами. Значна роль при цьому відводиться науковій та довідковій літературі – монографіям, довідникам, каталогам, путівникам. Два таких наукових довідкових видання подарував бібліотеці ХІМ дослідник Рудиченко О. І., який при підготовці свого видання працював також і в фондах нашого музею. Перша книга: Рудиченко А. І. «Награды и знаки белых армий и правительств 1917–1922 г.г.». – Collectors book, 2008 – значно доповнене перевидання першого видання цієї книги 2005 р. В цьому виданні наводяться відомості про 90 нагрудних знаках і нагородах, заснованих у Білому русі, які зберігаються в цей час в приватних колекціях і музейних колекціях Росії та зарубіжжя. Друга книга: Рудиченко А. І.; Тинченко Я. Ю. «Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва». – К., 2011. У книзі опубліковані відомості про нагороди та знаки української, литовської та білоруської держав, створених після розпаду Російської імперії в 1917 р. У видання також включено нагороди та знаки, засновані вже після 1922 р., але тих, що мають пряме відношення до подій періоду 1917–1922 років: пам'ятні, ветеранські і т.п. Видання підготовлено на основі дійсних документів. Також вперше надано багато фотографій. В окремий розділ виділені фантазійні та фальшиві знаки, які з'явилися на колекційному ринку в останні роки. Бібліотека ХІМ має багате зібрання енциклопедично-довідкової літератури. Серед нових надходжень слід назвати: «Енциклопедія сучасної України» т. 1–15, К., 2001–2014. Це перше багатотомне видання про Україну у всіх вимірах від початку ХХ століття до сьогодення. Воно охоплює всі сфери життя в Україні, відображає сучасні погляди на історичні події та

постаті. Специфіка ЕСУ в тому, що в ній переважає сучасний матеріал, особлива увага приділяється явищам, процесам, поняттям, що характеризують добу державної незалежності України.

Бібліотека музею – необхідна ланка в роботі музею. Для інформування наукових співробітників про надходження нової літератури бібліотека музею оформлює книжкові виставки та складає бібліографічні обзори нових надходжень. Читачі бібліотеки в будь-який час мають змогу одержати літературу та інформацію за найрізноманітнішими питаннями музейної справи, історії, краєзнавства.

Один із головних напрямів роботи бібліотеки це інформаційно-бібліографічне обслуговування. Для оперативної індивідуальної інформації ведеться картотека тем наукових досліджень музею, що дозволяє своєчасно інформувати читачів про нові надходження з тем, що вивчаються. Стали традиційними книжкові виставки до ювілейних дат та свят. Так у цьому році бібліотека оформила наступні книжкові виставки: «Байкар-новатор», до 225-річчя від дня народження П. П. Гулака-Артемівського (1790–1865), українського поета, письменника, вченого; «Природжений митець», до 160-річчя від дня народження М. М. Синельникова (1855–1939), українського та російського актора, режисера, педагога; «Великий Кобзар в пам'яті народній», до 201-річниці з дня народження Т. Г. Шевченка (1814–1861).

Бібліотека надає допомогу науковим співробітникам музею в підборі літератури для створення експозицій, виставок, описання експонатів, написання історичних довідок, лекцій, проведення масових заходів. Якщо в бібліотеці музею якоїсь книги не має, то бібліотека замовляє літературу по міжбібліотечному абонементу в бібліотеці ім. В. Г. Короленка. Так, у 2014 р. було виконано 102 замовлення по М. Б. А. Доповнити книжковий фонд допоможе цікавий статейний матеріал періодичних видань, які надходять до бібліотеки ХІМ. Для виявлення краєзнавчих матеріалів бібліотека веде огляд передплачених газет і журналів і постійно поповнює тематичні картотеки: «Видатні харків'яни»; «Музейна справа. Новаторство. Досвід. Проблеми» та ін. Нові інформаційні технології значно розширюють можливості бібліотеки, дозволяють автоматизувати традиційні процеси, підвищити ефективність використання книжкового фонду. Нові технології дозволять бібліотеці музею в майбутньому надати можливість користувачам доступу до електронної інформації, надати свої каталоги користувачам Інтернету. Тому у перспективних планах бібліотеки ХІМ – створення електронного каталогу, перенесення найбільш раритетних книг на електронні носії, щоб читачі користувались ними

без обмежень. Так, наприклад, бібліотека ХІМ разом із відділом науково-інформаційних технологій та маркетингу для початку планує перенести на електронні носії невеликі за обсягом роботи видатного українського етнографа і літературознавця, засновника і першого директора Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди М. Ф. Сумцова.

Підсумовуючи викладене вище, можна з упевненістю сказати, що бібліотека ХІМ – це джерело ідей, думок, наукових знань, яке допоможе науковим співробітникам музею працювати за всіма напрямками музейної діяльності.

Джерела та література

1. Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини / Л. Курбас. // Упоряд. і прим. М. Лабінського; Передм. Ю. Бобошка. – К.: Дніпро, 1988. – 518 с.
2. Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Бюлетень № 1. – Харків, 1925. – 45 с.
3. Сошнікова О. Харківський історичний музей продовжувач традицій музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди / О. Сошнікова // Світосгляд. – 2010. – № 1. – С. 76–80.
4. Хоткевич Г. М. Музичні інструменти українського народу / Г. М. Хоткевич. – Друга редакція / упоряд., підг. тексту, покажч. О. О. Савчук; післямови І. В. Мацієвського, В. Ю. Мішалова, М. Й. Хая. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2012. – 512 с.; 202 іл.
5. Я тобою, Україно, живу...: літопис життя і діяльн. вчен., держ. і громад. діяча, акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К.: «Фенікс», 2010. – 200 с.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У ПОВОЄННІ РОКИ (1943–1954 рр.)

І. О. Роман,

ст. науковий співробітник ХІМ

Повоєнний період для Харківського історичного музею, як зрештою і для всієї країни, був наповнений з одного боку радістю звільнення 23 серпня 1943 р. міста від загарбників, з іншого – виснажливою працею зведення з руїн і завалів його вулиць і будівель.

28 вересня 1943 р. виходить постанова Ради Народних Комісарів УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в м. Хар-

кові», відповідно до якої відбулося об'єднання відразу трьох музеїв: Центрального музею революції, Історичного музею імені Г. С. Сковороди та Краєзнавчого музею імені Артема і на їх базі створення Харківського державного історико-краєзнавчого музею імені Г. С. Сковороди, який, в свою чергу, був віднесений до розряду Республіканського II категорії (до 1950 р.) [5, ст. 1].

Але на практиці відновлення роботи музею і в першу чергу комплектування фондів, без яких взагалі музей не існує, відбувалося в досить складних умовах воєнного часу і більш-менш чітке уявлення про це дають як матеріали Державного архіву Харківської області так і, безпосередньо, архіви Харківського історичного музею, єдиний «Бюлетень Харківського Державного Республіканського Історико-Краєзнавчого Музею імені Сковороди. № 3», разом з цілим рядом книг надходження та інвентарних періоду 1944–1950 рр. Для того, щоб зрозуміти всі особливості і проблеми повоєнного комплектування, треба повернутися до часів окупації Харкова.

Музейні колекції зазнали непоправних втрат під час війни. Частина з них загинули ще під час евакуації до Уфи в жовтні 1941 р.: внаслідок прямого попадання авіабомби, один з вагонів був повністю знищений, а все що залишилося неушкодженим було відправлено за місцем призначення [2, ст. 7]. Значна частина музейних зібрань постраждала під час окупації. Як свідчать архівні матеріали, вже з жовтня 1941 р. офіцери німецької армії виносили з музеїв все, «що потрапляло під руки», а потім цілими «комплектами посилок» [4, 34] ці експонати відсилали до Німеччини. Взимку 1942 р. на вул. Сумській, 33, в будинку колишнього Педагогічного інституту, відділом німецької комендатури, за сприяння співробітників музею Слобожанщини, була організована «Археологічна виставка». Як виявилось значно пізніше, головною метою організації цієї виставки було проведення обліку музейних зібрань для відбору та вивозу цінних експонатів до Німеччини, що і сталося [4, арк. 35].

В період окупації міста були організовані численні підпали в багатьох музеях, як зазначено в архівних матеріалах 14 лютого 1943 р. загоном СС був підпалений будинок, де була розташована археологічна виставка [20, арк. 64–68], а в березні – серпні 1943 р. – на виставці в приміщенні Картинної галереї по вул. Басейна, 18а; на виставках у музеї на Пролетарській площі №2, закритих для місцевого населення, виключно для німців (там були розташовані склади італійських частин) і т. д. [4, арк. 35–36].

Таким чином була безжально знищена значна кількість цінних матеріалів. Після визволення Харкова для підрахунку завданих

збитків була утворені надзвичайні комісії в кожному культурно-освітньому закладі.

Комісія, що обстежувала стан музею і його фондів, складалася із його наукових співробітників: Левицького І. Ф., Назаренко М. Ф. Василенко Н. О., за участі експертів – професора Стародавньої історії С. А. Семенова-Зуссера та професійних художників С. М. Прохорова, С. Ф. Бесєдіна [4, арк. 34]. Вона встановила загальну кількість знищених предметів, які належали історичному, краєзнавчому музеям та Музею Революції: до війни – 400 (600) тисяч одиниць, після війни залишилося лише 8 000 і майже половина з них перебувала у критичному стані [4, арк. 3–12, списки].

Головне – були знищені раритетні, неповторні експонати, які музеї навряд чи коли-небудь зможе знову отримати у свої фонди.

Загинула також майже вся довоєнна музейна документація, будівлі музею по вул. Вільної Академії № 10 та № 6/8 були в аварійному стані, з пошкодженими стінами, дахом, практично без дверей і віконних рам, без опалення та електрики [8, арк. 4]. Для повноцінної роботи музею все це треба було відремонтувати.

На 1944 р. в музеї розпочали роботу 6 основних відділів: відділ природи, первісного суспільства, рабовласницький, феодалізму, капіталізму, відділ революції та соціалістичного будівництва і один допоміжний – фонди. По кожному з відділів були підраховані втрати, обліковано, що залишилося, і намічено поповнення необхідних та першочергових експонатів для створення повноцінних експозицій музею. Так, наприклад, якщо по першим п'яти відділам налічувалося від 1000 до 3000 вцілілих експонатів, то матеріали відділу революції та соціалістичного будівництва були знищені повністю окупантами [5, арк. 2]. Крім цього, з літа 1944 р. за наказом директора музею почалися розкопки на місцях згарищ музейних виставок в пошуках вцілілих музейних експонатів, для чого була створена бригада під керівництвом Левицького І. Ф. [17, арк. 73, наказ № 66].

У своїх звітах з жовтня 1943 по жовтень 1944 рр. директор музею Михайличенко А. Б. сповіщає про дійсний стан речей в музеї: «Переважна кількість музейних експонатів ... що розкопується в руїнах спалених музеїв, а також ті, що повернуті з евакуації та поступають з державних установ і приватних осіб ... знаходяться в загрозливому стані ... побиті міл्लю тканини, кераміка і скло – в уламках ... фрагментарно ... потрібна реставрація ... для цілої низки розділів музейної експозиції бракує оригінальних речових матеріалів, які можна доставати лише шляхом відновлення науково-дослідної роботи» [10, арк. 13–15]. Також зазначено про

проведену «значну роботу у складанні інвентарних списків та оформленні актів про знищені під час окупації цінності Харківського історичного музею» [6, арк. 3].

Щоб поповнити фонди «...музей поставив завдання придбати експонати шляхом створення в приміщенні музею виставки «Річниця визволення м. Харкова та його області від німецьких загартників», яку за розпорядженням Обкому партії перенесли на майдан Дзержинського [15, арк. 2].

Ще раніше співробітники зібрали матеріали для музейної виставки «Великая Отечественная война» [19], що була відкрита 2 липня 1944 р. на першому поверсі музею по вул. Університетська № 10 [5, арк. 2]. Значна кількість матеріалів військової тематики, прийнятих тоді на облік «по гарячих слідах» (одна із форм комплектування, що включає в себе збирацьку роботу на місці під час певної події чи відразу після неї), зараз експонується на виставці «Велич подвигу народного». Серед них:

- матеріали про харківське підпілля та діяльність партизанських загонів на Харківщині, наприклад – особисті речі Г. Нікітіної, фотодокументи С. Щербака, О. Зубарева та інших членів підпілля;
- біографії, фотодокументи, особисті речі видатних особистостей, орденоносців та Героїв Радянського Союзу Харківщини: Курячого, Світенка, Лещенка, Добродєцького, Слюсаренка, Городнянського та інших [6, арк. 17] ;
- малюнки окупованого Харкова, окупаційні грошові знаки, нагороди, плакати, документи тощо;
- матеріали по відбудові промисловості Харківщини, що надали різноманітні підприємства: ХТЗ, Верстатобудівельний, Світ шахтаря, завод ім. Шевченка, Велозавод, Лакофарбовий та 162 артілі міста (представили 5000 експонатів) [1, арк. 3], Трикотажна ф-ка «Динамо», Хутряна фабрика, Трикотажна ф-ка ім. Мікояна та інші підприємства Харківської облпрофради та Харківського обласного управління.

Деякі документи та речові матеріали, що відображають епохальний період відбудови на Харківщині, звершення перших післявоєнних п'ятирічок і досягнення народного господарства, представлені зараз на виставці «Харків відбудова – перебудова. 1943–1991», як і матеріали по сільському господарству, що надали колгоспи Валківського, Зміївського, Золочівського, Близнюківського та інших районів [10, арк. 14–16] (наприклад, матеріали голови колгоспу «Більшовик» Валківського р-ну Нерівно-го Д. В.).

До кінця 1944 р. музей отримав 6050 експонатів, а за 1945–1946 рр. фонди музею поповнили 36 821 експонатів [1, арк. 3].

В архівах музею зберігаються «Накази по музею» починаючи з 1943 р., з яких можна прослідити не тільки формування колективу, його роботу, а й взагалі скласти уявлення про непросте життя його співробітників: продукти отримували за картками [16, арк. 5, арк. 29 № 3, № 27-а], часто хворіли. Всім співробітникам, що перебували в окупованому місті необхідно було подати до канцелярії так званий «короткий життєпис...» про роботу та взаємовідносини з окупантами [16, арк. 28 № 27]. І це не випадково, тому що співробітники музею повинні були відповідати ідеологічно-патріотичним канонам партії і радянського керівництва і проводити виховну роботу серед населення [3, ст. 71]. Численні відрядження, наприклад, на сільськогосподарські роботи, де кожен відпрацьовував «по 30 трудовнів» [17, арк. 57, наказ № 50], на лісозаготівлі, і, звичайно ж, «по справам музею» до Києва, Москви, Ленінграда та інших міст «...в целях изучения опыта столичных музеев и использования их материалов...» [5, арк. 4]. Проводилися постійні науково-дослідні експедиції по області. Наукові співробітники музею навіть брали участь у роботі Всесоюзної Археологічної Ради у Москві [5, арк. 4].

Принципи та критерії відбору предметів музейного значення для фондів колекцій велися відповідно до профілю музею, його завдань та згідно з постановами Рад Народного Комісаріату УРСР. Тому пріоритетними були матеріали, що висвітлювали історію радянського суспільства, Харківщини та головні процеси і події, що відбувалися в цей час: Жовтнева революція, становлення радянської влади, Велика Вітчизняна війна, окупація, видатні особи, пам'ятні дати, життя післявоєнного Харкова, відбудова та славні трудові звершення, переваги соціалістичного способу життя тощо [13, ст. 213].

Виконуючи ці постанови, співробітники музею масово купували плакати, лозунги, афіші, журнали, газети та інші друковані видання, частина передавалася різними харківськими книжково-газетними товариствами та жителями Харківщини [22, 23].

Живописом поповнювали фонди як окремі громадяни міста із своїх колекцій, так і Харківські майстерні художнього фонду СРСР – саме так потрапили до музею картини художників Наседкіна, Парчевського, Сіротенко та Шматько.

Величезний пласт різноманітних матеріалів передавали харківські підприємства (фото і документи лауреатів Сталінських премій, передовиків виробництва, продукція заводів і фабрик),

а також наукові організації, освітні заклади, театри, заклади культури та спорту.

Нумізматичні колекції у перші повоєнні роки були надані старшим сержантом А. Доброхотовим – близько 500 золотих, срібних і мідних монет [21, арк. 10–11] та Беліковим Є. Н. – рідкісні монети різних країн [21, арк. 10–11].

10 листопада 1944 р. виходить постанова РНК УРСР «Про повернення музейних експонатів» [14, 6–7] в якій зазначалося що «...Після звільнення областей Української РСР від німецьких загартбників, коли почала відновлюватися діяльність музеїв, окремі громадяни повертають музеям експонати, як власність Радянської держави, що були врятовані ними й заховані під час німецької окупації. Частина музейних експонатів проте ще перебуває в користуванні окремих громадян... Всі ці експонати мають бути повернені до державних музеїв, яким вони належали...» [13, ст. 249]. Та в реальному житті все було далеко не так просто. Цікавими, в плані повернення розграбованих під час окупації музейних цінностей, є деякі архівні «Матеріали о сборе экспонатов для музея 1946 г.» [11, арк. 1]. Після того як співробітники музею виявили, що в магазинах, наприклад Харпромторгу, виставлено на продаж доволі цінні музейні експонати, адміністрація музею звертається до голови виконкому Харківської міської ради Селіванова з проханням «...оказать содействие ... и выдать отношение или мандат на право ... возвращения ... выявленных музейных ценностей». [11, арк. 10]

Були складені списки виявлених експонатів по магазинам, підприємствам, партійним установам, навіть зверталися до єпархіального управління [11, арк. 4]. Співробітники музею іноді місяцями намагалися переконати керівників установ повернути ці унікальні речі (наприклад меблі XVIII–XIX ст.) музею. Тяжби були довгими і не завжди позитивними для музейників, але деяку частину експонатів вдалося повернути [11, арк. 4, 17, 25, 34].

Та й з рештками вцілілої музейної колекції, що восени 1944 р. були доставлені з Уфи теж не все було гаразд – частина з них була пограбована ще в дорозі (всього було 22 ящики). За тим, що збереглося була відряджена співробітник музею Ткаченко до Уфи [8, арк. 2]. Серед повернутих зібрань були предмети з дорогоцінних металів, залишки археологічної колекції тощо. Але описані вони були теж не відразу, і довгий час «повернуті експонати зберігалися скупчено в тісних приміщеннях будинку музею ... де немає належних умов для зберігання ... через брак обладнання – вітрин, стелажів, ящиків....».

У 1945 р. до музею повернули розшукані бійцями Червоної Армії в місті Цедінін (Бранденбурзька провінція) декілька музейних предметів, вивезені окупантами під час війни [12, ст. 209]. На облік були взяті, наприклад, ікони та картини (1948 р.), про що свідчать записи в книзі надходжень № 2 (IV група).

У тому ж 1945 р. відбулося злиття музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з Харківським історичним музеєм з передачею останньому всього майна та експонатів [9, арк. 1].

Фактичним матеріалом, що дає уявлення про післявоєнне комплектування фондів музею, є також «книги надходжень» та «інвентарні книги», які, без перебільшення, можна назвати епохальними, бо вони є яскравим і красномовним свідоцтвом не тільки музейного життя, а й відображенням всіх подій радянської епохи.

Якщо брати до уваги перші дві книги вступу (1944–1947 рр.), можна прийти до висновку, що для співробітників музею на той час не було встановлено чітких критеріїв первинного відбору матеріалів, що мали б дійсно музейну цінність (наукову, історичну, художню тощо). Поповнення розореної колекції більш нагадувало хаотичне нагромадження різноманітними матеріалами. Але поступово комплектування музейних фондів стає більш цілеспрямованим, систематичним, базованим на методологічних принципах музеєзнавства.

Всього було п'ять інвентарних груп:

- I група – археологічна
- II група – матеріали природи
- III група – речова
- IV група – образотворча
- V група – документи

На даний момент залишилися інвентарні книги трьох груп: речової, образотворчої та документи. В книгу III групи, наприклад, заносилися етнографічні, археологічні, нумізматичні матеріали, крім цього виробили з кераміки і, навіть, грошові знаки. За подібною схемою вели облік і в книгах IV та V груп.

Аналіз перших п'яти книг надходжень з 1944 р. по 1950 р. свідчить, що в основному проводилося поточне комплектування, тобто передача в дар (від організацій і з особистих колекцій); обмін музейними предметами (наприклад з Харківським музеєм образотворчого мистецтва); закупка матеріалів (від населення та різноманітних організацій); систематичне збирання матеріалів на об'єктах постійного комплектування (передача матеріалів від державних закладів, партійних органів, видавництв, газет тощо); тематичне, відповідно до розробленої наукової концепції, профілю музею та його задач.

Значну кількість експонатів різних інвентарних груп музеї отримав з багатьох музеїв колишнього Радянського Союзу. Наприклад, велика кількість цікавих матеріалів, якими поповнили розграбовані музейні колекції, протягом 1950–54 рр. передана із різних музеїв Москви: Державним історичним музеєм СРСР, Ермітажем, Державним музеєм образотворчого мистецтва, Музеєм Революції. Серед них частина закуплені або спеціально зроблені (як свідчать записи в книгах):

- матеріали періоду громадянської війни 1917–1921 рр. – передав Музей Радянської Армії [23, № 19, IV група]
- літографії російсько-японської війни та російсько-німецької війни, малюнки та ін. – передав Державний Ермітаж [23, № 25, IV група].
- різноманітні документи (жалувані грамоти імператриці Єлизавети, універсали та листи Б. Хмельницького), а також гравюри, літографії, портрети царів і князів, картини – передав московський Державний Історичний музей СРСР [23, № 20, IV група].

Львівський музей передав чудову колекцію зброї та спорядження XVII – XIX ст., серед яких польські та австрійські шаблі, турецький ятаган, австрійські пістолі та гвинтівки, кольчуги, щити, тесаки тощо [22, № 5].

Не менш значні поповнення фондів різноманітними матеріалами відбулися завдяки Дніпропетровському музею (зброя, етнографічні). Свій вклад вніс Закарпатський музей м. Ужгорода (капсульні гвинтівки, пістолі, шаблі, тесаки, наконечники списів, порохівниці, рогатина тощо). З Історичного музею Києва була передана колекція експонатів періоду Київської Русі та гербарії (для виставок відділу природи) [22, № 4 та № 5].

Записи свідчать також про закупівлі в Ленінградському Центральному військово-морському музеї (матеріали періоду російсько-японської війни та ін.) [23, № 22 IV група]. Музей революції поповнив фонди великою збіркою різноманітних плакатів 1918–1920 рр. [23, № 26 IV група] і т. д.

Слід зауважити, що всі ці поповнення мали за мету відродити ті чудові музейні зібрання, що були безжально розграбовані, вивезені чи загинули під час війни. Коли знайомишся з реєстрами того, чим володів музей, розумієш, що сумарні втрати в сотнях мільйонів карбованців – лише цифри, за якими неповторні, безповоротно втрачені історичні реліквії різних епох, зіbrane протягом багатьох років культурне і духовне надбання народу.

Але можна з упевненістю сказати, що незважаючи на деякі недоліки, недоречності, що відбувалися в ті часи, саме під час комплектування фондів музею повоєнних років і був закладений той фундамент, на якому і зараз, з врахуванням новітніх тенденцій, базується робота Харківського історичного музею.

Джерела та література

1. Василенко Н. А. Фонды Государственного исторического музея // *Бюлетень Харківського Державного Республіканського Історико-Краєзнавчого Музею ім. Сковороди*. № 3. Грудень 1946 р. Харків. – С. 1–4.
2. Відділ археології Харківського історичного музею (1991–2010); *Бібліографічний покажчик / Укладачі В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко*. – Харків: Мачулін, 2011. – 48 с.
3. Годунова Л. Н. Историко-революционный музей в 1941–1982 годах // *Актуальные проблемы советского музееведения. Сборник научных трудов*. – М., 1987.
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. П–2. – Оп. 14. – Спр. 8.
5. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 1.
6. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 5.
8. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 6.
9. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 9.
10. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 14.
11. ДАХО. Ф. Р – 5942. – Оп. 1. – Спр. 23.
12. *Культурная жизнь в СССР. 1941–1950. Хроника*. – М.: Наука, 1977. – 524 с.
13. *Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. //Збірник документів. II том. (червень 1941 – 1960 рр.)*. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – 663 с.
14. Назаренко М. «О выявлении и возврате музейных ценностей» // *Бюлетень Харківського Державного Республіканського Історико-Краєзнавчого Музею ім. Сковороди*. № 3. Грудень 1946 р. Харків. – С. 1–8.
15. Насонова О. «Об организации выставки «Восстановление промышленности Харьковской области» // *Бюлетень Харківського Державного Республіканського Історико-Краєзнавчого Музею ім. Сковороди*. № 3. Грудень 1946 р. Харків. С. 1–9.
16. Ф. Р. Оп. 1, Од. 1, – Приказы по музею № № 1 –38. 1 сен. 1943 – 22 дек. 1943.
17. Ф. Р. Оп. 1, Од. 2, – Приказы по музею № № 1 – 142. – 1 янв. 1944 – 27 дек. 1944.
18. Ф. Р. Оп. 1– Од. 5, – Приказы по музею № № 1 – 161. – 2 янв. 1945 – 31 дек. 1945.

19. Приложение № 2. (Копия) «Постанова № 52. Виконавчого комітету Харківської Обласної Ради Депутатів Трудящих» від 19 січня 1945 р. «Про виділення експонатів для поповнення виставки «Велика вітчизняна війна» при Харківському Державному Республіканському музеї». // Бюлетень Харківського Державного Республіканського Історико-Краєзнавчого Музею ім. Сковороди. № 3. Грудень 1946 р. Харків.
20. Рибальченко Л. Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941–1943 рр. // Культура України. – Харків, 1996. – Вип. 3. – С. 62–71.
21. Смирнова Л. Год работы. // Бюлетень Харківського Державного Республіканського Історико-Краєзнавчого Музею ім. Сковороди. № 3. Грудень 1946 р. Харків. – С. 1–13.
22. Харківський історичний музей (далі – ХІМ). – Книги збережень – 1944 – 1950 рр.
23. ХІМ. – Книги інвентарні. – 1946–1957 рр. (вибірково).

ВІЙСЬКОВІ ХРЕСТИ НІМЕЧЧИНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

С. О. Данченко,
співробітник ХІМ

Харківський історичний музей є одним із найбільших в Україні. У його фондах зберігається понад 300 000 музейних предметів, що становлять високу історико-культурну цінність. Вони поділяються на кілька груп збереження: тканини, метал, фото, образотворче мистецтво, різне тощо. Співробітниками музею проводиться велика і кропітка робота з ідентифікації та опису одиниць зберігання, що перебувають у фондах музею.

Однією з найцікавіших є група зберігання ОМЗ (ордени, медалі, знаки). Під час фотофіксації експонатів із цієї групи зберігання серед інших предметів особливу увагу привернули дві нагороди у вигляді хрестів. Після проведення ідентифікації виявилося, що одна з них є прусською нагородою «Хрест заслуг за допоміжну службу на війні», а інша – це баварський «Хрест Короля Людвіга». Обидві нагороди належать до періоду Першої світової війни, що об'єднує їх за загальною тематикою.

**«Хрест заслуг за допоміжну службу на війні»
(Verdienstkreuz für Kriegshilfe)**

Одиниця зберігання згідно із записом у книзі обліку надходжень походить з довоєнних фондів музею. Нагорода виконана у формі мальтійського хреста з чорного цинку розміром 41,5 x 41,5 мм з широкими кантами і накладеним згори центральним круглим медальйоном. Стан нагороди добрий. На її поверхні є незначні подряпини й потертості. У верхній частині хреста між променями розташований наплив з отвором. У нього вставлене кільце з темного металу, яке, у свою чергу, зчеплене з латунним кільцем більшого діаметру. Ордєнська стрічка відсутня. На аверсі в центрі медальйона є напис у три рядки: **Für Kriegs Hilfsdienst**, а нижче від нього – дві дубові гілки, перев'язані бантом. На реверсі розташований увінчаний короною вензель Вільгельма II:

WR (Wilhelm Rex).

Ця нагорода була заснована 5 грудня 1916 року імператором Вільгельмом II для нагородження військовослужбовців і цивільних осіб незалежно від звання, соціального статусу і статі за особливі заслуги, проявлені на роботі в тилу в роки Першої світової війни впродовж двох років. Статут нагороди допускав нагородження нею представників союзних держав.

До запровадження «Хреста заслуг за допоміжну службу на війні» пруським підданим за досягнення на цивільній службі надавалися такі нагороди:

- «Орден Корони» (Kronenorden) 3-го й 4-го класів;

- золотий або срібний «Хрест заслуг» (Verdienstkreuz in Gold/Silber);
- «Хрест Загального почесного знака» (Kreuz des Allgemein Ehrenzeichens), відомий також, як Хрест «За заслуги перед державою»;
- Загальний почесний знак (Algemeins Ehrenzeichen).

З урахуванням того що світова війна досить затяглася, значущість вищезгаданих нагород могла бути значно знижена в разі масового нагородження ними трудівників тилу. Тими ж міркуваннями влада керувалася, не бажаючи вручати в масовому порядку Залізний Хрест 2-го класу на стрічці для осіб, що не брали безпосередньої участі в боях. Тому пруське Державне міністерство (Preußisches Staatministerium), що було найвищим центральним урядовим органом, рекомендувало Вільгельму II розширити статут срібного «Хреста заслуг» (Verdienstkreuz in Silber) і нагороджувати самовідданих працівників тилу тільки ним. Імператор спочатку погодився на цю пропозицію, але незабаром змінив свою точку зору у зв'язку з необхідністю додаткових витрат через масове виробництво срібної нагороди, що в умовах війни було неприпустимо.

Таким чином, було прийнято рішення про запровадження нової нагороди з набагато дешевших сплавів на основі цинку (т. з. «крігсметал»). Зовнішній вигляд нової нагороди повністю повторював срібний «Хрест заслуг», за винятком зображення на центральному медальйоні реверсу (в останнього він був ідентичним аверсу) та оздоблення стрічки. Після схвалення підготовленого ескізу Вільгельмом II замовлення на виготовлення пробної партії було розміщене на нюрнберзькій фірмі Лауер (Lauer). Готові зразки були представлені імператору 26 грудня 1915 року, після чого виробнику була дана вказівка в короткий термін виготовити перші 200 екземплярів для швидкого вручення особам, що відзначилися. Особливо було домовлено, що 100 Хрестів, підготовлених для високопоставлених осіб, мають бути упаковані в коричневі коробочки. Першими кавалерами нагороди стали сам імператор Вільгельм II і генерал-фельдмаршал Пауль фон Гінденбург. Загалом було офіційно замовлено 500 000 Хрестів.

«Хрест заслуг за допоміжну службу на війні» вручався здебільшого військовослужбовцям, які не брали безпосередньої участі в боях (зв'язківцям і обозникам), і медичним працівникам тилу – медикам і санітарам. У категорії цивільних осіб цю нагороду отримували переважно співробітники місцевих адміністрацій і персонал установ із поповнення армії особовим складом. Після

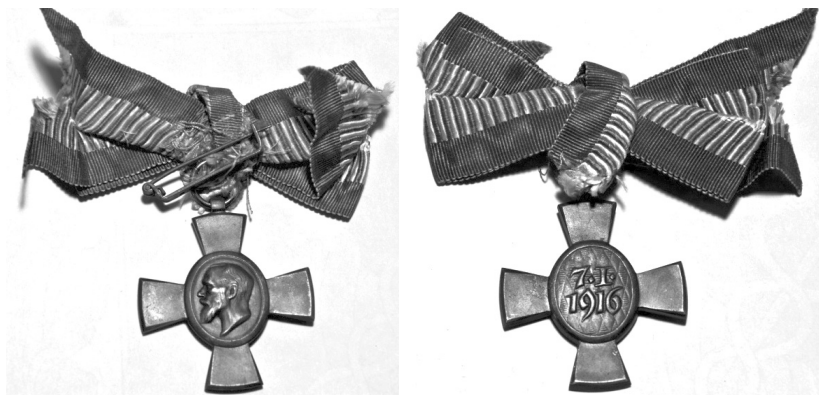
смерті нагородженого Хрест залишався в його родині на згадку про заслуги перед державою і не підлягав поверненню.

Як уже було згадано вище, ця відзнака виготовлялася нюрнберзькою фірмою Лауер із цинку і сплавів на його основі. В окремих випадках Хрест вироблявся іншими компаніями зі срібла, алюмінію і сплаву кольорових металів золотавого кольору. Подібні зразки призначалися для придбання кавалерами нагороди в приватному порядку з особистих коштів. Випускалися також і мініатюри Хреста (фрачні копії).

«Хрест заслуг за допоміжну службу на війні» носився на білій шовковій стрічці з шістьма тонкими чорними вертикальними смужками і двома червоними по краях. Одночасно допускалося носіння стрічки нагороди, протягнутої в другу згори гудзикову петлицю кітеля. Удостоєні нагороди жінки носили її на традиційному банті. Оригінальна стрічка вироблялася берлінською фірмою Knoublauch.

Нагорода вручалася в 1916–1924 роках. У 1924 році решта екземплярів (44 250) була продана берлінській компанії Neue Berliner Messingwerke.

«Хрест Короля Людвіга» (König Ludwig Kreuz)

Одиниця зберігання згідно із записом у книзі обліку надходжень була придбана 2 жовтня 1946 року у громадянина Лисенка за 10 руб.

Нагорода виконана у вигляді хреста з бронзи без канта розміром 42 x 39 мм, трохи витягнутого по вертикалі. У центрі перебуває овальний медальйон, що виступає, із бортом розміром

23 x 20 мм. На аверсі в медальйоні розташований обернений вліво профіль короля Людвіга III. Поле медальйона на реверсі поділено на ромби, а в центрі вказана дата запровадження нагороди у два рядки: «7. I. 1916». Музейний предмет збережений добре. На поверхні аверсу й реверсу нечисленні дрібні подряпини і легкі сліди потертості. У верхній частині хреста є вушко з отвором, у яке просунуте бронзове кільце. У кільце протягнутий бант із блакитної шовкової стрічки з поперечними білими смужками до якого за допомогою білих ниток прикріплена шпилька з жовтого металу. Наявність банта є свідченням того, що цією відзнакою була нагороджена жінка.

«Хрест Короля Людвіга» був заснований 7 січня 1916 року королем Баварії Людвігом III для нагородження цивільних осіб і військовослужбовців незалежно від звань, статі й соціального статусу за заслуги перед баварською армією, трудову доблесть у тилу, а також благодійну діяльність у роки Великої війни. Ця масова нагорода була баварським аналогом прусського «Хреста заслуг за допоміжну службу на війні».

До нагороди вищезазначеним Хрестом могли бути представлені одним із шести міністерств піддані короля Баварії: 1. Королівського дому й іноземних справ (Staatsministerium des Königlichen Hauses und des Äußern); 2. Військовим міністерством (Königlich Bayerischen Kriegsministerium); 3. Внутрішніх справ (K. B. Staatsministerium des Innern); 4. Юстиції (K. B. Staatsministerium des Justiz); 5. Фінансів (K. B. Staatsministerium der Finanzen); 6. Міністерством у справах церкви й освіти (K. B. Staatsministerium des Innern für Kirchen – und Schulangelegenheiten). Відповідний нагородний документ вручався в спеціальному тубусі або в конверті, а сам хрест зі стрічкою – у прямокутному конверті з вензелем монарха.

Ескіз нагороди розроблений німецьким скульптором – професором Йозефом Бернхардом Блікером (Josef Bernhard Maria Bleeker), а зразок відкарбований гравером і медальєром Алоїсом Бершем (Alois Börsch).

«Хрест Короля Людвіга» виготовлявся на Королівському мюнхенському дворі в Мюнхені з чорненого заліза й бронзи, а після погіршення економічної ситуації від 1918 р. – із чорненого цинку. Для придворних членів кабінету міністрів та інших високопоставлених осіб нагорода карбувалася зі срібла без подальшого чорніння.

Відзнака носилася на блакитній шовковій стрічці завширшки 35 мм із горизонтальними вузькими блакитними й білими смужками завширшки 18 мм у центрі. Жінки носили Хрест на традиційному банті.

Слід додати, що після ліквідації монархії ветерани фронту й тилу іноді носили цю нагороду реверсом назовні.

Загалом було вручено 250 хрестів зі срібла, близько 20 000 – із заліза, приблизно 30 000 – із бронзи і близько 40 000 – із цинку.

Обидва розглянутих предмети музейного збереження є досить цікавими і не мають аналогів серед експонатів, які представлені на огляд широкому загалу в експозиціях Харківського історичного музею. Вони допоможуть висвітлити період Першої світової війни та послужать доповненням до комплексу спорядження німецьких військовослужбовців на музейній виставці. Етикетаж полегшить сприймання інформації про ці нагороди.

Джерела та література

1. Алешин А. Н. Награды Первой мировой / А. Н. Алешин. – М.: Вече, 2010. – 368 с.
2. Hüskens Andre. Katalog der Orden und Ehrenzeichen des Deutschen Reichs 1871–1945 / A. Hüskens. – Bremen, 1999. – 498 s.
3. Потрашков С. В. Ордена и медали стран мира / С. В. Потрашков. – М.: Эксмо, 2007. – 280 с.
4. Философов И. Ю. Знаменитые награды Европы. Ордена и медали / И. Ю. Философов. – Владис, 2010. – 500 с.

ЗІБРАННЯ НАГРУДНИХ ВІДЗНАК ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В. О. Казус,

*зав. відділу науково-експозиційної
роботи ІІ ХІМ*

А. В. Соколов,

*зав. наукового відділу нових
технічних засобів ХІМ*

У 2015 р. Україна, як й інші країни-учасники антигітлерівської коаліції відсвяткує 70-річчя з Дня Перемоги у Другій світовій війні. Наша держава зробила великий вклад у спільну перемогу над ворогом. Тисячі українців були нагороджені орденами та медалями воєнної доби. Поряд з цими нагородами знаходилися й вій-

ськові відзнаки. Вони не вважалися бойовими нагородами, якими нагороджували за хоробрість та подвиги в бою, але вказували на високий рівень підготовки бійця та його професіоналізм.

На початку 20-років ХХ ст. в СРСР виникає система нагород для відзнаки видатних діячів у різних галузях науки, техніки, військової справи та інше. На той час вона була розрахована на мирний період розвитку країни. Наступний етап розвитку цієї форми відзнаки був розрахований на заохочення військовослужбовців і, відноситься до часів Великої Вітчизняної війни.

У травні 1942 р. з'являються нові військові відзнаки. Першим був знак «Гвардія», який визначав приналежність підрозділу або воїна до еліти Збройних сил СРСР. У цей же час керівництвом СРСР було затверджено цілий ряд відзнак для відмінників основних військових спеціальностей рядового та молодшого командного складу армії та флоту. Всі вони були виготовлені у єдиному стилі – середньовічного щита, обрамленого вінком з дубового листа, в нижній частині якого було розміщено зображення, що відповідало військовій спеціальності бійця [4, с. 188].

21 травня 1942 р. наказом керівництва СРСР з метою заохочення особливо визначних кулеметників, мінометників та інших спеціалістів серед рядового та молодшого начальницького складу було затверджено нагрудні відзнаки «Снайпер», «Отличный пулеметчик», «Отличный минометчик», «Отличный артиллерист», «Отличный танкист», для ВМФ – «Отличный подводник» і «Отличный торпедист» [2]. Ці знаки військовослужбовці носили на грудях праворуч. Право нагородження ними воїнів мали командири з'єднань від бригади і вище (пізніше це право отримали командири частин) [4, с. 188–189].

Протягом 1942 р. кількість нагрудних відзнак було суттєво збільшено. 19 серпня було затверджено знаки «Отличный минер» і «Отличный сапер»; 4 листопада – «Отличник санитарной службы», 21 грудня – «Отличник железнодорожных войск». У 1943 р. їх перелік збільшився: 10 березня було введено відзнаку «Отличный разведчик», 3 і 5 квітня – «Отличный связист» і «Отличный понтонер», 30 квітня – «Отличник ПВО» (протиповітряної оборони). 8 липня 1943 р. з'являється ціла серія знаків: «Отличный повар», «Отличный пекарь», «Отличный шофер», «Отличный дорожник». Ними нагороджувалися найкращі солдати тилу, які забезпечували успішні дії фронтових частин. Завершальною відзнакою у цьому ряді став затверджений 10 вересня «Отличный тракторист», яким нагороджували найкращих водіїв тяглових тракторів важкої артилерії і військових будівельників [4, с. 189].

Знаки випускалися Державними підприємствами: Щербінським штампувально-механічним заводом при Народному Комісаріаті Шляхів Сполучень; московським заводом «Победа», емальєрною фабрикою МТХ (Московське товариство художників). Виготовлялися вони з жовтого металу, накладенням емалей методом штампування: на зворотному боці дзеркальне відображення фронтальної сторони, тому штампи підприємства – виготовлювача розташовували на гайці. Втрата останньої суттєво ускладнює ідентифікацію місця створення знаку. Як ми бачимо, радянські військові відзнаки з'явилися в травні 1942 р. Загалом, у період 40-х років ХХ ст. було виготовлено понад 30 типів таких відзнак, що мають відношення до окремих військових спеціальностей. Кожна з відзнак заслуговує на детальний розгляд.

Метою даної статті є дослідження радянських та німецьких військових відзнак періоду Другої світової війни з колекції Харківського історичного музею.

Одною з перших нагрудних відзнак є «Снайпер». У наказі Народного Комісаріату Оборони СРСР відзначалося, що знаком нагороджувалися найвизначніші стрільці з рядового та молодшого начальницького складу Червоної Армії, військ НКВС; а також воїни, які систематично показують високі зразки відмінного володіння особистою зброєю. Цей знак існує тільки одного типу.

Знак «Отличный минометчик» було затверджено разом зі знаками «Гвардия», «Снайпер» та інші. Ним нагороджувалися найвизначніші мінометники з рядового та молодшого начальницького складу Червоної Армії, військ НКВС; а також воїни, які систематично показують високі зразки відмінного володіння мінометом [4, с. 188]. Цей знак існує тільки одного типу.

Знаком «Отличник санитарной службы» нагороджувалися санітари, санінструктори, молодші медичні сестри Червоної армії, що систематично виявляють високі професійні зразки виконання своїх обов'язків [4, с. 188]. Знак існує тільки одного типу.

Знаком «Отличный артиллерист» нагороджували особливо відмінних артилеристів з числа рядового та молодшого командного складу Червоної армії. Такий знак існує одного типу, але у трьох різновидах. Виготовлявся знак з жовтого металу, накладанням емалі з застосуванням сріблення.

Відзнакою «Отличный минер» нагороджували військовослужбовців, що систематично виявляли високі зразки відмінної роботи з облаштування мінних загороджень та ініціативного застосування їх під час бою. Знак існує одного типу та має кілька різновидів, які виготовлено з жовтого металу: вони різняться за

розміром, особливостями напису та малюнком емблеми у нижній частині [4, с. 188].

Знак «Отличный сапер» затверджено разом зі знаком «Отличный минер» у серпні 1942 року. Нагороджували ним бійців-саперів інженерних військ за роботу з розмінування мінних загороджень супротивника, та проявлення ініціативи при знешкодженні мін та інженерних споруд.

Знак «Отличный связист» могли отримати військові з числа рядового та молодшого командного складу армії, що систематично показували відмінні знання матеріальної частини апаратури зв'язку. Знак існує одного типу та має два різновиди які різняться між собою незначними відмінностями окремих деталей.

У квітні 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була затверджена нова відзнака «Отличный понтонер». Нею нагороджували військовослужбовців рядового та сержантського складу що систематично показували високі зразки відмінної роботи з наладження понтонних та паромних переправ у бойових умовах. Знак існує одного типу в двох різновидах [4, с. 188]. Завдяки специфікаційній емблемі (якір та дві схрещені сокири), яка розміщена на емалі синього кольору у нижній частині щита, ця відзнака трохи різниться за розміром (довша) від більшості радянських військових відзнак.

У колекції Харківського історичного музею нараховується лише 8 типів радянських відзнак періоду Другої світової війни. Це: «Снайпер», який представлений одним екземпляром; «Отличный минометчик» – один екземпляр; «Отличник санитарной службы» – два екземпляри, на гайці одного з знаків штамп «ШМЗ НКПС» (Шербинський Штампувально-механічний завод); «Отличный артиллерист» – два екземпляри; «Отличный сапер» – один екземпляр, «Отличный связист» – один екземпляр. «Отличный понтонер» – один екземпляр. «Отличный минер» представлено двома знаками [4, с. 189] – один з них більший за розміром та зі зміненими конфігураціями окремих деталей. Більшість знаків представлено на стаціонарній виставці «Велич подвигу народного» в комплексі матеріалів, присвячених першому визволенню Харкова в лютому 1943 року.

У 1957 р. було введено нові відзнаки для заохочення солдат, матросів, сержантів та старшин Радянської Армії. Це: «Отличник Советской Армии», «Отличник Военно-Морского Флота» та «Отличник Военно-Воздушных Сил». Нагороджувати новими знаками військовослужбовців почали з 1 травня 1957 р. Відзнаки, що видавали раніше заміні на нові не підлягали.

Історія німецьких кваліфікаційних відзнак рядового та молодшого командного складу періоду влади Гітлера починається з кінця 30-х років XX ст. При виготовленні таких відзнак застосовували штампування, кування, лиття. Кваліфікаційні знаки дозволяли відразу визначити фаховість кожного військовослужбовця. На кінець війни загальна кількість типів таких відзнак була більше 40. Окремі типи відзнак мали декілька ступенів («золотий, срібний, бронзовий») [3, с. 39].

Військовий кваліфікаційний знак водія «За виправдання справою» («Kraftfahr-Bewahrungsabzeichen») отримували водії, що приймали безпосередню участь у бойових діях починаючи з 1 грудня 1940 р. Для отримання відзнаки треба було провести на фронті не менше трьох місяців. Додаткові бали нараховувалися водіям за перебування під обстрілом супротивника та виконання службових обов'язків у складних шляхових умовах. Існувало три ступені відзнаки: відзнака «Kraftfahr-Bewahrungsabzeichen» «Військовий водій» була затверджена 23 жовтня 1942 року. Виготовлена штампуванням, у вигляді лаврового вінку в якому знаходиться кермо. Її отримували водії військового транспорту, що приймали участь у воєнних діях, починаючи з 1-го грудня 1940 року. Існувало 3 ступені відзнаки – золотий, срібний, бронзовий. За затвердженням статуту водії мотоциклів отримували відповідний знак за 90, 180, 270 діб проведених у районах бойових дій. Для водіїв інших видів транспорту кількість діб збільшувалась – 165, 330, 495 діб відповідно. В статуті нагороди також було зазначено, що за службове недбалство, аварію, або поганий догляд за транспортним засобом, водія могли позбавити нагороди. Відзнака виготовлювалася цільнометалевою, з будь-яких матеріалів, кріпилася на лівому рукаві кітеля за допомогою металевого дроту [2, с. 53]. У колекції музею такий знак у єдиному екземплярі (бронза).

Відзнака «Штурмовий знак для піхоти» («Infanterie-Sturmabzeichen») була затверджена 20 грудня 1939 р. генерал-полковником фон Браухічем для піхоти, і 1 липня 1940 р. для мотопіхоти. Військовослужбовців піхотних підрозділів вермахту нагороджували відзнаками з білого металу (срібними), у той час як представники мотопіхотних підрозділів отримували темні (бронза). Для отримання знаку військовослужбовцям було необхідно прийняти участь у трьох і більше атаках, контратаках, розвідках, або взяти участь у безперервних бойових діях протягом не менш трьох діб. Рішення про нагородження військовослужбовця приймав командир полку. Носили знак на лівій кишені кітеля під залізним хрестом I класу або аналогічною нагородою. Відзнака являє

собою об'ємне стилізоване зображення гвинтівки «Маузер К 98» з багнетом, обрамлене овальним вінком з дубового листа. У верхній частині – об'ємне стилізоване зображення імперського орла зі свастикою в пазурах; у нижній частині вінок перевитий стрічкою. Знак створений працівниками берлінської ювелірної фірми «Юнкер». Виготовляли знаки, як штампуванням так і литтям. Більшість відомих знаків, що випускалися невеликими підприємствами не маркувалося, але відомі фірми ставили своє клеймо [5, с. 115]. Колекція [3, с. 107] ХІМ налічує 5 одиниць зберігання штурмового знака. Серед них дві відзнаки не мають штампів виробника, темного кольору, вироблені за допомогою штампування, на одному з них відсутня булавка для кріплення. Три інші кольору срібла. На одному зі знаків, у верхній частині клеймо фірми «Циммерман і сини», яка знаходилася в місті Штутгарт. У колекції також присутній знак з клеймом Державного уповноваженого виробника фірми «Готліб і Вагнер». Останній з цих трьох відзнак має в верхній частині клеймо «4».

Знак «За поранення» затверджений 1 вересня 1939 р., як відзнака всіх тих, хто пролили свою кров за Німеччину. Нагороджували такою відзнакою військовослужбовців та поліцейських, а з 1943 року також і цивільних осіб, що зазнали поранень під час бомбардувань союзників. З 1940 р. він зазнає деяких змін: змінюється руків'я мечів, форма бантів, пророблюється вінок і фон. Розміри знака варіюються в залежності від фірми-виробника (дозвіл на виробництво мало 24 фірми). Чорний знак штампувався з листової латуні (пізніше використовували листову сталь) і вкривався матовою фарбою. Маркування на них присутні лише в 15–20 відсотках. Реверс чорного знаку завжди відтворював зображення аверсу, булавка для кріплення завжди містилася на ободку. Така відзнака надавалася за 1–2 легких поранення. Срібний знак «За поранення» виготовлявся з посрібленої латуні, а в 1942 р. став застосовуватися відбілений цинк. Реверс відзнаки був плоским: булавка та петля могли бути як гострої так і закругленої форми. Клейма виробників, якщо і були присутні, то знаходилися на булавці. Нагорода вручалася тим, хто був поранений 3–4 рази або поранення спровокувало втрату слуху, кінцівки або порушення діяльності мозку [5, с. 110]. Колекція ХІМ нараховує 7 відзнак «За поранення». Із них – 5 знаків III ступеню («чорних»), з яких лише два мають клейма. Одне з клейм, розміщене на реверсі знаку, «L-11» належить фірмі «Вільгельм Доймер» місто Люденшайд. Інше клеймо – «107» без літерного індексу. На думку британських дослідників клеймо з літерою «L» могло знаходитися на офіційних

копіях, які замовляли нагороджені, цифровий індекс був присутній на оригіналі. Срібних відзнак – 2, на реверсі однієї з них розміщено клеймо «30».

Відзнака «За танкову битву» була затверджена генерал-полковником фон Браухічем 20 грудня 1939 р. для відзначення танкістів. Ескіз знаку розроблено Ернстом Пікхаузом. Спочатку вироблялася лише срібна відзнака, а 6 червня 1940 р. була затверджена бронзова відзнака для нагороди екіпажів бронемашин, самохідних гармат, а також бійців допоміжних підрозділів (медичний персонал та ін.). Для обох зразків характерні різні варіанти: з реверсом, що відтворює аверс у дзеркальному зображенні та пласким реверсом, на якому присутні лише деякі деталі. Перші варіанти були зроблені з томпаку (бронзові без покриття, срібні з покриттям), пізніше за основу було взято цинк, на який наносили срібну або бронзову фарбу, що була нетривкою. Відомі також варіанти виготовлення з листової латуні та білого металу без покриття. Клейма, якщо були присутні, розміщалися у лівому верхньому кутку. Стандартний розмір відзнаки 60х42 мм, носилася вона на лівій кишені кітелю. Для отримання нагороди необхідно було прийняти участь у 3 танкових атаках, бути пораненим під час неї або представленим до нагороди за атаку [5, с. 142]. В колекції музею така відзнака представлена в єдиному варіанті «Срібло» та експонується на виставці «Велич подвигу народного».

Джерела та література

1. *Боевые награды Германии 1933–1945. Каталог определитель [Текст]*. – М.: ИПГ, Профис, 2002. – 160 с.
2. «Об утверждении нагрудных знаков «Снайпер», «Отличный пулеметчик», «Отличный минометчик», «Отличный артиллерист», «Отличный подводник», «Отличный торпедист» [Електронний ресурс]: Указ Президиума ВС СССР от 21.05.1942. – Режим доступу: <http://www.libussr.ru/doc-ussr/ussr4362.htm>.
3. *Ордена и медали войск СС [Текст]*. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 144 с.
4. Потрашков С. В., Ливишиц И. И. *Награды второй мировой войны [Текст]* / С. В. Потрашков, И. И. Ливишиц. – М.: ЭКСМО, 2008. – 304 с.
5. Тарас Д. *Боевые награды ССР и Германии II мировой войны [Текст]* / Д. Тарас. – М.: АСТ, Мн: Харвест, 2002. – 144 с.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ЖЕТОНИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ХХ СТ. В ФОНДАХ ХІМ

В. О. Казус,
*зав. відділу науково-експозиційної
роботи ІІ ХІМ*

А. В. Соколов,
*зав. наукового відділу нових
технічних засобів ХІМ*

Під час будь якої війни або стихійного лиха ідентифікація та поховання загиблого завжди є проблемою, яку досить часто не можливо вирішити через ряд обставин. Поранення, завдані перед загибеллю, відсутність документів, тривалий час, що пройшов між загибеллю та ідентифікацією – все це перешкоджає встановленню особи загиблого.

Згідно з нормам міжнародного права у випадку загибелі військовослужбовця відповідні структури держави повинні оповістити про місце поховання його рідних. Окрім цього виникають певні фінансові проблеми, які вимагають вирішення з боку відповідних урядових органів (матеріальна допомога, компенсація тощо). Для цього потрібне матеріальне підтвердження смерті військовослужбовця, в іншому випадку йому присвоюється статус «зниклий безвісти». Ідентифікація всіх загиблих військовослужбовців у світі проводиться за наявності на його тілі знаку (жетону, медальйону).

Наприкінці ХІХ ст. в російській армії стали застосовувати спеціальні жетони для розпізнавання військовослужбовців – на них набивалися літери абрєвіатури військових підрозділів. 16 січня 1917 р. цар Микола ІІ звелів для розпізнавання поранених і вбитих запровадити спеціальний знак, вироблений у формі металевої ладанки. В середині ладанки знаходився бланк розміром з трамвайний квиток, виготовлений з пергаментного паперу. Військовослужбовець повинен був внести до цього бланку розбірливим почерком свої данні: номери полку, роти, підрозділу; прізвище, нагороди, місце проживання, рік призову та народження, звання [1]. Але після Жовтневих подій 1917 р. виготовлення подібного спорядження для особового складу армії було фактично зупинено.

Вісім років потому такий знак (солдатський особистий медальйон-ладанка) з'являється у бійців Робітничо-Селянської Червоної Армії та на флоті. В СРСР виготовлявся такий виріб з жести у ви-

гляді пласкої коробки розмірами 50х33х4 мм. До нього вкладали виконану на пергаментному папері анкету. Заповнювалася вона у підрозділі штабними писарями. Такий медальйон мав відношення до табельних речей. У випадку втрати, замість загубленого медальйону видавали новий. Але війна СРСР з Фінляндією довела неможливість такого виробу. Через потрапляння води у середину, папір і написи знищувались вологою, в березні 1941 р. він був скасований.

Наступним табельним зразком став карболітовий багатогранний двочастинний пенал з гвинтовою нарізкою. Він офіційно затверджувався «Положением о персональном учете потерь и погребении погибшего личного состава Красной Армии в военное время» № 138 від 15.03.1941 [2]. Але такі зразки використовувалися ще під час радянсько-фінської кампанії. Усередині пеналу знаходилися два екземпляри анкети на пергаментному папері. Бланк анкети містив наступні графи: прізвище; ім'я; по-батькові; рік народження; військове звання; місце народження; прізвище, ім'я та по-батькові рідних; місце призову, група крові. Зазначати координати військової частини заборонялося. Один із бланків повинні були забрати члени поховальної команди, другий – залишався на мертвому тілі. Та в умовах реальних бойових дій це фактично ніколи не виконувалося. На основі даних бланків складалися списки загиблих. Медальйон носили в спеціальній кишенці на поясі галіфе. Був ще один варіант пеналу – для носіння на шиї. Кришка такого пеналу мала отвір для мотузки [2].

Численні знахідки подібних пеналів з незаповненими анкетами або й взагалі без них підтверджують спогади ветеранів війни, в яких вони зазначають, що не кожен борець використовував пенал за прямим призначенням. Деякі воїни вважали, що заповнена анкета магічно притягує смерть до її власника. Червоноармійці також використовували пенал для зберігання голка, ниток та інших невеликих цінних для бійця речей. Крім цих (штатних) зразків трапляються і інші саморобні варіанти пеналів. Найпростіший і досить поширений зразок виготовлявся з набою до вогнепальної зброї. Куля виймалася, порох висипався, до гільзи складувалася заповнена анкета і отвір закривався кулею в зворотному положенні.

На початку 60-х років у Збройних Силах Радянського Союзу випускникам військових училищ почали видавати жетони, на які було нанесено індивідуальний номер військовослужбовця. Досить часто такий жетон носили або на зв'язці ключів, або він кріпився на штифту знаку про закінчення військового закладу [3].

У фондах ХІМ знаходяться два ідентифікаційних жетона військовослужбовців Червоної армії періоду Другої світової війни. Один з них виготовлений у вигляді двочастинного багатогранного пеналу з отвором у кришці для носіння на шиї. Другий – більш раннього періоду прямокутної форми, плаский, складається з двох частин, закривається на круглий замок з отвором у центрі. Також у колекції є один жетон 60–80-х років ХХ ст. Він прямокутної форми з округленими кутами, вироблений з металу срібного кольору. Жетон по горизонталі розділений навпіл; у верхній частині напис «ВС СССР», у нижній – ідентифікаційний код військовослужбовця «Е 352951».

На відміну від радянської системи обліку загиблих у німецькій армії був більш досконалим. Ідентифікаційні жетони з'являються в прусській армії ще наприкінці ХІХ ст. Вони мали назву «розпізнавальний знак» (Erkennungsmarke, скорочено ЕМ). Жетон мав овальну форму, що збереглася донині. Розмір та матеріал, з якого він виготовлявся не регламентувався, жетони були різноманітними [3].

У 1914 р. в Німеччині значно розширили об'єм інформації, який наносився на жетон: назва частини, особистий номер, прізвище та ім'я, домашня адреса та дата народження. Крім того, треба було зазначити всі переведення військовослужбовця до нових частин (старі позначки закреслювалися). Через великий об'єм інформації були збільшені розміри знаку, наприкінці липня 1915 р. регламентовано єдиний розмір (70х50 мм), що зберігся до 1945 р.

У вересні 1917 р. вирішили дублювати написи на верхній і нижній частині особистих знаків, які для полегшення розлому перфоровалися трьома вузькими прорізами вздовж жетона. Матеріалом став сплав з цинку, а пізніше, наприкінці Першої світової з'явилися зразки з дюралюмінію. Особистий знак необхідно було носити на шнурі довжиною 80 см в кольорах імперії (чорно-біло-червоний) або – Німецького союзу (чорно-білий – Пруссія, біло-зелений – Саксонія, та ін.). І хоч перевірки наявності жетонів в армії Німеччини проходили часто (обов'язково перед зіткненням з супротивником), деякі військовослужбовці носили свої жетони в кишенях, гаманцях, поряд з хрестиками, талісманами та іншими цінними речами. За втрату жетону власнику загрожувала дисциплінарна догана, втрачений жетон заміняли новим.

Під час другої світової війни кількість типів жетонів, що застосовувалися у збройних силах Німеччини, скоротилося до двох. Перший – розміром – 50х33 мм (подібний до зразку 1878 р.), ним

користувалися ВМС, та другий – розміром 70x50 мм (подібний до зразків 1915 та 1917 років) для використання у ВПС, сухопутних силах, підрозділах СС та поліції і допоміжних підрозділах вермахту [1].

Обидва типи виникли в міжвоєнний період (1918–1939 рр.). На той час Німеччина не мала права на повноцінну армію і загальна кількість збройних сил нараховувало 100 тис. професійних військовослужбовців. Знак ВМС, введений у 1926 р., спочатку вироблявся з алюмінію, покритого анодованою латунню, яка додатково захищала поверхню та надписи від корозії й ушкоджень. Крім того, для зручності розлому по довжині, жетон мав суцільне заглиблення 0,5 мм (товщина самого знаку була 1 мм). Також випускали знаки зі звичайного алюмінію без покриття, а у 1942 р. їх стали виробляти з цинкового сплаву без покриття. В тому ж році на жетонах ВМС з'являється єдиний для всіх військовослужбовців рядового складу напис «Kriegsmarine» (Військово-Морські сили) [2].

У сухопутних військах вермахту ідентифікаційний знак введено 12 травня 1925 року. Спочатку, матеріалом для виготовлення жетона був цинковий сплав, а в 1935 р. основою стає алюміній. Але дефіцит кольорових металів у Німеччині, змушує повернутися до випуску знаків з цинкового сплаву й навіть зі звичайної сталі. В нижній частині жетона з 1925 р. присутній ще один отвір, що використовувався для збирання на металеве кільце відламаних частин знаків військовослужбовців, які загинули, для пересилки їх до Берліну.

У 1939–1940 рр. на особистих знаках іноді з'являються літери «0», «А». «В» чи «АВ», які означали групу крові власника. Написи на знаках загалом наносили за однією схемою: скорочена назва військової частини – перший рядок, група крові та особистий номер – другий рядок.

У збройних силах Німеччини жетони, зазвичай, отримували військовослужбовці разом з іншим спорядженням безкоштовно. У випадку втрати, власник сплачував за новий жетон зі своїх коштів. Згідно положення про видачу втрачених жетонів, передбачалося для цих цілей у військовій частині мати запас, який дорівнював 20% чисельності особового складу [1].

Система фіксації загибелі німецького військовослужбовця була відпрацьована ще у період Першої світової війни. Під час поховання жетон розламувався по лінії перфорації. Верхня частина лишалася разом з власником на випадок перепоховання або ексгумації, а нижня – разом з донесенням повинна була відправлена у Цент-

ральне бюро вермахту з врахування втрат «Wehrmacht-Auskunft-Stelle» у Берліні. Завдяки системі обліку, яка була створена, у Німеччині і зараз, через майже 70 років можна ідентифікувати кожного загиблого або зниклого безвісти військовослужбовця.

Колекція Харківського історичного музею нараховує два жетони військовослужбовців вермахту періоду Другої світової війни. Обидва знаходяться в неушкодженному стані, це може означати, що жетони були або загублені, або їх власники потрапили в полон.

Джерела та література

1. Гурьев Леонид. От вестника смерти до модного аксессуара [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svaku.ru/forum/index.php>.
2. Жетон военнослужащего [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Жетон_военнослужащего.
3. Идентификационные жетоны военнослужащих Германской армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://countru-osi/narod.ru/germanutex-medalion.html> germania.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ КОЛЕКЦІЇ КРЕМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ З ДОВОЄННИХ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

І. А. Сніжко,

*к. і. н., доцент кафедри історії
Української державної академії
залізничного транспорту*

Л. І. Бабенко,

ст. науковий співробітник ХІМ

До складу археологічних фондів Харківського історичного музею входить невелика колекція крем'яних предметів із Мізинської стоянки – всесвітньо відомої пам'ятки пізнього палеоліту, що не потребує спеціального представлення. За багаторічну історію її досліджень сформувався комплекс археологічних та фауністичних знахідок, які нині перебувають у складі колекцій кількох наукових та музейних установ.

Основна кількість матеріалів із розкопок 1909, 1912–1914, 1916, 1930 та 1932 рр. зберігається в фондах Національного іс-

торичного музею (м. Київ) – колекція А–1. Частина крем'яних та кістяних виробів із розкопок 1908–1909 та 1912 рр. знаходиться в Музеї антропології та етнографії РАН (м. Санкт-Петербург) – колекції 4268, 4269, 5799. Матеріали розкопок 1954–1957 та 1959–1961 рр. входять до складу колекції фондів Інституту археології НАН України. Частина фауністичних матеріалів перебуває в Інституті зоології НАН України. Невеликі зібрання крем'яних артефактів знаходяться в Чернігівському історичному музеї (колекція А2/2 із розкопок 1908 р.) та Сосницькому краєзнавчому музеї [6, с. 16].

Харківське зібрання належить до числа довоєнних колекцій музею і у зв'язку з повною втратою під час Великої Вітчизняної війни всієї облікової документації неможливо в повній мірі простежити історію його надходження.

Із запису в інвентарній книзі, зробленого 13 лютого 1952 р., випливає, що ця колекція походить з розкопок Ф. К. Волкова (Вовка) 1908–1909 рр. і була передана до музею М. Я. Рудинським. Отже, гіпотетично можна обчислити ймовірний період, в який могла статися подібна передача.

М. Я. Рудинський, як позаштатний співробітник Кабінету (Музею) антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка та фактичний керівник підвідділу доісторії, у другій половині 20-х років провів величезну роботу з упорядкування та систематизації Мізинської колекції. Результатом цієї роботи повинен був стати «Мізинський збірник», що мав би містити, на думку М. Я. Рудинського, «найбільш повний комплекс палеолітичної епохи на території України». Однак через проблеми з фінансуванням опублікувати Мізинський палеолітичний комплекс вдалося лише частково в 1931 р. і тільки у форматі альбому виставки [7, с. 124, 125].

У 1930 р. відбулася реорганізація Музею Слобідської України (м. Харків), профільним напрямком роботи якого були етнографічні дослідження, в Український державний історичний музей, що призвело до зміни структури установи та розширення напрямків його роботи. Був створений відділ історії докласового суспільства, який з березня 1932 р. очолив відомий дослідник палеоліту України І. Ф. Левицький. Археологічні фонди УДІМ на початку 30-х років стали поповнюватися і за рахунок передачі матеріалів з музеїв Києва, Дніпропетровська та інших міст, чому сприяв столичний статус Харкова.

Показово, що саме в цей час, в 1930–34 рр., М. Я. Рудинський був співробітником створеного в Харкові Українського інституту історії матеріальної культури, завідуючи тут сектором докласо-

вого суспільства. У березні 1934 р. археолог був заарештований і відправлений у заслання. Повернувся М. Я. Рудинський в Україну лише через 10 років, в 1944 р. [1, с. 97, 98; 2, с. 20; 3, с. 217]. Таким чином, найбільш вірогідним часом надходження Мізинської колекції слід вважати період з 1930 до початку 1934 рр.

На подальшу долю цієї збірки суттєво вплинули події Великої Вітчизняної війни, що завдали величезної шкоди зібранням усіх харківських музеїв. Для евакуації колекцій трьох музеїв (історичного музею ім. Г. С. Сковороди, Центрального музею революції УРСР та краєзнавчого музею) було виділено всього лише 2 вагони. З фондів історичного музею для вивозу були відібрані тільки вироби з дорогоцінних металів, колекції медалей та монет, деякі етнографічні та археологічні зібрання, прапори, найбільш цінні предмети живопису. У цих умовах палеолітичні колекції навряд чи могли претендувати на евакуацію (що виявилось ще не найгіршим варіантом – 10 жовтня на станції Олексіївка Белгородської області прямим попаданням німецької авіабомби один з вагонів був повністю знищений) і були залишені у Харкові.

З самого початку окупації музейні колекції, що не були евакуйовані, зазнали пограбування – як стихійного, метою якого було отримання «сувенірів» на пам'ять про взяття Харкова, що, за спогадами очевидців, до листопада 1941 р. набуло характеру спортивного змагання, так і організованого робочою групою Оперативного штабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), який відповідав за пошукові та евакуаційні операції, пов'язані з архівами, бібліотеками і музеями на окупованих територіях.

У листопаді 1941 р. міською управою шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного і революції) був створений Музей Слобожанщини (директор О. М. Рудинський). Співробітниками музею була розроблена тематична структура нової експозиції, в якій п'ять перших розділів присвячувалися давньому минулому краю [4, с. 63, 64].

А вже з липня 1942 р. за ініціативи окупаційної влади почалися роботи по створенню окремої археологічної виставки, яка мала важливе пропагандистське завдання – за допомогою презентації, насамперед черняхівських старожитностей, обґрунтувати права загарбників на території, зайняті у пізньоримську добу готськими племенами. З цією метою археологічні колекції історичного музею і фонди археологічного музею Харківського університету були зведені до будівлі педагогічного інституту, зайнятої незадовго перед цим під медичний склад (вул. Сумська, 33). Виставка відкрилася 1 листопада, причому перший її розділ був присвяче-

ний безпосередньо давньокам'яному віку. У ніч з 14 на 15 лютого 1943 р., напередодні залишення міста німецькими окупантами, будівлю, в якій знаходилася археологічна виставка, було підпалено відразу в декількох місцях, що призвело до пожежі та загибелі експозиції.

Під час другої окупації Харкова (березень–серпень 1943 р.) була здійснена спроба по створенню нової виставки (в тому числі і з використанням уцілілих археологічних матеріалів) у будівлі колишньої картинної галереї (вул. Басейна, 18). Однак, до остаточного звільнення Харкові 23 серпня 1943 р., спалена археологічна виставка залишалася нерозібраною. 28 вересня цього ж року постановою РНК УРСР була відновлена діяльність музею, а вже 6 жовтня до установи повернувся І. Ф. Левицький.

Першу згадку про Мізинську колекцію в музейній документації містить «Інвентарний опис культурно-історичних цінностей і матеріалів Українського Історичного Музею в Харкові, розграбованих і знищених німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації 1941–43 рр.». Коротка історія створення цього документу наступна. Вже на початку 1942 р., після контрнаступу радянських військ під Москвою, на звільнених територіях СРСР стали створюватися спеціальні комісії «для обліку та документації всіх руйнувань музеїв, найбільших бібліотек, пам'яток старовини і для встановлення фактів вивозу, загибелі та псування експонатів і книг». Наприкінці цього ж року була заснована Державна Надзвичайна комісія з визначення збитків, що очолила цю роботу. Було видано спеціальний посібник з оцінки музейних матеріалів історико-побутового і природознавчого характеру, в упорядкуванні археологічного розділу якого брали участь Б. О. Рибаків і О. П. Смирнов [5, с. 266–288].

Після звільнення Харкова подібна комісія була створена при історичному музеї. До її складу були включені два археологи – І. Ф. Левицький і С. А. Семенов-Зусер. Вибір кандидатур для такої роботи був цілком правомірним – це були найбільш авторитетні харківські археологи, які зуміли пережити Велику Вітчизняну війну (перший – в окупації, другий – в евакуації). До війни І. Ф. Левицький, як було зазначено вище, очолював відділ докласового суспільства Українського державного історичного музею, а С. А. Семенов-Зусер (з 1937 р.) – кафедру стародавньої історії та археології Харківського державного університету. Немає сумніву, що більш обізнаних про склад довоєнних археологічних колекцій харківських музеїв дослідників не було. Поставлене завдання було виконане успішно та своєчасно, за наказом директора му-

зею № 61 від 21 липня 1944 р. авторам було виплачено невелику грошову винагороду, зокрема – І. Ф. Левицькому 500 карбованців, С. А. Семенову-Зусеру 300 карбованців (ставка старшого науково-го співробітника становила 700 карбованців, завідувача відділу – 900–1000 карбованців).

Археологічна частина інвентарного опису містить докладний перелік довоєнних колекцій історичного музею та Археологічного музею Харківського університету, в якому під пунктом «97» значаться «крем'яні знаряддя з Мізинської стоянки», кількістю 15 екземплярів, оцінених авторами опису у 600 карбованців.

З жовтня 1943 р. І. Ф. Левицький приступив до розкопок спаленої археологічної виставки. Ці роботи тривали впродовж трьох «польових сезонів» – з 1943 по 1945 рр. Зберігся складений І. Ф. Левицьким реєстр експонатів, знайдених під час розкопок спаленої виставки. Однак у цьому реєстрі за незрозумілої причини відсутній розділ, присвячений розкопкам кімнати, в якій розміщувалися матеріали давньокам'яного віку, хоча інші розділи виставки (наприклад: кімната 4 – неоліт-трипілля, кімната 5 – бронза, кімната 6 – Греція і Скіфія, кімната 7 – готи тощо) відображені досить докладно. Тому залишається незрозумілим, чи експонувалася на археологічній виставці Мізинська колекція, але достеменно відомо, що при її створенні були широко використані матеріали Гінцівської стоянки з довоєнних розкопок І. Ф. Левицького.

На початку 1952 р. були розпочаті роботи з відновлення облікової документації по новоствореній групі зберігання «Археологія», стали заповнювати інвентарні книги. Необхідно зауважити, що ще в травні 1951 р. І. Ф. Левицький за станом здоров'я звільнився з музею та наступного року пішов із життя. Інвентарну книгу, ймовірно, заповнювала Л. П. Ланде, яка не була фахівцем з археології кам'яної доби. Предмети Мізинської колекції отримали інвентарні номери №№ 125–176 (тобто, всього 52 предмети). Серед згаданих предметів наявні – нуклеуси та їх уламки (3 екз.), відщепи (3 екз.), пластини (11 екз.), проколка (1 екз.), скребки (8 екз.), різці (24 екз.), осколок з ретушню (2 екз.). Цікаво також, що у графі «Старі інвентарні номери» присутні значення від 6 до 270. Якщо припустити, що це довоєнні інвентарні номери харківської колекції кременю з Мізина, то стає очевидним її досить велика репрезентативність (щонайменше 270 одиниць зберігання).

Однак у тому ж 1952 р. відділ археології в Харківському історичному музеї був ліквідований, інвентарні книги по групі «Археологія» довгий час не заповнювалися.

У 1968 р. відділ був відтворений, але ведення старих інвентарних книг не відновилося. Була проведена переінвентаризація археологічних колекцій. Спочатку сформовані колекційні списки на археологічні фонди, при цьому мізинські матеріали кількісно суттєво зменшилися. Вони склали Колекційний список № 20, до якого було зараховано лише 21 предмет, а саме: скребки кінцеві (5 екз.), пластини (7 екз.), різці бокові (8 екз.), нуклеус конічний (1 екз.).

На основі цього колекційного списку у 1980 р. була заповнена нова інвентарна книга, в якій мізинські матеріали отримали відповідні колекційному списку інвентарні номери №№ Арх20/1–21.

Всі артефакти виготовлені з типового для мізинської стоянки кременю чорного та чорного з сірими і коричневими плямами кольору. На трьох предметах спостерігається легка димчаста патина (рис. 1, 3, 6; рис. 2, 1).

Видовжені пластинки без ретуші та явних слідів використання представлені 4 екземплярами (рис. 2, 8–11) розмірами 5,9–4,3 см в довжину та 2–1,4 см в ширину, тобто вони відносно невеликі та вузькі, як і більшість пластинок із цієї пам'ятки.

Найчисельніша група знарядь мізинської стоянки – різці. В колекції ХІМ вони представлені 9 екземплярами виключно бокових форм. Більшість виготовлені на ножеподібних пластинках, дистальний кінець яких трохи навскісно зрізаний ретушшю, що притуплює. Різцевий скол нанесений з довгого краю (рис. 1, 1, 2, 3, 6, 9). Один боковий різець виготовлений на відносно масивному відщепі, базальний кінець якого зрізаний у вигляді виїмки. З одного боку нанесено скол, що сформував робочу частину знаряддя (рис. 1, 5). Є припущення, що виїмка також могла слугувати робочим елементом. Загалом в мізинській колекції різців таких форм небагато [6, с. 138]. На одному з різців робоча частина сформована сколом під гострим кутом до площини пластинки (рис. 1, 7). Два знаряддя цієї групи – подвійні різці (рис. 1, 4, 8).

Друге місце за чисельністю та різноманітністю в мізинській колекції знарядь займають скребки. В нашій збірці їх 6 екземплярів, всі кінцеві, виготовлені на пластинках. Три знаряддя дугоподібно вигнуті (рис. 2, 1, 2, 3) на дистальних кінцях пластинок, два мають пряме лезо (рис. 2, 5, 6) і не утворюють окремої групи, а скоріше є модифікацією дугоподібних скребоків. Можливо, частина таких скребоків зняттям сколку з боку була переоформлена в різці [6, с. 152]. Близький до скребоків з прямим лезом скребок із незначною виїмкою на робочій частині (рис. 2, 4).

Пластина зі скошеним ретушню кінцем (рис. 2, 7), яка, до речі, була типологічно вірно визначена в інвентарній книзі 1952 р., могла слугувати заготовкою для виготовлення бокового різця.

Невелика збірка крем'яних знарядь мізинської стоянки із фондів Харківського історичного музею не змінює уявлення про пам'ятку, але ілюструє непросту долю її археологічної колекції.

Джерела та література

1. Граб В. І., Супруненко О. Б. Доля Михайла Рудинського [текст] / В. І. Граб, О. Б. Супруненко // *Археологія*. – 1992. – № 4. – С. 91–100.
2. Ляшко С. Н. Днепровская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки [текст] / С. Н. Ляшко // *Проблеми археології Подніпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць*. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14–27.
3. Пудовкіна А. С. Науково-організаційна та практична діяльність Михайла Яковича Рудинського під час роботи у Києві (1924–1934 рр.) [текст] / А. С. Пудовкіна // *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 5 (7). – С. 216–219.
4. Рибальченко Л. Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941–1943 рр. [текст] / Л. Л. Рибальченко // *Культура України*. – Харків, 1996. – Вип. 3. – С. 62–71.
5. Симкин М. П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны [текст] / М. П. Симкин // *Труды научно-исследовательского института музееведения*. – М., 1961. – Вып. II. – С. 176–327.
6. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелолитическую эпоху [текст] / И. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, – 1965. – 327 с.
7. Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии и этнологии имени В. К. Вовка (1921–1933 гг.): археологический аспект деятельности [текст] / А. С. Яненко // *Вопросы музеелогии*. – 2012. – № 1 (5). – С. 124–132.

Ілюстрації

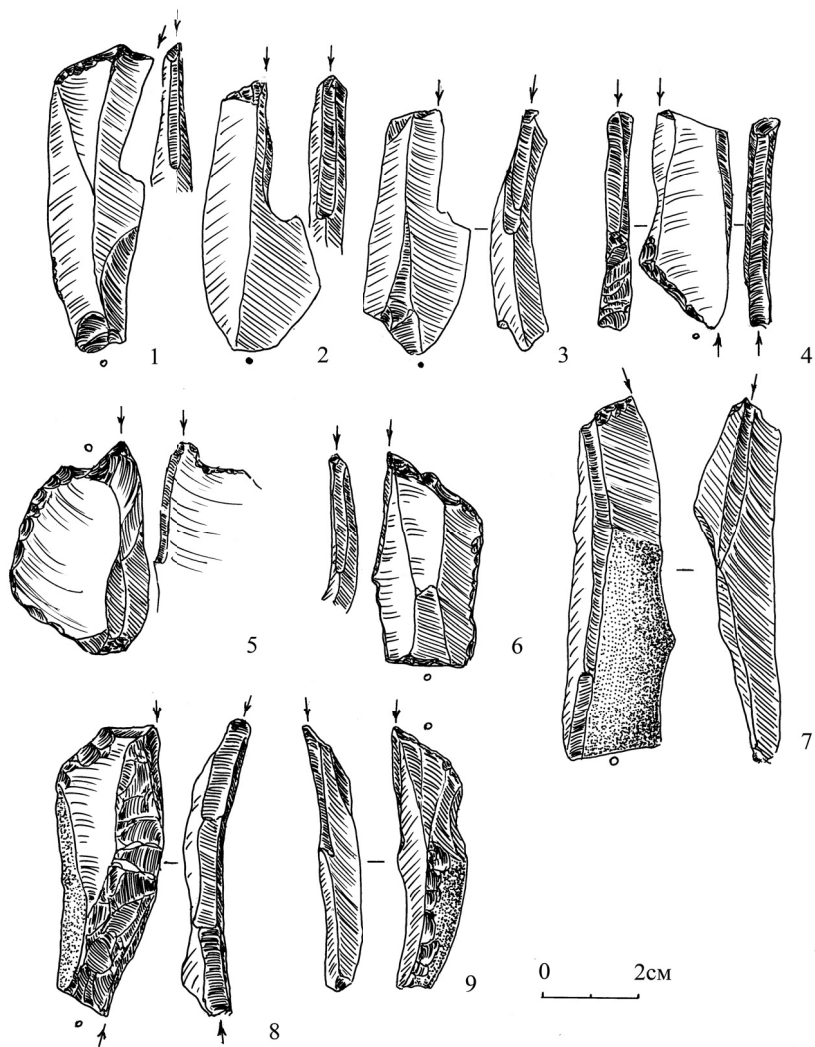

Рис. 1. Мізин. Різці.

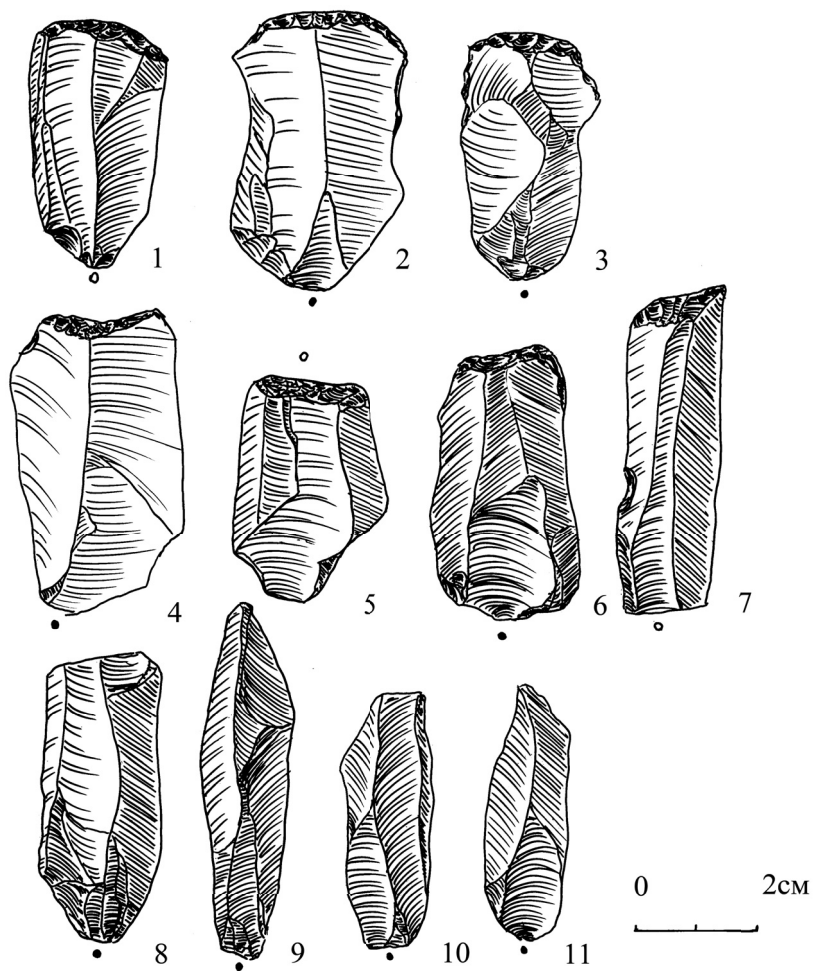

Рис. 2. Мізин. Крем'яні знаряддя.

ЗОЛОТА АПЛІКАЦІЯ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ АРАХНІДА З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ПОХОДЖЕННЯ, АТРИБУЦІЯ ТА СЕМАНТИКА

Л. І. Бабенко,

ст. науковий співробітник ХІМ

Переважна кількість золотих бляшок, виявлених у скіфських похованнях, прикрашена різними зооморфними (травоїдні, хижаки, птахи) або фантастичними образами, антропоморфними персонажами, рослинними сюжетами. Однак внаслідок інтенсивних культурних зв'язків давньогрецького і варварського населення у Північному Причорномор'ї у скіфському середовищі набули поширення вироби, прикрашені і абсолютно невластивими для місцевої культури істотами. До подібних, чужих скіфському мистецтву персонажів, належать і різні види членистоногих: комах та арахнідів (павукоподібних).

Золоті пластинчасті аплікації із зображенням павука на цей час виявлені у п'яти поховальних комплексах і репрезентовані бляшками двох типів. Прямокутні ажурні бляшки із зображенням протипоставлених один одному павука і мухи* знайдені в Мелітопольському кургані (24 екз., 1–1,5х3,5–4,3 см) [12, с. 93, рис. 98, 7] (рис. 1, 5, 5а), кургані № 4 біля с. Володимирівка (1 екз., 3,5х1 см) [9, с. 31, рис. 24, 12] (рис. 1, 6), поховані № 4 Вишневої Могили (1 екз., 4,7х1,3 см) [4, с. 53, рис. 1, 2] (рис. 1, 7). У перших двох випадках павук і муха обрамлені поздовжніми бортиками, прикрашеними псевдозернью. Бляшка із Вишневої Могили має додаткові гладкі перемички на торцях.

Ще у двох комплексах виявлені круглі бляшки із зображенням павуків, що обрамлені по периметру псевдозернью. В Олександрополі було дві таких бляшки діаметром 1,8–1,9 см – «блідого» і «яскраво-жовтого»** золота. [6, с. 12, табл. VIII, 12] (рис. 1, 3, 3а). У Зводі Н.О. Онайко персонаж на цій бляшці через непорозумін-

* Саме муху у комасі, що протистоїть павуку, бачить переважна частина дослідників [8, с. 106; 9, с. 31; 17, с. 126; 4, с. 53; 3, с. 395]. Не настільки категоричний Б. М. Мозолевський, який допускає різні варіанти атрибуції цього персонажа (муха або бджола) [12, с. 93]. У ранній роботі О. В. Триколенко бачила в комасі саме бджолу [14, с. 65–69]. Пізніше О. В. Триколенко і С. Т. Триколенко інтерпретували цей образ як осу і, ґрунтуючись на власних польових спостереженнях, відвели персонажам протилежні загальноприйнятим функції: жертви – павуку, хижака – осі [15, с. 117; 16, с. 137–145].

** Використані терміни з опису в інвентарній книзі Державного Ермітажу.

ня інтерпретований як бджола [8, с. 106, кат. 497л], що викликало справедливий докір С. В. Поліна [3, с. 395]. В Огузі було знайдено 9 бляшок діаметром 1,8–1,9 см: 8 з чотирма пробитими (одна з двома) отворами для пришивання – у Північній могилі та 1 з чотирма припаяними дротяними петельками – у Центральній поховальній споруді [8, табл. XLII, тип 500п; 17, с. 131, рис. 2, 18] (рис. 1, 4, 4а). Свого часу О. Є. Фіалко допускала можливість використання при виготовленні бляшок із Огуза та Олександрополя одного і того ж штампу [17, с. 126]. Однак, незважаючи на збіг у розмірах, цілком виразно помітна відмінність у морфології обох павуків (форма ніг, черевця і головогруді), що свідчить про використання різних штампів при виготовленні цих аплікацій.

У фондах Харківського історичного музею зберігається одна золота кругла бляшка із зображенням павука (рис. 1, 1, 2). Бляшка походить із довоєнних зібрань музею і в 1944 році, у складі інших реевакуйованих колекцій, була повернута з Уфи до Харкова (докладніше дивись [2, с. 22, 23]). При взятті на новий облік був вказаний старий інвентарний номер бляшки – 666, нанесений тушшю на зворотному боці. Однак повна втрата довоєнної облікової документації музею під час війни перешкоджає встановленню документованого паспорта бляшки. У той же час загальновідомий факт передачі у 1932 році з Державного Ермітажу в Україну матеріалів 6 скіфських курганів, у тому числі і колекції Олександропільського кургану, до складу якого входили дві круглі бляшки із зображенням павуків та виняткова рідкість подібних аплікацій апріорі здавалося б свідчили на користь олександропільської атрибуції цієї бляшки. Подібне враження посилювало і її повернення з евакуації разом з безперечними олександропільськими аплікаціями. Однак знайомство із записом у інвентарній книзі Державного Ермітажу, де був вказаний діаметр олександропільських бляшок – 1,8 і 1,9 см, що суттєво поступається розмірам бляшки із ХІМу (діаметр 2,5 см), засвідчило хибність подібної атрибуції. Висновок про відсутність тотожності цих аплікацій став остаточно зрозумілим при знайомстві з гальванокопією олександропільської бляшки, що була виготовлена безпосередньо перед передачею ермітажних колекцій в Україну*. Виявилось, що аплікації різняться не лише діаметром, а й деякими особливостями іконографії зображених на них павуків. Нижче наводиться опис бляшки з ХІМу.

* Висловлюю вдячність завідувачу відділу археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу А. Ю. Алексєєву за можливість ознайомитися з фотографією гальванокопії цієї бляшки.

Бляшка має круглу форму, по периметру обрамлена орнаментом у вигляді обідка із псевдозерні. По краях пробито чотири отвори для пришивання на тканину. У центрі бляшки – зображення павука зверху, що дивовижним чином поєднує знання торевтом цілої низки нюансів анатомії павука та просто незбагненну недбалість, допущену при зображенні ніг арахніда, відтворених художником в кількості трьох, а не чотирьох пар. Подібний анатомічний казус був допущений і при відтворенні зображень павука на всіх інших бляшках. Це не обов'язково свідчить про єдине авторство цих бляшок – допущена одного разу похибка могла бути розтиражована іншими торевами, які використовували готовий образ як зразок для власних виробів. Можливо, шестиногість павука пояснюється прагненням торева надати якоїсь симетричності композиції протипоставлених павука та мухи і, відповідно, є наслідком дзеркального відображення шестинокої мухи. Якщо це справедливо, то виробництво аплікацій з протипоставленими павуком та мухою передувало виготовленню круглих бляшок із зображенням одиночного павука, що відтворювали вже готовий іконографічний образ.

Незважаючи на однаковість торевів щодо кількості відтворення ніг павука, морфологія окремих частин арахнідів на різних бляшках часто має певні особливості. Головогруді (просома) павука на бляшці із Харківського історичного музею мають кулясту форму та помітно менші черевця. Схожу конфігурацію мають головогруді павуків із Мелітопольського кургану і № 4 біля с. Володимирівка. На бляшках із Огузу просома ледь сплюснута по осі, а у павуків із Олександрополя та Вишневої Могили має грушоподібну форму з потовщенням у бік черевця.

Помітно різниться форма черевця (опістосоми). На харківській бляшці, а також аплікаціях із Огузу та Вишневої Могили черевце має форму цибулини із загостреним кінцем ззаду (анальним горбком?), на бляшці із Олександрополю – форму конуса із округлою задньою частиною черевця, на бляшках із Мелітопольського кургану форма черевця павуків репрезентована обома варіантами. На всіх аплікаціях перехід від головогрудей до черевця дуже чіткий, однак якщо на кількох бляшках (Олександропіль, Вишнева Могила, Володимирівка) стеблинка, що з'єднує просому та опістосому, виразно виділена, то на харківській бляшці вона прихована.

У всіх павуків дуже потужні, висунуті вперед хеліцери – пара кінцівок, що розташована у арахнідів попереду рота і над ним. Також у всіх випадках у морфології арахнідів не відтворені педипальпи – друга пара кінцівок, що знаходиться між хеліцерами та ногами.

Як уже зазначалося, ніг зображено всього три пари, їх іконографія має Ж-подібну схему: передня пара ніг спрямована вперед, задня – назад, середня розташована перпендикулярно осі тулуба павука. Рівень відтворення особливостей анатомії павукових ніг на аплікаціях різний, найвищий, ймовірно, саме на бляшці із Харківського історичного музею. За допомогою зламів лінії ноги, її потовщенні та сплюсненні в різних місцях, майстру вдалося додати вправно передати багаточленну структуру кінцівки у відповідності її природному прототипу.

Видова атрибуція репрезентованого на бляшці павука ускладнена відносним схематизмом його зображення. На думку сибірського арахнолога Г. Н. Азаркіної на бляшках із Харківського історичного музею та Олександрополя зображений павук-птахоїд сімейства *Atyridae* (павуки-землекопи, або атипові тарангули; рис. 1, 9, 10). На користь подібної атрибуції свідчать особливості його морфології, а саме: 1) спрямовані вперед хеліцери; 2) товсті ноги з «присосками» (скопулами-волосками, що допомагають павукам пересуватися по крутих поверхнях); 3) різке підвищення головного відділу над грудним. Показово, що невеликі розміри цих павуків (1–1,5 см) цілком співставні з мухами.

Харківський зоолог В.Л. Бондаренко вважає, що природним прототипом, який був використаний тореvтом при виготовленні даних бляшок, міг слугувати і один з видів павуків із роду чорних вдів – каракурт або вдова степова (*Latrodectus tredecimguttatus*), ареал якого охоплював територію Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму (рис. 1, 11).

Є думка, що на мелітопольських аплікаціях ми бачимо *Hogna radiata* – найменшого кримського тарантула (рис. 1, 8), атакованого дорожньою осою *Cryptocheilus rubellus* (криптохіл червонуватий) з метою забезпечення їжею своєї личинки [15, с. 117, рис. 10]. Або ж це узагальнене зображення павука, складене з рис самки виду *Hogna radiata* та більш крупних видів – *Geliocosa vultuosa* або ж південноросійського тарантула *Allohogna singoriensis* [14, с. 64; 16, с. 137–145]. Кримський арахнолог М. М. Ковблюк погодився з подібною атрибуцією павука, а також комахи як оси. Аргументом на користь останнього твердження послужив розмір комахи – муха, на відміну від оси, за своїми параметрами значно поступається павуку*.

* Висловлюю вдячність науковому співробітнику Інституту систематики та екології тварин Сибірського відділення РАН Г. М. Азаркіній, науковому співробітнику Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна В. Л. Бондаренку та доценту Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського М. М. Ковблюку за надані консультації.

Проблема семантики образу павука у скіфському суспільстві навряд чи має однозначне рішення. У територіально близькому культурному середовищі набула поширення міфологема перетворення людини у павука внаслідок покарання. Найбільш відомий міф про лідійську вишивальницю та ткалю Арахну, дочку фарбаря тканин Ідмона. Гордовита Арахна викликала на змагання Афіну. Виткана Арахною тканина із зображенням сцен любовних пригод Зевса, Посейдона, Діоніса викликала гнів богині, що вдарила суперницю човником. Арахна у розпачі повісилася, проте Афіна вийняла її із петлі та перетворила за допомогою зілля Гекати у павука, який вічно висить на павутині і невпинно тче пряжу [11, с. 98].

У Епосі про Гільгамеша головний герой, перераховуючи прогрішення Іштар, згадує і перетворення в павука колишнього коханця богині – садівника Ішулану [10, с. 298, 404; 1, с. 362, 607].

Певну інформацію щодо семантики образу павука можна отримати, якщо розглядати його у дуалістичному зв'язку з образом мухи. Протипоставлена на бляшках павуку муха була персонажем іранської міфології, де демон смерті Насу («труп») являв себе в образі огидної трупної мухи, яка прилітала після смерті людини, щоб заволодіти душею і осквернити тіло [7, с. 203; 13, с. 188]. У вигляді мухи іноді зображувався Евріном, давньогрецький демон фізичного розкладання і гниття [7, с. 203]. Ахілл просить матір простежити за тим, щоб мухи і хробаки не паплюжили тіло вбитого Патрокла:

«...Але я страшенно боюся,
Щоб тим часом на тілі відважного сина Менойта
Мухи, глибоко проникши до ран, заподіяних міддю,
Не наплодили черви і трупа щоб не осквернили, –
Зникло із нього життя, й почне розкладатися тіло».
Відповідаючи, мовила так срібнонога Фетіда:
«Сину мій, хай твого серця подібні думки не турбують.
Буду старанно сама відганять я рої осоружних
Мух, що трупи героїв, убитих в бою, поїдають.
Навіть якби довелось йому протягом року лежати,
Тіло б незмінним весь час залишалось й стало б ще кращим».
Іліада, XIX, 23–33 (переклад Бориса Тена).

Таким чином, символічне значення негативних властивостей мухи багато в чому пов'язувалося з її шкідливим впливом на небіжчика. У цьому випадку її природному антагоністові павуку могли приписувати апотропейні функції і присутність його зоб-

раження в декорі одягу і головного убору небіжчика повинна були уберегти останнього від згубного впливу мух як під час похорону, так і в потойбічному світі.

У цьому зв'язку показова тривалість скіфської поховальної церемонії протягом 40 днів, а також вживані заходи з бальзамування тіла покійного, однією з задач якого було запобігання розкладання трупа під час похорону (Геродот, IV, 71, 73).

Цікаво, що під час розкопок кургану № 14 поблизу с. Черемушна на Харківщині був виявлений бронзовий казан, в межах діаметра ніжки якого, завдяки бронзовим окислам, на залишках тканини виявлено близько 20 пупаріїв (шкурки кокона дорослої личинки після линяння) синіх падальних (м'ясних) мух (*Lucilia*) із сімейства *Calliphoridae*, живильним середовищем для розмноження яких послуговував, на думку авторів, вміст казану – м'ясо на кістках дрібної рогатої худоби і бульйон із нього [5, с. 35]. За розрахунками дослідників, поховання відбувалося в літній час, причому казан знаходився у відкритому стані від 7 до 14 діб [5, с. 36]. З чого можна зробити висновок, що сонми мух, що хмарами роїлися у теплу пору року під час тривалих похоронів, були типовим явищем того часу.

Таким чином, незважаючи на відсутність власних образотворчих традицій, образ павука міг бути сприйнятим у скіфському середовищі в якості своєрідного апотропею, що оберігав душу і тіло небіжчика. Виявлення бляшки з іншим варіантом штампа, так само як і нового, вже шостого за рахунком, комплексу, хоча він і залишився нез'ясованим, свідчать про більш глибоке проникнення цього образотворчого образу у світогляд населення причорноморських степів IV ст. до н. е.

Джерела та література

1. Ассиро-вавилонський епос. Переводи з шумерського и аккадського языков В. К. Шилейко [текст]. – СПб.: Наука, 2007. – 661 с.
2. Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана [текст] / Л. И. Бабенко // РА. – 2012. – № 3. – С. 20–27.
3. Бидзиля В. И., Полин С. В. Скифский царский курган Гайманова Могила [текст] / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. – К.: Издательский дом «Скиф», 2012. – 752 с.
4. Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля [текст] / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2007. – Т. XIV. – С. 51–93.

5. Буйнов Ю. В., Шевченко В. Б. Новые данные о погребально-поминальной обрядности у племен северодонецкой группы памятников скифского периода [текст] / Ю. В. Буйнов, В. Б. Шевченко // Проблемы истории и археологии Украины. – Х.: НМЦ «МД», 2004. – С. 35, 36.
6. Древности Геродотовой Скифии: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях [текст]. – СПб, 1866. – Вып. I. – 28+XVI с. XXI табл.
7. Лелеков Л. А. Насу [текст] / Л. А. Лелеков // МНМ – М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. – Т. 2. – С. 203.
8. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. [текст] / Н. А. Онайко // САИ. – 1970. – Вып. Д1–27. – 212 с.
9. Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Устлюкского междуречья [текст] / С. В. Полин, А. И. Кубышев. – К., 1997. – 87 с.
10. Рак И. В., Немировский А. И., Ильинская Л. С. Мифы и легенды народов мира. Древний Египет. Месопотамия [текст] / И. В. Рак, А. И. Немировский, Л. С. Ильинская. – М.: Литература, Мир книги, 2004. – 432 с.
11. Тахо-Годи А. А. Арахна [текст] / А. А. Тахо-Годи // МНМ – М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. – Т. 1. – С. 98.
12. Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган [текст] / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозолевский. – К.: Наукова думка, 1988. – 260 с.
13. Топоров В. Н. Муха [текст] / В. Н. Топоров // МНМ. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. – Т. 2. – С. 188.
14. Триколенко О. В. Ажурні золоті платівки із зображенням маленьких степових істот (до вивчення знахідок з Мелітопольського кургану) [текст] / О. В. Триколенко // Музейні читання – К., 2001. – С. 63–71.
15. Триколенко О. В., Триколенко С. Т. Про центр виготовлення пластинок із зображенням комах та тварин із скіфських курганів Північного Причорномор'я [текст] / О. В. Триколенко, С. Т. Триколенко // Музейні читання. – К., 2011. – С. 113–120.
16. Триколенко С. Т., Триколенко О. В. Изображение осы с пауком золотых пластинок из Мелитопольского кургана и его связь с реальностью [текст] / О. В. Триколенко, С. Т. Триколенко // Музейні читання – К., 2013. – С. 137–145.
17. Фяллко Е. Е. Золотые бляшки из кургана Огуз [текст] / Е. Е. Фяллко // РА. – 2003. № 1. – С. 124–133.

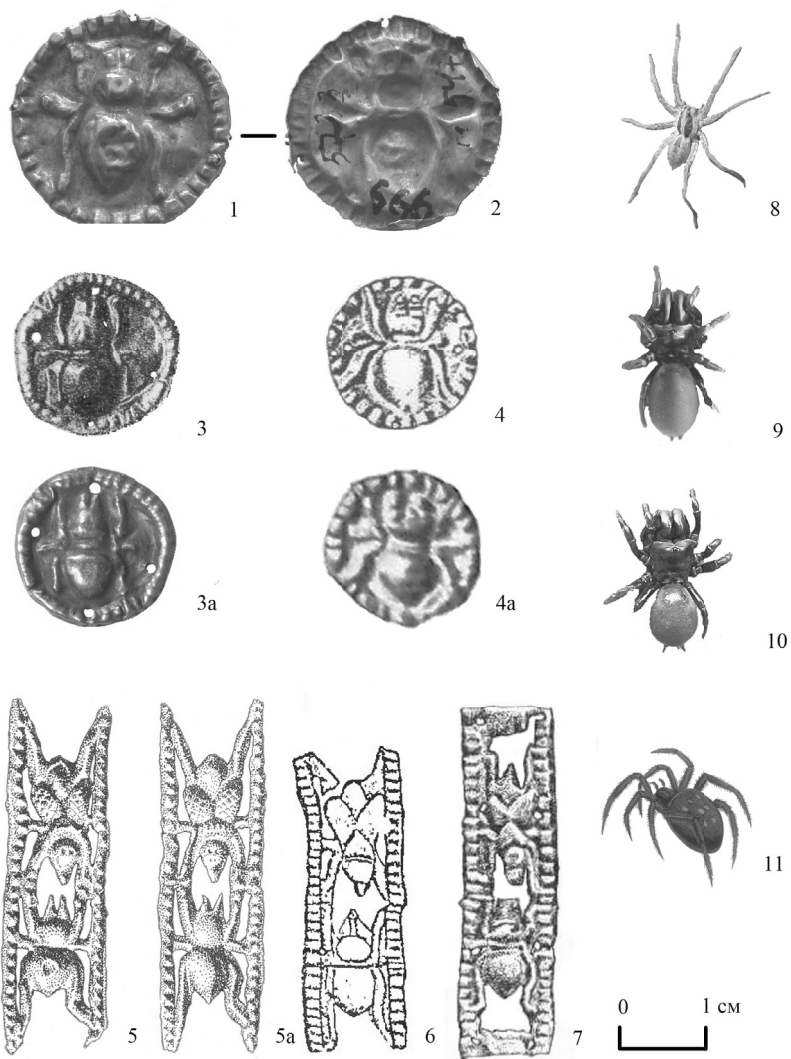

Рис. 1. Золоті бляшки із зображенням павука (1–4) та павука і мухи (5–7): 1, 2 (лицьовий та зворотній бік) – Харківський історичний музей, ЛБЗ-1; 3, 3а – Олександропільський курган, 3 [6, табл. VIII, 12], 3а – фото гальванокопії з Державного Ермітажу (див. прим.3); 4, 4а – Огуз, 4 [17, рис. 2, 18], 4а [8, табл. XLII, тип 500п]; 5, 5а, 5б – Мелітопольський курган [12, рис. 98, 7]; 6 – курган № 4 біля с. Володимирівка [9, рис. 24, 12]; 7 – поховання № 4 Вишневої Могили [4, рис. 1, 2]; 8 – *Hogna radiata*; 9, 10 – *Atypus muralis*; 11 – *Latrodectus tredecimguttatus*. 5–11 – без масштабу.

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ (за матеріалами Нетайлівського могильника)

В. С. Аксьонов,

к. і. н., зав. відділу археології ХІМ

Археологічні дослідження болгарських могильників салтівської культури у басейні Сіверського Дінця показали присутність на них поховань, які містили навмисне зруйновані ще в давнину скелети людей. На думку В. С. Фльорова навмисна руйнація людських решток носила ритуальний характер [27, с. 179–180]. Серед низки салтівських ґрунтових некрополів, на яких цей обряд був зафіксований, дослідник назвав і Нетайлівський могильник (с. Метайлівка Вовчанського району Харківської області). Дослідження цього могильника, які проводяться експедицією Харківського історичного музею з 2006 року дозволили отримати нові матеріали стосовно поховального обряду болгарського населення басейну Сіверського Дінця VIII–IX ст. н. е.

Ще перший дослідник могильника – Д. Т. Березовець – засвідчив, що з 120 поховань салтівського часу лише в 32 були зафіксовані людські кістяки в анатомічному порядку, в 38 могилах людські рештки не були виявлені зовсім, ще в 50 похованнях людські кістки були розкидані по дну могильної ями [10, с. 9]. Тому дослідник висловив припущення, що поховання здійснювалися наступним чином: 1) у відкритій ямі, котра засипалася після повної скелетизації трупа; 2) у ямі, яка була лише злегка присипаною; 3) шляхом викладання в ямі залишків тіла, котре вже розклалося на відкритій поверхні землі («вторинне поховання»). В останньому випадку кістки людини розміщалися у необхідному порядку, але частіше вони просто розкидалися по дню могильної ями. Д. Т. Березовець та його дослідниця О. В. Іченська вважали, що навмисне порушення могил на некрополі з метою їх опоганювання або грабунку не практикувалося [11, с. 427, 429; 16, с. 92–93].

Харківські дослідники могильника А. В. Криганов та Н. В. Чернігова вважали, що руйнація кістяків пов'язана з грабунком поховань, котре було здійснено, вірогідно, печенігами у кінці IX ст. [20, с. 39]. Інші учасники експедиції А. В. Криганова – О. Ю. Жиронкіна та Ю. І. Цитковська – рішуче заявили про відсутність слідів повторного проникнення в поховання могильника [14, с. 356], хоча і відзначили наявність пізніх навмисних вкопів у могильні

ями двох поховань (№ 198, 201) [13, с. 178–179; 14, с. 356]. Ці вкопи, на думку дослідниць, носили ритуальний, а не грабіжницький характер [13, с. 179]. Пізніше дослідниці заявили, що до могильної ями поміщали вже очищені від м'яких тканин під впливом природних факторів людські кістки, а це знаходить відповідність у зоороастрійському поховальному обряді [15, с. 214].

Дослідження Нетайлівського могильника експедицією ХІМ у 1993 р. дозволили припустити, що у населення, котре залишили цей некрополь, існував обряд знешкодження небіжчиків. Саме на це вказує присутність поховань з навмисне зруйнованими людськими кістяками [1, с. 57, 60]. Повна відсутність у доволі великій кількості могил людських решток, або наявність в окремих похованнях окремих кісток поганої збереженості (черепів, зубів, довгих трубчастих кісток рук та ніг) пов'язана, на нашу думку, зі зміною клімату (став більш вологим) у ІХ–Х ст. (особливо с кінця ХІІ ст.) та зі складною гідрологічною ситуацією, що склалася на території некрополя після створення у 1959–1961 рр. Печенізького водосховища [1, с. 59–60]. На ритуальний характер руйнації людських кістяків в похованнях могильника, за результатами досліджень 2004 р., вказав і київський дослідник О. В. Комар [18, с. 46]. Проте, на думку дослідника, проникнення до могил с наступною руйнацією кістяків людей та ритуальними діями з використанням вогню могли мати разовий, надзвичайний характер, та не обов'язково вони були частиною поховальних обрядів, що здійснювалися родичами померлих людей [18, с. 46].

За результатами робіт 2006–2014 рр. на могильнику нами були зафіксовані ознаки, що вказували на факт навмисного проникнення до могильної ями. Це: 1) пізні вкопи в могильні ями; 2) присутність в ямах навмисне зруйнованих людських кістяків, при наявності у ямах поховального інвентарю [4, с. 52–57, рис. 1–6]. Матеріали розкопок дозволили прийти до висновків, що: 1) навмисне проникнення до могил здійснювалося через якийсь незначний відрізок часу після поховання; 2) кількість поховань зі слідами навмисного проникнення є доволі значним (18,2%); 3) проникали до поховань і чоловіків, і жінок, і дітей; 4) з проникненням до могильної ями пов'язана руйнація людських кістяків; 5) в заповненні пізніх вкопів у могильні ями доволі часто зустрічаються цілі глиняні сосуди, їх розвали, окремі речі, кістки людини (частіше череп без нижньої щелепи); 6) на дні могильних ям залишаються доволі престижні та дорогі речі (монети, елементи поясної гарнітури, прикраси тощо) [4, с. 57–58].

За нашими спостереженнями пізні вкопи до поховань за своїми розмірами могли бути, як меншими за могильні ями [4, рис. 1, 4, 6], так і перевищувати первинні розміри плям могильних ям [4, рис. 2, 3, 5]. Люди, котрі проникали до могил добре були обізнані з їх устроєм, бо ними розкопувалася та частина могильної ями де знаходилася голова та верхня частина тіла похованої людини. При цьому в похованнях воїнів-вершників цих людей зовсім не цікавила та частина могильної ями де розташовувалися рештки коня, що супроводжувалися кінським спорядженням, оздобленим чисельними бляшками за срібла [4, рис. 2, 4, 6]. Доволі часто у ямах з пізнішим вкопом біля їх торцевих стінок фіксуються рештки первинного заповнення могильної ями, котрі відрізняються своїм кольором та структурою від заповнення ходів навмисного проникнення до поховання. Після проникнення до могили та здійснення відповідних дій вкопи до могил не залишалися відкритими, а ретельно засипалися. При цьому в заповненні вкопів потрапляли окремі речі з могил, цілі глиняні суди та їх розвалини [4, с. 56, 57, рис. 2, 4; 3; 4; 5, 5, 6; 6; 14, с. 365–366, табл. 1]. Те, що суди або їх частини були навмисне залишені в заповненні пізніх вкопів до могил, а само проникнення до поховань носило ритуальний характер, свідчить поховання № 529 (розкопки 2014 р.) (рис. 1). Поховальний інвентар знайдений у могилі дозволяє датувати цей комплекс кінцем VIII – першою третьою IX ст.

У верхніх шарах заповнення пізнього вкопу були знайдені перевернутий догори дном кухонний горщик (рис. 1, 2) та кубашка з навмисне пробитим у давнину дном (рис. 1, 3). На дні могильної ями знаходилася дерев'яна домовина, в середині якої рештки людини зафіксовані не були, проте були знайдені вісім срібних бляшок від поясу (рис. 1, 7–9), арабська монета (Омеяди, 93 р. х. – 912/913 р. н. е.) (рис. 1, 5), фрагменти залізної поясної пряжки (рис. 1, 6), фрагменти залізної оковки наконечника дерев'яних шабельних піхов (рис. 1, 4). У західній стінці могильної ями була відкрита ніша-підбій, де знаходилися залишки дерев'яного сидла та фрагменти ремінів кінського спорядження, що були прикрашені срібними круглими бляшками (рис. 1, 14). Над західним краєм домовини були знайдені стремена, вудила, бронзовий чумбурний блок (рис. 1, 16), дві пряжки від збруї, срібні деталі від ремінів кінського оголів'я (рис. 1, 10–13, 15).

Наявність в заповненні кубашки з навмисне пробитим дном цілком відповідає уявленням представників традиційних суспільств, що померлу людину повинні в потойбічний світ супро-

воджувати його речі, томі частина речей померлого навмисне псувалася (поламани речі в потойбічному світі були цілими, та виконували ті ж функції, що і в повсякденному житті людини). Найбільш яскравим проявом цих уявлень є навмисне псування зброї, деяких предметів побутово-господарського призначення (казанів, шабель, наконечників списів, сокир, стрімен тощо) у носіїв салтівського кремаційного обряду [7, рис. 3, 14; 4, 24; 22, іл. 4, 5, 6; 5, 37; 8, 3]. Навмисно зламані предмети озброєння, пошкоджені посудини інколи зустрічаються і в катакомбних похованнях аланського населення салтівської культури (наприклад: катакомба у ямі Маяцького селища, кат. № 58 Верхньо-Салтівського IV могильника) [6 с. 97; 12, с. 49, рис. 21, 8]. На Нетайлівському могильнику більшість з найдених глиняних посудин має пошкоджені ще у давнину вінця [3, рис. 3, 5; 8 рис. 8, 1, 5; 9, 1, 5, 6], що вказує на використання в поховальних ритуалах вже вживаного посуду, котрий завдяки пошкодженням відповідав біологічному стану людини (мрець – надбитий посуд). В окремих похованнях могильника представлені навмисно зігнуті предмети зброї (поховання № 451) та господарсько-побутовий інвентар (поховання № 514) [2 с. 14, табл. 37, 6; 5, с. 40, рис. 82, 5].

Показовим є присутність у заповненні повторного вкопу перевернутого до гори дном кухонного горщика. Перевертання предметів (у поховальному, шлюбному та інших обрядах) є дія одноразова, моментальна, яка призводить до зміни лише однієї ознаки на протилежну та являє найпростіший випадок «перетворення» предмета, його перехід в інше фізичне положення і тим самим в інший стан [25, с. 221]. За даними етнографії перевертання самого небіжчика або предметів, що з ним пов'язані (сані, колиска, відро, котел, стіл, стілець та інші) позначає перехід померлої людини до потойбічного світу [25, с. 213]. У цьому контексті, з точки зору семантичних та семіотичних розробок, і слід трактувати знайдений в похованні № 529 перевернутий горщик. Той факт, що перевернутий до гори дном горщик знаходився в заповненні повторного вкопу до могильної ями вказує на ритуальний характер навмисного проникнення до могили. Вірогідно, у даному випадку перевернутий до гори дном горщик означав не тільки завершення переходу людини на той світ, а і остаточно «запечатував» могилу, закривав хід між світом живих та потойбічним світом.

Навмисне розбивання посуду в поховальному обряді вченими розглядається в одному контексті з ритуальним перевертанням посудів [25, с. 222]. Такі дії при похованнях зафіксовані у багатьох

народів світу (у тому числі слов'ян та осетин) [17, с. 80; 26, с. 89–91]. Це пояснює присутність в шарах заповнення могильних ям більшості поховань Нетайлівського могильника окремих фрагментів керамічних посудів, кількість яких у деяких випадках дорівнює двом десяткам і більше.

Все це дозволяє припустити, що у нетайлівців існувала одна з різновидів обряду на кшталт південнослов'янського ритуалу «двоструко сохраниване», «разкопальки», котрий проводився через 3, 5, 7 років після поховання [23, с. 32, 92]. Вважається, що для людей традиційних суспільств фізична смерть не була тотожна соціальною. Для того, щоб людина стала мертвою і в соціальному плані потрібно було здійснити відповідні перетворення, котрі і були ціллю та сенсом поховального обряду [9, с. 38–39, 101]. До того ж, біологічна смерть людини не обов'язково означала перехід померлого в стан мерців, а тим більш у стан предків. Остаточний перехід відбувався через якийсь, іноді доволі тривалий час (рік, 3, 5, 7, 9 років), а до того померла людина перебуває в маргінальному стані (не живий, але і не остаточно мертвий) [19, с. 183, 192–193]. Ритуал повинен забезпечити цей перехід, надати йому незворотного характеру [9, с. 105–106]. Вірогідно, що у випадку з похованням № 529 ми маємо справу з так званою «заключною церемонією», проведення якої позначало кінець трауру та робило для живих смерть родича повною та остаточною, після чого «душа покійника уже не будет оказывать индивидуальное воздействие на общественную группу по крайней мере в течении неопределенного периода, пока она ждет своего перевоплощения» [21, с. 250–251]. Як свідчать етнографічні джерела, після проведення «заключної церемонії» живим вже не треба більше боятися небіжчика [21, с. 252].

Отримані матеріали дозволяють реконструювати поховальний обряд населення, котре залишило Нетайлівський ґрунтовий могильник салтівської культури. При цьому ми враховуємо, що саме поховання могло відбуватися через доволі тривалий час після фізичної смерті людини, коли важкі кліматичні умови (зима, промерзла земля) або смерть у поході, на війні тощо не дозволяли поховати людину відразу. За даними етнографії у більшості традиційних суспільств людей, що померли наприкінці осені, взимку та на початку весни деякий час тримали на спеціальних помостах, підвішували на дерева, і лише з приходом теплої пори року ховали у землі [24, с. 102]. Якщо людина помирала далеко від рідних місць (в умовах кочового та напівкочового способу життя, на війні), то її тіло (або рештки) dopravляли до родового кладовища,

інколи через значний проміжок часу [24, с. 102]. Таким чином, після смерті людини, її тіло у супроводі поховального інвентарю потрапляло до могильної ями, яка засипалася ґрунтом. На поверхні землі при цьому залишалася наочна відзнака, що вказувала на присутність у цьому місці поховання. Свідченням цьому є той факт, що могильні ями на некрополі не перекривають одна одну, а розташовуються на певній відстані одна від одної. Через якийсь проміжок часу, після здійснення поховання, могила розкопувалася, проводились якісь дії з останками небіжчика (відбувалася навмисна руйнація кістяка). Під час цих дій більшість речей, що супроводжували покійного, залишалась в могилі. Вилучалися лише глиняні сосуди та, можливо, деякі статусні речі. Після чого могильна яма знов засипалася ґрунтом. При цьому глиняні сосуди залишали у верхніх шарах заповнення вкопу до могильної ями, або вони навмисно розбивалися і їх череп'я кидалося до могили. Ці дії позначали остаточний перехід небіжчика до потойбічного світу. Для впевненості у заповненні могильної ями могли забиватися наконечники списів, ножі (наприклад: поховання № 466, 493, 512). Ці дії мали за мету унеможливити повернення мерця до світу живих людей. Вірогідно, ці процедури застосовувалися по відношенню не до всіх небіжчиків.

Таким чином, поховальний обряд нетайлівців в цілому відповідає язичницькому поховальному ритуалу болгарського населення салтово-маяцької культури.

Джерела та література

1. Аксенов В. С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII–IX вв.) [Текст] / В. С. Аксенов // РА. – 2006. – № 2. – С. 51–63.
2. Аксенов В. С. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 2007 г. Харьков, 2008. [Текст] / Аксенов В. С. // Архів Харківського історичного музею.
3. Аксёнов В. С. Погребение с конским начальником № 482 Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры [Текст] / В. С. Аксёнов // Хазарский альманах. – Т. 9. – Киев – Харьков: Сучасний друк, 2010–2011. – С. 22–44.
4. Аксёнов В. С. Повторное проникновение в захоронения Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры – миф или реальность [Текст] / В. С. Аксёнов // Дриновский сборник. – Т. V. – Харьков – София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2012. – С. 49–64.
5. Аксёнов В. С. Отчет об археологических исследованиях раннесредневековых памятников экспедицией Харьковского исторического музея

- в 2012 году. Харьков, 2013. [Текст] / Аксёнов В. С. // Архів Харківського історичного музею.
6. Аксёнов В. С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів [Текст] / Аксёнов В. С. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003. – № 2. – С. 95–102.
 7. Аксёнов В. С., Михеев В. К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры [Текст] / В. С. Аксёнов, В. К. Михеев // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. – Т. 7. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2009. – С. 387–406.
 8. Аксёнов В. С., Хоружая М. В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2004–2006 гг.) [Текст] / В. С. Аксёнов, М. В. Хоружая // Хазарский альманах. – Т. 4. – Киев–Харьков: Сучасний друк, 2005. – С. 199–215.
 9. Байбурун А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов [Текст] / А. К. Байбурун. – Сиб.: Наука, 1993. – 240 с.
 10. Березовец Д. Т. Отчет и альбом раскопок Нетайловского могильника в 1959–1961 гг. [Текст] / Березовец Д. Т. // Архив Института археологии НАН Украины. Фонд 3984 б.
 11. Березовец Д. Т. Салтівська культура [Текст] / Д. Т. Березовець // Археологія Української РСР. – Т. 3. Київ; Наукова думка, 1975. – С. 421–435.
 12. Винников А. З., Афанасьев Г. Е. Культовые комплексы Маяцкого селища [Текст] / А. З. Винников, Г. Е. Афанасьев. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1991. – 192 с.
 13. Жиронкина О. Ю., Крыганов А. В., Цитковская Ю. И. О погребениях Нетайловского могильника со следами повторного проникновения (по раскопкам 1994 г.) [Текст] / О. Ю. Жиронкина, А. В. Крыганов, Ю. И. Цитковская // Древности 1995. – Харьков: ООО «НТМТ», 1995. – С. 178–179.
 14. Жиронкина О. Ю., Цитковская Ю. И. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника [Текст] / О. Ю. Жиронкина, Ю. И. Цитковская // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. – Самара; СамВен, 1996. – С. 353–368.
 15. Жиронкина О. Ю., Цитковская Ю. И. Несколько интерпретационных стереотипов в свете стратиграфических и иных наблюдений на Нетайловском могильнике [Текст] / О. Ю. Жиронкина, Ю. И. Цитковская // Древности 2004. – Харьков: ООО «НТМТ», 2004. – С. 205–224.
 16. Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника [Текст] / О. В. Иченская // Древности Среднего Поднепровья. – Киев: Наукова думка, 1981. – С. 80–96.
 17. Калоев Б. А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XX в. [Текст] / Б. А. Калоев // Кавказский этнографический сборник. – М.: Наука, 1984. – С. 72–105.

18. Комар А. В. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике [Текст] / А. В. Комар // Восточнославянским мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. Материалы научной конференции. – Воронеж: Истоки, 2008. – С. 45–46.
19. Косарев М. Ф. Основы языческого миропонимания. По сибирским археолого-этнографическим материалам [Текст] / М. Ф. Косарев. – М.: Ладога–100, 2003. – 352 с.
20. Крыганов А. В., Чернигова Н. В. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры [Текст] / А. В. Крыганов, Н. В. Чернигова // Вестник ХГУ. – 1993. – № 374. – С. 35–42.
21. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении [Текст] / Леви-Брюль Л. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
22. Свистун Г. Е. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) [Текст] / Г. Е. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. – Вип. 2. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2012. – С. 79–84.
23. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян [Текст] / О. А. Седакова. – М.: Индрик, 2004. – 320 с.
24. Толеубаев А. Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX вв.) [Текст] / А. Т. Толеубаев. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.
25. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике [Текст] / Н. И. Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.
26. Топорков А. Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья [Текст] / А. Л. Топорков // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX – начала XX в. – Т. 2. – М.: Институт этнографии, 1990. – С. 67–135.
27. Флёров В. С. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар [Текст] / В. С. Флёров // Проблемы на прабългарската история и култура. – София: ИА БАН, 1989. – С. 117–186.

Список сокращений:

РА – Российская археология

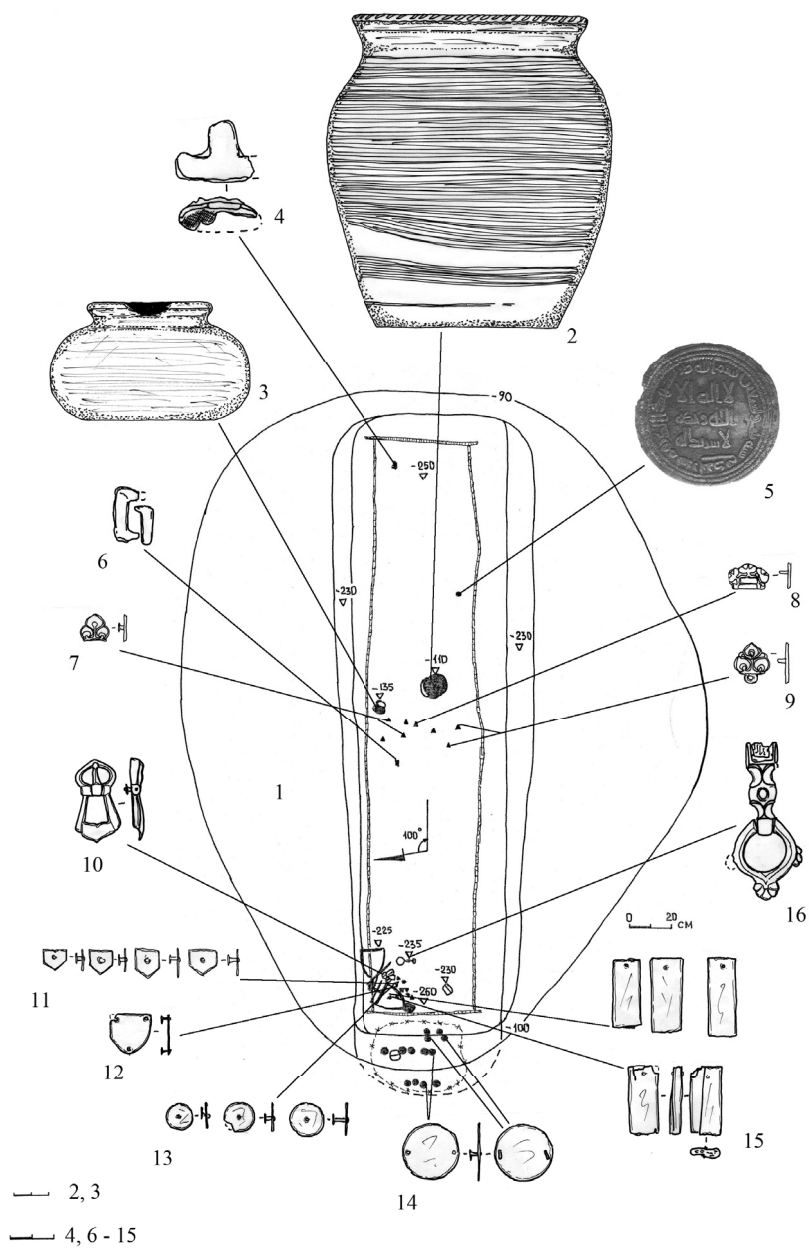

Рис. 1

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ У 1900–1941 рр.: ДОСЯГНЕННЯ ТА ВТРАТИ

*М. В. Хоружа,
науковий співробітник ХІМ*

У пошуках підґрунтя для визначення історико-культурної своєрідності Харківщини та обсягу її історико-культурних ресурсів майже одразу більшість дослідників та музеєзнавців згадує Верхньосалтівський історико-археологічний комплекс, котрий є одним з найвідоміших археологічних об'єктів області, відкритий у 1900 р. З моменту свого відкриття він перетерпів і десятиліття забуття і періоди підвищеної уваги з боку науковців та освіченої громадськості. Саме початок ХХ ст., коли у розкопках біля Верхнього Салтова брали участь такі відомі представники харківської історичної науки як академік Д. І. Багалій, О. М. Покровський, на могильнику побувала та навіть особисто простежила процес розкопок графиня П. С. Уварова, привернув нашу увагу. Саме тоді, окрім суто археологічного, наукового аспекту діяльність як названих фахівців, так і першовідкривача та на той час основного дослідника могильника – вчителя місцевої школи В. О. Бабенка, мала і певне пам'яткоохоронне та музейне значення.

Як відомо, перші наукові дослідження могильника розпочав вчитель Верхньосалтівської школи В. О. Бабенко у 1900 р. Втім, як свідчить у своїй доповіді на XII Археологічному з'їзді в Харкові О. М. Покровський, про існування цієї пам'ятки першими дізналися все ж місцеві селяни, які зіткнулися із матеріалами катакомбних поховань після дощів та весняних розлог на межі балок, канав та, перш за все, у Капіносовому ярі. Вони почали потроху грабувати розмиті могили, збирати речі, прикраси, про що і стало відомо В. О. Бабенку, який дослідив та розчистив декілька зруйнованих поховань та здобув перші знахідки з могильнику. Навіть на початок перших розкопок, у місцевих селян можна було купити деякі речі, що походили з могильника [10, с. 465].

Таким чином, пошуки давніх поховань не викликали особливих труднощів, тому що розмиті паводками отвори до поховальних камер на схилах ярів чітко вказували на існування стародавніх поховань великого могильника. У результаті робіт 1900 та початку 1901 рр. були досліджені 12 катакомбних споруд.

Все це відбулося в часи підготовки до проведення у Харкові XII Всеросійського археологічного з'їзду (1902 р.). Комітет з під-

готовки з'їзду, після отримання відомостей з Верхнього Салтова про відкриття археологічної пам'ятки, прийняв рішення звернути на неї особливу увагу та узяти під свою охорону. Першим на це рішення відгукнувся Харківський університет, який відкомандирував навесні 1901 р. на місце двох студентів П. П. Єфіменко та М. Воронця із завданням провести археологічні розвідки. Разом з В. О. Бабенко вони дослідили одну катакомбу.

Перші «правильні» розкопки могильника були проведені влітку 1901 р. Д. І. Багалієм, Є. П. Трефільєвим, О. М. Покровським. Експедиція дослідила 17 могил, головним чином на схилах Капіносового яру. Восени того ж року О. М. Покровський самостійно продовжив розкопки та відкрив ще 28 катакомб [10, с. 465–491].

В 1911 р. за дорученням Харківського університету могильник досліджував О. С. Федоровський, який розкопав 11 камер [6, с. 87]. Суттєво новим результатом було дослідження катакомби, в якій, разом з двома небіжчиками, був похований кінь. Це була перша знахідка супроводжуючого поховання бойового коня на Верхньосалтівському могильнику [13, с. 5].

За останніми підрахунками з 1900 до 1917 р. на Верхньосалтівському могильнику було розкопано 325 катакомб [1, с. 19]. Скільки їх було розкопано потім, після революції 1917 р., точно невідомо, польова документація не збереглася, а у періодичних видання були відбиті далеко не всі роботи, які В. О. Бабенко проводив на могильнику [6, с. 87].

Слід зазначити, що окрім опису процесу розкопок, знайдених речей та спроб їх інтерпретації, у доповідях та щоденниках В. О. Бабенко зустрічаються окремі згадки про музеєфікацію колекцій із Верхнього Салтова. Наприклад, у його доповіді «Розкопки катакомбного могильника в Верхньому Салтові Вовчанської повіту Харківської губернії», яка міститься в Трудах Харківської комісії з організації XIII археологічного з'їзду, відзначено: «...Розкопки й дослідження запроваджувались протягом 2-х років 1903–1904 рр.: перший рік на власний кошт, другий на кошт Музею стародавностей та витончених мистецтв Харківського імператорського університету» [3, с. 548].

У посиланні №1 на тієї ж сторінці сказано: «Речі, здобуті при цих розкопках, у 1903 та у 1904 рр., як і раніше у 1902 р., придбані Музеєм старожитностей Імператорського Харківського університету» [3, с. 548].

Далі йдеться про знахідки з третього могильника, зокрема: «Серед прикрас раніше тут були знайдені масивні золоті серги (вище за 6 см.), які складені із правильного дротяного кільця з не-

рухомою підвіскою у вигляді пірамідки з чотирма насадженими одна на одну кульками. Сережки ці разом з іншими прикрасами були передані в Університетський музей ще до з'їзду [3, с. 548].

В Трудах XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі В. О. Бабенко описує роботи на третьому Верхньосалтівському могильнику, де «...у тих же садках селянами ще у 1902 р. випадково була розкопана могила, речі з якої були тоді придбані для музею Харківського університету» [4, с. 383]. На кошти того ж музею розкопки були проведені у 1904 р. по південним околицям могильника, що ведуть з Байрака у Салтів, всього було розкрито 16 могил [5, с. 549]. Слід розуміти, що матеріали цих поховань також надійшли до музею. Таким чином, надання матеріалів у музеї було, вочевидь, системним та постійним, а основним місцем зберігання колекцій з Верхнього Салтова стає Музей витончених мистецтв та стародавностей Харківського Імператорського університету.

У 1918 р. з багатьох місць України надходили звістки про проведення грабіжницьких розкопок. Були такі приклади й на Харківщині. Так, під час окупації кайзерівською Німеччиною України один німецький археолог без дозволу органів влади власними силами вів археологічні розкопки на Верхньосалтівському могильнику та вивіз матеріали за кордон [2, с. 198–200; 12, с. 353].

На сьогодні відомо, що речові матеріали розкопок, здобуті у перший період дослідження Верхньо-салтівського могильника (1900–1941 рр.), окрім музеїв Харкова та Вовчанська, потрапили до колекцій різних інших музейних установ – Державного історичного музею (Москва), Державного Ермітажу (Санкт-Петербург), Одеського археологічного музею та інш. Польова документація експедицій та знайдені в цей період артефакти перетворили археологічний музей Харківського університету, Музей імені Г. С. Сковороди та Вовчанський культурно-історичний музей у скарбниці наукових цінностей салтівської культури. Однак, на початку Великої вітчизняної війни все, що не вдалося вивезти на схід – польові щоденники, звіти та самі речі – загинули.

Відразу з відкриттям у Верхньому Салтові йшов процес наукового осмислення та інтерпретації отриманих матеріалів. Фахівцям відомо, що найвлучнішу гіпотезу етнічної приналежності населення, яке залишило могильник, запропонував О. А. Спіцин. Верхньосалтівський могильник і подібні йому пам'ятки він пов'язував із аланами Кавказу [11, с. 72], Д. І. Багалея та Д. Я. Самоквасов помилково вважали, що Верхньосалтівський, як і північнокавказькі катакомбні могильники, належали хозарам, аргументуючи свою точку зору через такий логічний ланцюжок: культура могильни-

ків має високий рівень – таку культуру мали залишити розвинені племена які створили свою державність – державу на той час мали хозари, тобто вони і є творцями культури і власниками могильника [5, с. 233]. О. А. Спіцин та інші передові вчені того часу пов'язували із Верхньо-салтівським комплексом великі надії, навіть «початок нової ери» у вивченні середньовічних стародавностей півдня Східної Європи.

Справу розкопок узяв на себе, користуючись особисто добрими відносинами із графінею П. С. Уваровою, вчитель В. О. Бабенко. Спочатку він планував дослідити комплекс в цілому, розпочати розкопки городища та селища, але рівня його кваліфікації явно було недостатньо для ведення археологічних робіт на поселеннях. Ці плани залишилися нездійсненими і В. О. Бабенко усі зусилля приклав до подальшого пошуку та розкопок катакомб. Але на жаль, як зазначав І. І. Ляпушкін, розкопки могильника також не відповідали науковим вимогам, через що у 1915 р. Археологічна комісія відмовила В. О. Бабенко у відкритому листі: «подробно ознакомившись с отчетами о произведенных Вами в Салтовском могильнике раскопках, Комиссия усмотрела в них недостаток научной точности» [6, с. 86]. Однак В. О. Бабенко встиг розкопати не одну сотню могил. За підрахунками О. С. Федоровського ще до початку XV Археологічного з'їзду у 1911 р. було розкопано 200 катакомб, потім між 1911 та 1914 рр. ще 100. Тобто усього біля 300 катакомб, більшість з яких розкрив саме В. О. Бабенко. Він продовжував копати могильник і у післяреволюційні роки, з 1917 до 1940-х рр., але матеріали цих розкопок були погано задокументовані, або документація зникла під час Великої Вітчизняної війни.

Б. А. Шрамко, описуючи ранній період досліджень у Верхньому Салтові більш лояльно ставиться до В. О. Бабенко. У своїх «Стародавностях Сіверського Дінця» (1962 р.) Б. А. Шрамко в цілому позитивно оцінює діяльність В. О. Бабенко, не торкаючись подробиць [16, с. 265–292]. Лише в одному місці, там де йдеться про розкопки території городища С. О. Семенова-Зусера у 1947 р., він відзначає, що ніяких решток гончарної майстерні, яку нібито знайшов там В. О. Бабенко, знайдено не було, зокрема «...у розкопі зовсім не траплялися шлаки та керамічний брак, які зазвичай зустрічаються біля горнів» [16, с. 276]. Тенденція такої оцінки діяльності В. О. Бабенко, де переважає доброзичливе, поважливе ставлення до діяльності цього аматора характерна для харківських науковців.

Навпаки, критичні розміркування І. І. Ляпушкіна розвиває і деталізує відома дослідниця салтівської тематики С. О. Плет-

ньова. Ця вчена була категорично незгодна із методикою розкопок В. О. Бабенко. У своїй праці «Від кочівель до міст: салтовомаяцька культура» (1967 р.) вона лише посиляється на І. І. Ляпушкіна та приймає його позицію [8, с. 3]. Втім пізніше, у роботі 1981 р., С. О. Плетньова наводить нищівну критику методу польових досліджень В. О. Бабенка. Зокрема вона відзначає «стрімкий темп і незнання елементарних правил ведення розкопок призвели до загибелі величезний, багатий матеріал, здобутий їм під час «розробок» могильника. Зараз ми не можемо навіть довіряти тим комплексам, котрі зберігаються у Державному історичному музеї та Ермітажі». І далі «ми знаємо, що креслення поховань Бабенко виготовляв за допомогою заздалегідь підготовлених схем.... Залишилися нез'ясованими численні риси поховального обряду могильника.... Копав В. О. Бабенко довгими траншеями, закладеними уздовж схилів. Звідси і його висновок про правильну «рядність» у розташуванні могил. Насправді такої рядності не було...». Таким чином, за твердженням С. О. Плетньової, «розкопки В. О. Бабенка мало чим відрізнялись від сумно відомих... розкопок графа Уварова на мерянських курганах» [9, с. 62]. Проте слід зазначити, що такий стан збереження документації та матеріалів розкопок В. О. Бабенко зумовлений не тільки його низьким кваліфікаційним рівнем як археолога (у порівнянні з, наприклад, О. М. Покровським або О. С. Федоровським), але й об'єктивними чинниками. Значна кількість матеріалів та документації постраждала або була загублена під час Громадянської війни, а потім у ще більшому обсязі, всі матеріали, що зберігалися у харківських музеях, загинули під час Великої Вітчизняної війни.

Якщо могильник і був першим підданий археологічним розкопкам, то Верхньосалтівське городище ще у XVII ст. було описане у «Книзі великому чертежу», яку підготували для Олексія Михайловича Романова дяки Розрядного приказу Ліхачов та Данілов: «А нижче стариці з Кримського боку, верст з 8, пав у Донець колодязь Салтанівський. А нижче Салтанівського колодязя на Дінці городище Салтанівське від колодязя з версту».

У своїй доповіді на XII Археологічному з'їзді О. М. Покровський відзначав, що біля с. Верхній Салтів «на правому високому у цьому місці березі р. Сіверський Донець розташоване велике городище.... В. О. Бабенко прислав дані про городище, збудоване місцями з пісчаника...» [10, с. 465].

У 1905 р. до Верхнього Салтова за завданням Археологічної комісії приїздив Н. Е. Макаренко. Як відомо, останній дослідив декілька могил та провів розвідувальні розкопки на самому городищі.

Були досліджені рештки поселення та фортеці XVII ст., але культурного шару, пов'язаного із хозарським періодом, на той час знайдено не було [7]. Таким чином, доручення Комісії («провести дослідження місцевого городища у такій мірі, щоб можна було судити про його культуру») у повному обсязі не було виконане [6, с. 87].

Наступного 1906 р. городище обслідував В. О. Бабенко. Результати цих робіт він опублікував у Трудах XIII Археологічного з'їзду у невеличкий нотатці «Археологічні розшуки на Салтівському городищі». Тут він надає загальний топографічний опис городища, який, вочевидь, є результатом візуального огляду пам'ятки: «Салтівське городище знаходиться у північно-східному напрямку від могильника на відстані двох верст на крутій висоті, яка впирається у правий берег р. Дінця своєю східною частиною. С півдня та заходу городище межує низькою долиною з глибоким яром. Навколо городища ясно помітні розлізлі вали в 12–14 аршин завширшки та заглиблення від широких ровів аршин 15 у попереку».

На той час на городищі ще зберігалися залишки кам'яних стін: «На валах помітні залишки кам'яної кладки від фундаменту доволі товстої стіни. Кладка ця настільки перекопана та розграбована, що відновити її немає можливості. Трапляється у великій кількості у безладі каміння – у більшості ліловий, червоний, жовтий та сірий пісчаник» [4, с. 408]. Було встановлено, що камінь привезено з іншої місцевості. У зв'язку з тим, що уламки кераміки, знайдені на городищі, мали аналогії у керамічному комплексі Верхньосалтівського могильника, В. О. Бабенко припустив, що Салтівське городище у давні часи мало відношення до того народу, який залишив катакомбний могильник [4, с. 409].

У додатках до доповіді «Що дали нового розкопки у Верхньому Салтові» В. О. Бабенко доповідає, що він, за завданням Археологічної комісії, вивчав місцевість між городищем та могильником. Він констатує, що уся придонецька вишина виявилась засіяною масою керамічних уламків з погано відмученої глини темно-сірого та червоного кольору. Іноді знаходили дрібні речі, намістини, кількість яких збільшувалась після оранки. Дослідження низької частини долини уздовж Дінця від Салтова до Рубіжного дало ще більше такого посуду. Про те, що це був підйомний матеріал саме з селищ, свідчить наявність великої кількості саме ліпної кераміки, зокрема корчагоподібних великих господарчих посудів для зберігання збіжжя [4, с. 394]. Він також помічає товстий культурний шар, його багат шаровість, велику кількість гумусу, наявність залишків різних періодів та народів [4, с. 396]. Висновки В. О. Бабенко підтверджують спостереження О. С. Федоровсько-

го. Останній у 1911 р. зібрав на території могильника, городища та селища уламки кераміки. Він дійшов висновку, що ці уламки належали різним культурам. Дослідник виділив типово салтівську кераміку, кераміку, притаманну похованням зі скорченими кістками X–XI ст., кераміку пізніх кочовиків та залишки посуду, притаманного українському гончарству XVII–XVIII ст. [13, с. 3; 14].

Таким чином, період дослідження Верхньосалтівського археологічного комплексу з 1900 по 1941 рр. відзначається наступними здобутками: 1) був відкритий сам комплекс, спочатку могильник, а потім городище і селище, 2) були припинені або зменшені грабінницькі розкопки місцевих селян; 3) матеріали комплексу почали надходити до музейних зібрань, привернули увагу наукової спільноти (на ґрунті їх вивчення була встановлена хронологія комплексу, його зв'язок з хозарами, аланська етнічна належність небіжчиків катакомбних могильників), 4) в основному розкопкам піддавався сам могильник, 5) поступово почала з'ясовуватись топографія комплексу, було визначено місце городища, був розпочатий процес пошуку меж могильників, був зафіксований факт наявності великої площі селищ уздовж низької долини Дінця, 6) розвідувальні роботи на городищі показали наявність двох основних культурних горизонтів, слобідсько-українського XVII ст. та салтівського.

На жаль, низький рівень документації робіт В. О. Бабенко та катастрофічні обставини у житті країни (революція, війни) призвели до втрати більшої частини здобутих матеріалів, ті ж, що збереглися – депаспортизовані і не можуть повноцінно використовуватись у науковому аналізі. На цей час припадає і формулювання деяких стандартних тверджень, які без особливої критики та перегляду кочують потім з однієї наукової праці в іншу. По-перше, це характеристика – «велике городище», втім, воно стандартних розмірів для салтово-маяцької культури. По-друге – це уявлення про наявність «цитаделі» і городища [15, с. 64], як з'ясовується, цитадель це і є городище, а поряд знаходились неукріплені селища.

Музеєфікація комплексу на той час була обмежена наданням колекцій до музейних зібрань. Основним місцем зберігання був Музей витончених мистецтв та стародавностей Харківського Імператорського університету.

Охорона, в умовах дореволюційного законодавства, закінчувалась фактом проведення розкопок та купівлі у селян випадково знайдених ними речей з могильника. Констатований факт руйнування селянами залишків кам'яних стін, що було характерно для усіх подібних пам'яток на новозаселених територіях Російської Імперії, зокрема, на Слобожанщині.

Джерела та література

1. Аксенов В. С., Хоружая М. В. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов [Текст] / Аксенов В. С., Хоружая М. В. // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 19–27.
2. Археологія [Текст] // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 198–202.
3. Бабенко В. А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губ. [Текст] / В. А. Бабенко // Труды Харьковской Комиссии по устройству XIII АС в г. Екатеринославе // Сборник ХИФО. – Харьков, 1905. – Т. 16 – С. 547–552.
4. Бабенко В. А. Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенные в 1905–6 гг. [Труды] / В. А. Бабенко // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905 г. [Текст] – М., 1908. – Т. 1. – С. 387–418.
5. Багалеи Д. И. Русская история [Текст] / Д. И. Багалеи. – Т. 1.: Княжеская Русь (до Иоанна III). – М.: Тип. товарищества И. Д. Сытина, 1914. – 508 с.
6. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона [Текст] / И. И. Ляпушкин // МИА СССР. – 1958. – № 62 – С. 85–150.
7. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. [Текст] / Н. Макаренко // ИАК. – 1906. – Вып. 19. – С. 122–144.
8. Плетнева С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура [Текст] / С. А. Плетнева // МИА. – 1967. – № 146. – 198 с.
9. Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура [Текст] / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – С. 62–75.
10. Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник [Текст] / А. М. Покровский // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 465–491.
11. Спицын А. А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца [Текст] / А. А. Спицын // ЖМНП. Новая серия. – 1909. – Ч. XIX. – С. 72–73.
12. Тесленко Г. І. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. [Текст] / Г. І. Тесленко // Наукові записки науково-дослідчої кафедри Української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 353–357.
13. Федоровский А. С. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII–X вв. [Текст] / А. С. Федоровский // Вестник ХИФО. – Х.: Тип. Печатное дело, 1913. – Вып. 5. – С. 1–15.
14. Федоровский А. С. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18–22 сентября 1911 г. [Текст] / А. С. Федоровский // Вестник ХИФО. – Вып. 6. – Х.: Тип. Печатное дело, 1914. – С. 75–84.
15. Флёров В. С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность [Текст] / В. С. Флёров. – М.: Мосты культуры, 2010. – 260 с.
16. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца [Текст] / Б. А. Шрамко. – Х.: ХГУ, 1962. – 403 с.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>Г. О. Хіріна.</i> Внесок М. Ф. Сумцова у духовний розвиток Слобідської України: погляд із ХХІ століття	3
<i>О. М. Сошнікова.</i> Музей як інститут соціокультурної пам'яті в умовах інформаційного суспільства	10
<i>І. П. Шевцов.</i> Деякі аспекти формування музейного бренду	18
<i>М. М. Каністратенко.</i> Участь випускників і студентів академії у Великій Вітчизняній війні (за матеріалами фондів архіву та музею ХДАК)	21
<i>К. Ю. Пеляшенко.</i> Факультативні заняття з археології в Харківському історичному музеї	28
<i>Т. М. Трофименко.</i> Освітньо-розважальний центр «Книга» в Харківському літературному музеї: новий досвід музейної комунікації	35

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>А. О. Фененко.</i> Використання систем «доповненої реальності» в експозиційній роботі музею	40
<i>О. С. Цимбала, О. З. Стахів.</i> Інноваційні тенденції у роботі сучасних музеїв світу	46
<i>Ю. А. Конюшенко.</i> Шляхи вирішення концептуальних завдань експозиційного мистецтва музею за сучасних умов	53
<i>Д. В. Борисенко.</i> Розробка віртуального голографічного музейного контенту як один із видів навчального стажування майбутніх інженерів-дизайнерів	58
<i>О. В. Жукова.</i> Музей «Цитадель Батуринської фортеці» як приклад археопарку в музейному ландшафті України	62
<i>І. В. Проненко.</i> Музеї-скансени: збереження традицій в сучасному світі	68
<i>С. М. Дейнеко.</i> Митні музеї Дніпропетровська та Одеси	74
<i>А. В. Куцегуб.</i> Основні віхи становлення Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових	80
<i>Н. П. Москальова.</i> Виставково-музейний центр як важливий фактор суспільного визнання досягнень колективу ХНТУСГ імені Петра Василенко	85
<i>Л. К. Кудлай.</i> Виставки в Музеї Харківського дитячо-юнацького клубу моряків: популяризація військово-морської історії України	92
<i>Б. А. Івченко.</i> Відважні серця. Харків'яни герої антитерористичної операції на Донбасі (2014–2015 рр.)	99

<i>Л. Ю. Глазкова. АТО й Харківщина: передумови, перебіг, допомога</i>	113
--	-----

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

<i>О. Ю. Бір'юва. Внесок М. Ф. Сумцова в розвиток етнографічних досліджень Слобожанщини</i>	120
<i>М. В. Григор'єва. М. Ф. Сумцов. Діяльність в Харківському історико-філологічному товаристві</i>	122
<i>О. О. Тортіка, М. В. Тортіка (Лобанова). Витоки концепції музейної комунікації та її інтерпретація в сучасному соціокультурному просторі</i>	128
<i>К. Ю. Дубін. Можливість та перспективи співпраці історичного музею з клубами та об'єднаннями історичної реконструкції</i>	132
<i>Н. В. Кукса. Культурницько-просвітницькі засади першого в Україні музею дитини у Суботові</i>	136
<i>Ю. О. Люлько. Екскурсія «Слобожанські мотиви» як приклад масового музейного заходу з елементами театралізації</i>	139
<i>Л. Г. Овчиннікова. Тематичні заходи відділу етнографії в соціопросторі сучасного міста</i>	143
<i>О. М. Пантелєй. Пошуки співпраці з народними майстрами Харківщини: сучасний досвід і перспективи</i>	146
<i>А. В. Панченко. Методична робота Харківського історичного музею у 1943–1969 рр.</i>	152
<i>Д. В. Серієнко. Вплив першого приватного історико-краєзнавчого музею К. М. Скаржинської на розвиток наукової діяльності в Полтавській області</i>	164
<i>О. П. Співак. Музейні уроки (з досвіду проведення ХІМ)</i>	169
<i>С. П. Шмиголь. Інтерактивні методи популяризації історико-культурної спадщини серед учнівської молоді: майстер-клас з виготовлення традиційного українського віночка</i>	172
<i>І. М. Щербак. «Смачно в музеї»: гастрономічні музейні послуги</i>	177

ФОНДОВІ ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНИЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

<i>М. М. Красиков. З історії колекції музею «Слобожанські скарби»</i> ...	183
<i>В. В. Буличова. Іконографія Богородиці у виробках майстрів золотарського мистецтва (за колекцією ХІМ)</i>	190
<i>Ю. О. Глотова. Система народної освіти в Харківській губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами колекції ХІМ)</i>	197

<i>Т. А. Горлова.</i> Будянський фаянсовий завод у фотографіях ХІМ.	204
<i>Н. В. Звержховська.</i> Виграшні білети у колекції грошово-паперових знаків ХІМ	212
<i>Н. М. Іванова.</i> Історія корпорації «Бісквіт-шоколад» за матеріалами колекції ХІМ	221
<i>О. Л. Лисенко.</i> Народні пояси з інвентарної групи «Тканини» Харківського історичного музею	228
<i>Ю. А. Михайловська.</i> Жанровий живопис у колекції Харківського історичного музею	234
<i>А. В. Муратова.</i> Предмети східного походження з фондів ХІМ (до питання вивчення)	241
<i>Л. В. Никипоренко.</i> Колекція газет 1917–1991 років в науково-освітній та виховній діяльності Харківського історичного музею	248
<i>Г. В. Пашкова.</i> XXII Олімпійські ігри у нумізматиці і фалеристиці з колекції ХІМ	254
<i>О. В. Щербань.</i> Глиняний посуд через призму наукових студій Миколи Федоровича Сумцова.	259
<i>О. І. Хасанова.</i> Тарілка – королева посуду (на прикладі експонатів із колекції ХІМ)	268
<i>О. О. Шевченко.</i> Музейне зібрання дореволюційних друкованих видань та можливість його використання в експозиції меморіального будинку І. Ю. Рєпіна	275

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ. АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ХІМ

<i>А. П. Голеніщева.</i> Наукова бібліотека Харківського історичного музею. Комплектування, основні напрями роботи, перспективи розвитку (До 95-річчя з часу заснування Харківського історичного музею).	282
<i>І. О. Роман.</i> Особливості та проблеми комплектування фондів Харківського історичного музею у повоєнні роки (1943–1954 рр.).	288
<i>С. О. Данченко.</i> Військові Хрести Німеччини періоду Першої світової війни у колекції ХІМ	297
<i>В. О. Казус, А. В. Соколов.</i> Зібрання нагрудних відзнак військовослужбовців періоду Другої світової війни в колекції Харківського історичного музею.	302
<i>В. О. Казус, А. В. Соколов.</i> Ідентифікаційні жетони військовослужбовців ХХ ст. в фондах ХІМ	309
<i>І. А. Сніжко, Л. І. Бабенко.</i> Історія однієї колекції крем'яних знарядь з довоєнних фондів Харківського історичного музею	313

Л. І. Бабенко. Золота аплікація із зображенням арахніда з колекції Харківського історичного музею: походження, атрибуція та семантика	322
В. С. Аксьонов. Поховальний обряд болгарського населення салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця (за матеріалами Нетайлівського могильника).	330
М. В. Хоружа. Дослідження Верхньо-салтівського археологічного комплексу у 1900–1941 рр.: досягнення та втрати	339

Наукове видання

ДВАДЦЯТЬ ПЕРШІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 95-річчю з часу заснування
Харківського історичного музею*

17 квітня 2015 р.

Технічний редактор Є. Онишко

Підписано до друку 23.04.15. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,88. Наклад 300 прим. Зам. № 16-08.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.